

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»

БЕЛАРУСЬ І СУСЕДЗІ:

ШЛЯХІ ФАРМІРАВАННЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ, МІЖНАЦЫЯНАЛЬНЫЯ І МІЖДЗЯРЖАЎНЫЯ АДНОСІНЫ

Зборнік навуковых артыкулаў

Заснаваны ў 2012 годзе

Выпуск 3

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2014

Зборнік уключае навуковыя артыкулы, матэрыялы якіх адлюстроўваюць складаныя ўзаемаадносіны беларускага народа з яго суседзямі ў розныя гістарычныя эпохі, паказваюць ролю і месца беларускіх зямель у міжнародных палітычных працэсах, што адбываліся ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе, выяўляюць уплыў разнастайных фактараў на сацыяльна-культурныя і дзяржаўна-палітычныя працэсы на Беларусі.

Першы зборнік навуковых артыкулаў “Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны” выйшаў 2012 годзе. У 2013 годзе выйшаў другі выпуск, а зараз чытачам прапануецца трэці выпуск зборніка, у складанні якога прынялі ўдзел вядомыя навукоўцы з Беларусі, Польшчы, Украіны, Літвы і Славакіі. Адрасаваны спецыялістам-гісторыкам, настаўнікам, студэнтам і ўсім, хто цікавіцца гісторыяй.

Рэдакцыйная калегія:

Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар),
А. М. Вабішчэвіч, М. П. Касцюк, У. Е. Снапкоўскі, С. А. Елізараў,
Ю. А. Мыцык, М. М. Мязга, С. А. Чаропка

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Макушнікаў;
кандыдат гістарычных навук, дацэнт Г. А. Аляксейчанка

Змест

Прадмова		6
Кондратьев І.В.	Любецкe та Лoсeвскe старoствa у вoйнax з мoскoвськoю дeржaвoю (кiнeць XVI – пeршa пoлoвинa XVII ст.).....	7
Анофранка Н.В.	Фoрмы пaлiтычнaй aктыўнacцi гpaмaдзян бoлoй Рэчы Пaспaлiтaй у кaнцы XVIII ст.....	12
Чарoпкa C.A.	Армiя Рэчы Пaспaлiтaй пacля рэфoрмы 1775 г.....	17
Michaluk Dorota	Tradycja Rzeczpospolitej i nowe idee. Program stronnictwa czerwonych na Litwie i w Królestwie Polskim na łamach prasy konspiracyjnej „Ruch” i „Chorągiew swobody” (1862–1864).....	23
Фiрyнoвiч A.Э.	У пoшукy плaтфoрмы гpaмaдcкa-пaлiтычнaй aктыўнacцi бeлapycкa-лiтoўcкaгa рэгiёну (70-я – пaч. 80-х гг. XIX ст.).....	32
Юрыc C.A., Грышчaнкa I.A.	Идeaлoгiя зaxoднepyciзмy i дзeйнacць пpaвacлaўных бpaцтвaў нa Бeлapyci ў кaнцы XIX – пaчaткy XX ст.....	37
Иoффe Э.Г.	Евpeи Бeлapycи в 1914–1917 гг.....	42
Рудoвiч C.C.	Лiтoўcкaя пpыcyтнacць у Бeлapyci ў гaды Пepшaй cуcвeтнaй вaйны.....	49
Мязгa M.M.	Нaбыццё нeзaлeжнacцi Пoльшчaй у 1918 г. i пытaннe aднaўлeння ўcxoднiх гpaнiц 1772 г.....	57
Нoвiк Н.Е.	Пpoфeccioнaльнe учeбнe зaвeдeнiя Бeлapycи в уcлoвiях Пepвoй мiрoвoй вoйны (1914–фeвpaль 1917 г.).....	63
Мигун Д.А.	«Эпoxa Рaпaллo» в гepмaнo-бeлoруccкiх oтнoшeнiях мeжвoeннoгo пepиoдa.....	67
Гoптoвa Л.	Рyccкaя aкция пoмoщи и бeлoруccкaя эмигpaция.....	76
Лaзькo P.P.	Пaлiтыкa Сaвeцкaй Рacii aднocнa Бeлapyci i Укpaїны ў пepшы гoд бaльшaвiцкaй дыктaтyры: пapaлeлi i paзыxoджaннi.....	83
Чapнякeвiч A. M.	Пapaдoкcы ўлaды: бeлapycкi пaлiтычны кaмiтэт i пaлecкi пaxoд гeнepaлa C. Бaлaxoвiчa.....	90
Ямкoвa O.M.	Дo iстoрiї дiятeльнocтi бiлoруccкoї тoргoвeльнoї пaлaтi в Кiевi у 1918-1919 pp.....	95
Лeбeдзeвa B.M.	Гoмeль у фiнaлe Пepшaй cуcвeтнaй вaйны: aбcтaвiны эвaкyaцiї нямeцкiх вoйcк у cтудзeнi 1919 г.....	102
Дaнiлeнкo C.B.	Рeпpecoвaнa шкoлa: пepшa укpaїнcкa гiмнaзiя iмeнi Т.Г. Шeвчeнкa.....	109

Елизаров С.А.	Гомельский укрепрайон в системе местных органов власти и управления Гомельской губернии (1919–1920 гг.).....	115
Бабков А.М.	Деятельность Минского губэвака по реэвакуации беженцев и военнопленных Первой мировой войны в 1920 г.....	120
Кротов А.М.	Белорусы о польском национальном характере: оценки на фоне белорусско-польского конфликта 1920-х г.....	125
Materski W.J.	Komintern wobec pogranicza polsko-białoruskiego w latach 1923-1925.....	131
Чарнякевіч І.С.	Палессе ў навукавай і грамадскай думцы ў міжваенны перыяд.....	140
Касперавичюс А.П.	Литовская республика 1918–1940 гг: предпосылки возникновения и существования (историография).....	145
Мельничук О.А.	Розвиток селянської кооперації на Поділлі в період НЕПу.....	151
Абраменко М.Е.	Принцип государственности и здравоохранения Беларуси: традиции и инновации.....	156
Старовойтов М.И.	Сельское население белорусско-российско-украинского пограничья в 1920–1930 гг.: гендерный аспект.....	161
Пичуков В.П.	Ассирийская диаспора Гомеля в 1920–1930-е гг.....	168
Разуванава К.С.	Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця заходнебеларускіх зямель у складзе Польшчы ў 1921–1939 гг.....	174
Лебедев А.Д.	Религиозная жизнь католиков Гомельщины 1920–1930-х гг. (по воспоминаниям современников).....	180
Сильванович С.А.	Евреи в антисоветском движении в Западной Беларуси (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.).....	185
Гурский В.Е., Янушевич И.И.	Антирелигиозная деятельность в западных областях БССР в 1939-1941 гг. (на примере Слонимского района).....	190
Гавриловец Л.В.	Политика немецких оккупационных властей на территориях Западной Беларуси (1941–1944 гг.).....	195
Мірановіч Я.	Беларусь у нямецкай і савецкай палітыцы 1941–1944 гг.....	200
Стародубець Г.М.	Український національно-визвольний рух в українсько-білоруському прикордонні 1943–1946 рр.....	204
Снапкоўскі У.Е.	Перыядызацыя беларуска-польскіх адносін у 1944–1991 гг.....	210

Зінько О.В., Зінько Ю.А.	Шевченкіана українського художника Федора Зотиковича Коновалюка.....	215
Saifullayeu A.	Między teorią a rzeczywistością. Procesy narodotwórcze w Europie środkowo-wschodniej w ujęciu współczesnych koncepcji nacjonalizmu...	220
Тучинський В.А., Білоус С.В.	Історичні зв'язки українського та молдовського народів з найдавніших часів до сьогодення: історіографічна довідка.....	226
Summary		231

ПРАДМОВА

У беларускім традыцыйным светабачанні склаліся асноўныя контуры акружаючага Беларусь свету, прарысаваліся істотныя элементы характару і ладу жыцця суседзяў. Гэтаму садзейнічала геаграфічнае размяшчэнне краіны на адным з еўрапейскіх скрыжаванняў, зручныя шляхі зносін, перш за ўсё водныя, шматканфесійны характар насельніцтва, адпаведныя рэлігійныя і культурныя сувязі. Адбіткі традыцыйнага светабачання беларусаў мы знаходзім як у пісьмовых крыніцах рознага кшталту, так і ў фальклору, у творах класічнай літаратуры. “Плыты ганялі аж у Прусы, куды не трапяць беларусы”, – пісаў Якуб Колас у сваёй “Новай зямлі”.

На працягу XX стагоддзя беларускае светабачанне працягвала развівацца пад уплывам шэрагу новых фактараў: мадэрнізацыйных працэсаў, якія з 1920-х гадоў ішлі ў спецыфічных формах “будаўніцтва сацыялізму”, дзвюх сусветных ваенных катастроф з усімі прынесенымі імі выпрабаваннямі, расколу краіны ў міжваенныя гады, што, між іншым, сфарміравала на беларускай зямлі сітуацыю сустрэчы дзвюх грамадскіх сістэм, розных ладаў жыцця; распаду савецкай імперыі і працэсу станаўлення беларускай дзяржавы з яе нярэдка балючымі радзімымі плямамі. Гэтыя і шэраг іншых не названых тут фактараў прынеслі беларусам і новыя надзеі, і новыя трывогі, узбагацілі новым вопытам. Канстатуючы супярэчлівы, рознавектарны характар гэтых фактараў, мы не можам не назваць адну (відавочна, не адзіную) станоўчую сфарміраваную імі тэндэнцыю: рацыяналізацыю і ўзбагачэнне беларускага бачання свету ў выніку актывізацыі ўсебаковых і рознаўзроўневых кантактаў, наладжвання ўстойлівых сувязей з блізкімі і далейшымі суседзямі, з іншымі народамі зямлі. У гэтых умовах разбураюцца старыя міфы і стэрэатыпы, фарміруюцца новыя каштоўнасці. Да прыкладу: паспешліва створаны ў пэўнай палітычнай кан’юнктуры моўны новатвор “краіны блізкага і далёкага замежжжа” не пранік у масавую свядомасць, бо не знайшоў там для сябе прыдатнага грунту. Народ не можа ў сваёй свядомасці адсунуць сваіх даўніх і блізкіх суседзяў – палякаў, літоўцаў, латышоў – у невыразную прастору далёкага замежжжа.

Зборнік навуковых прац, які прапануецца чытачам, прэзентуе некаторыя вынікі даследавання гісторыі адносін беларусаў з іх суседзямі ў розных сферах жыцця, пачынаючы ад ранняга новага часу да канца XX ст. Аўтарамі гэтых прац з’яўляюцца гісторыкі з Беларусі, Украіны, Польшчы. Некаторыя з іх прымалі ўдзел у навуковых канферэнцыях па праблематыцы “Беларусь і суседзі”, якія з 2006 года праводзяцца на базе гістарычнага факультэта ГДУ імя Францыска Скарыны па ініцыятыве кафедры ўсеагульнай гісторыі. Такім чынам, як па сваёй праблематыцы, так і ў пэўнай ступені па персанальным складзе аўтараў зборнік з’яўляецца працягам справы, пачатай удзельнікамі названых канферэнцый. Рэдакцыйная калегія зборніка спадзяецца, што ўключаныя ў яго артыкулы паспрыяць далейшаму паглыбленаму даследаванню актуальных праблем гісторыі рэгіёна, умацуюць навуковыя асновы развіцця ўзаемадзеяння паміж народамі-суседзямі з улікам як агульнасці, так і асаблівасцей іх гістарычнага шляху.

Лазько Р.Р.,
д-р гіст. навук, прафесар,
галоўны навуковы рэдактар.

І.В. Кондратьєв

Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка

ЛЮБЕЦЬКЕ ТА ЛОЄВСЬКЕ СТАРОСТВА У ВІЙНАХ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

Із входженням Любецького староства до складу Речі Посполитої посилюється його стратегічне значення. Для посилення оборони краю у 70-і рр. XVI ст. була побудована Лоевська фортеця, що у 1585 р. стала центром окремого староства. Місцева шляхта брала активну участь у війнах з Московською державою першої половини XVII ст., адже Любеч став опорою польсько-литовської армії у війні за Чернігово-Сіверські землі.

У 50–60-і рр. XIV ст. Любеч та його круга увійшли до складу Великого князівства Литовського, відтоді держава перетворює місто у центр військової організації краю. У 1500 р. Любеч був включений до складу Московської держави, але вже у 1508 р. був повернутий до ВКЛ [11, с. 125–128]. Саме на початку XVI ст. і були закладені підвалини подальшого конфлікту, адже Московська держава закріпила за собою значну територію Чернігово-Сіверщини (з такими фортецями як Чернігів, Стародуб, Мена, Конотоп, Путивль), що з 1503 р. і до початку XVII ст. (юридично – до 1618 р.) опинились у складі Великого князівства Московського. Московські володіння фактично вклинювались у землі спочатку ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої, фактично тоді був сформований один із ключових вузлів литовсько-московських протиріч. Наслідком цього стала ціла низка воєн та прикордонних конфліктів XVI ст., серед яких найзначнішим були події Стародубської та Лівонської воєн.

Після смерті володільці Любеча Софії Гаштольд-Верецької у 1549 р. Любеч перейшов до великого князя як виморочне володіння і став центром староства Київського воєводства [4, с. 38]. Скориставшись нагодою московські війська захопили Любецький замок. У 1552 р. остерський староста Филон Семенович Кмит відвоював Любеч, опісля здійснив вилазку до Чернігова та спалив місто [12, с.141; 14, с.12]. Через десять років у 1562 р. військові дії знов йшли на терені староства – коли чорнобильський староста Ф.Кмит розбив великий загін московського воєводи [10, с.20].

За рішенням Люблінської унії 1569 р. Київське воєводство, а разом з ним і Любецьке староство, відійшли до Польської корони. Незважаючи на зміну державної юрисдикції уряд любецького старости продовжував займати Павло Сапега (займав уряд у 1559 (?) 1560–1580 рр.). П.Сапега увійшов в історію як будівничий Лоевської фортеці. За даними О.Яблоновського, містечко Лоев (Лоева Гора), було побудовано до 1580 р. Якщо у 1571 р. Лоев мав усього 3 дими, то у 1579 р. – вже 20 [20, с.75–76, 521]. У польській історіографії розповсюджене твердження, що Сапега лише відновив замок зруйнований татарами на початку XVI ст. [18, с. 228], хоча документального підтвердження цьому на сьогодні немає.

Необхідність будівництва нової фортеці була зумовлена наявністю біля Лоевої Гори броду через Дніпро (біля Любеча діяла постійна переправа). Якщо Любеч знаходився на лівому березі, Лоев – на правому, навпроти гирла Сожу. На Правобережжі знаходились і так звані “осади” – невеличкі охоронні та спостережні пункти [20, с. 666], вочевидь “прив’язані” до замкових сіл староства. Лоевська фортеця була збудована дуже вчасно, бо вже у 1581 р. білгородські татари пішли на Велике князівство Литовське саме через лоегорський (чи “татарський”) брід [10, с.124].

Будівництво нової фортеці та підвищена увага держави до Любецького староства у цей час пояснюється складними політичними відносинами між Річчю Посполитою та Великим князівством Московським. Якщо Любецьке староство вклинювалось у московські

володіння, у свою чергу, Чернігово-Сіверські землі представляли собою плацдарм для московської експансії.

Розуміючи значення Лоевського замку, у 1585 р. Лоев став центром окремого староства, першим старостою що водночас обійняв любецький та лоевський уряди став Олександр Михайлович Вишневецький [16, арк 4–5].

На зламі XVI–XVII ст. постало питання повернення Чернігово-Сіверських земель до литовсько-польської держави. У Речі Посполитій добре розуміли стратегічне значення Любецького староства, у 1611 р. королівські адміністратори відзначали, що незважаючи на незначну кількість населення, Любецький замок розміщений дуже вдало: “на тому місці, як українному, королю та Речі Посполитій дуже пощастило” [20, s.75–76]. Важливу роль регіону у “московській” політиці Речі Посполитої, відзначають і сучасні польські історики [18, s. 228].

На початку XVII ст. шляхта Любецького та Лоевського староств взяла активну участь у війнах з Московською державою, у тому числі, у поході Лжедмитрія на Москву у 1605 р. Армія самозванця формувалася у 1604–1605 рр. якраз під час його просування по Північному Лівобережжю. За різними оцінками його військо нараховувало від 2730 до 19 тисяч чол. (у тому числі козаків – від 1200 до 6 тисяч, “поляків” – від 3 до 8 тисяч чол.) [8, с. 249]. Армія Лжедмитрія II у 1607 р. також формувалася неподалік – у Стародубі, причому до її складу увійшли як козаки, так і “литовсько-польська” шляхта [2, с. 243–244]. За рішенням сейму шляхта Любецького староства взяла участь і у війні з Московською державою 1609–1618 рр. Наприклад, любецькі шляхтичі Бакуринські та зем’яни Пєроцькі були в армії під час осади Смоленська влітку – восени 1609 р. [13, с. 5–6].

Від початку війни опорною базою полько-литовської армії став Любеч. У березні 1610 р. загону київського підкоморія Самуеля Горностая вдалося під виглядом рибалок проникнути до Чернігова. Місто було спалене, а населення розбіглося. Цікаво, що Горностай планував зняти дзвони з Єлецького монастиря та відвісти їх до Любеча [8, с. 249]. Хоча остаточно Чернігів був захоплений лише взимку 1611 р. [17, с. 133].

У 1612 г. любецьким та лоевським старостою став Микола Струсь – один з героїв війни за Чернігово-Сіверщину. Вже наприкінці Струсь потрапив до московського полону, де знаходився сім років. Полонили його ймовірно саме у Любечі. У 1612–1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападу московської армії: “добра наші (королівські)... Любеч, утримання... Миколи Струся з Коморова... від Москви попалені та спустошені”. Королівська влада спрямувала до Любеча ревізорів, завданням яких було з’ясувати втрати та масштаби руйнувань. Очевидно, що сильно постраждав і Лоевський замок, за даними В.Бобинського, у 1613 р. московське військо спалило та пограбувало Лоев [18, s. 229–230; 21, s. 92].

20 березня 1613 р. М. Струсь надіслав Сигізмунду III листа з проханням визволити його з полону. У 1613 р. сейм постановив залишити за Струсем податки з Любецького та Лоевського староств. Визволили Струся лише після підписання Деулінського перемир’я – 15 лютого 1619 р. Цікаво, що незабаром Струсь знов потрапляє до полону, але вже турецького, визволили його лише у 1621 р. [18, s. 230–231].

Весною 1617 р. московсько-татарська армія здійснила нові вилазки на Любецькі землі. 4 квітня 1617 р. постраждали околичні любецькі села: “Петр Чюдин с ратными людьми в Литовской земле от Любеча за семь верст села и деревни многие повоевали, и многих литовских людей побили, и языки поимали. И ему дано государева жалованья за сеунчъ (радостную вестъ о победе – И. К.) в приказ из Большого приходу 5 рублей” [15, с.42–43].

12 травня була здійснена ще одна експедиція під час якої були випалені посади Любеча: “Мая в 12 день присланы с сеунчом козлитин Тимофей Шепелев да атаман казачей Микита Тяпкин из Новгородка Северского от воеводы от Прокофья Воейкова с тем, что он, Прокофей, а с ним головы и атаманы и казаки (ходили) в Литовскую землю под город под Любечь... И пришед под город под Любеч посады пожгли и вылозных многих литовских людей побили, и уезд Любетцкой, села и деревни, повоевали и пожгли, а в языцех взяли

литовских людей 70 человек. И им дано государева жалованья за сеунчъ в приказ из Большого приходу Тимофею Шепелеву 8 рублей, атаману Миките Тяпкину 7 рублей” [15, с. 42–43].

Хоча любецькі посади були знищені, сам замок не постраждав, свідченням цього є повідомлення московського воєводи Барятинського. За його повідомленням, під час конфлікту 1616–1617 рр. полонені чернігівці утримувались у Києві, Острі та Любечі [15, с. 123]. А ось посад Любеча відновлювався доволі тривалий час. У 1616 р. в місті нараховувалось 276 міщанських будинків, у Лоеве – 229. У 1625 р., відповідно, 100 димів та 34 дими [18, s.34; 20, s. 332].

Деулінське перемир'я підписане 11 грудня 1618 р. зупинило війну і юридично закріпило Чернігово-Сіверщину за Річчю Посполитою. Питання майбутнього устрою краю вирішувалося на сеймах 1611 и 1613 рр., причому планувалося, що Чернігівщина мала повернутися до складу ВКЛ (до реалізації плану справа не дійшла) [6, с. 113–114]. У квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини [7, с. 26].

У 1632 р. Владислав був проголошений королем Речі Посполитої. Тоді ж розпочалася й нова війна з Московською державою. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок військових дій, хоча Деулінське перемир'я закінчувалося лише 1 червня 1633 р.) [2, с. 297]. Війська боярина Шеїна “воювали... литовские города” Батурин, Ромни, Борзну та Мену. У тому ж році був взятий в облогу й Чернігів [9, с.105; 19, s. 492]. У 1633 р. бої йшли неподалік Любецького староства. Взяв 8 (18) січня Стародуб, московська армія спрямувала до Гомеля. У липні 1633 р. біля с. Петрушин (“Петрушкино”) за сім верст від Чернігова відбувся бій між московським та польським військом. Серед командирів польського війська був любецький шляхтич Олександр Розсудевський, він же був і одним з керівників походу на Новгород-Сіверський [8, с. 112–113, 122, 125, 129]. Лише підписання Полянського трактату у 1634 р. зробило можливим у наступному році створення Чернігівського воєводства.

Незабаром відбулася зміна державної приналежності Любецького та Лоевського староств. Після того, як Московська держава повернула собі Трубчевськ (1646 р.), постало питання компенсації Литві втрачених земель. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту, у 1646 р. Варшавський сейм прийняв рішення про інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського [1, с. 291; 5, с. 145]. Під час розгляду цього питання виникла дискусія між польськими та литовськими послами. Протягом кількох днів представники ВКЛ вимагали передати до складу князівства обидва староства. У свою чергу, поляки наполягали на віддачі лише Лоевського, вказуючи, що навіть втрата одного Лоева несе серйозну загрозу обороноздатності краю – староство могло виставляти 600 бояр озброєних “по козацькі” (очевидно, що мова йшла про людські ресурси не одного Лоевського, а обох староств – Любецького та Лоевського).

У якості компромісу було прийнято рішення віддати разом із Лоевим усі правобережні любецькі землі. Однак литовська делегація “слова на тоє не дала”. Тоді поляки запропонували віддати Литві обидва староства, але любецьку та лоевська шляхту разом із боярськими службами залишити у підпорядкуванні Корони. Питання було відкладене, але, під загрозою зриву роботи сейму, рішення таки було прийнято на користь ВКЛ. Податки було вирішено збирати таким чином – цивільні йшли до казни ВКЛ, військові – Речі Посполитій. Любецька шляхта була приписана до армії князівства, але у разі загрози Речі Посполитій мала виступити на її захист [3, с. 132].

У подальшому, саме недальновидна політика польських урядників фактично штовхнула місцеву шляхту до участі у Національно-визвольній війні (Національній революції) українського народу середини XVII ст. Шляхта Любецького староства стала джерелом поповнення козацьких лав, частина виступила на боці польсько-литовської армії. Вже у серпні 1648 р. козаки оволоділи Лоевим, незабаром на козацький бік перейшов і

Любеч. Очевидно, що саме тоді на терені староств і була створена Лоевська сотня Брагінського полку (полк існував у 1648–1649 рр.), а згодом і Любецька сотня Чернігівського полку. Незабаром Любеч був відвойований литовською армією і став її головною базою на Лівобережжі. Повернуте козаками лише у 1652 р. місто сильно постраждало (у 1654 р. назване “пустым”). Про руйнацію Любеча свідчить і той факт, що у 1665 р., під час поїздки гетьмана І.Брюховецького до Москви, Любеч навіть не згадувався серед міст, де мали розміститися московські воєводи та “ратные люди”. Після створення нової адміністративної системи Любецьке староство виявилось розділене між кількома сотнями Чернігівського полку, а його правобережна частина залишилась у складі Великого князівства Литовського до кінця XVIII ст.

Джерела та література

1. Василенко, Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – С. 290–300.
2. Волков, В. Войны и войска Московского государства. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 575 с.
3. Галубовіч, В. Спрэчкі пра далучэнне Лоева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.). У 2 ч. Ч. 2. Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы / Рэд. кал. В.М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2008. – С. 38–44.
4. Кондратьев, І.В. Любеч (матеріали до довідково – енциклопедичних видань) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 35–45.
5. Крикун, М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 184 с.
6. Кулаковський, П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похилевича. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 1998. – С.113-130.
7. Кулаковський, П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С. 25–33.
8. Кулаковський, П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. – К.: “Темпора”, 2006. – 496 с.
9. Лазаревский, А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т.1. – К.: тип. ун-та Св.Владимира, 1892. – 146 с.
10. Лепявко, С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). –Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
11. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я. Балицлис; Р. Фирковичус; Д. Антавичус. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidiju leidybos institutas, 1995. – 710 с.
12. Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я. Балицлис. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyrta, 1996. – 207 с.
13. Луцицкий, И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн.XV. – Вып.I. – Отд.III. – С. 3–15.
14. Милорадович, Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М.: Университетская типография, 1871. – 156 с.

15. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том I. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. – М. – Варшава: “Археографический центр”, 1995. – 152 с.
16. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк 4–5.
17. Яблоновський, О. Чернігівщина / Переклад з польської, передмова і примітки І. Кондратьєва // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 130–140.
18. Bobiński, W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s.
19. Grabski, A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – T.1. – 503 s.
20. Jablonowski, A. Polska XVI wieky pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. T.XXII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.
21. Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydaneqo. T.III. – Petersburg: nakladem i drukiem Jozatata Onruzki, 1859. – 472 s.+ XV s. – S. 92.

The Lyubech and Loyevsk Elderships at War with the Tsardom of Moscow (the end of the 16th – the first half of the 17th century). Since the Lyubech Eldership had formed a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, its strategic meaning strengthened. In order to reinforce the defended locality the Castle of Loyevsk was founded in the 1570s. In 1585 it became a centre of a separate eldership. The local nobility was engaged in the war with the Tsardom of Moscow in the first half of the 17th century, because Lyubech had become a buttress of the Polish-Lithuanian army in the war over the Chernihiv-Siversk land.

**ФОРМЫ ПАЛІТЫЧНАЙ АКТЫЎНАСЦІ ГРАМАДЗЯН
БЫЛОЙ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У КАНЦЫ XVIII ст.**

Першыя патрыятычныя арганізацыі грамадзян былой Рэчы Паспалітай на беларуска-літоўскіх землях не былі з’явай самастойнай, лакальнай і не залежалі ад змены манархаў на расійскім троне ў канцы XVIII ст. Як і на тэрыторыях, якія адышлі да Аўстрыі і Прусіі, яны ўзніклі пад уплывам эмігранцкіх цэнтраў у Францыі і Італіі. Асноўнай мэтай дзейнасці гэтых арганізацый была адпраўка добраахвотнікаў у ваенныя аддзелы Я.-Г. Дамброўскага ў Паўночнай Італіі, каб ваенным шляхам, у саюзе з напалеонаўскай Францыяй, аднавіць дзяржаўнасць Рэчы Паспалітай.

Пасля разгрому паўстання Т. Касцюшкі і трэцяга падзела Рэчы Паспалітай польская шляхта, не бачачы ў самой Польшчы магчымасцей для новай барацьбы, усе свае надзеі ўсклала на міжнародную дапамогу і міжнародныя камбінацыі [9, с. 14]. Спадзяванні грамадзянаў былой Рэчы Паспалітай на аднаўленне іх дзяржавы пры дапамозе Францыі распальвалі і заявы французскага ўраду. Напалеон (будучы яшчэ генералам Дырэкторыі) заяўляў: *“Я люблю поляков и придаю им огромное значение. Раздел Польши – это акт несправедливый, который не имеет права на длительное существование. После окончания войны в Италии, я сам пойду во главе французов, чтоб разбить Россию и восстановит Польшу. Но поляки не должны рассчитывать только на иностранную помощь, они должны вооружаться <...> прекрасными словами ничего не достичь. Нация, уничтоженная своими соседями, должна быть с оружием в руках”* [Цыт. па: 9, с. 15]. У 1794–1795 гг. у Парыж пераехалі некаторыя палітычныя дзеячы былой Рэчы Паспалітай – Ф. Барс, К. Прозар, Ю. Выбіцкі. У 1795 г. Ф. Барс падрыхтаваў два праекты стварэння ваенных частак (легіёнаў) з былых грамадзян Рэчы Паспалітай (эмігрантаў і тых, хто дызертыраваў з армій праціўнікаў Францыі). Аднак гэта ідэя знайшла канкрэтную рэалізацыю ў канстрычніку 1796 г., калі генерал Я.-Г. Дамброўскі прадставіў французскаму ўраду свой праект стварэння ваеннага аддзела. На яго думку, адраджэнне Рэчы Паспалітай было неабходным для аднаўлення раўнавагі ў Еўропе. А стварэнне легіёнаў прывядзе да дэмаралізацыі аўстрыйскай арміі, бо там на службе знаходзіцца шмат салдат польскага паходжання [9, с. 15–16].

Фармальна польскія легіёны ствараліся не Францыяй. У студзені 1797 г. Я.-Г. Дамброўскі падпісаў пагадненне з урадам Ламбардскай рэспублікі аб стварэнні ваенных аддзелаў. 20 студзеня 1797 г. ён звярнуўся да ўсіх грамадзян былой Рэчы Паспалітай з заклікам: *“Поляки, Появилась надежда <...> Победоносная Франция бьется за дело народов <...> Будем же биться за дело всех народов, за свободу вместе с доблестным Бонапартом , победителем Италии”* [Цыт. па: 9, с. 16–17]. На працягу трох месяцаў у легіёны ўступіла каля 3 600 чалавек [9, с. 17]. Стварэнне ваенізаваных частак генерала Я.-Г. Дамброўскага спрыяла актывізацыі дзейнасці патрыятычна настроеных грамадзян былой Рэчы Паспалітай. На працягу 1796 – 1797 гг. патрыятычныя арганізацыі былі ўтвораны як у эміграцыі (Турцыя, Малдавія, Італія (у Мілане быў утвораны польскі сейм), так і на тэрыторыях, якія ўвайшлі ў склад трох дзяржаў-саюзніц. У студзені 1796 г. з’явіліся тайныя арганізацыі ў Львове, Галіцыі, Познані, Кракаве [7, с. 15–16].

Я.-Г. Дамброўскі імкнуўся, каб у легіёны ўступалі добраахвотнікі з усіх частак былой Рэчы Паспалітай, у тым ліку і з “польскія правінцыі” Расійскай імперыі. З гэтай мэтай ён засылаў эмісараў з заклікам да мясцовых жыхароў далучыцца да ваенізаваных аддзелаў. Таксама распаўсюджваліся лісты легіянераў, у якіх гаварылася: *“Мы для адишукання нашай айчыны тут находзімся і хутка прыбудзем для вызвалення вас ад тыранічнай няволі, не*

просім у вас нічога, але абавязак ваш ёсць памятаць, чым вы верным сынам айчыны абавязаны.” [Цыт. па: 3, с. 83]. Такія захады спрыялі стварэнню патрыятычных асяродкаў у беларуска-літоўскіх губернях. Як сведчыў у маі 1796 г. удзельнік “Віленскай асацыяцыі” (тайнай арганізацыі) Ксаверый Дамброўскі, у гэты час у Вільні ўжо існаваў клуб, які распрацаваў план паўстання [7, с. 16]. Змена манархаў на расійскім троне (лістапад 1796 г.) і палітычныя мерапрыемствы Паўла I (амністыя ўдзельнікаў паўстання 1794 г. і заключэнне пагаднення з Аўстрыяй і Прусіяй адносна “змешаных падданных”) [с. 4; 6] маглі паспрыяць актыўнасці Віленскай асацыяцыі і яе арганізацыйнаму афармленню. Так, 12 (23) лютага 1797 г. быў створаны дакумент, які складаўся з дзвюх частак “Артыкулы, адобраныя асацыяцыяй” і “Артыкулы для членаў асацыяцыі” [1]. У адпаведнасці з дакументамі арганізацыі выглядала наступным чынам: таварыствы – адгалінаванні (асацыяцыі) падзяляліся на аддзелы. У адным таварыстве павінна было быць не больш за 15 чалавек, у аддзеле 4–5 чалавек. Сходы таварыства павінны былі адбывацца праз кожныя 2 тыдні, акрамя надзвычайных выпадкаў. Удзельнікі арганізацыі павінны былі прытрымлівацца строгай канспірацыі, у публічных месцах павінны былі перамаўляцца тайнымі знакамі [1]. Кожны член таварыства павінен быў прыцягнуць новых членаў, але не больш за трох. У адпаведнасці з правіламі ў арганізацыю прымаліся людзі “ўсялякага звання, з талентамі і цудоўнымі якасцямі, аднак не інакш, як пры строгім выпрабаванні іх вобраза думак, характару, сумленнасці, цвёрдасці і рашучасці” [1]. Усе ўдзельнікі асацыяцыі павінны былі выплаціць грашовы ўнёсак (3 чырвонцы) і прынесці наступную клятву: “Я бяру ў сведкі Бога <...> і даю гэтую клятву ясна ўсведамляючы, што ніхто не прымушае мяне да гэтага, а я сам імкнуся да такога ўчынку. Маё ўступленне ў арганізацыю не мае на мэце ніякай карыслівай зацікаўленасці і ніякай асабістай нянавісці. Я не здраджу па слабасці ні ў якім разе ні асобным сябрам, ні — тым больш — усёй арганізацыі. Я зберагу тайну да поспеху або да таго моманту, калі смерць спыніць нашу справу. У выпадку маёй здрады, акрамя пакарання Госпада, да якога я цяпер звяртаюся, няхай на мяне ляжа нянавісць і помста народа. І дапаможа мне Бог” [1]. Адзначаецца, што Віленская асацыяцыя мела аддзяленні ў Ашмянах, Гродне, Троках, Лідзе, Навагрудку, Нясвіжы, Кобрыне, Свіслачы, Дзярэчыне, Ружанах, Слоніме, Брэсце, Мінску [3, с. 83; 8, с. 19–20].

Мэты, якія ставіла перад сабой Віленская асацыяцыя былі зафіксаваны ў “Акте паўстання ў Вільні”, створаным 27 жніўня 1797 г. У гэтым дакуменце гаварылася: “...І не было такога моманту, калі, стогнучы пад іназемным рабствам, мы не думалі б пра аднаўленне нашых законаў, прывілеяў, свабоды, дадзеных ад нараджэння кожнаму чалавеку <...> мы мацнеем ад надзеі, што навязанае нам ярмо аднойчы аслабне і нашы дабрачынныя грамадзяне змогуць выкарыстаць такія сродкі, каб вярнуць назад нашы правы і нашу свабоду. <...> Наша надзея, пры падтрымцы Бога, кіраўніцтва, зброі і ідэй святлейшай французскай рэспублікі <...> натхняе нас на тое, што разам з паляпшэннем нашай долі, якую ў нас раней адабралі, мы зможам разлічваць на магчымасць дзейнічаць. Мы абавязкова выкарыстаем сродкі, якія на гэты час маем. Абапіраючыся <...> на народнае прадстаўніцтва пры анякунстве святлейшай рэспублікі як у Парыжы, так і ў Мілане, мы падпісваем гэты акт нашага паўстання, зроблены на мадэль таго, што адбылося ў 1794 годзе...” [1]. Асноўнымі напрамкамі дзейнасці Віленскай асацыяцыі былі: збор грашовых сродкаў для плануемага эмігранцкімі арганізацыямі антыўрадавага паўстання (“збіраць зброю і рыхтаваць, на колькі магчыма, амуніцыю да абароны айчыны... ад насельніцтва прымаць узносы ці міласціну грашымі, рэчамі, якія можна ператварыць у грошы, скурай, зброяй і захоўваць тайну”) [8, с. 19]; вярбоўка добраахвотнікаў для вайскавай службы ў легіёнах Я.-Г. Дамброўскага і збор сродкаў для добраахвотнікаў на іх праезд за мяжу для ўступлення на службу ў польскія легіёны [3, с. 83; 8, с. 21].

У верасні 1797 г. расійскаму ўраду стала вядома пра існаванне Віленскай асацыяцыі. 22 верасня 1797 г. Літоўскі грамадзянскі губернатар Я. Булгакаў, паведаміў князю М. Рапніну, што 16 верасня дваранін Станіслаў Юдзіцкі, які жыў у мястэчку Камень Мінскай

губерні, пакінуў на кватэры ў Вільні розныя пісьмы (іх выпадкова знайшоў адзін яўрэй, ён жа перадаў іх расійскай адміністрацыі). У адным з лістоў С. Юдзіцкі пісаў нейкаму Старадубскаму, што ў Вільні знаходзіцца “*дзеля палітычных прычын*” і цяпер накіроўваецца ў Львоў, адтуль у Мілан, дзе робяцца найвялікшыя справы. У гэтым горадзе знаходзіцца Дамброўскі ... словам усе патрыятычныя грамадзяне, якія складаюць польскі канвент” [Цыт. па: 8, с. 16]. Таксама ў пісьмах узгадваўся польскі паручнік Себасцьян Цяцерскі, якога Літоўскі гарамадзянскі губернатар загадаў затрымаць [8, с. 16]. С. Цяцерскі быў арыштаваны 18 верасня 1797 г. Пры ім быў знойдзены спіс членаў Віленскай асацыяцыі, у якім значыліся ксяндзы Зюлкоўскі і Фаўстын Цяцерскі, Грабоўскі, Юдзіцкі, Падзеўскі, Неўзаровіч, Нагуўскі, Чарнецкі. Фаўстын Цяцерскі і Вацлаў Зюлкоўскі былі затрыманы ноччу 20 верасня 1797 г. у Вільні, а таксама “Акт Віленскага паўстання” [8, с. 16–17]. На допыце С. Цяцерскі выдаў сваіх паплечнікаў, а таксама пацвердзіў, што “*наша мэта аднаўленне Рэспублікі. Галоўнай асновай якой павінна быць канстытуцыя 3 мая*”. Паводле С. Цяцерскага: “*на ўсіх краях Польшчы распаўсюджваюцца асацыяцыі, якія будуць біцца, удыхаючы наветра вольнасці <...> узбуджаючы любоў да свабоды*” [Цыт.па: 8, с. 17]. Допыт удзельнікаў Віленскай асацыяцыі А. Дамброўскага (кіраўніка Віленскай асацыяцыі) і П. Дзяніскі дазволіў выявіць іншых змоўшчыкаў [8, с. 18–19].

Ужо 11 кастрычніка 1797 г. князь М. Рапнін паведаміў Паўлу І, што “цяпер няма ніякай пагрозы” [8, с. 17]. А 27 кастрычніка 1797 г. справа Віленскай асацыяцыі была скончана. Паводле С.В. Таляронка, усяго па гэтай справе праходзіла больш за 70 чалавек, у асноўным прадстаўнікі шляхецкага саслоўя [7, с. 92; 8, с. 21]. Па-іншаму ахарактарызаваў сацыяльны склад змоўшчыкаў М.Ф. Дэ-Пуле: “*в первом заговоре, кроме сытых, обеспеченных ксендзов, которыми двигали фанатизм и патриотическое вертопрашество, мы видим одну голытьбу – пролетариев, оставшихся без суска хлеба, и ничего не имеющих впереди <...> Оставшихся без мест офицеров, грозную тучу шляхты, ничем не разряженную*” [2, с. 254].

Расійскія чыноўнікі ў сувязі з выкрыццём Віленскай асацыяцыі, пацвердзілі, што стварэнне тайных патрыятычных арганізацый не было лакальнай з’явай, а насіла міжнародны характар. Князь М. Рапнін адзначыў, што змова была пачата ў аўстрыйскіх і прускіх уладаннях, і што “*налякі, якія знаходзяцца ў Італіі маюць надзею на дапамогу французаў і саюзных дзяржаў <...> інтарэсы Польшчы ніколі не падтрымлівалі з такім стараннем, як цяпер*” [Цыт. па: 8, с. 20]. Яму было вядома пра ўзброеныя сілы ў Італіі, Аўстрыі, Прусіі, Францыі, а таксама пра тое, што Віленская асацыяцыя вяла перапіску з эміграцыяй [8, с. 20]. Расійскі прадстаўнік у Варшаве Дзіваў 24 верасня 1797 г. паведамляў, што ў горадзе адзначаецца “*рух палякаў і адкрыццё магазінаў са зброяй і порахам <...> варшаўскія палякі схільны да абурэння*” [Цыт. па: 8, с. 18–19]. Генерал ад інфантэрыі Бекляшоў 22 лістапада 1797 г. паведамляў Паўлу І, што французскі ўрад дзейнічаў “з задумай” на аднаўленне ранейшага стану Польшчы, для чаго заводзяцца пад французскай апекай г.зв. легіёны Дамброўскага і Рынкевіча ў Італіі, у Парыжы канвент, у Медзіялане сейм, а задача патрыятычных таварыстваў “як мага больш адправіць з Польшчы ў легіёны” [8, с. 21]. Паводле М. Дэ-Пуле аўстрыйскія ўлады (у прыватнасці львоўская паліцыя) таксама праводзіла мерапрыемствы па вышуку патрыятычнай арганізацыі (цэнтральнага камітэта) [2, с. 251].

Урадам Расійскай імперыі існаванне тайнай антыўрадавай арганізацыі ў беларуска-літоўскіх губернях было ўспрынята вельмі сур’ёзна. Ва ўказе ад 16 лістапада 1797 г. Павел І даў палітычную ацэнку Віленскай асацыяцыі і пазначыў сваё стаўленне да гэтай з’явы: “*... дошли до нас сведения, что не взирая на все наши отеческие о них попечения, нашлись между оными неблагодарные, кои поправ святость произнесенных ими при престоле Божьем клятве на верность нам и Дому нашему, поправ внушение веры, долг чести, благодарности и все общественные обязанности, не устрешились нарушить законы естества и законоположительные, принять и следовать паки лжеучению возмутителей*

внедряемому в несчастные и слабые умы этих беглецами и бродягами Поляками, не имеющими достойно ни собственности, ни пристанища, у коих идол корысть, закон разврат, грабеж и убийство <...> стремясь <...> разрушить гражданское спокойствие, исторгнуть себя из под законного повиновения, приступя к буйству и своеволию, и под видом вольности опрокинуть всякий установленный порядок, сочинили акт возмущений и пункты к составлению преступных сообществ. Настоятель Домбровский, глава и вождь замыслов сих принял на себя долг и старания заманивать и вовлекать в пагубные те сети легкомысленных и образовать из оных скопища готовые на поражения отцов, детей, супруг и близких своих” [5]. Імператар адзначыў, што настаяцель Дамброўскі паспеў “ослепить умы некоторых в Вильне и Бресте”, дзе ўжо збіраліся грашовыя сродкі, і некалькі маладых афіцэраў выехалі ў Італію для ўступлення ў польскія легіёны [5]. Напрыканцы Павел І адзначыў: “Злодеяния, толико рвущие все связи общества, преступления против Трона, Правления, спокойствия всего отечества нашего и общей целости, заслуживают получить должную казнь” [5]. Сенат прысудзіў змоўшчыкаў да пакарання смерцю, аднак расійскі імператар змякчыў пакаранне. Ён распарадзіўся – ксяндзоў пазбавіць сану, “а інших дваранской годнасці”, выслать навечна ў Нерчынк, Табольск і Сібір [8, с. 22].

Адной з асноўнай мэт дзейнасці Віленскай асацыяцыі было рэкрутаванне патрыётаў былой Рэчы Паспалітай з беларуска-літоўскіх губерняў у польскія легіёны Я.-Г. Дамброўскага. Паводле А. Ерашэвіча, у польскіх легіёнах у 1796–1804 гг. некалькі дзесяткаў ураджэнцаў зямель Беларусі, займаючы афіцэрскія пасады, змагаліся за вызваленне агульнай радзімы [3, с. 83]. Аднак неабходна адзначыць, што па дадзеных польскіх даследчыкаў у перыяд з 1796 г. па 1807 г. у польскіх легіёнах было прыблізна 800 афіцэраў [10]. Па падліках выхадцаў з беларуска-літоўскіх зямель было каля 83 чалавекі [10, с. 6, 10, 17, 21, 24, 26, 29, 34, 35, 36, 37, 41, 43, 44, 45, 55, 61, 62, 70, 73, 85, 96, 99, 100, 111, 118, 119, 120, 125, 132, 138, 142, 152, 157, 159, 164, 165, 168, 173, 177, 186, 187, 192, 197, 205, 214, 217, 222, 223, 231, 235, 236, 240, 241, 243, 245, 268, 273, 278, 284, 288, 291, 292, 295, 302, 303, 318 – 319, 326, 328, 329, 340, 341, 353, 354, 357, 360.]. З гэтай лічбы толькі 21 чалавек далучыліся да польскіх легіёнаў у 1797 г., пры гэтым большасць з іх апынулася па-за межамі беларуска-літоўскіх губерняў у 1794–1795 гг. [10, с. 21, 37, 41, 45, 55, 99, 125, 138, 142, 152, 165, 205, 217, 223, 245, 326, 328, 341, 354]. Такім чынам выхадцы з беларуска-літоўскіх зямель, якія служылі ў ваенных частках Я.-Г. Дамброўскага, папоўнілі гэтыя ваенізаваныя часткі ўжо знаходзячыся ў эміграцыі, а не дзякуючы дзейнасці патрыятычных таварыстваў і прапагандзе Я.-Г. Дамброўскага ў беларуска-літоўскіх губернях.

Такім чынам, узнікненне Віленскай асацыяцыі ў 1796–1797 гг. і яе адгалінаванняў не была з’ява самастойная, лакальнай і звязанай са зменай манархаў на расійскім троне, што магло надаць гэтай з’яве нацыянальную спецыфіку. Стварэнне патрыятычнага асяродка ў Вільні адбывалася пад уплывам афармлення эмігранцкіх асяродкаў (Францыя, Італія), іх дамоўленасцямі з некаторымі суб’ектамі міжнароднай палітыкі (галоўным чынам урадам Францыі) і стварэннем ваенізаваных польскіх частак (польскіх легіёнаў Я.-Г. Дамброўскага ў Паўночнай Італіі) у 1795–1796 гг. Міжнародны характар сеткі тайных арганізацый патрыётаў былой Рэчы Паспалітай пацвярджаўся і данясеннямі Паўлу І з боку расійскіх чыноўнікаў аб арганізацыі падобных арганізацый у іншых частках былой Рэчы Паспалітай і пра іх сувязь з эмігранцкімі коламі. Асноўнай мэтай патрыятычных арганізацый было рэкрутаванне добраахвотнікаў у польскія легіёны (з пакрыццём выдаткаў на выезд і г.д.). Аднак, як паказваюць дадзеныя і падлікі, у польскія легіёны ў 1796–1797 гг. у асноўным патраплялі эмігранты з беларуска-літоўскіх зямель, якія пакінулі межы гэтых тэрыторый да 1796 г. Прыток добраахвотнікаў непасрэдна з беларуска-літоўскіх губерняў быў нязначны.

Крыніцы і літаратура

1. Анішчанка, Я. Малавядомыя крыніцы пра «Віленскую асацыяцыю» 1797 года // Arche (Пачатак) <http://www.arche.by/by/page/science/9283> [Дата доступу – 09.11.2013 г.].
2. Де-Пуле, М.Ф. Станислав-Авгус Понятовский в Гродне и Литве в 1794–1797 годах / сочинения Михаила Де-Пуле – Изд 2-е. – С.-Петербург: Типография Майкова, 1871. – 255 с.
3. Ерашэвіч, А. У. Уплыў напалеонаўскіх войнаў на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі (1799–1815 гг.) : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А. У. Ерашэвіч. – Мінск, 2003. – 140 с.
4. Конвенция между Их Величествами Императором Всероссийским, Королем Прусским и Императором Римским об окончательном разделе Польши и акта отречения Его Величества Короля Польского Станислава Августа от Королевства своего // Полное собрание Законов Российской империи / С 1825 по 1881 гг. СПб.: Типография II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т.24 – № 17736.
5. О возмутителях, оказавшихся в присоединенных от Польши областях // Полное собрание Законов Российской империи / Полное собрание Законов Российской империи / С 1825 по 1881 гг. СПб.: Типография II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т.24. – № 18248.
6. О дозволении Литовской губернии помещикам и разных состояний людям, имеющих собственность свою так же в Австрии и Пруссии, вывезти все имущество свое из мест, где оно находится, без платежа полшины // Полное собрание Законов Российской империи / С 1825 по 1881 гг. СПб.: Типография II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т.24 – № 18292.
7. Таляронак, С.В. Віленская асацыяцыя 1796–1797 гг. / С.В. Таляронак // Грамадска-палітычны рух на Беларусі (канец XVIII – 30-я гг. XIX ст.) : Зборнік навуковых артыкулаў. – Мн.: ІСПД, 1998. – С. 14–26.
8. Таляронак, С.В. Тайныя таварыствы ў Літве і на Беларусі ў канцы XVIII ст.: Віленская асацыяцыя 1796 – 1797 гг. / С.В. Таляронак // Весці Акадэміі навук Беларусі. Серыя: Грамадскіх навук. 1992. – № 5–6. – С. 87–93.
9. Федосова, Е.И. Польский вопрос во внешней политике первой империи во Франции. / Е.И. Федосова. – М.: Московский университет, 1980. – 205 с.
10. Pachonński, J. Oficerowie legionow Polskich, 1796–1807 / Jan Pachonński. Kraków: Ksegarnie Akademicka, 1998 – 2003. T. 2: Słownik diograficzny oficerow Legionow Polskich, 1796–1807 / do druku przygotowali Kamil Stepan i Adam Polinski. 402 s.

Forms of political activity of citizens of the former Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the XVIII century. The first patriotic organizations of citizens of the former Polish-Lithuanian Commonwealth on the Belarusian-Lithuanian lands weren't the phenomenon independent, local and didn't depend on change of monarchs on the Russian throne at the end of the XVIII century. As well as in territories which departed to Austria and Prussia, they arose under the influence of the emigrant centers in France and Italy. Sending volunteers to Ya.-G. Dombrovsky's military departments in Northern Italy that a military way, in the union with Napoleonic France, to revive Polish-Lithuanian Commonwealth statehood was a main objective of these organizations.

С.А. Чаропка
Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны

АРМІЯ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ ПАСЛЯ РЭФОРМЫ 1775 г.

У прадстаўленым артыкуле разглядаецца становішча ўзброеных сіл Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. Вывучаюцца асноўныя накірункі рэалізацыі ваеннай рэформы ў Рэчы Паспалітай 1775 г., якая стала сур'ёзнай спробай у справе мадэрнізацыі як польскай кароннай арміі, так і войска Вялікага княства Літоўскага.

У XVIII ст. Рэч Паспалітая пераўтварылася ў сапраўдны “прахадны двор” для армій суседніх дзяржаў і сярод іншых важнейшых прычын склаўшагася становішча стала слабасць узброеных сіл Рэчы Паспалітай, застой у свядомасці грамадства ў пытаннях грамадска-палітычнага і эканамічнага жыцця, у тым ліку і ў пытанні арганізацыі абароны дзяржавы. Тым не менш, здаровыя сілы грамадства польска-літоўскай дзяржавы ўсё больш пераконваліся, што спадзяванні на архаічнае паспалітае рушанне і наёмную пяхоту марныя, што трэба прыступаць да арганізацыі рэгулярнага войска, дзеля чаго трэба правядзенне кардынальных рэформ у справе арганізацыі арміі.

Нягледзячы на тое, што вайсковая гісторыя Рэчы Паспалітай XVIII ст. ужо знайшла адлюстраванне ў гістарыяграфіі, тым не менш, асобныя аспекты гэтай праблемы, такія як працэс стварэння рэгулярнай арміі ВКЛ, яшчэ застаецца *tabula rasa* ў айчынной навуковай літаратуры. Зроблены толькі першыя спробы разгляду гэтага пытання [1, 2, 3]. Сур'ёзны задзел у распрацоўцы гэтага пытання зрабілі польскія гісторыкі, якія даследуючы мінуўшчыну кароннага войска закраналі асобныя пытанні існавання літоўскай арміі [4 - 14]. Улічваючы навуковую значнасць праблемы і практычную адсутнасць спецыяльных даследаванняў па тэматыцы даследавання гэтай тэмы з'яўляецца дастаткова актуальнай справай.

Першым важным крокам у справе арганізацыі рэгулярнай арміі ў Рэчы Паспалітай стала ваенная рэформа 1717 г., якая прадуглежвала сур'ёзныя змены ў структуры ўзброеных сіл Рэчы Паспалітай. “Нямы сойм” 1717 г. вызначыў сталы штат войска, лічбы бюджэту і крыніцы фінансавання арміі [15, с.137]. Аднак 24-тысячная армія Рэчы Паспалітай аказалася нават меншым, чым Саксонія, якая налічвала 30 тыс. жаўнераў [16, с.8, 10].

На канвакацыйным сойму 7 мая 1764 г. было прынята рашэнне аб стварэнні “*Consilium bellicum* альбо Камісіі вайскавай”, якая мусіла стаць каталізатарам рэформ у арміі [17, с.39, 83]. На каранацыйным сойму 3 снежня 1764 г. было абвешчана аб стварэнні Вайскавай камісіі ВКЛ, [18, с.170]. Мэтай працы камісіі стала ўсебаковае вывучэнне становішча арміі Рэчы Паспалітай і выкараненне асноўных праблем у ваеннай сістэме краіны [19, с.20]. На думку Б.Твардоўскага Камісія здолела зрабіць шмат для дасягнення сваёй мэты “... усталявала парадак у арганізацыі, павысіла аслабленую субардынацыю і дысцыпліну, павысіла ўзровень адукацыі ў вышэйшых вайсковых, і ў рэшце рэшт стварыла армію, якая не саступала аніводнай тагачаснай еўрапейскай ...” [19, с. 20].

На сойме 1766 г. былі зроблены захады накіраваныя на павышэнне фінансавага забеспячэння арміі Рэчы Паспалітай. Так на яе ўтрыманне было дадаткова выдаткавана 749 250 злотых штогод, да нормы, якая была прынята яшчэ на “нямым” сойму 1717 г. [20, с. 234-235]. Але рэфармаванне арміі было прыпынена палітычным крызісам, у якім апынулася ўся Рэч Паспалітая з 1768-1772 гг. Сумнае становішча арміі Рэчы Паспалітай, яе відавочная няздольнасць абараніць краіну, выклікала зладзённае пытанне аб неабходнасці кардынальнага рэфармавання вайскавай структуры. Гэтае пытанне стала адным з найбольш

важных на сойме 1773-1775 г. На сойме было прынята рашэнне аб павышэнні колькасці арміі Рэчы Паспалітай з 24 да 30 тыс. чалавек (22 тыс. – каронная, 8 тыс. – літоўская). Была зменена сістэма вышэйшага кіравання войскам. Найвышэйшая ўлада была перададзена ад гетманаў да Вайсковага дэпартаменту, дзе рашэнні прымаліся калегіяльна, а гетманы былі толькі сябрамі гэтага органа [9, с.352]. Гетманы пазбавіліся права прызначэння афіцэраў, якое перайшло да караля [21, с.534]. Прызначэнне падафіцэраў засталася ў кампетэнцыі палкоўнікаў. Нягледзячы на звыклы для дзяржаўнага бюджэту Рэчы Паспалітай недахоп сродкаў, на фінансаванне адной толькі арміі ВКЛ было выдаткавана 6 596 000 зл. [22, с. 402-403].

Аднак, як гэта часта здаралася ў гісторыі Рэчы Паспалітай грошаў на ўсе задумы не хапіла, таму сейм 1776 г. выдаткаваў грошаў на ўтрыманне толькі 12311 жаўнераў у Кароне і 4770 на Літве. Тым не менш, генеральная лінія на павелічэнне колькасці войска захавалася і да 1786 г. армія Рэчы Паспалітай колькасна вырасла да 18 500 жаўнераў (з іх 14 тыс. у Польшчы і 4,5 тыс. у ВКЛ).

Нягледзячы на тое, што ў падраздзяленнях колькасць афіцэраў часта дасягала траціны асабістага складу, тым не менш, ва ўмовах існавання сістэмы продажу-пакупкі афіцэрскіх званняў, кваліфікаваных афіцэраў відавочна не хапала. У сувязі з гэтым паслы выдзелілі 200 тыс. злотых на заснаванне кадэцкага корпуса, які б размясціўся ў Гародні. Аднак неабходныя матэрыяльныя сродкі ў скарбе краіны адсутнічалі, таму ў 1776 г. вайсковы бюджэт быў скарачаны больш чым напалову да 2 300 000 зл [23, с.565, 568]. Увага надавалася падрыхтоўцы дасведчаных афіцэрскіх кадраў. Паводле пастановы сойма 1778 г. траціна кадэтаў школы павінна была паходзіць з ВКЛ [24, с. 585-586]. Асобна 100 тыс. зл. выдзялялася на дзейнасць рыцарскай школы ў Варшаве [23, с.568]. Рэформа арміі прадугледжвала павелічэнне колькасці пяхотных падраздзяленняў за кошт скарачэння некаторых кавалерыйскіх часцей, а таксама ўпарадкаванне арганізацыі конніцы. У прыватнасці, замест ранейшага падзелу кавалерыі на гусараў, панцырных, пяцігорцаў і казацка-татарскіх лёгкіх харугваў уводзіўся падзел на больш цяжкую нацыянальную кавалерыю і больш лёгкую пярэдную варту.

Па выніках рэформы ў 1776-1777 гг. каронная армія падзялялася на 3 дывізіі (вялікапольская, малапольская і ўкраінска-падольская), армія ВКЛ на 2 дывізіі. Кожная з дывізіяў уключала ўсе роды войск – пяхоту, пярэдную варту і нацыянальную кавалерыю.

Каронная армія складалася з наступных адзінак. Вышэйшым органам апэратыўнага камандавання з'яўляўся Генеральны штаб, якому падпарадкоўваліся 4 брыгады нацыянальнай кавалерыі (вялікапольская і 3 ўкраінскіх), 2 палкі пярэдняй варты, 4 драгунскіх палка, 14 пяхотных палкоў, 2 венгерскіх пяхотных харугвы і корпус артылерыі. Павелічэнне пяхотных падраздзяленняў адбылося за кошт расфарміравання трох драгунскіх палкоў. У цэлым пяхотныя палкі, за выключэннем даволі баяздольнага гвардзейскага палка колькасцю больш за 1,5 тыс. штыкоў, былі дастаткова слабымі, налічвалі ад 353 да 467 жаўнераў, што не адпавядала нават батальёну ў замежных арміях таго часу. Рота вогуле налічвала ад 45 да 57 жаўнераў. Не лепшая сітуацыя была і ў захаваўшыхся драгунскіх палках. Колькасць драгунаў у палку складала каля 250 шабеляў, толькі гвардзейскі полк налічваў 465 жаўнераў.

Каронныя брыгады нацыянальнай кавалерыі складаліся з 24 харугваў, якія сукупна налічвалі па 737 шабеляў. Палкі пярэдняй варты складаліся з 8 харугваў па 47 жаўнераў у кожнай. Корпус артылерыі кароннай быў павялічаны да 404 жаўнераў. Структурна корпус падзяляўся на 2 брыгады па 2 роты ў кожнай. Кожная рота налічвала па 83 артылерыстаў. Пры артылерыйскім корпусе быў створаны корпус інжынераў з 12 чалавек. Да артылерыі быў далучаны таксама пяхотны батальён колькасцю 427 жаўнераў.

9 снежня 1776 г. быў складзены кампут войска ВКЛ, які дае выдатную інфармацыю аб структуры арміі і яе фінансаванні [25]. Вялікія змены адбываліся ў дачыненні драгунаў і пяхоты. Лейб-рэгімент драгунаў каралеўскіх ВКЛ пераўтвараўся ў полк карабінераў гвардыі коннай. Астатнія тры драгунскія палкі спешываліся і пераўтвараліся ў пяхотныя

палкі [22, с. 403]. Так, драгунскі рэгімент конны Булавы Вялікай стаў асновай другога рэгімента пешага; драгунскі рэгімент конны Булавы Польнай пераўтварыўся ў чацвёрты рэгімент пешы; рэгімент драгунаў каралевіча быў пераўтвораны ў пяты рэгімент пешы ВКЛ. Такім чынам, колькасць пяхотных падраздзяленняў значна павялічалася, што адпавядала неабходным для таго часу тэндэнцыям у ваеннай справе. Пяхота ВКЛ складалася з сямі палкоў і ўключала ў сябе рэгімент пешы гвардыі літоўскай і 6 палкоў пешых, а таксама 2 янычарскіх харугвы [22, с. 403].

Асобнае, але вельмі нязначнае месца ў літоўскай арміі займаў корпус артылерыі, які фактычна складаўся з 2 рот. Таксама баявым падраздзяленнем была харугва венгерскай пяхоты Галоўнага Трыбунала ВКЛ, якая, аднак, у штат арміі афіцыйна не ўваходзіла.

Кавалерыя Вялікага княства налічвала 2670 чалавек і складалася з драгунскага палка гвардыі коннай, 2 брыгад нацыянальнай кавалерыі і 5 палкоў пярэдняй варты. Полк коннай гвардыі ВКЛ у адрозненне ад адпаведнага каронага палка налічваў не 425, а ўсяго 318 чалавек, на фінансаванне якіх выдзялялася 269 364 злотых, што эканоміла для дзяржаўнага бюджэта крыху больш за 90 тыс. злотых [25, арк. 21].

Абедзве брыгады нацыянальнай кавалерыі налічвалі па 478 коней. Брыгада складалася з 4 швадронаў, кожны з якіх ўключаў у сябе па 4 харугвы. На чале брыгады знаходзіўся камендант, які хаця меў на эпалеце чатыры касых стужкі, але ў пехоце адпавядаў не шэфу палка, а генерал-маёру [25, арк. 13]. Тактычнай адзінкай брыгады з’яўлялася харугва. У кожным з 4 швадронаў налічвалася па 4 паручнікі, кожны з якіх кіраваў асобнай харугвай [25, арк. 16]. Рэальным кіраўніком харугвы быў намеснік, а не стаячы над ім харунжы. Паручнік і ратмістр адыгрывалі хутчэй рытуальныя функцыі.

Найбольш цяжка рэформа праходзіла менавіта ў брыгадах нацыянальнай кавалерыі. Ратмістры, паручнікі і харунжыя нацыянальнай кавалерыі звычайна паходзілі з магнатаў, былі ваяводамі, кашталянамі і г.д. Па ўспамінах Е. Кітовіча ратмістрамі нацыянальнай кавалерыі былі нават каролі і віленскі біскуп [26, с. 157]. Як адзначае сучаснік С. Касмоўскі яны не мелі “ніякага ўяўлення аб вайскавай службе ... Гэтыя ўсе толькі для гонару нашэння мундзіра тыя рангі мелі, бо ранг ратмістра азначаў генерала, ранг паручніка – палкоўніка, а харунжага ранг падпалкоўніка, намеснік жа меў ранг капітана, таварыш ранг харунжага” [27, с. 6].

Важным элементам рэформы стала ўвядзенне сістэмы адпаведнасці вайсковых званняў кавалерыі і пяхоты, у прыватнасці: “таварыш роўны будзе мець ранг з харужым у войску, намеснік з паручнікам, харунжы з капітанам, паручнік з палкоўнікам. Камендант брыгады нацыянальнай мець будзе ранг генерал-маёра, віцэ-камендант той жа брыгады нацыянальнай, ранг палкоўніка” [28, с. 100]. Былі дакладна вызначаны паўнамоцтвы генерала артылерыі, генерал-лейтэнантаў і генерал-маёраў, а таксама пытанні адказнасці вайскоўцаў за зробленыя імі злачынствы ў адносінах да мірнага насельніцтва [28, с. 100-104].

У адрозненне ад нацыянальнай кавалерыі ў палках пярэдняй варты ВКЛ колькасць асабістага складу падраздзяленняў была рознай. Напрыклад у 1 палку каралевіча пад камандаваннем Бараноўскага налічвалася 374 чалавекі, 2 полк Булавы Вялікай і 3 полк Булавы Польнай пад камандаваннем Галынскага і Раманоўскага налічвалі па 150 ваяроў адпаведна, у 4 палку Панятоўскага службу выконвалі 327 жаўнераў, а самым шматлікім быў 5 полк генерала Бесяка, які меў 395 шабель у сваім складзе [25, арк. 6]. Звычайна полк складаўся з 6 харугваў і штаба. У штаб палка ўваходзілі палкоўнік, маёр і 6 ратмістраў, якія, як і ў нацыянальнай кавалерыі, толькі фармальна камандавалі харугвамі, пераклаўшы гэты цяжар на паручнікаў. На чале кожнай з харугваў стаялі паручнікі (у палку Бесяка былі таксама секонд-паручнікі), харунжыя, таварышы, капралы трубачы і пачтовыя [25, арк. 37, 41].

Вялікай праблемай для войска была загання практыка продажу афіцэрскіх пасадак. Званне ратмістра каштавала 2 тыс. зл., паручніка – 1 тыс., харунжага – 500, намесніка – 250, таварыша – 100 зл. [27, с. 7]. Калі ўлічыць, што заробак паручніка ў нацыянальнай кавалерыі складаў 3400 зл., у пярэдняй варце – 1500, а ў пяхоце – 1200 зл. у год, то камерцыйная карысць ад набыцця звання відавочная. Сучаснік Ю. Рулікоўскі адзначае, што “можна было

быць афіцэрам і не бачыць свайго рэгіменту або харугвы, а седзячы спакойна ў доме гаспадарыць” [29, с.192]. На сойме 1784 г. былі зроблены захады па абмежаванню продажу афіцэрамі сваіх званняў. [30, с. 12].

Найбольш буйным пяхотным падраздзяленнем быў рэгімент гвардыі пешай ВКЛ, які колькасна перавышаў палявыя пяхотныя палкі і налічваў 609 штыкоў. Палявыя палкі 1-шы і 3-ці Булавы Вялікай, а таксама 2-гі і 4-ты Булавы Польнай налічвалі па 220 чалавек і мелі аднолькавую структуру. У адрозненне ад гвардзейскага рэгімента, палявыя палкі складаліся толькі з аднаго батальёна, які, у сваю чаргу, ўключаў чатыры кампаніі (роты) па 52 чалавека ў кожнай. Пяты і шосты палкі былі меншымі за папярэднія палявыя палкі і налічвалі 171 і 110 жаўнераў адпаведна.

Функцыі гвардыі пры кожным з гетманаў выконвалі харугвы янычараў. Структура абедзвюх харугваў была аднолькавая. Яны адрозніваліся толькі колькасна – у харугве Булавы Вялікай – 100 жаўнераў, Булавы Польнай – 80 [25, арк 77, 79]. На чале харугвы знаходзіўся ратмістр.

Як і раней у гаротным стане знаходзілася артылерыя ВКЛ, якая ўключала ў сябе корпус артылелерыі і грэнадзёрскую фрайкампанію. Корпус артылерыі налічваў усяго 49 чалавек і складаўся з штаба корпуса і адной роты. Камандны склад корпуса прадстаўлялі палкоўнік, обершэрлейтэнант (падпалкоўнік), маёр, капітан, цугкапітан, паручнік, штык-юнкер, і оберфельдшар. Артылерыйская кампанія налічвала 30 кананіраў і 11 падафіцэраў. Асобная грэнадзёрская рота (фрайкампанія) шматлікасцю таксама не адзначалася, усяго разам яна налічвала 76 чалавек. Камандны састаў складаўся з капітана, паручніка, другога паручніка і ад’ютанта [25, арк. 45-46].

Нажаль, рэформы аказаліся палавінчатымі. Зрабіўшы крокі ў бок павелічэння колькасці войска і яго структурнай мадыфікацыі, прынцып камплектавання арміі заставаўся ранейшым – у кавалерыі шляхам прывода таварышамі сваіх почтаў, а ў пяхоце праз вярбоўку дабраахвотнікаў. Спроба Вайсковага дэпартаменту ўвесці вельмі абмежаваную колькасна рэкруцкую павіннасць (1000 рэкрутаў на год) аказалася няўдалай, таму што сустрэла моцную апазіцыю з боку шляхты. Ва ўмовах, калі вядучыя краіны Еўропы, такія як Францыя, Прусія, Расія ўжо перайшлі да рэкруцкага спосаба камплектавання арміі, гэта быў відавочны недахоп, які значна зніжаў абароназдольнасць краіны.

Грошай на забеспячэнне арміі катастрофічна не хапала і таму праблема ўтрымання жаўнераў часта ляжала на плячах камандзіраў падраздзяленняў. Так, брыгадзір велькапольскай брыгады нацыянальнай кавалерыі у 1776 г. з сумаў ўзгадвае: “Гэта вялікая бяда, што гола ... дукатаў, якіх не слыхаць і не відаць. Каманду патрэбна апрануць, каб не было сорамна, каб плячамі не свяцілі” [31, с. 199]. Тым не менш, на сойме 1778 г. была пацверджана лінія на павелічэнне “войска ў гемайнах і таварыства кавалерыі нацыянальнай”, а праз два гады на сойме зноў разглядалася пытанне аб даўкамплектаванні арміі ВКЛ [24, с.579; 32, с.585].

Нягледзячы на ўсе недахопы рэформа арміі ў 1775 г. з’яўлялася вельмі неабходнай для Рэчы Паспалітай з’явай. У выніку асцярожных дзеянняў Вайсковага дэпартаменту пачаліся станоўчыя зрухі ў пытанні арганізацыі ўзброеных сіл краіны. Армія Рэчы Паспалітай стала паступова пераўтварацца з дэкаратыўнага элемента ў сапраўдны баявы інструмент дзяржавы. Рэформа 1775 г. стала важным падмуркам для далейшага развіцця ўзброеных сіл як у ВКЛ, так і Польшчы, якое адбывалася ў канцы 80-х пачатку 90-х гг. XVIII ст.

Крыніцы і літаратура

1. Грыгор’еў, М. Войска ВКЛ ад Сасаў да Касцюшкі (1765-1794) / М. Грыгор’еў. - Мінск, 1994. – 168 с.

2. Гужалоўскі, А. Войска ВКЛ: апошнія старонкі гісторыі / А. Гужалоўскі // Бел. гіст. часопіс. – 1994. – № 1. – С. 48-52.
3. Чаропка, С.А. Войска ВКЛ у святле ваеннай рэформы 1717 г./ С.А. Чаропка// Науч. Труды Респ. инстит. высш. школы: сб. науч. статей; в 2 ч. Ч.1; редкол. В.Ф. Берков (отв. ред.) [и др.]. – Минск: РИВШ, 2012. – С.336-343
4. Чаропка, С. А. Ваенная рэформа ў Вялікім княстве Літоўскім 1764-1766 гг. / С.А. Чаропка // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: зборнік навук. Артыкулаў; вып. 1.; рэдкал.: Р.Р. Лазько [і інш.]. – Гомель: УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2012. – С. 25-30.
5. Gembarzewski, B. Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r.1717 do r. 1831 /B. Gembarzewski. – Warszawa nakładem tow.wiedzy wojskowej, 1925. – 100 s.
6. Górski, K. Historia piechoty polskiej / K.Górski. – Kraków nakładem księgarni polskiej spółki wydawniczej, 1893. – 274 s.
7. Górski, K. Historia jazdy polskiej / K. Górski. – Kraków nakładem księgarni polskiej spółki wydawniczej, 1894. – 366 s.
8. Górski, K. K. Historia artylerii polskiej / K. Górski. – Warszawa, w księgarni E.Wende, 1902. – 325 s.
9. Kukiel, M. Zarys historii wojskowości w Polsce /M. Kukiel. – Kraków, nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1929. – 356 s.
10. Nowak, T.M. Historia oręcza Polskiego 963-1795 ó T.M. Nowak, J. Wimmer. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1981. – 700 s.
11. Nowak, T. Dzieje oręcza Polskiego do roku 1793 ó T. Nowak, J. Wimmer: w 3 t. T.1. – Warszawa: MON, 1968. – 418 s.
12. Rostafiński, N.Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce (992-1792) * N. Rostafiński.- Poznań: Nakł. księgarni Fr. Gutowskiego, 1922. – 164 s.
13. Wimmer, J. Historia piechoty polskiej do roku 1864 _ J. Wimmer. – Warszawa: MON, 1978. –
14. Augustyniak, U. Historia Polski. 1572-1795 ó U. Augustyniak. – Warszawa: wyd-wo naukowe PWN, 2008. – 1008 s.
15. Historia wojskowości polskiej. – Warszawa: MON, 1972. – 871 s.
16. Konstytucje Seymu pacificationis Warszawskiego 1717 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VI. – S. 122-202.
17. Müller, R. Die Armee Augusts des Starken. Das sächsische Heer von 1730 bis 1733/ R. Müller. – Berlin, Militärverlag der DDR, 1984. – 116 s.
18. Konfederacja Generalna omnium Ordinum Regni et Magni Ducatum Luthuaniae na konwokacji Głowney Warszawskiej uchwalona // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VII. – S. 7-55.
19. Konstytucje Seymu walnego koronacji krola IMCI 1764 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VII. – S. 138-169.
20. Twardowski, B. Wojsko polskie Kościuszki w roku 1794 / B. Twardowski. – Poznań, Nakł. Księgarni katolickiej, 1894. – 90 s.
21. Konstytucje Wielkiego Księstwa Litowskiego 1766 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VII. – S. 222-244.
22. Konstytucje Seymu ordynarnego Warszawskiego roku 1776 od dnia 26 sierpnia aż do dnia 31 października, hod względem Konfederacji Generalnej obojga narodów agitującego się // Volumina Legum. – Petersburg, nakł. i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S.526-564.
23. Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litowskiego 1775 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakł. i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 389-590.
24. Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litowskiego 1776 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakł. i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S.564-574.

25. Konstytucje Seymu ordynarnego Warszawskiego Sześcioniedzielnego roku Pańskiego 1778 dnia 5 miesiąca października // Volumina Legum. – Petersburg, nakł. i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S.575-581.
26. Biblioteka Czartoryskich - Rękopis 2555 IV. - Komput y płaca woyska WXL. – 84 s.
27. Kitowicz, J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. – Kraków, 1925.
28. Kosmowski S. Pamętniki z końca XVIII wieku. – Poznań, 1867.
29. Konstytucje Seymu extraordynarynego Warszawskiego 1775 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakł. i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 5-389.
30. Urywek wspomnień Józefa Rulikowskiego wydany z obszerniejszego rękopismu // Baranowski, B. Dzieje wojskowości Polskiejdo roku 1831 (wypisy źródłowe) / B. Baranowski, W. Bortnowski, W. Lewandowski. – Warszawa: „Prasa wojskowa”, 1949. – S.191-196.
31. Konstytucje Seymu walnego ordynarnego Grodzieńskiego Sześcioniedzielnego roku Pańskiego MDCCLXXXIV dnia 4 miesiąca października // Volumina Legum. – Kraków: nakł. Akademii Umejtności , 1889. – T. IX. – S.7-29.
32. Notaty generała brygady wielkopolskiej kawalerii narodowejz lat 1775-1778 // Baranowski, B. Dzieje wojskowości Polskiejdo roku 1831 (wypisy źródłowe) / B. Baranowski, W. Bortnowski, W. Lewandowski. – Warszawa: „Prasa wojskowa”, 1949. – S.196-199.
33. Konstytucje Seymu ordynarnego Warszawskiego Sześcioniedzielnego roku Pańskiego 1780 dnia 2 miesiąca października // Volumina Legum. – Petersburg, nakł. i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S.582-590.

Army of the Polish-Lithuanian commonwealth after reform of 1775. This article discusses the situation of the army of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the middle of 18th century. Examines basic directions of military reform in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1775, which marked an important trying in the process of modernisation a regular army of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania.

**TRADYCJA RZECZPOSPOLITEJ I NOWE IDEE. PROGRAM STRONNICTWA
CZERWONYCH NA LITWIE I W KRÓLESTWIE POLSKIM NA ŁAMACH PRASY
KONSPIRACYJNEJ „RUCH” I „CHORĄGIEW SWOBODY” (1862–1864)**

Powstanie styczniowe było największym polskim powstaniem narodowym. W okresie poprzedzającym wybuch powstania 1863 roku i w czasie jego trwania ukazywało się kilkadziesiąt tytułów prasowych wydawanych tajnie. Oficjalnym organem prasowym KCN czerwonych, a później Rządu Narodowego był „Ruch” Na łamach tego pisma, kolportowanego nie tylko w Królestwie Polskim, ale także na Litwę, Białoruś i Ukrainę stronnictwo czerwonych wyłożyło swój program. Oficjalnym organem Komitetu Prowincjonalnego Litewskiego była polskojęzyczna „Chorągiew Swobody” ukazująca się w Wilnie od stycznia do czerwca 1863 roku.

Z okazji 150 rocznicy powstania 1863 roku na Białorusi odbyło się wiele dyskusji poświęconych osobie Konstantego Kalinowskiego, rozrosła się także bibliografia naukowa i popularnonaukowa dotycząca przede wszystkim jego kulturowego dziedzictwa. Nie trudno zauważyć, że osoba jednego z przywódców powstania z postaci historycznej coraz bardziej przeobraża się w mityczną. Nie wchodząc tu w zawile kwestie roli jaką odegrał (i odgrywa) dla białoruskiej idei narodowej i kreatorów białoruskiej pamięci historycznej warto przypomnieć słowa Józefa Szujskiego historyka szkoły krakowskiej wypowiedziane już w XIX wieku przy okazji ówczesnych burzliwych sporów w ocenie przeszłości: „fałszywa historia jest mistrzynią fałszywej polityki”. Konstantemu Kalinowskiemu przypisuje się więc szereg intencji, które w szerszym kontekście nie wydają się słuszne. Chce się też widzieć niezależne powstanie na Litwie i Białorusi nadając mu nazwę „powstanie Kalinowskiego”, chociaż „Witożeniec” był tylko jednym z przywódców działań zbrojnych, które swoim zasięgiem objęły nie tylko Białoruś i Litwę lecz Ukrainę i Królestwo Polskie. Niechcąc części historyków białoruskich do dostrzegania znacznie szerszego kontekstu i bardziej skomplikowanego tła wydarzeń oraz sporów politycznych tego okresu prowadzi też do błędnego wniosku o chęć zniszczenia tradycji Rzeczypospolitej (bardziej ideowej, bo rozbitej już faktycznie podziałami rozbiorowymi) i skupienia się na samodzielnej walce o polityczną niepodległość Litwy, ba, nawet Białorusi. Tymczasem analiza i porównanie programów stronnictwa czerwonych w Królestwie Polskim oraz na Litwie i Białorusi zaprezentowanych na łamach oficjalnych periodyków wydawanych przez władze Komitetu Centralnego Narodowego i Komitetu Prowincjonalnego Litewskiego, całkowicie przeczą takiej tezie, prowadząc do wniosku, że przedstawione postulaty polityczne i społeczne zupełnie nie różniły się od siebie.

W okresie poprzedzającym wybuch powstania 1863 roku i w czasie jego trwania ukazywało się kilkadziesiąt tytułów prasowych wydawanych tajnie [1]. Oficjalnym organem prasowym KCN czerwonych, a później Rządu Narodowego był „Ruch” ukazujący się z inicjatywy Agatona Gillera w Warszawie od 5 lipca 1862 roku w nakładzie około 2000 egzemplarzy. Na łamach tego pisma, kolportowanego nie tylko w Królestwie Polskim, ale także na Litwę, Białoruś i Ukrainę stronnictwo czerwonych wyłożyło swój program. Tytuł czasopisma pochodził od głównego hasła przyświecającego temu stronnictwu: „ciągły postęp i ruch na drodze wiodącej do niepodległości Polski jest hasłem, które na czele wypisujemy” [2, s. 332]. Wkrótce też słowo „ruch” stało się potocznym określeniem nazwy całego stronnictwa czerwonych.

Niepodległość Polski osiągnąć zamierzano przez zbrojne powstanie. Chociaż w publicystyce używano na ogół słowa „Polska” to pod tym pojęciem rozumiano całość ziem przedrozbiorowych Rzeczypospolitej tj. Królestwo Polskie, Litwę i Białoruś oraz Ukrainę w granicach sprzed 1772 roku. Kierowano się przy tym nie tylko sentymentem do dawnej jedności państwowej tych ziem lecz

także przesłankami bardziej racjonalnymi. Oceniano bowiem, że ograniczenie aspiracji terytorialnych tylko do Królestwa Polskiego oznaczać może zgodę na dokonane rozbiory i włączenie Ukrainy oraz dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Litwy i Białorusi) w granice Rosji. Co więcej, wywalczenie wolności na drodze powstania tylko dla Królestwa Polskiego nie gwarantowało, że zwycięstwo to zostanie utrzymane, toteż zgadzano się dosyć powszechnie, że „Naród powstać może tylko na gruncie narodowym, tylko w imię wolności i niepodległości całej Polski [2, s. 334]. Nazwę „Polska” dosyć powszechnie w XIX wieku rozciągano na wszystkie ziemie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej i w ten sposób rozumieć ją należy w powyższym cytacie. Z kolei termin „naród” w publicystyce „Ruchu” pojawiał się w kilku znaczeniach. Po pierwsze pod tym pojęciem rozumiano naród jako wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej. W drugim znaczeniu używano go dla łącznego określenia trzech narodów, czyli mieszkańców trzech prowincji: Polski, Litwy i Rusi („Polska składa się z trzech narodów: Polski, Litwy i Rusi”). Warto tu zauważyć, że w tym znaczeniu chodziło o określenie wszystkich mieszkańców tych prowincji (Polaków, Litwinów, Białorusinów, Ukraińców, Żydów i innych) bez rozróżnienia ich pochodzenia zarówno etnicznego, jak i społecznego. Na łamach omawianej tu prasy słowa „naród” w trzecim znaczeniu tj. etnicznym używano najrzadziej: „Polska składa się z 3 narodowości równych sobie a złączonych jedną instytucją i jedną ideą wolności. Polska więc powstając w imię tych zasad nie jest groźną dla żadnej z osobna narodowości, bo każdą szanuje i każdej zostawia prawa wypływające z osobnej jej indywidualności” [2, s. 334]. Warto zwrócić uwagę, że i w tym cytacie słowo „narodowość” nie odpowiada jeszcze dzisiejszemu rozumieniu tego terminu, chociaż wyczuć już można, że chodzi nie tylko o naród polityczny (w tym konkretnym przypadku w znaczeniu mieszkańców prowincji: Polaków, Rusinów i Litwinów), ale już także – chociaż jeszcze niezbyt wyraźnie – o uznanie ich odmiennej etniczności.

Ciekawą kwestią jest ówczesne terytorialne rozumienie terytorialnej tradycji Rzeczypospolitej. Chociaż mowa jest o trzech narodach w trzech prowincjach, to poza granicami przyszłego państwa redaktorzy „Ruchu” i przedstawiciele stronnictwa czerwonych pozostawiali tę część Ukrainy, która odeszła od Rzeczypospolitej do Rosji po pokoju andruszowskim w 1667 roku. Poza granicą pozostawały więc ważne dla formującego się ukraińskiego narodu miejscowości: Kijów, Kijów, Perejasław, Hadziacz, Połtawa; poza nią leżały Dzikie Pola, a z ziem białoruskich Smoleńszczyzna jeszcze w połowie dziewiętnastego wieku zamieszkała przez dużą liczebnie białoruską zbiorowość etniczną (asymilującą się już jednak do kultury rosyjskiej). Wszystkie te obszary były ważne w kontekście tradycji jagiellońskiej, ale o tej idei wówczas nie rozprawiano. Polska publicystyka odwoływała się głównie do granicy sprzed 1772 roku, co sugeruje, że skupiano się na przywróceniu wschodniej granicy państwa tuż przed I rozbiorem. (W ten sam sposób powtórzone to zostanie w politycznych rozprawach publicystycznych u schyłku pierwszej wojny światowej). Wskazywałoby to na bardzo słabe, a może nawet brak emocjonalnych więzi przywódców powstania styczniowego rodem z Królestwa Polskiego z ziemami utraconymi przez Rzeczypospolitą dwa wieki wcześniej. Natomiast oddzielanie tych terenów od pozostałej części Ukrainy pozostawało w sprzeczności z polityczną myślą ówczesnego już dosyć wykrystalizowanego ukraińskiego ruchu narodowego. Jego przywódcy ziemie położone za Dnieprem wraz z historycznym Kijowem widzieli złączone z pozostałymi obszarami o etnograficznej przewadze ludności ukraińskiej.

Działacze stronnictwa czerwonych nie w pełni rozumieli istotę ukraińskiego ruchu narodowego, ale dostrzegali pewne rodzące się tendencje separatystyczne względem dawnej wspólnoty Rzeczypospolitej. Ich stanowisko, zaprezentowane w pierwszym numerze „Ruchu” wobec tej kwestii było jednak jednoznaczne: możliwość taką dopuszczano, ale dopiero po wywalczeniu przez Polskę niepodległości. Przed osiągnięciem tego celu, wszystkie działania w kierunku oderwania się Ukrainy od Królestwa Polskiego, zamierzano traktować jako „zdradę wolności”, wspieranie wspólnego wroga, rozbijanie solidaryzmu i utrudnianie osiągnięcia wytkniętego celu politycznego. Na łamach czasopisma dawano dowody wiary w solidarność narodów żyjących w Rosji, ukształtowaną na gruncie zasad demokratycznych i w jednakową chęć wyzwolenia spod rosyjskiej kulturalnej i politycznej hegemonii. Z publicystyki tej przebija ufność co do siły tradycji dawnej przedrozbiorowej państwowości:

„Naród powstać [ruszyć do powstania-D.M.] może tylko na gruncie n a r o d o w y m, tylko w imię wolności i niepodległości całej Polski. Lecz na tym gruncie, czy nie odstręczymy od siebie Rusinów [Ukraińców-D.M.], którzy, powołując się także do idei narodowości w niektórych prowincjach, okazują separacyjne od Polski dążenia? Sądzymy, że obawy te są pozorne. Polska składa się z 3 narodowości równych sobie a złączonych jedną instytucją i jedną ideą wolności. Polska więc powstając w imię tych zasad nie jest groźną dla żadnej z osobna narodowości, bo każdą szanuje i każdej zostawia prawa wypływające z osobnej jej indywidualności. Gdyby jednak te separacyjne dążności były tak silne, że Ruś [tj. Ukraina-D.M.] usiłowałaby się od nas bądź co bądź odłączyć, to w takim razie odłączenie to od całości Polski nastąpić może tylko po wspólnym oswobodzeniu, po wypędzeniu wspólnego wroga. W żadnym razie nie będzie Polska chciała przymusem ją w związku zatrzymać i zostawi jej prawo decydowania o swoim losie; dzisiaj jednak kwestia odłączenia jej od Polski lub osobnego wystąpienia stawioną być nie może, albowiem dzisiaj narody kupić się [skupiać się – D.M.] powinny dla obalenia wspólnej niewoli; dzisiaj kwestia odłączenia byłaby zdradą wolności i nie mogłaby być postawioną i traktowaną z dobrą wiarą” [2, s. 334].

Stanowisko to, zaprezentowane w pierwszym numerze „Ruchu”, spotkało się z krytyką ze strony Ludwika Mierosławskiego i jego stronników, zwolenników centralistycznej wizji przyszłego państwa. Oburzenie wywołała publikacja listu KCN na łamach hercenowskiego „Kołakoła” z 1 października 1862 roku. Treść tego listu była efektem rozmów przeprowadzonych w Londynie przez Zygmunta Padlewskiego i Agatona Gillera z wydawcami „Kołakoła”, w którym przywódcy stronnictwa czerwonych oświadczyli: „Dążymy do odbudowania Polski w dawnych jej granicach pozostawiając narodom w nich zamieszkującym, to jest Litwinom i Rusinom, wolność zupełną pozostania w związku z Rosją, lub też rozporządzania sobą podług własnej woli” [3, s. 361–362]. Ludwik Mierosławski w wydawanych w Paryżu dziennikach „Le Siècle” i „l’Opinion Nationale” z 10 grudnia 1862 roku opublikował artykuł, w którym zaprotestował przeciwko układowi Komitetu Centralnego Narodowego ze środowiskiem „Kołakoła”, zarzucając jego reprezentantom, że w zamian za pomoc rosyjskich rewolucjonistów, zrzekają się Rusi i Litwy (wraz z Białorusią), czyli „dwóch trzecich Polski” [3, s. 360]. Na zarzuty postawione przez Mierosławskiego wydawcy „Ruchu” dawali odpór w 10 numerze, krystalizując przy tym swoje poglądy odnośnie ziem wschodnich:

„Dla położenia zaś końca kłamliwym zarzutom co do zasad wypowiedzianych przez organizację CNK [Centralny Narodowy Komitet-D.M.] oświadczamy, że w postępowaniu swoim od zasad wyrażonych w programacie nie zobaczył i nie zboczy, i że wszelkich dołoży starań, ażeby wywalczyć niepodległość Polski w granicach p r z e d r o z b i o r o w y c h przez powstanie całego narodu na d o b r y s k u t e k o b r a c h o w a n e. (...) Zasada, na której Polska opiera się, jest zasadą zupełnej wolności, jest prawem, którego nikt, ani też żadne okoliczności, narodowi odjąć nie mogą, prawem stanowienia o swoim losie. Polska powstająca nie może odmówić żadnemu ludowi tego prawa, które jest najwyższą sprawiedliwością, a przyznając je głośno Litwie i Rusi tym samym odsuwa chęci lub chętki odłączenia ich od Polski i stwierdza jedność i całość narodową Polski, Litwy i Rusi. CNK nie rozumie innej Polski, jak tylko Polskę w dawnych granicach i w tych granicach wskrzesi ją właśnie dlatego, że wypowiedział [ogłosił-D.M.] zasadę poszanowania woli ludów stanowiących z Polską jedno ciało, bo wypowiedzeniem tym dał im rękojmię zupełnej swobody i tym sposobem wyrzekł się, nie odtrącił, ale wzmocnił ich stanowisko trwania w jedności z Polską (...). Wszystkie centralizacyjne zachcianki, narzucanie przewagi jednej nad drugą i nie uznawanie woli narodu tam, gdzie się ona obudzi, jest jedynie w stanie rozerwać jedność narodową Litwy i Rusi z Polską, nie rozumiejąc rzeczy, odpychają kraje te od Polski swoimi chętkami przewagi, gdy my dając im zupełną rękojmię swobody w jedności z Polską tym samym utrwalamy. Tę zasadę wypowiedział programat organizacji, tę zasadę wypowiedział pierwszy nr „Ruchu”, tę zasadę wypowiedział list drukowany w Londynie [list Z. Padlewskiego i A. Gillera-D.M.], wypowiadamy ją też i dzisiaj, i dzisiaj już widzimy następstwa naszego postąpienia w garnięciu się w Litwie i w Rusi do sprawy oswobodzenia całej Polski i takich żywiołów, które dotąd od Polski odstępowały. Nie centralizacją, nie przemocą, nie policją i fanfarowaniem przewagi utrzymuje się prowincje i ludy w jedności i w związku, ale zastosowaniem zasady poszanowania woli i indywidualności narodowych, którego ojcowie nasi dali tak świetny przykład w unii lubelskiej i w

paktach hadziackich. Polska, Litwa i Ruś będą więc jednym wolnym państwem dlatego właśnie, że unikamy błędu, który przez nieposzanowanie praw Rusinów zabezpieczonych im w Hadziaczu, poruszył ich przeciwko Polsce, dlatego, że chcemy w duchu polskiej historii związku, jedności, a nie przewagi niewolniczej nad bratnimi ludami” [3, s. 361–362].

Redaktorzy „Ruchu” odpierali postawione im przez Mierosławskiego zarzuty. Nie zgadzali się na centralistyczną wizję przyszłego państwa, optując raczej za dobrowolnym związkiem z Polską narodów Litwy i Rusi (Białorusi nie wymieniano, traktując ją jako część historycznej Litwy, tj. WKL w granicach przed 1772 rokiem). Zachętą do utworzenia Polski w dawnych granicach, podkreślmy, z dobrowolną akcesją Litwy i Rusi, miał być ustrój przyszłego państwa oparty na demokratycznych, a więc równych zasadach oraz prawo na zachowanie odrębności. Chociaż stronnictwo czerwonych odwoływało się do tradycji Rzeczypospolitej, to czyniło to tylko na gruncie terytorialnym. W ich wizji niepodległe polskie państwo, złożone z Polski, Litwy i Rusi-Ukrainy, zerwać miało z ustrojem feudalnym, a w jego miejsce kierować się demokratycznymi zasadami równości społecznej, prawnej, religijnej i w końcu narodowej (już w rozumieniu etnicznym): „Prócz gruntu narodowego oswobodzenia Polski w przedrozbiorowych granicach powstanie Polski rozwija chorągiew wolności człowieka i równości praw dla wszystkich. Polska więc jest jedną matką wolną wszystkich swoich dzieci pomimo różnicy i zatrudnień. Wolnym i zupełnie równym wobec prawa jest w niej włościanin, mieszczanin i szlachcic. Stany się znoszą, a z powstaniem Polski jest jeden równy i wolny stan w narodzie. Nie ma w Polsce przywilejów, nie ma klas, są tylko naturalne podziały wynikające z zasobów zatrudnienia lub z wykształcenia, lecz nie mające żadnego prawnego wyróżnienia. Tę wolność i równość, jaką Polska zapewnia złączonym z nią narodowościom, jak i wszystkim bez różnicy stanu mieszkańcom, daje im także wszystkim bez różnicy wyznań. Katolik, unita, ewangelik, prawosławny, ormianin, żyd czy mahometanin – wszyscy są zarówno synami jednej Ojczyzny, wszyscy są równi i wolni!” [2, s. 334–335].

Podkreślając dawną wspólnotę terytorialną, odwoływano się do dwóch ważnych wydarzeń z przeszłości. Pierwszym było istnienie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w granicach z 1772 roku (a więc jak już o tym była mowa, z bardzo okrojonym terytorium na wschodzie). Odwoływanie się tylko do dwóch narodów było to już jednak za mało, toteż stronnictwo czerwonych nawiązywało jeszcze do unii hadziackiej z 1658 roku zawartej pomiędzy Rzeczypospolitą a Kozackim Wojskiem Zaporoskim reprezentowanym przez Iwana Wyhowskiego. Miała ona w założeniu doprowadzić do przekształcenia Rzeczypospolitej w unię trzech podmiotów prawnych: Korony Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Księstwa Ruskiego utworzonego z województw: kijowskiego, czernihowskiego i braclawskiego. Wprowadzenie do narracji unii hadziackiej pozostawało w zgodzie z ideą stronnictwa czerwonych: utworzenia wspólnoty trzech prowincji i trzech narodów walczących wspólnie pod wspólnym sztandarem z wizerunkami Orła, Pogoni i Michała Archanioła. Pozostawało to jednak wyraźnie w sprzeczności z planami przywrócenia tylko granicy przedrozbiorowej. Może więc niejednoznaczne określenie „granica przedrozbiorowa” miało bardziej wieloznaczne znaczenie?

Zwrócić też należy uwagę, że na łamach „Ruchu” w zasadzie nie ma przywoływania wspólnych dla Rzeczypospolitej postaci historycznych. Demokratom nie wypadało wspominać wspólnych monarchów, chociaż to oni najbardziej łączyli się z rozległym terytorium państwowym. Ale w zamieszczonych artykułach nie pojawiają się i inne osoby, jak choćby Tadeusz Kościuszko, obecny już na kartach „Mużyckaj Praudy”. Autorzy tekstów zamieszczonych w „Ruchu” nie dyskutują także zupełnie z ówczesną rosyjską ideologią historyczną skierowaną do Białorusinów i Ukraińców (Małorusinów). Nawiązywała ona do ścisłej łączności tych etnosów z Wielkorusami i idei tworzenie jednego wspólnego narodu rosyjskiego. W tej narracji sięgano do mitu Rusi Kijowskiej i odwoływania się do prawosławnej wspólnoty kulturalnej. Ideologia ta, nazwana dużo później „zachodniorusizmem”, utrzymywała, że Ukraina i Białoruś (a nawet Litwa) są zachodnimi ziemiami Rosji, a pierwotny proces rozwojowy tych ziem zakłócony został przez unię lubelską i poddanie wpływom kultury polskiej i łacińskiej.

Redaktorzy „Ruchu” odcinali się od pozycji ugodowych z rządem rosyjskim i zalecali ignorowanie jego zarządzeń (nawet tych zmierzających do zmiany i polepszenia sytuacji

społecznej). Nakazywano podkopywanie zaufania metodami określonymi jako „prace rozkładowe” w celu doprowadzenia do destabilizacji i niemożności kierowania rosyjskim państwem [2, s. 334]. Na łamach pisma sformułowano programowe cele zwane „zasadami wyznania politycznego” [2, s. 335]. Pierwszym było oczywiście przywrócenie granic przedrozbiorowych przy udziale mieszkańców wszystkich prowincji, a nie tylko Królestwa Polskiego i nadanie im swobód społecznych. Oceniano bowiem, że powstanie prowadzone w imię tylko spraw społecznych i „abstrakcyjnej wolności” nie ma szans powodzenia [2, s. 334].

Kolejnym punktem programu było utworzenie rządu narodowego uznawanego przez społeczeństwo i wypowiedzenie posłuszeństwa rządowi zaborczemu, a więc jawna niezgoda na traktaty rozbiorowe i postanowienia kongresu wiedeńskiego z 1815 roku [4, s. 335–336]. Trzeci cel wiązał się z zaangażowaniem w sprawę walki o niepodległość stanów niższych: chłopskiego i mieszczańskiego, które uważano za potencjalne siły mogące dokonać politycznych zmian [5, s. 339]. Oceniano, że powodzenie tego zadania zależeć będzie od sukcesów propagandy politycznej wśród tych warstw i przekonania ich, że osiągnięcie politycznych celów powstania przyczyni się do poprawy położenia prawnego i socjalnego chłopów i mieszczan. Sugerowano, że warstwa chłopska może szybciej wywalczyć sobie równe prawa „obywatelskie” i uzyskać trwałe miejsce w życiu politycznym kraju [5, s. 339]. Przed przyszłym polskim rządem stawiano konieczność rozwiązania sprawy chłopskiej przez konieczność całkowitego uwłaszczenia i zmianę stosunków społecznych pomiędzy dworem a wsią” [6, s. 343]. Nie mogło obyć się to bez zaangażowania właścicieli ziemskich, toteż stronnictwo czerwonych na łamach „Ruchu” zwracało się też do nich o przekazywanie chłopom dobrych jakościowo gruntów i szerzenia ponadstanowego braterstwa; był to zarazem czwarty punkt ich „wiary politycznej” [6, s. 343].

Całość tak sformułowanego programu powtórzona została w dziesiątym numerze „Ruchu” z dnia 18 grudnia 1862 roku: „Oparliśmy sprawę naszą na gruncie rzeczywiście polskiej zasady jesteśmy duchowi i potrzebie narodowej wierni i w innych kierunkach powołujemy niejedną klasę do życia politycznego i wolności, ale i lud wiejski, i miejski, chcemy, ażeby chłop i mieszczanin miał też same prawa co i szlachcic, chcemy jednym słowem, ażeby był jeden braterski naród, nie podzielony na klasy, ale jednakowo wolny. Chcemy dalej z innymi wolności dla chłopów przez spłacenie dziedzicom czynszu z funduszy całego państwa, chcemy tolerancji zupełnej i będziemy to wszystko mieli dla Polski, Litwy i Rusi w jedno złączonej, dlatego że żądania i cele programu naszego, wszystkich bez różnicy stanu, języka i wiary zaspokajają, bo żądania nasze są rzeczywiście narodowe i sprawiedliwe” [6, s. 362].

Kwestie społeczne szczególnie mocno poruszał piąty numer „Ruchu” opublikowany 18 października 1862 roku. Poruszano w nim temat jedności Europy i sieć wzajemnych powiązań. Zwracano uwagę na to, że osiągnięcie celów, a więc realizacja demokratycznego programu, możliwe jest wyłącznie poprzez jedność narodów i stanów: „Nie potrzeba dziś nikomu dowodzić, że odbiegliśmy już daleko od tego czasu, kiedy Europa była tylko jedną z pięciu części świata; dziś jest ona prawie jednym krajem; nawet drobne miejscowe kwestie obudzają w niej ogólny interes, a wielkie narodowe lub socjalne zawikłania stają się konieczne jej powszechną i wszystkich obchodzącą sprawą. Te kwestie wyrastają z łona jednego lub kilku spierających się narodowości, ale wszystkie w górze łączą się olbrzymimi sploty i tworzą węzeł gordyjski, nad którego rozwiązaniem próżno się poci europejska dyplomacja, który rozerwać próżno usiłują wstrząśnienia pojedynczych Pniów narodowych. (...) Jednak dawna broń rządzących: *d i v i d e* et *i m p e r a*, coraz tępszą się staje; każde niepomysłne usiłowanie zrządzenia jarzma politycznego lub towarzyskiego staje się szczeblem do gromadniejszych usiłowań, staje się gorzką, ale konieczną i skuteczną nauką, że *r a z e m*, tylko *r a z e m*, porzuciwszy osobiste dzielące przesady, można przyjść do osiągnięcia praw człowieka, obywatela, narodu” [7, s. 354–355].

Publicyści zwracali uwagę na to, że rząd rosyjski dąży do całkowitego zniszczenia dawnych więzi pomiędzy prowincjami Rzeczypospolitej. Skłonny jest jedynie do pewnych ustępstw w sferze życia kulturalnego i oświatowego na rzecz mieszkańców Królestwa Polskiego natomiast na Rusi i Litwie wzmagają się wpływy rosyjskie w życiu politycznym i kulturalnym: „łaski dla narodu polskiego – to tylko dla Kongresówki, Litwę i Ruś chcą, żebyśmy oddali już całkowicie

Rosji, żebyśmy się ich wyparli i zostawili na wieczne czasy na pastwę Nazimowów, Hallerów i Wasiliczuków, chcą żebyśmy uznali niemieckie gospodarowanie w Poznańskim, w Prusiech i na Szląsku” [6, s. 345].

W lipcu 1862 roku w 2 numerze „Ruchu” solidaryzowano się z narodem szwedzkim obchodzącym rocznicę klęski pod Połtawą. W przegranej bitwie Karola XII widziano nie tylko klęskę Szwecji lecz i Polski, a w solidarności polsko-szwedzkiej wspólnotę wymierzoną w kierunku tych samych wrogów: „Moskali i Niemców”.

„Ruch” kolportowany był także na Litwę i Białoruś, jednak wileński ośrodek czerwonych zdecydował się na wydawanie własnego tytułu. Oficjalnym organem Komitetu Prowincjonalnego Litewskiego była polskojęzyczna „Chorągiew Swobody” ukazująca się w Wilnie od stycznia do czerwca 1863 roku. Dwa pierwsze numery opublikowano, gdy Komitetem kierował Konstanty Kalinowski [8, s. 399]. Spodziewać się należy, że znał i akceptował treść artykułów zamieszczonych w tym czasopiśmie, których hasła utrzymane były w znacznie łagodniejszym tonie niż wydawana przez niego białoruskojęzyczna „Mużyckaja Prawda”. Kalinowski był także inicjatorem wydawania nieoficjalnego organu prasowego Komitetu Prowincjonalnego Litewskiego „Głosu z Litwy” w języku polskim. Porównanie publicystyki zawartej w obu tych pismach z „Mużycką Prawdą” prowadzi do wniosku, że treść czasopism dostosowana została do odmiennych odbiorców nie tylko pod względem użycia różnych języków polskiego i białoruskiego, ale także sposobu wypowiedzi. Dwa pierwsze tytuły skierowane były głównie do szlachty i ziemiaństwa, toteż język i prezentowane hasła mają łagodny wydźwięk. „Mużyckaja Prawda” publikowana była z myślą o przyciągnięciu do powstania chłopów, dlatego też pojawiły się tam radykalne hasła społeczne podane w dosyć prosty sposób (przy czym argumentacja bardzo często odbiegała od prawdy). Trzeci numer „Chorągwi Swobody” ukazał się już w czasie, kiedy Komitet Prowincjonalny Litewski znajdował się w rękach „białych”. Artykuły w tym numerze wyrażają opinie tego stronnictwa i w niniejszym artykule nie są analizowane.

„Chorągiew Swobody” adresowana była do ogółu „obywateli”, czyli ziemiaństwa. bez różnicy stanu i wyznania. Stronnictwo czerwonych nie miało tak silnego poparcia wśród warstwy wyższej na Litwie i Białorusi, jak biali, ale bardzo zabiegało o pozyskanie ich poparcia i zaangażowanie w powstanie. Za pośrednictwem gazety starano się upowszechnić program czerwonych. Warto podkreślić, że na łamach „Chorągwi Swobody” szlachcie gwarantowano zachowanie własności, co jest ważnym stwierdzeniem w kontekście oskarżeń (lub pochwał) stawianych Konstantemu Kalinowskiemu o chęć wywłaszczenia ziemian na rzecz chłopów i przyjmowanie postawy antyszlacheckiej.

W obu numerach silnie podkreślony został związek Litwy i Białorusi z pozostałymi ziemiami dawnej Rzeczypospolitej: Królestwem Polskim i Ukrainą. „Chorągiew Swobody” nie porusza kwestii odrębności etnicznej Litwy i Białorusi, a nacisk kładzie na wspólnotę i tradycję narodową oraz łączność między Królestwem Polskim i Rusią–Ukrainą [8, s. 400].

Autorzy artykułów zamieszczonych w gazecie wielokrotnie posługują się terminem „naród”. W obu numerach „Chorągwi Swobody” ten termin nie ma jednak zabarwienia etnicznego i oznacza wszystkich mieszkańców ziem w granicach dawnej (i przyszłej) Rzeczypospolitej w znaczeniu politycznym jako obywateli tego samego państwa bez różnicy stanu i narodowości. Nie budzi wątpliwości również znaczenie słów „Ojczyzna” i „Polska”: oba słowa odnoszą się do ziem dawnej Rzeczypospolitej [1, s. 400]. W ten sposób podkreślano jedność terytorialną trzech prowincji Rzeczypospolitej.

Pierwszy numer „Chorągwi Swobody” ukazał się 1 stycznia 1863 roku, a więc u progu powstania. Jego zadaniem było uświadomienie roli narodu w walce o niepodległość własną i Ojczyzny i pobudzenie do aktywnej działalności. Autor tekstu przedstawił teoretyczne rozważania o losach „narodu”, który utracił niezależność. Wyodrębnił trzy fazy przez jakie przechodzi „naród” po utracie swojej politycznej niezależności. Faza pierwsza to przyjęcie postawy lojalistycznej wobec zaborcy przez elitę polityczną (która na ogół doprowadziła do takiego stanu rzeczy), bezsilna, pozostała część narodu popada w apatię i upokorzona godzi się ze swoim położeniem. Faza druga procesu zachodzi, gdy pojawiają się pierwsi budziciele

ducha narodowego. Etap ten, charakterystyczny dla „narodowego przedświtu”, rozpoczyna się powstawaniem tajnych organizacji, zakładanych zrazu przez pojedyncze osoby, a kończy masowym udziałem społeczeństwa w ruchu narodowym i odzyskaniem wiary we własne siły. Ostatni etap cechuje poczucie solidaryzmu narodowego, budowa zaufania oraz więzi opartej na poczuciu moralnej potęgi. Autor zwracał uwagę na to, że ta ostatnia faza nigdy nie trwa długo, gdyż „naród”, rozsadzany energią czynu, porywa się do walki o niepodległość. Jego zdaniem ten czas właśnie nadszedł. Treść artykułu wyrażała wielką solidarność z wydarzeniami warszawskimi 27 lutego 1861 roku, kiedy strzały oddane przez wojsko do manifestującego tłumu spowodowały śmierć pięciu osób. Ich pogrzeb rozpoczął okres tzw. manifestacji patriotycznych w całym Królestwie Polskim, a także na Litwie i Białorusi. Wyrażały się one noszeniem czarnej, żałobnej odzieży oraz spotkaniami w kościołach i śpiewaniem religijnych hymnów przybierających postać pieśni narodowych. Komitet Prowincjonalny Litewski ogłaszał więc solidarność z Królestwem Polskim i wzywał do czynu zbrojnego:

„Stan rewolucyjny, jaki trwa u nas mimo wścieklej represji najazdu od d. 27 II 1861 [walki pomiędzy manifestantami a wojskiem w Warszawie], długo istnieć nie może. Pora wybuchu, pora ogólnego powstania w imię świętych praw narodowości naszej się zbliża, a że o siłach naszych moralnych już nikt nie odważa się wątpić, siły więc materialne obliczyć i przygotować potrzeba. Komitet zatem Prowincjonalny Litewski jako władza organizacyjna na Litwie i Białorusi wzywa wszystkich obywateli szczerze kochających Ojczyznę, bez różnicy stanu i wyznania, do jednolitego działania ku wywalczeniu w danej chwili niepodległości narodowej (...) Akt skrucy Polski powstającej po wiekowej prawie, zasłużonej pokucie, nie parlamentarną szermierką, nie dyplomatyczno-społecznymi spekulacjami, lecz czynem dokonany być winien; wobec bowiem tatarsko-niemieckiej [rosyjsko-niemieckiej – D.M.] polityki najazdu próżno kusilibyśmy się na nasze sprawy ku pożytkowi Ojczyzny przeprowadzić. Na potwarze, którymi najazd obrzucił objawy naszego ducha, którymi nawet modlitwy nasze zbezcześcić się kuślił dla poróżnienia nas z młodszymi braćmi naszymi [tj. z chłopami-D.M.], odpowiemy braterską zgodą, potężną łącznością przeciw niemu. Wszędzie, gdzie żałoba narodowa depcząc świętokradzkie traktaty ciemieżców groźnie oznaczyła granice polskiej ziemi, solidarność zasady i celu nas wiąże. W imię Boże więc, bracia, niech praca i środki nasze będą też jednakie, a potęgi piekielne nas nie przemogą! [1, s. 400]”. Ciekawy przedstawiony jest tutaj zasięg „polskiej ziemi”. Jej granice, także na Litwie, Białorusi i Ukrainie wyznacza poczucie solidarności i wspólnota żałoby.

Ważnym punktem programu czerwonych na Litwie i Białorusi było włączenie do wspólnej walki z caratem rosyjskich demokratów. Plany takie snuł Zygmunt Sierakowski współzałożyciel kół wojskowych w Petersburgu. Tworzono plany wspólnego wystąpienia, chociaż gubernie wielkorosyjskie były jeszcze słabiej do tej walki przygotowane niż Litwa. Plany te znalazły swoje odbicie w pierwszym numerze „Chorągwi Swobody”. Redaktorzy czynili wyraźne odróżnienie pomiędzy rosyjskimi władzami oficjalnymi, caratem a rosyjskim narodem (a może raczej przedstawicielami rosyjskiego ruchu rewolucyjno-demokratycznego), o którym pisali, że „wolnym bratem naszym, nie ciemieżycielem być pragnie” [1, s. 400].

Drugi numer „Chorągwi Swobody” ukazał się w Wilnie 19 lutego 1863 roku, a więc już miesiąc po wybuchu powstania. Komitet Prowincjonalny Litewski przemianowany został na Prowincjonalny Rząd Tymczasowy Litwy i Białorusi i przedstawił się jako jedyny rząd legalny dla tych terenów, wypowiadając posłuszeństwo rosyjskiej władzy państwowej. Jednocześnie zaznaczono swoją niezależność w sprawach dotyczących walki zbrojnej od Komitetu Centralnego Narodowego w Warszawie. Deklaracja ta nie miała jednak nic wspólnego z odcięciem się od centralnych władz powstańczych. Związek z KCN jako naczelnym ośrodkiem kierowniczym, nie tylko nie był kwestionowany, ale nawet podkreślano zależność Wilna od KCN, choćby przymiotnikiem „Prowincjonalny” w nazwie tego organu: Treść drugiego numeru to niemal w całości wezwanie szlachty i ziemian (obywatelstwa) Litwy i Białorusi do powstania przeciwko zaborcy i wezwanie do poparcia mieszkańców Królestwa Polskiego: „Przeświadczeni o siłach własnych, czynnym uznaniem kraju poparci, z rozkazu centralnej władzy Narodu [Komitetu Centralnego Narodowego -DM] podnieśliśmy naszą chorągiew nad zastępem pracowników na

Litwie i Białorusi (...). Pod tą chorągiew pośpieszaj narodzie Litwy i Białorusi! A wzywa cię pod nią jedyny dziś twój legalny – Prowincjonalny Rząd Tymczasowy. Stanowcza godzina losów wybiła, prysły już pierwsze okowy, pękają rygle więzienia, rażąc popłochem siepaczy. W twoim ręku zwycięstwo. Ty je przyśpieszysz gotowością ofiary i męstwa zapalem. Ty precz odrzucisz szalbiercze poszepty niewolniczego ducha konserwatyzmu i z odwagą, hartem stanąwszy na pole walki, zapelnisz gotowe kadry młodzi walczące. Świeżym męczeństwem święcony sojusz z bracią znad Wisły i Dniepru w obliczu wroga i świata całego potwierdzisz męstwem niezłomnym w walce nad Niemnem i Wilią. A święta to walka, bo o całość rozćwiartowanych ziem twoich, za własność wydziedziczonych synów w Ojczyźnie swojej, święta krew bohatersko przelana za wolność i równość wszech wyznań, tradycji i mowy twych braci!” [1, s. 402–403].

Program czerwonych sformułowany na łamach „Chorągwi Swobody” zawierał się więc w następujących hasłach: przywrócenie niezależności państwowej Rzeczypospolitej w granicach z 1772 roku, przeprowadzenie uwłaszczenia, demokratyzacja zasad życia publicznego, obalenie caratu poprzez walkę zbrojną, solidaryzm wszystkich grup społecznych, sojusz z demokratami rosyjskimi. Terytorialną jedność wszystkich ziem Rzeczypospolitej podkreślały zamieszczone w drugim numerze „Chorągwi Swobody” doniesienia o walkach powstańczych: na Podlasiu, na Grodzieńszczyźnie, w ziemi czerskiej i rawskiej na Mazowszu, na Lubelszczyźnie [1, s. 402–403]. Prasowym organem wojskowym Komitetu Prowincjonalnego Litewskiego były „Wiadomości o powstaniu na Litwie”. Od 25 marca do 12 maja 1863 roku ukazało się sześć numerów [9, s. 87–88]. Były to bardzo zwięzłe podane informacje zebrane od naczelników powstania z powiatów i województw na temat działań zbrojnych i nie zawierają odniesień programowych.

Analiza oficjalnych tytułów prasowych stronnictwa czerwonych w Królestwie Polskim i na Litwie prowadzi do kilku wniosków:

1. Oba pisma „Ruch” i „Chorągiew Swobody” mają identyczny stosunek do tradycji terytorialnej, głoszą hasła jedności narodowej i walki o przywrócenie całości dawnego terytorium Rzeczypospolitej, uważanej za wspólną Ojczyznę.

2. „Ruch” zwraca uwagę na problem niezależności Litwy i Rusi (Ukrainy) ale uznając ich prawa do niezależności, widzi je w dobrowolnym związku z Królestwem Polskim na zasadach zbliżonej do federacji (choć termin ten bezpośrednio nie pada).

3. „Chorągiew Swobody” nie porusza kwestii odrębności etnicznej mieszkańców Litwy i Białorusi, odnosząc słowo „naród” do wszystkich mieszkańców prowincji określonej jako Litwa i Białoruś.

4. Oba czasopisma odwołują się do tradycji Rzeczypospolitej w zakresie terytorialnym, ale nie w kwestiach ustrojowych przyszłego państwa, które oparte ma być na zasadach demokratycznych z poszanowaniem wyznań i narodów, co zgodne było z programem stronnictwa czerwonych w Królestwie Polskim i na Litwie.

5. Treść artykułów zamieszczonych na łamach „Głosu z Litwy” nie upoważnia do stwierdzenia, żeby posądzać ich autorów, a pośrednio i Konstantego Kalinowskiego jako patrona tego czasopisma o chęci separatystyczne Litwy względem Królestwa Polskiego (nie mówiąc już o wydzieleniu Białorusi).

6. Pod względem programu politycznego cele czerwonych z Litwy i Białorusi prezentowane na łamach „Chorągwi Swobody” i „Głosu z Litwy” nie odbiegają od celów programu stronnictwa czerwonych w Królestwie Polskim prezentowanym na łamach „Ruchu”.

Literatura

1. Prasa tajna z lat 1861–1864. Materiały i dokumenty, cz.1–3, red. S. Kieniewicz, I Miller, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966.
2. Ruch. – № 1. 05.07.1862. – Warszawa // Prasa tajna z lat 1861–1864. Materiały i dokumenty, cz.1–3, red. S. Kieniewicz, I Miller, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966. – S. 332–339.
3. Ruch. – № 10. – 18.12.1862. – Warszawa, przyp. 3 // Ibidem. – S. 360–362.
4. Ruch. – № 2. – 02.07. 1862. – Warszawa // Ibidem. –S. 335–336.

5. Ruch. – № 3. – 29. 07 1862. – Warszawa // Ibidem. – S. 339.
6. Ruch. – № 4. – 18. 08. 1862. – Warszawa // Ibidem. – S. 343–345.
7. Ruch. – № 7. – 18.10.1862. – Warszawa // Ibidem. – S. 354–355.
8. Chorągiew Swobody. – № 1. – 01.01 1863. – Wilno // Ibidem. – S. 399.
9. Fajnhauz, D. Prasa konspiracyjna powstania styczniowego na Litwie i Białorusi (1861–1864) // Rocznik Białostocki. – 1963. – T .IV. – S. 87–88.

Tradition of Rzeczpospolita and new ideas. The «red party» program in Lithuania and Kingdom Poland in an illegal press “Ruch” and “Chorągiew Swobody” (1862-1864). January revolt was the largest Polish national revolt. During the period, previous revolts of 1863 and at its carrying out have been published tens names a press issued secretly. Official publication KCN red, and later the national government, was “Ruch”. On pages in this newspaper published not only in the Polish Kingdom, but also in Lithuania, Belarus and Ukraine the red have presented their programs. The newspaper “Chorągiew Swobody”, published in Vilno since January till June, 1863 was official organ provincial Committee of Lithuania.

А.Э. Фірыновіч
Інстытут гісторыі НАН Беларусі

У ПОШУКУ ПЛАТФОРМЫ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ АКТЫЎНАСЦІ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКАГА РЭГІЁНУ (70-я – пач. 80-х гг. XIX ст.)

У артыкуле здзейснены агляд кантэксту фарміравання грамадска-палітычнай актыўнасці насельніцтва беларуска-літоўскіх губерняў у 1870-я – пач. 1880-х гг., яе ідэйнай платформы, каталізатарамі чаго выступілі русіфікацыя і “барацьба з паланізмам”, а таксама ўцягванне жыхароў рэгіёну ў народніцкі і іншыя апазіцыйныя рухі на расійскі манер, цэнтраімклівая сіла якіх, вядома, зыходзіла з імперскіх сталіц.

Прамая залежнасць беларуска-літоўскіх губерняў ад агульнадзяржаўных умоў сацыяльна-эканамічнага развіцця другой паловы XIX ст. (з некаторымі ўнутранымі варыяцыямі на месцах) абумовілі адзінства тэарэтычнай платформы тагачаснай грамадска-палітычнай думкі ўскраін і цэнтраў Расійскай імперыі. Зразумела, для фарміравання самастойных тэорый у рэгіёне інтэлектуальнага патэнцыялу не хапала. Вышэйшыя навучальныя ўстановы на тэрыторыі ўжо даўно не функцыянавалі, а русіфікатарская ўрадавая палітыка штучна стрымлівала рост мясцовай інтэлігенцыі. А інтэлігенцыя, як вядома, з’яўляецца асноўнай культурна-стваральнай сілай. Яна, хоць і не валодае палітычнай уладай, але мае 2 рычагі ўпраўлення – улада ведаў і ўлада ідэй, з чаго ствараецца грамадская свядомасць. Расійская імперыя ў адзначаны перыяд па вызначэнні А. Тыркава-Вільямс накінула дастаткова сілаў: “Рэформы Александра II, новый суд, земское и городское самоуправление, армия, освобождение крестьян, перестройка экономической жизни, рост народного образования <...> выдвинули новые потребности, воспитали новые характеры, требовали простора, личного почина, пробуждали общественные инстинкты и навыки” [5, с. 112]. Таму 70-я гг. – першая палова 80-х гг. XIX ст. прайшла пад знакам народніцтва (руху разначыннай інтэлігенцыі), погляды якога фарміравала руская рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь (А. Герцэн, М. Чарнышэўскі, М. Бакунін, П. Лаўроў і інш.). Аснову іх складала імкненне праз народную (сялянскую) рэвалюцыю пабудаваць сацыялізм, мінуўчы капіталізм, пры апоры на сялянскую абшчыну і кааперацыю працоўных горада. Для замацавання такіх ідэй глеба ў краіне была даволі спрыяльнай: колькасная перавага ў сацыяльнай структуры грамадства сялянства, перажыткі прыгоннага права, якія з развіццём капіталізму ўзбудзілі сялянскі пратэст і супраць старога феадальнага прыгнятальніка, і новага капіталістычнага [8, с. 182]. Спрыяла гэтаму і акцэнтацыя прыярытэтных ўсеагчымага рэфармавання сялянскага пытання самім урадам, што стварала арэну для палітычнай барацьбы.

Сацыяльная база народнікаў на пачатковых этапах у беларуска-літоўскіх губернях складалася ў асноўным з вучняў гімназій, семінарыяў і вучылішч, бо менавіта яны сталі першаправаднікамі ідэйнай базы руху. Пачынаючы з 1875 г., да вышэйшага начальства перманентна паступалі рапарты аб распаўсюджванні і захоўванні народніцкай літаратуры ў Магілёўскай, Мінскай, Віленскай гімназіях [17, с. 54].

Аналізуючы ўзрост удзельнікаў народніцкага руху ў Беларусі, М. Ласінскі падлічыў, што ён не перавышаў 35-гадовую мяжу. Найбольш актыўна да руху далучылася моладзь ва ўзросце 20–25 гадоў і падлеткі (да 20 гадоў). Па сацыяльнаму паходжанню пераважалі мяшчане (54 %), на другой пазіцыі знаходзіліся дваране (19 %), на трэцім месцы – духавенства (12 %), на купцоў і сялян прыходзілася па 7 і 8 % адпаведна. Па роду дзейнасці ў працэнтных суадносінах атрымлівалася наступнае: 39 % удзельнікаў былі выхаванцы

сярэдніх навучальных устаноў, 33 % – інтэлігенты (настаўнікі, лекары, службоўцы і г. д.), 9 % – студэнты, працоўныя і асобы розных прафесій (ваеннаслужачыя, гандляры і г. д.), 1 % – сяляне. Лагічна, што падлікі ўзроўню адукацыі паказалі вынікі ў 64 % сярэдняй адукацыі, 18 % – вышэйшай, 12 % – ніжэйшай, 5 % – хатняй. Па формах рэвалюцыйнай дзейнасці да судовай адказнасці найбольш было прыцягнута за прыналежнасць да гурткоў (101 чалавек) і захаванне забароненай літаратуры (45 чалавек), 24 чалавекі – за сувязь з рэвалюцыянерамі, 14 – за прапаганду сярод сялян, 5 – за ўдзел у справах падпольных тыпаграфій, 2 – за агітаванне працоўных. Геаграфія народніцкага руху таксама не выглядала аднароднай. Лідарамі выступалі Магілёўская (46 %), Мінская (44 %) і Гродзенская (36 %) губерні [8, с. 193–197].

Падобную карціну маляюць і архіўныя даныя. Нездарма, з 1870 г. начальства павятовых вучылішч акцэнтавала ўвагу на мерапрыемствах строгага нагляду за вучнямі, інструкцыя якога прадугледжвала: “Во время перемен между уроками надзор за поведением учеников в училищах поручен поочередно каждому из членов педагогического совета. Вне же классов надзор за поведением учащихся также несут все члены педагогического совета, и в каждой ученической квартире имеется журнал, в который посещающий член совета записывает свои наблюдения. Журналы эти еженедельно рассматриваются штатным смотрителем” [13, арк. 107].

Пік развіцця народніцтва ў беларуска-літоўскіх губернях прыходзіцца на 1875 г., калі ўлады здзейснілі стратэгічную памылку, высылаючы назад на пастаяннае месца жыхарства студэнтаў з універсітэтаў, што ўдзельнічалі ва антыўрадавых выступленнях у Маскве, Пецябургу, Кіеве і г.д. Напрыклад, у снежні 1874 г. у Мінск выслалі выключанага з Пецябурскага ўніверсітэта Аляксандра Нявінскага, з Тэхналагічнага інстытута – Вікенція Дзераваеда [9]. Яны значна ўзмацнілі сацыяльную базу мясцовага народніцтва і сталі арганізатарамі народніцкіх гурткоў.

Першыя гурткі ўзніклі на працягу 1874–1878 гг. (А. Зундзялевіча і М. Акушка ў Вільні, С. Вігдорчыка і М. Велера ў Мінску, Р. Ісаева ў Магілёве, К. Бельскага ў Гродна) [15, с. 455]. Пераважна гурткі арганізаваліся ў гімназіях і семінарыях, што абумовіла іх тып – самаадукацыйныя. Па ўспамінах Л. Залкінда яны выглядалі звычайна: кампанія з 6 чалавек чытала разам “легалку або паўлегалку” (“Что делать” Чарнышэўскага, “Исторические письма” Міртова). Пераймалі паводзіны галоўнага героя рамана “Что делать” Рахметава і спалі голымі на дошках, вучыліся рамяству, каб быць бліжэй простага народу “і думкамі, і справамі”. Пасля да іх паступала перыёдыка – “Набат”, “Вперед” [4, с. 90–94]. Высланыя студэнты, захваўшы свае сувязі з былымі калегамі, садзейнічалі забеспячэнню літаратурай мясцовай моладзі. Так, за Магілёўскую губерню адказвалі студэнты Пецябурскага тэхналагічнага інстытута Б. Ержыковіч і Л. Дабравольскі; за Віленскую і Гродзенскую – студэнт-медык К. Бельскі [15, с. 455, 472]. Пасылаючы ў беларуска-літоўскі рэгіён усемагчымую наяўную літаратуру рознага толку (лаўрысткая, бакуністкая, бунтарская і інш.) яны стварылі эклектыку поглядаў мясцовых народнікаў, таму дакладнага размежавання па ідэйных напрамках тут не назіралася. Тым не менш, адзначаная справа кантралявалася губернскай і павятовай адміністрацыяй. Ёй у 1877 г. паступіла сакрэтнае даручэнне – правесці рэвізію кніжных лавак, тыпаграфій. Па рэвізіі падазронымі за продаж рускіх, французскіх, нямецкіх, польскіх і яўрэйскіх кніг аказаліся: 1 кнігарня і 1 чытальны кабінет у Пінску, 5 кніжных лавак у Слуцку, 3 – у Бабруйску, па адной у Навагрудку, Мазыры, Нясвіжы, 10 – у Мінску (плюс 2 тыпаграфіі і 1 літаграфія) [10, арк. 9,32, 37, 69,72,77].

Гурткі выконвалі часта змешаныя функцыі, акрамя адукацыйных мэтаў перад імі ставілася задача прапаганды ідэй “народнай рэвалюцыі”. Аднак існавалі і асобныя “прапагандысцкія гурткі”. У Віцебскай губерні членам “Кіеўскай камуны” А. Філіпам быў наладжаны ў маёнтку Гараны Полацкага павету зборны пункт прапагандыстаў. Членства ў ім прымалі І. Кабліц, М. Цвінеў, У. Рагачоў [15, с. 472].

Калі звярнуцца да ідэйна-псіхалагічных вытокаў партрэту народніка, то вельмі трапную характарыстыку саміх сябе падае ва ўспамінах В. Вахоўскай (Бонч-Асмалоўскай): “Восстание 1863 г. помню слабо <...> но оно дало первый толчек развития моего революционного настроения <...> отвращения к насилию и сильный протест против русского правительства. Я сердцем поняла, что своим состоянием обязана трудящимся” [3, с. 7]. Роднасныя высновы аб прычынах далучэння да рэвалюцыйнага руху знаходзім і ў іншых успамінах: “<...> общереволюционные, еще может быть не осознанные симпатии и ненависть к русскому царизму были мне близки уже в раннем детстве. Объясняется это во-первых тем, что местечко Косово Гродненской губернии, где я родился, было родиной знаменитого польского революционера Тадеуша Костюшко, дом которого сохранился до сих пор на окраине местечка небольшого имения, а с ним сохранились и революционные традиции; а во-вторых, ближайшие родственники – со стороны моей матери принимали то или иное участие в восстании 1863 г. и поплатились ссылкой в Сибирь, изгнанием и т.д. Естественно, что революционно-патриотический дух, царивший в нашей семье, коснулся и меня” [7, с. 100]. Сапраўды, вобраз “новых людей” (разначынцаў) быў спаткаемцам 1860-х гг., ад сваіх папярэднікаў забраў у спадчыну трывогу за лёс краю і ідэалізм. Здавалася, набліжаючыся па сацыяльнаму стану да народу, у яго вачах ён заставаўся былым памешчыкам ці сынам памешчыка. Справядлівай выступае заўвага той жа В. Вахоўскай: “Нам было очень трудно вести пропаганду среди крестьян в положении помещиков, но тут нам помогла само правительство. Постоянными слежками, обысками, арестами, оно возбуждало сочувствие и доверие к нам со стороны крестьян” [7, с. 21]. Сяляне папярэджвалі аб набліжэнні жандараў, зрывалі іх падвоз, але ўсё гэта было аднаразовымі акцыямі. Масавае “хаджэнне ў народ” у беларуска-літоўскім рэгіёне стрымлівала таксама адсутнасць у заходніх губернях пазямельнай абшчыны. І адзіным “подвижным и восприимчивым к революционно-социалистическим идеям элементом” на вёсцы былі сельскія настаўнікі [14, с. 223]. Таму асноўны кантынгент, ахоплены мясцовымі народнікамі, складалі працоўныя.

Увогуле, гуртковы адукацыйна-прапагандысцкі перыяд народніцкага руху ў беларуска-літоўскіх губернях значна зацягнуўся, што прызнавалася яшчэ савецкімі гісторыкамі (С. Самбук, М. Ласінскі) і імянавалася, як “інкубаторная стадыя” народніцтва [16, с. 242]. Аднак, цалкам пагаджаючыся з даследчыкамі, хацелася б падкрэсліць яго вызначальную ролю і ў наступныя гады, нават калі напачатку 1882 г. была створана абласная арганізацыя партыі “Народная воля”. Але хваля арыштаў не дазволіла доўга праіснаваць і яе дзейнасць зноў жа прадаўжалі асобныя гурткі Мінска, Віцебска, Магілёва, Оршы, Гомеля, Бабруйска, Пінска. Пашырыўшы геаграфію свайго поля дзейнасці, яны займаліся прапагандай сярод рабочых і вучнёўскай моладзі. Спецыфіка іх функцыянавання зусім не змянілася. Пацвярджэнне таму апісанне ў 1884 г. начальнікам Магілёўскага ДЖУ гуртка выхаванца Магілёўскай духоўнай семінарыі Стратаповіча: “<...> на частной квартире в известные, заранее установленные дни, собираются молодые люди от 6 до 8 человек, не пользующиеся хорошей репутацией в нравственном отношении <...> Собрания их, начинающиеся с 8 и 9 часов вечера продолжаются далеко за полночь, время они обыкновенно проводят в чтении каких-то книг, спорят между собой и разбирают прочитанное, причем нередко упоминаются слова “социалист, агитатор, государственный строй, пропаганда и т. д.” [2, арк. 2].

Падобная форма дзейнасці сустракаецца і ў Віцебскай мужчынскай класічнай гімназіі. Пры вобыску кватэры навучэнца гімназіі Станіслава Пачобута жандары выкрылі хатнюю бібліятэку, якая складалася з “положительно цензурованных книг, но направления почти все социалистического и либерального” [2, арк. 4]. Паміж вучнёўскай моладдзю яна называлася “тайнай”, бо ўтрымлівала кнігі, забароненыя для чытання начальствам гімназіі. Таксама вобыск на кватэры адваката Румана Лядава ўстанавіў, што гектаграфіраваная, перапісаная з газеты “Народная воля” брашура “Русскому обществу от русских революционеров” належала Станіславу Пачобуту.

Вучань 2 класа Мінскай духоўнай семінарыі Іван Чысцякоў (17 год) абвінавачваўся ў перапісцы за грошы для невядомай асобы (Аляксандра Васільевіча, так ён называў сябе сам), з якой пазнаёміўся ў 1880 г. на гарадскім бульвары ля партэрных лавак, розных вершаў і твораў “преступного содержания” – “Русскому народу”, “Орел”, “Шарманка”, глава II “Второе замужество” рамана “Что делать” Чарнышэўскага і вершы пад № 8–10. Змест вершаў утрымліваў у сабе “критический обзор царствования Николая I <...> насмешку и поругательство над российским гербом <...> упоминаются министры с худой стороны” [12, арк. 8–26]. Пасля выключэння Чысцякова з ліку выхаванцаў гімназіі ён стаў працаваць памочнікам валаснога пісара ў вёсцы Нявяцічы ля станцыі Картуз-Бяроза Маскоўска-Брэсцкай чыгункі з верагодным працягам антыўрадавай дзейнасці.

У Пінску ў гэты час мясцовае насельніцтва (протаіерэй Грудніцкі, дырэктар вучылішча Вітэ, купец Басевіч, вольна практыкуючы лекар Маноўскі) засыпалася карэспандэнцыяй з Пецяўбурга. У паштовых канвертах знаходзіліся пракламацыя выканкама “Народнай волі”, лістак “Народная воля”, пракламацыя “Зямлі і волі”. Следства паказала, што атрымальнікі вельмі здзіўляліся такой карэспандэнцыі, даказвалі няведанне адрасатаў і г. д. Пад падазрэнне папаў сын пінскага купца Моўша Салавейчык, які мог паведамляць адрасы адзначаных асобаў, бо належыў па вызначэнні ваеннага начальства да агентаў “общества социалистов” разам з дзвюма дочкамі купца Айзенштата. За імі даўно вёўся сакрэтны нагляд. Бацька Салавейчыка атрымоўваў з кожнай пошты па некалькі лістоў з розных месцаў і з-за мяжы. Інспектар Пінскага рэальнага вучылішча Р. Чайкоўскі неаднаразова паведамляў пра знаёмствы Салавейчыка з вучнямі, пра чытанне ім у садзе нейкай брашуры з заключэннем: “Нужно наиболее вербовать молодежь” [11, арк. 8, 33, 79]. Падазраваўся Моўша Салавейчык і ў захаванні забароненай бібліятэкі.

Як бачна, дзейсны актыў грамадска-палітычнага руху камплектаваўся з моладзі. Невыпадкава, у палітычным аглядзе Віцебскага і Гарадоўскага паветаў расійскія службоўцы канстатавалі: “Дух учащейся молодежи не предоставляет ручательства за политическую благонадежность, хотя очевидных проявлений в этом замечено” [2, арк. 6].

Лагічна, што ўрадавыя мерапрыемствы накіроўваліся на абсалютнае абмежаванне ўзбуджэння свядомасці як вучнёўскай, так і насельніцтва цалкам, асабліва праз літаратуру іншамоўнага паходжання. Толькі “жмудскіх выданняў проціўрадавага зместу”, сутнасць якіх зводзілася “<...> к резкому осуждению мер Русского правительства, направленных к обрусению Северо-Западного края <...> запрещению литовских изданий, напечатанных латинским шрифтом, и учреждение в крае русских народных школ <...> позволяет себе также насмехаться над православной верой и ее обрядами...”, у 1890 г. было выкрыта 20 экзэмпляраў, у 1893 г. – 17, у 1894 г. – 805, у 1895 г. – 3488 [1, с. 251, 252]. Спецыяльна для адсочвання літаратурнай справы і карэспандэнцыі ствараліся сакрэтныя аддзяленні цэнзуры, якія падпарадкоўваліся дэпартаменту паліцыі – “чорныя кабінеты”. Па ўспамінах С. Майскага (цэнзар Пецяўбургскага кабінета) кабінеты знаходзіліся ў Маскве, Пецяўбургу, Варшаве, Адэсе, Кіеве, Харкаве, Рызе, Казані, Ніжнім Ноўгарадзе, Томску, Тыфлісе, Вільні. Апошні скасавалі ў канцы 1890-х гг. [6, с. 90–91].

Такім чынам, так званая сфера “состояния умов” стала галоўнай арэнай барацьбы паміж урадам і перадавой грамадскасцю, а 1870-я гг. – яскравым, хаця і супярэчлівым, яе выражэннем. З аднаго боку, менавіта ў 70-я – пач. 80-х гг. XIX ст. праводзілася самая інтэнсіўная праца па фарміраванні ідэйнай платформы грамадска-палітычнай актыўнасці насельніцтва беларуска-літоўскіх губерняў, з другога боку, яны абазначылі крызіс агульнарасійскай ідэалогіі народніцтва і перавод яе ў ліберальна-асветніцкую, рэфармісцкую плынь. Зноў на арэне грамадскага жыцця паўстаў тэарэтычны вакуум, запаўняць які ўзялася сацыял-дэмакратыя.

Крыніцы і літаратура

1. Didziosios knygnesių bylos. – Vilnius: L II, 2005. – 422 p.
2. Архіў аддзела гісторыі беларускай дзяржаўнасці. – Сшытак 1.
3. Ваховская, В. Жизнь революционерки. – М.: Изд-во Всесоюзного общества Политкаторжан, 1928. – 23 с.
4. Залкинд, Л.С. Воспоминания народовольца // КиС. – 1926. – №3/24. – С. 90–94.
5. Идеиные и духовные искания российской интеллигенции на границе веков // Очерки истории и культуры России 1890-е гг. – начала XX в. / под ред. В.М. Козьменко. – М.: РУДН, 2012. – 144 с.
6. Кантор, Р. Из истории черных кабинетов // КиС. – 1927. – 8/37. – С. 90–99.
7. Левандовский, А. На заре жизни // КиС. – 1931. – № 4 – С. 100–124.
8. Лосинский, Н.Б. Революционное народническое движение в Белоруссии 1870 – 1884 гг. – Минск: Наука и техника, 1983. – 222 с.
9. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 2544, 2157.
10. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 2810.
11. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 3657.
12. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 3669.
13. НГАБ. – Фонд 497. – Воп. 2. – Спр. 36.
14. Подбельский, Ю. В уездной тюрьме // КиС. – 1938. – № 8 – 9. – С. 217–227.
15. Революционное народничество 70-х гг. XIX в. В 2 т. Т. 1. – М. - Л.: Наука, 1965. – 530 с.
16. Самбук, С.М. Революционные народники Белоруссии (70–80-е гг. XIX в.). – Минск: Наука и техника, 1972. – 244 с.
17. Черепица, В. Польское национальное движение в Беларуси (последняя треть XIX в.): факты, события, комментарии. – Гродно: Университетское, 1996. – 142 с.

Finding a socio-political activity platform of the Belarusian-Lithuanian region (70th – early. 80s. XIX c.). The article presents an overview of the context of the formation of population social and political activity in the Belarusian-Lithuanian provinces in the 1870s – early. 1880s., its ideological platform, which were catalysed by Russification and "fighting Polonism" and involvement of people in the region in the populist and other opposition movements in the Russian style, the centripetal force of which, of course, came from the imperial capitals.

С.А. Юрыс, І.А. Грышчанка

Гомельскі дзяржаўны тэхнічны
ўніверсітэт ім. П.В. Сухого

ІДЭАЛОГІЯ ЗАХОДНЕРУЗІМУ І ДЗЕЙНАСЦЬ ПРАВСЛАЎНЫХ БРАЦТВАЎ НА БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ ст.

У артыкуле разглядаецца дынаміка аднаўлення і развіцця праваслаўных брацтваў на беларускіх землях у канцы ХІХ – пачатку ХХ стагоддзя. Аналізуюцца прычыны, якія выклікалі адраджэнне брацтваў, некаторыя аспекты іх грамадска-сацыяльнай дзейнасці. Зроблена спроба разгледзець ролю брацтваў у развіцці ідэалогіі заходнерусізму, папоўніць асобныя лакуны па гэтай праблеме.

Праваслаўныя царкоўныя брацтвы – сацыяльна-рэлігійныя арганізацыі, якія ствараліся з праваслаўных асоб рознага звання і стану, прадстаўляўшых розныя саслоўі і класы. Яны з’яўляюцца адной з гістарычных формаў праваслаўных брацтваў. Да пачатку ХІХ стагоддзя на беларускіх землях захаваліся толькі магілёўскае, бельскае і віленскае брацтвы, да таго ж размах іх дзейнасці павузіўся. Большая частка брацтваў жыла абрадавым бокам, іх сацыяльная актыўнасць ва ўмовах расійскага самадзяржаўя рэзка скарацілася.

Працэс стварэння брацтваў набыў шырокі размах з 1864 г., калі законам ад 8 мая былі зацверджаны імператарам «Асноўныя правілы для ўстанова праваслаўных брацтваў». З’яўленне гэтага закона было заклікана аформіць развіццё брацкага руху. «З нагоды значнага распаўсюджвання ў апошні час у розных мясцовасцях ... Расіі Праваслаўных царкоўных брацтваў Гасудар Імператар найвысока загадаў пажадаў ...» [1, с. 409].

З’яўленне ў рэлігійным і культурным жыцці краіны праваслаўных царкоўных брацтваў стала з’явай заканамернай. Яна выклікана цэлым шэрагам сацыяльна-эканамічных, палітычных і рэлігійных прычын. Ліберальныя рэформы, пачатак якім паклала адмена ў Расіі прыгоннага права, выклікалі ўсплёск сацыяльнай актыўнасці, і братствы аднавілі сваю дзейнасць. У канцы ХІХ стагоддзя ламаліся саслоўныя межы. Ідэі земства (мясцовага самакіравання) прыцягвалі да актыўнай сацыяльнай працы прадстаўнікоў розных саслоўяў і былі сугучныя мэтам брацтваў. Эканамічным фактарам, спрыяўшым аднаўленню дзейнасці брацтваў стаў працэс разлажэння адзінага раней саслоўя – сялянства. Фарміруецца пласт збяднелага, спустошанага сялянства, які перасяляецца ў гарады і які з’яўляецца аб’ектам апекі брацтваў. Таксама з’яўляецца гарадская і сельская буржуазія, капіталы якой могуць быць ўцягнутыя ў дабрачынную дзейнасць брацтваў. Адроджаныя братствы, найбуйнейшымі сярод якіх на беларускіх землях сталі віленскае Свята-Духава, віцебскае св. Уладзіміра, мінскае свяціцеля Мікалая, Магілёўскае Богаяўленскае, у Полацку – у імя сьвц. Мікалая і прп. Еўфрасінні, ставілі перад сабой асветніцкія, місіянерскія і дабрачынныя мэты. Тасама наладжвалі царкоўнае жыццё. Як правіла, многія братствы ў сваёй дзейнасці сумяшчалі ці некалькі ўказаных мэт, ці нават іх усе.

Прыярытэт накірункаў дзейнасці канкрэтнага брацтва залежаў ад умоў выкліканых знешнім асяроддзем яго быцця і мог змяняцца адпаведна часовага кантынууму. Неабходна адзначыць, што праваслаўныя брацтвы сталі адраджацца, перш за ўсё, у заходніх губернях і затым распаўсюджвацца па ўсёй Расіі. Заходнія губерні сталі ініцыятарам адраджэння братняга руху з-за неабходнасці актыўнай місіянерскай працы. Адной з прычын аднаўлення дзейнасці брацтваў у ХІХ стагоддзі менавіта тут варта лічыць як своеасаблівасць палітычнай, канфесійнай і эканамічнай сітуацыі, так і ўзмацненне каталіцкай рэлігійнай прапаганды і ў значна меншай ступені штундызм, пад якім разумеецца новая хваля пратэстантызму, якая пранікла ў Расію з Заходняй Еўропы ў 1860-х гг.

Унікальнасць дзяржаўна-канфесійнай і сацыякультурнай сітуацыі заключалася на беларускіх землях у тым, што гістарычна паняцце веры набыло палітычную і нацыянальную афарбоўку. Славянскі свет з эпохі сярэдневечча стаў цывілізацыйна расколатым. Польшча стала фарпостам каталіцкага націску на ўсход, а Беларусь і Украіна з'яўляліся фарпостам праваслаўнага прасоўвання на захад. Таму тут склалася сітуацыя неймаверная для хрысціянскага светапогляду: канфесійная прыналежнасць вызначала нацыянальную. Вынікам стала зліццё працэсу акаталічвання з працэсам апалячвання, а праваслаўнае місіянерства няўменна звязвалася з узмацненнем русіфікатарскіх тэндэнцый. Гістарычнае супрацьстаянне дзвюх хрысціянскіх канфесій выпрацавала ўстойлівыя стэрэатыпы не толькі ва ўспрыманні славянамі адзін аднаго, але і ў самаідэнтыфікацыі. Беларуская нацыянальная ідэя ў другой палове XIX стагоддзя выяўляла сябе альбо ў форме заходнерусізму, альбо становілася філіялам польскага нацыяналізму. Рэлегійны складнік стаў у дадзеным пытанні важным ідэйным падмуркам.

Канфесійныя канфлікты XIX стагоддзя ў Паўночна-Заходнім краі з аднаго боку ўмацавалі польска-каталіцкую ідэнтыфікацыю меншасці, па большай частцы шляхецкай, а з другога боку, дазволілі праваслаўнай сялянскай большасці ўмацаваць свае пазіцыі. Ускладняла этнаканфесійную сітуацыю ў рэгіёне адбываўшаяся ўнутры Расійскай імперыі польская каланізацыя Паўночна-Заходняга краю, бо польская эліта захавала за сабой прывілеі расійскага дваранства і працягвала дамінаваць над сялянскай большасцю і пасля рэформы 1861 года. Русіфікатарская палітыка царскага ўрада ў Паўночна-Заходнім краі пасля паўстання 1863–1864 гг. мэтаў сваёй ставіла скасаванне сацыяльна-эканамічнага, культурнага і рэлігійнага дамінавання польскай каталіцкай меншасці над праваслаўнай сялянскай большасцю. Так, напрыклад, каб эканамічна падтрымаць праваслаўнае сялянства і аслабіць апеку памешчыкаў-католікаў прапаноўвалася ствараць грамадствы дробнага крэдыту, пазыка-ашчадныя касы [2, 33]. Як адзначалася ў праграмным артыкуле Весніка Віленскага праваслаўнага Свята-Духава брацтва: «Брацтвам даводзіцца развіць эканамічную дзейнасць не толькі ў прамых мэтах дабрачыннасці, якой столькі ўвагі надавалі і старажытныя брацтвы, але і яшчэ больш у мэтах вызвалення бедных праваслаўных ад эканамічнага прыгнёту католікоў, галоўным чынам памешчыкаў. Трэба прызнаць, што ў нашым краі пры амаль выключна польскім землеўладанні гаспадаром зямлі і разам краю з'яўляецца польскі пан. Арэнду і заробкі селяніну можна атрымаць толькі з яго рук. Памешчыкі пратэжыруюць католікам і ўціскаюць праваслаўных у найманні, у зарплате, нават у выпраўленні рэлегійных абавязкаў, а часам і прама схіляюць да каталіцтва. Заступацца свайму і адмаўляць у найманні і заробку праваслаўнаму, – гэтага правіла трымаюцца не толькі памешчыкі, але і ўсе установы, у складзе якіх пераважаюць католікі, напрыклад: гарадскія самакіраванні, крэдытныя ўстановы і да т.п.» [3, с. 96].

З гэтай нагоды мінскі з'езд, які адбываўся ў жніўні 1908 рэкамендаваў брацтвам прасіць манастыры і духавенства па меры магчымасці здаваць зямлю ў арэнду праваслаўным і наймаць праваслаўных рабочых, прасіць казённых ўстановаў наймаць праваслаўную прыслугу і наогул клапаціцца аб падшуканні месца і заняткаў праваслаўным людзям. Парафіяльным абшчынам і брацтвам з'езд рэкамендаваў ладзіць спажывецкія крамы, грамадствы працоўнай дапамогі, дробнага крэдыту, пазыка-ашчадныя таварыствы і да т. п. Такія ўстановы, акрамя таго, што патаняюць жыццё працоўных, даюць заробак і выбаўляюць іх у хвіліну вострай патрэбы, разам з тым прыцягваюць да брацтваў новых членаў, асабліва такіх, у якіх духоўная цікавасць слабая. Лічылася, што моцна развітае ў народзе супольнае пачуццё, арцельны пачатак можа знайсці сваё задавальненне ў эканамічнай дзейнасці брацтваў. Характэрная рэакцыя католікаў і праваслаўных на ліберальны ўказ ад 17 красавіку 1905 г. «Аб ліквідацыі абмежаванняў ў галіне рэлігіі і ўмацаванні пачаткаў верацярпімасці». Каталіцкі епіскапат і духавенства інтэрпрэтавалі гэты ўказ як кіраўніцтва да дзеяння – права на прызелітызм ў праваслаўным асяроддзі. Акрамя таго, указ выклікаў масавы пераход ад праваслаўя ў

каталіцтва. Кіеўскі місіянерскі з'езд канстатаваў, што ўжо ў 1905 годзе з праваслаўнай царквы сышло 172 тысячы чалавек, з якіх 31.022 прыпадае на Паўночна-Заходнюю губерню [2, с.11]. У праваслаўных, якія звykліся да дзяржаўнай апекі, гэты ўказ выклікаў адчуванне кінутасці ўладамі адзінаверцаў на волю лёсу.

Мясцовыя праваслаўныя іерархі паспрабавалі прадставіць указ аб верацярпімасці як міласэрнасць манарха, якая дазваляла захаваць грамадзянскі мір, і спрыяць догляду няслушных сыноў Царквы. Аднак, занепакоенасць, выкліканая лібералізацыяй грамадства, у праваслаўных колах аж да большавіцкага перавароту толькі мацнела. Гэта адчувалася ў справаздачах з'ездаў праваслаўных брацтваў Заходняга краю. Калі М.А. Каяловіч, ідэолаг заходнерусізму, налічыў ў Заходнім краі ў 1868 годзе 187 праваслаўных брацтваў, прадказваў ім вялікую будучыню, то ў пачатку XX стагоддзя брацтвы канстатуюць зніжэнне сацыяльнай актыўнасці праваслаўных. Урадавая апека ў справах веры, закон, які забараняў мяняць праваслаўную веру, стварылі сітуацыю, пры якой бачнай небяспекі для праваслаўя не існавала, што і паралізавала энергію братчыкаў ў іх царкоўнай дзейнасці. А іх асветніцкая дзейнасць не была падтрымана мясцовай рускай інтэлігенцыяй [2, с. 10]. Аднак вышэйпаказаныя праблемы дазволілі праваслаўнай супольнасці пераасэнсаваць ролю царквы ў грамадстве і актывізаваць сацыяльную дзейнасць людзей свецкіх і духавенства.

Паўстанні 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. канчаткова змянілі ранейшы культурны ландшафт беларускіх земляў. Паланізацыю змяніла хваля русіфікацыі і ўсё ж дзякуючы польска-рускаму супрацьстаянню разуменне беларускай самабытнасці значна ўзрасло. Улады імперыі пераканалі беларусаў у тым, што яны – не палякі, але не змаглі даказаць, што беларусы – частка рускага народа, а грамадска-палітычная дзейнасць Каліноўскага і яго публіцыстычныя творы дапамаглі ў пазнейшыя часы многім беларускім дзеячам усвядоміць неабходнасць барацьбы за сваю ўласную дзяржаўнасць. Паўстанне 1863–1864 гг. таксама прывяло да значнага змянення канфесійнай карціны за ўдзел у паўстанні дзесяткі каталіцкіх святароў былі пазбаўлены сану, было зачынена шмат касцёлаў і манастыроў. Да канца XIX ст. у беларускіх губернях засталася толькі 2 мужчынскіх і 3 жаночых каталіцкіх манастыры, 466 касцёлаў і капліц. Рэлігійная палітыка царызму ў далейшым была накіравана на змяншэнне ўплыву каталіцызму. У 60–90-х гг. XIX ст. адзначаецца масавы пераход у праваслаўе, таму рост колькасці праваслаўных абганяў паказчыкі росту іншых канфесій. Да канца XIX ст. большая частка насельніцтва Беларусі (70,8 %) стала праваслаўнай, за выключэннем Віленскай губерні, дзе ў беларускіх паветах католікі складалі 46,1 %. В 1897 г. у Паўночна-Заходнім краі праваслаўных налічвалася 4 852 602 чалавек, католікаў – 3 195 759, іудзеяў – 1 606 737, старавераў – 172 898, пратэстантаў – 117 656, мусульман – 15 099 і караімаў – 608. Праваслаўнае насельніцтва амаль раўнялася паслядоўнікам усіх іншых веравызнанняў, разам узятых. Акрамя таго, з 3 195 759 католікаў каля двух мільёнаў складалі літоўцы, якія насялялі Ковенскую губерню і частку Віленскай і Гродзенскай губерняў. Такім чынам, на долю беларусаў католікаў прыходзілася 1 195 759 чалавек ва ўсіх губернях Беларусі і Літвы [4, с. 327–328].

Сацыяльная актыўнасць праваслаўных у Паўночна-Заходнім краі абапіралася шмат у чым на ідэі, сфармуляваныя заходнерусізмам. Заходнерусізм, як гісторыка-ідэалагічны кірунак навуковага, грамадска-палітычнага, культурнага жыцця, паўстаў у Паўночна-Заходнім краі Расійскай імперыі як рэакцыя на польска-каталіцкую экспансію. Палітычнае, культурнае адзінства з Расіяй заходнерусізмам разглядалася як гістарычна абумоўленае і натуральнае. Адраджэнне дзейнасці праваслаўных брацтваў суправаджалася распаўсюджваннем, папулярызацыяй работ па гісторыі, напісаных менавіта з гэтых пазіцый. Гэта сачыненні святара Іаана Флёрава, М.А. Каяловіча, А. Мілавідава, святара Фёдора Жудро. Праваслаўнай царква і ў этнічных пытаннях стаяла на пазіцыях заходнерусізму. Асноўныя задачы грамадска-палітычнага характару перад мясцовым духавенствам і брацкім рухам былі дакладна акрэслены з'ездам братчыкаў Літоўскай губерні ў 1912 г. і такім жа з'ездам братчыкаў Мінскай губерні 1913 г. На з'ездах было адзначана, што дзейнасць

праваслаўных брацтваў акрамя чыста культурнага значэння мае і велічэзнае грамадскае значэнне. Яна павінна пад сцягам праваслаўных брацтваў аб'яднаць усе мясцовыя рускія культурныя сілы. Гэтыя сілы ў краі не арганізаваныя і раз'яднаныя. Дзякуючы гэтаму нязначныя па сваёй колькасці, але моцныя сваёй згуртаванасцю чужынцы маюць магчымасць заціраць рускіх у грамадскіх справах і ствараць ўражанне, што рускіх культурных сіл у краі няма зусім. Як ілюстрацыя стварыўшагася становішча выкарыстоўвалася вераснёвая 1913 г. выстава ў г. Вільні. «Першая раённая» (у польскай і беларускай аб'явах – «Краёвая») выстава саматужнай прамысловасці і народнай творчасці, якая атрымала і казённую субсідыю, а створана была без усялякага ўдзелу рускіх культурных сіл. Усяго толькі 2–3 рускіх школы патрапілі на яе. Гэта стала урокам для пераадолення раз'яднанасці.

І ў свецкіх, і ў рэлегійных выданнях падкрэслівалася, што мясцовыя праваслаўныя брацтвы – гэта першыя рускія арганізацыі ў краі, якія развілі шырокую праграму культурнай дзейнасці, на якой могуць аб'яднацца самыя шырокія колы мясцовай рускай інтэлігенцыі. Менавіта ў аб'яднанні рускіх культурных сіл бачылася гістарычная місія праваслаўных брацтваў у краі. Разам з тым пры фармуляванні місіі праваслаўнага духавенства і праваслаўных брацтваў у краі, ужо выкарыстоўваецца абарот «мясцовага руска-беларускага народа» [5, с. 394].

Заходнерусізм неаднастайны і ў ім прасочваюцца два асноўныя напрамкі. «Правы» разглядае беларускі народ як этнаграфічную групу агульнарускага народа. «Левы» кірунак беларускі народ ацэньвае як самастойны, гістарычна сфармаваны этнас, родасны рускаму народу і звязаны з ім праваслаўнай традыцыяй. У гэтым дачыненні паказальная гістарыяграфічная дзейнасць праваслаўнага святара Іаана Грыгаровіча, які падсумаваў яе такімі словамі: «Няхай жа наша святая беларуская зямля не зусім знікне з твару зямлі, але ды ведае свет, што былі часы, калі яна была больш слаўнейшая і цнатлівая, чым цяпер» [6, с. 225]. Праца з гістарычнымі дакументамі, сабранымі на тэрыторыі Беларусі, паставіла І. Грыгаровіча перад неабходнасцю скласці слоўнік беларускага дыялекта. У адным чарнавым варыянце сваёй працы ён гэты дыялект называе заходне-рускім, у іншым літоўска-рускім (беларускім) [7]. Я. Карскі, хоць і стаяў на пазіцыі заходнерусізму, аднак многае зрабіў для таго, каб даказаць самабытнасць беларускага народа. Аднак Я. Карскі адзначаў ў 1903 годзе складанасць у самавызначэнні нацыянальнай прыналежнасці беларусаў-прастачын: «На пытанне: хто ты? Праваслаўны адказвае – рускі, калі католік – то паляк» [8, с. 116]. Гэтую залежнасць нацыянальнасці ад веравызнання беларуская творчая інтэлігенцыя паспрабавала вырашыць, увёўшы ў абарот паняцці «тутэйшыя» і «краевасць». У прадмове да свайго паэтычнага зборніка ў 1906 годзе А. Пашкевіч пісала: «Доўга я гадаў і думаў, як сябе зваць ці то палякам, ці то літоўцам ... покі не папала мне ў рукі «Дудка» Мацея Бурачка, яна то мне і сказала, што гаворыць па-тутэйшаму, па-мужыцку, значыцца ён гаворыць па-беларуску, а хто гаворыць па-беларуску, той беларус» [9, с. 215].

Канфесійнае пытанне так і засталася да пачатку савецкага перыяду складнікам пытання нацыянальнага. Зрэшты, такая жорсткая ўвязка нацыянальнай ідэнтычнасці з канфесійнай прыналежнасцю ідзе насуперак з хрысціянскім вучэннем, якое заклікана не паглыбляць падзел у чалавечай супольнасці, а аб'ядноўваць у ісціне.

Гісторыкі і рэлегійныя дзеячы, якія стаялі на пазіцыях заходнерусізму, ўнеслі свой і немалаважны ўклад у назапашванне і развіццё навуковых ведаў пра Беларусь, яе гісторыю і культуру. Асабліва шмат у гэтых адносінах зрабіў М. Каяловіч, аўтар прац, якія не страцілі сваё значэнне ў наш час («Чытанні па гісторыі Заходняй Расіі»), С. Богуш-Сестранцэвіч, аўтар 17 гістарычных прац, найбольш буйной з якіх была «Аб Заходняй Расіі». Па думцы царскай адміністрацыі распачатае ў сярэдзіне XIX ст. вывучэнне побыту, культуры, мовы і гісторыі беларусаў павінна было пацвердзіць «спрадвечна рускі характар Паўночна-Заходняга краю» і апраўдаць палітыку яго

русифікації. Аднак вынікі даследаванняў казалі пра тое, што беларусы з'яўляюцца самастойным этнасам са сваёй мовай і своеасаблівай культурай.

Артыкул выкананы ў рамках дагавора № 509-13 ад 23.05. 2013 на выкананне навукова-даследчай працы паміж УА ГДТУ ім. П.В. Сухого і Гомельскай Епархіяй Беларускай Праваслаўнай царквы.

Крыніцы і літаратура

1. Основные правила для учреждения православных братств // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т.39. – СПб.: Тип. II отд. Собств. Его Имп. Вел. Канц., 1867, № 40863.
2. Миловидов, А. Западно-русские православные братства, их современное значение и задачи / А. Миловидов – Вильна: Типография «Русский Почин», 1912. – 36 с.
3. Об экономической деятельности западнорусских братств // Вестник Виленского православного Свято-Духовского братства. – 1909. – № 5. – С. 96–97.
4. Киприанович, Г.Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве / Г.Я. Киприанович – Мн.: Изд-во Белорусского Экзархата, 2006. – 351 с.
5. Современная миссия православных братств в нашем крае // Вестник Виленского православного Свято-Духовского братства. – 1913. – № 22. – С. 393–394.
6. Иванова, В.С. Лісты з асабістага архіва Івана Грыгаровіча / В.С. Иванова // Белорусские архивные источники. – 2002. Вып. 3. – С. 222–230.
7. Григорович, И.И. Собрание слов литовско-русского (белорусского) наречия. Словарь западно-русского наречия. // БГАМЛИ – Ф. 6. – Оп. 1. – Ед. хр. 16, 20.
8. Карский, Е.Ф. Белорусы. – Т.1: Введение в изучение языка и народной словесности. – Мн.: БелЭн, 2006. – 656 с.
9. На шляху станаўлення беларускай нацыі: гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы. – Мн.: Беларус. Навука, 2011. – 311 с.

Ideology of zapadnorussism and activity of orthodox brotherhoods in Belarus in the end of XIX - the beginning of XX century. In article dynamics of revival and development of orthodox brotherhoods on the Belarus earths in the end of XIX - the XX-th century beginning is considered. The reasons which have caused revival of the brotherhoods, some aspects of their socially-social activity are analyzed. Attempt to consider a role of brotherhoods in ideology development западноруссизма is made, to fill some moments on this problem.

Э.Г. Иоффе

Белорусский государственный педагогический
университет им. М. Танка

ЕВРЕИ БЕЛАРУСИ В 1914–1917 гг.

Одним из малоисследованных вопросов истории евреев Беларуси XX века является их социально-экономическое и правовое положение в годы Первой мировой войны, а точнее в 1914–1917 годах, а также их жизнь и быт в отдельных городах Беларуси. Данная статья посвящена этому вопросу. На основе анализа многочисленных и разнообразных источников, в том числе фондов Национального исторического архива Беларуси, опубликованной отечественной и зарубежной исторической литературы, включая мемуары еврейских общественных деятелей, в ней раскрывается участие белорусских евреев в боевых операциях на фронтах Первой мировой войны, эволюцию их положения в тылу, приведшую в конце концов к отмене черты оседлости. Кроме того, в статье найдено отражение положения евреев Бреста, Гродно и Минска.

В 1914 году на современной территории Беларуси проживало более 900 тысяч человек или менее 12,8 % всех жителей [1, 31].

Страшным бедствием для еврейского и белорусского народов явилась Первая мировая война. Уже весной 1915 года Беларусь стала прифронтовой полосой, а летом того же года ее западная часть превратилась в арену боевых действий и кровопролитных сражений. В итоге весенне-летних операций 1915 года на русско-германском фронте территория Беларуси была разделена на две части: западная оказалась оккупированной немецкими войсками, а восточная превратилась в ближайший тыл действующей армии. Милитаризация народного хозяйства и боевые действия подрывали производительные силы, вызвали развал в промышленности, сельском хозяйстве, финансах, на транспорте.

Патриотический подъем, охвативший Российскую империю, не оставил в стороне и евреев. Мобилизация среди них прошла практически без недобора. Процент евреев в армии во время войны был выше, чем в составе населения страны в целом. В 1914 году в армии насчитывалось 400 тысяч евреев, к концу 1916 года их число возросло до 500 тысяч. Некоторые евреи – выпускники гимназий и университетов, освобожденные от призыва, пошли на фронт добровольцами. Еврейские студенты заграничных университетов возвращались в Россию и добровольно шли в солдаты. Еврейские девушки записывались в сестры милосердия. В армии было много врачей-евреев, и даже отдельные офицеры-евреи.

На экстренном заседании Государственной Думы депутат Н.Фридман говорил: "В настоящий час испытания... мы, русские евреи, как один человек, станем под русскими знаменами и положим все свои силы на отражение врага".

В Минске и других городах Беларуси выделяли места для раненых в еврейских больницах и богадельнях, и даже самые бедные общины обещали содержать за свой счет по десять-двадцать кроватей для раненых..

Тысячи евреев были награждены за участие в войне, некоторые стали полными георгиевскими кавалерами. Многие из них были уроженцами Беларуси.

Уже в начале войны появилось первое известие: "Вольноопределяющийся еврей Кац за отличие в бою при Гумбинене произведен в подпрапорщики и награжден Георгием. Знак отличия вручил Кацу лично командующий армией". После этого подобные сообщения из фронтов стали печатать из номера в номер:

"Гомельчанин Илья Тумаркин за выдающуюся храбрость награжден Георгиевским крестом и умер от ран, полученных в бою...; тяжелораненый Перников добрался до места назначения с важным секретным документом...; доброволец Фридланд под сильным огнем

неприятеля вынес раненого офицера...; Мендель Берков первым ворвался в окопы германцев...; доктор Лурье под убийственным огнем артиллерии оказывал помощь раненым...; врач-доброволец Шварц из Вильно за самоотверженную работу награжден золотым Георгием и назначен старшим врачом..."[2, с. 302].

Тем не менее, с первых дней войны среди высшего командного состава армии и военной администрации прифронтовых районов стали широко распространяться слухи о якобы поголовной поддержке Германии евреями Российской империи.

Военные неудачи первых месяцев войны спровоцировали резкие действия командования в отношении евреев, проживавших в черте оседлости в западных губерниях России, в том числе на белорусских землях. Многие офицеры считали евреев виновными в передаче немцам информации и о манёврах и числе войск, которую они получали, будучи поставщиками в армию ряда продуктов и фуражы. В связи с этим зимой 1914–1915 годов командование российской армии санкционировало массовое принудительное выселение бесконвойным порядком из зоны боевых действий Северо-Западного фронта евреев и немцев-колонистов, обвинив их в шпионаже и политической нелояльности.

Жительница Могилёва в своих воспоминаниях писала, что первыми беженцами, появившимися в городе, были евреи из Ковно. Выселенные в трёхдневный срок по приказу начальства «как элемент ненадёжный и опасный». Они наводнили город многочисленными повозками, нагруженными домашним скарбом, пуховиками и подушками, из которых выглядывали испуганные физиономии стариков, старух и детей [4, с. 10]

Еврейских выселенцев разместили в городах прифронтовых губерний с оказанием им материальной помощи наравне с добровольными беженцами, а немецких колонистов выслали в глубь России под надзор полиции [5, с. 131]

В российской армии были очень популярны рассказы о поголовном участии еврейского населения в шпионаже в пользу Германии. Немало евреев было расстреляно без суда или по приговору военно-полевых судов (если дела евреев, обвинявшихся в шпионаже, разбирали гражданский суд с участием защитников, в подавляющем большинстве случаев им выносили оправдательные приговоры).

Военное командование России стало брать евреев в заложники не только на польских землях, но и на территории самой России. 24 декабря 1914 года три заложника-еврея были расстреляны в городе Сохачеве. Иногда офицеры российской контрразведки подбрасывали евреям компрометирующие их документы и требовали выкуп за прекращение дела. Только одним контрразведывательным отрядом по сфабрикованным делам были расстреляны 18 евреев [3, с. 358].

В зоне боевых действий военное командование расклеивало объявления – в городах и на железнодорожных станциях: "В каждом населенном пункте будут взяты евреи-заложники, отвечающие жизнью за враждебные акты, совершенные их соплеменниками". В заложники брали чаще всего раввинов и уважаемых граждан еврейских общин. К лету 1915 года около 400 заложников сидели в тюрьмах Полтавы, Екатеринослава и Могилева, и порой их вешали без суда и следствия – за поступки неизвестных им людей [2, с. 304–305].

Летом 1915 года прошли еврейские погромы в прифронтовой полосе – в Гродненской, Ковенской, Виленской, Минской и Волынской губерниях.

Наибольшей враждебностью по отношению к еврейскому населению отличалось высшее военное командование России – главнокомандующий великий князь Николай Николаевич и начальник штаба Ставки генерал Н.Янушкевич (поляк, принявший православие). Безосновательно заявив, что во время одного из боев русская часть была выбита из прифронтовой деревни и понесла большие потери из-за того, что в "подвалах евреями были спрятаны немецкие солдаты", Николай Николаевич и генерал Янушкевич приказали выселить все еврейское население из большей части Курляндской (28 апреля 1915 года) и Ковенской (5 мая 1915 года) губерний. В приказе также говорилось, что "...в отношении евреев, проживающих в ныне занятых германскими властями местностях,

надлежит проводить указанную меру (выселение – Э.И.) немедленно вслед за занятием их нашими войсками". Высланных отправляли в некоторые районы черты оседлости.

На долю белорусских евреев и всего еврейского народа выпали особо тяжелые страдания. Он оказался в прифронтовой полосе фактически вне закона.

В Ковенской губернии выселение было поголовным: из Ковно вывозили больных, раненых солдат, семьи фронтовиков. Выселение, осуществлявшееся в очень тяжелых для евреев условиях (на сборы давалось 48–72 часа; часто не разрешали брать самые необходимые вещи; высланные подвергались издевательствам, их перевозили в товарных вагонах с надписью "шпионы"), что вызвало волну возмущения в России и за границей.

В своем выступлении в Государственной Думе депутат Н.Фридман сказал:

"Евреев пересылали в товарных вагонах как скот, по накладным. Писали накладную: товар – 450 евреев пересылается туда-то... Я видел выселенцев – дам и девушек, которые вместе с русскими дамами шили белье, собирали пожертвования, а теперь лежали на полотне железной дороги, Я видел семьи мобилизованных, я видел среди выселенцев раненых солдат с Георгиевскими крестами"[2, с. 306].

Один из депутатов рассказывал с трибуны Думы, "с какой непомерной жестокостью производилось выселение евреев..., в течение нескольких ночных часов..., под угрозой, что если кто-нибудь останется к рассвету, то все будут повешены... Стариков, больных, расслабленных, параличных приходилось нести на руках...".

Так началось физическое уничтожение старых гнезд еврейской жизни с их традиционным, устойчивым многовековым укладом. В зоне боевых действий артиллерия разрушала до основания сотни маленьких городков и местечек Польши, Литвы, Беларуси и Украины, а вслед за артиллерией разгром завершала пехота и казачьи части. Во многом этому способствовало и изгнание евреев из районов боевых действий. В самый разгар Первой мировой войны один читатель написал в газету: "Умер еврейский городок... Умер маленький мирок нашей жизни. Жили люди, был городок, и нет его больше. Война поглотила его... Там, где прошли огонь и меч, выкосив все добро, нельзя свить нового гнезда. Там, где не на чем и нечего сеять, ничего не вырастет. В тех местах, где навет изгнал евреев, теперь как вороны, слетевшиеся на поле битвы, начинают оседать чужие, продавая еврейские товары, оставленные изгнанниками. Они победили. Был городок – и нет его больше...".

На заседании Совета министров министр внутренних дел Н. Щербатов и министр земледелия А.Кривошеин прямо говорили, что Н. Янушкевич пытается свалить на евреев ответственность за неудачи на фронте. После этого военное командование 10–11 мая 1915 года было вынуждено отдать приказ о приостановке выселений. Возмущенный этим, Н. Янушкевич писал Совету министров, что он считает "...все принятые в отношении евреев меры весьма слабыми и не остановился бы перед усилением их в более значительной степени".

Даже такой известный русский писатель, как Александр Солженицын, которого трудно заподозрить в симпатии к евреям, вынужден подчеркнуть:

"Именно Янушкевич, летом 1915, прикрывая отступление русских армий, казавшееся тогда ужасающим, стал издавать распоряжения о массовых высылках евреев из прифронтовой полосы высылках огульных, безо всякого разбора личной вины. Удобный ход: свалить все поражения на евреев...

Тогдашняя высылка евреев видится особенно разительной на фоне того, что в 1915 году не было, как в 1941 году, массовой общей эвакуации городского населения. Армия отходила, гражданское население оставалось на местах, никого не гнали – но именно евреев, одних евреев изгоняли, иногда повально и в самые короткие сроки, – кроме естественной обиды еще и фактическое разорение, потеря жилья, потеря имущества – действительно еще один вид грандиозного погрома, и ведь уже от властей, а не от толпы? Как не понять еврейского горя?" [6, 479–480, 484].

10–11 мая 1915 года был издан приказ остановить выселения евреев, и, казалось, они прекратились. В действительности, массовая высылка евреев из прифронтовой полосы проводилась до лета 1915 года. И только 24 мая 1915 года "его императорское высочество в виде особой милости к большинству еврейских семей повелел прекратить поголовную высылку их из мест постоянного жительства, разрешив высланным из западных губерний вернуться в местности, не входящие в район боевых действий [7, л. 1].

Жаботинский в итоге называл это выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году "катастрофой, кажется, беспрецедентной со времен Фердинанда и Изабеллы" испанских в XV веке [8, с. XI].

Одновременно из числа раввинов, цадиков и богатых евреев официально вводится институт заложников, которые давали властям письменные поручительства за лиц, оставляемых на месте жительства. В случае каких-либо эксцессов заложники подвергались аресту, а их имущество подлежало секвестру [9, с. 1. 10, 11].

Однако по требованиям военного командования "царская милость" зачастую во внимание не принималась [9, л. 25].

В 1914–1916 годах с продвижением германской армии на восток многие губернии черты оседлости стали ареной боевых действий. Значительная часть живших здесь евреев была вынуждена эвакуироваться. Среди этих беженцев было много белорусских евреев.

Белорусский историк В.Р.Корнелюк отмечает:

"На основании проведенного исследования есть возможность утверждать, что общее количество беженцев и эвакуированных из пяти губерний в 1914–1917 гг. составило 1035074 человек... На территории части Минской, Могилевской и Витебской губерний находилось около 3000000 беженцев." [10, с. 23].

К сожалению, до сих пор не имеется точных сведений о национальном составе беженцев.

В книге белорусского историка З.Шибeko "Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002" есть такие строки:

"Вместе с отступлением русских войск в 1915 г. на восток шли сотни тысяч людей, преимущественно женщин, детей и стариков. По приблизительным данным из Беларуси в Россию выехало около двух миллионов людей (преимущественно православных)" [11, с. 175].

С этим мнением З. Шибeko трудно согласиться. Правильнее будет сказать – "в большинстве православные", потому что среди них были десятки тысяч, если не сотни тысяч польских и белорусских евреев.

По данным "Краткой Еврейской Энциклопедии", к концу 1916 года насчитывалось около 350 тысяч беженцев-евреев [3, с. 358].

Польские историки полагают, что из прифронтовой полосы было выселено около 500-600 тысяч евреев [12, с.116].

То, что среди беженцев было немало белорусских евреев, вынужден в конце концов признать и сам З. Шибeko. В этой же книге он отмечает:

"В некоторых местах казаки, которые отступали последними, жгли деревни и местечки и гнали белорусов и евреев на восток почти с пустыми руками [11, с. 175].

Поскольку города и местечки черты оседлости (частично уже оккупированной германскими войсками) не могли вместить сотни тысяч еврейских беженцев, летом 1915 года делегация "Еврейских комитетов помощи жертвам войны" (ЕКОПО) во главе с уроженцем белорусского местечка Мир, еврейским общественным деятелем Г. Слиозбергом и бароном А. Гинцбургом посетила министра внутренних дел князя Н. Щербатова, обратившись к нему с просьбой об открытии внутренних губерний для евреев. На заседании Совета министров, где обсуждался этот вопрос, министр иностранных дел С. Сазонов указал, что союзники России по Антанте недовольны преследованием евреев, о которых много говорит немецкая пропаганда, а министр

финансов П. Барк сообщил: "всеобщее возмущение по поводу отношения к еврейству" приводит к "трудностям с размещением государственных бумаг".

Было решено, что "...необходим демонстративный акт по еврейскому вопросу". Но, опасаясь активного сопротивления правых фракций в Государственной думе, министры предпочли фактически упразднить черту оседлости на основании статьи 158 "Положения об учреждении министерств", дававший правительству возможность в особых случаях принимать чрезвычайные решения в обход законов с разрешения императора, то есть без утверждения в Государственной думе.

15 августа 1915 года был издан циркуляр Н. Щербатова, разрешавший "евреям жить в городских поселениях за исключением столиц и местностей, находящихся в ведении министерств Императорского Двора и Военного". Таким образом, запрет на проживание евреев сохранился лишь в Москве, Петрограде, областях Донского, Кубанского и Терского казачьих войск, а также на курортах, где отдыхала царская семья.

19 августа (1 сентября) 1915 года правительство издало указ «О разрешении евреям жительства в городских поселениях вне черты общей их оседлости». Это распоряжение открыло евреям беженцам свободный доступ на территорию центральных губерний России, однако местным властям было дано распоряжение о приёме детей беженцев иудейского вероисповедания сверх существующей нормы во все учебные заведения, что вызвало широкий приток туда еврейской молодёжи [13, с. 103]

Поток еврейских беженцев нарастал, и летом 1915 года власти временно допустили их в города Воронежской, Тамбовской и Пензенской губерний. Но там не оказалось для них никакого пристанища, и тысячи евреев с детьми и вещами расположились на улицах, площадях и в подворотнях домов. Положение стало безвыходным, и этот вопрос поступил на обсуждение правительства. Министры уже понимали, что черту оседлости придется отменить.

В августе 1915 года Николай II стал главнокомандующим и русской армией, и массовые выселения евреев из районов боевых действий прекратились.

Осенью 1915 года был отменен и обязательный для евреев годичный паспорт, и было разрешено получать бессрочный.

Так навсегда рухнула продержавшаяся век с четвертью черта еврейской оседлости. Причем, констатирует Слиозберг, "эта мера, столь важная по своему содержанию... означавшая отмену черты оседлости, к которой тщетно стремились в течение десятков лет русские евреи и русские либеральные круги, прошла незаметно" [14, с. 341]. Незаметно – из-за общего размаха войны потоки беженцев и переселяемых наводняли Россию.

Нельзя не согласиться со следующим выводом А.Солженицына:

"Так – за счет беженцев, высленцев, но и немалых добровольных переселенцев – война значительно изменила расселение евреев по России, образовались большие еврейские колонии в городах дальнего тыла, особенно в Нижнем Новгороде, Воронеже, Пензе, Самаре, Саратове, да не меньше того в столицах. Хотя снятие черты оседлости не относилось к столицам, теперь они практически открылись" [6, с. 492].

Официально и полностью черта оседлости была отменена 20 марта (2 апреля) 1917 года законом «Об отмене вероисповедных и национальных ограничений»

А из Ставки катилась волна распоряжений: изгонять евреев в армии с нестроевых должностей, особенно из писарей, хлебопек, санитаров, телефонистов, телеграфистов. Еще отдельно изгонять из состава Земсоюза, Земгора, "Согора" (Союза городов), Красного Креста и Северопомощи, где евреи "скапливаются в большом изобилии, уклоняясь от прямой военной службы и используя свои удобные должности для разлагающей пропаганды в армии".

Один из циркуляров, изданных в апреле 1916 года, гласил, что в учреждениях Земсоюза Западного фронта "все важные отрасли канцелярского труда (в том числе и секретная часть) находятся в руках евреев" и назывались евреи, ведущие регистрацию и

подшивку документов, а также заведующий информационным отделом, имеющий "по обязанностям своей службы свободный доступ в разные тыловые армейские и районные управления" [15, с. 792].

Что можно сказать о положении евреев отдельных городов Беларуси в 1914–1917 годов?

26 августа (8 сентября) 1915 года Брест был оккупирован немецкими войсками. Евреев дважды выселяли из города и прифронтовой зоны. Они рассеялись по городам и местечкам Восточной Беларуси и многим регионам России. Лишь в 1917–1918 годах начинается массовое возвращение тысяч евреев в полуразрушенный, опустошенный войной Брест.

В том самом страшном для белорусских евреев 1915 году казачьими частями был устроен погром в Гродно. В апреле 1915 года евреи Гродно были высланы из города. В конце этого года было создано временное Правление религиозной общины Гродно, объединившее все городские синагогальные общины. В состоявшихся уже в начале декабря 1916 года выборах постоянного состава Правления приняли участие 112 представителей не только от синагогальных общин, но и от различных благотворительных еврейских организаций, существовавших в городе. Это, а также тот факт, что вновь избранное правление должно было включать кроме собственно религиозной, еще финансовую, продовольственную, благотворительную, хозяйственную и образовательную секции, повлияло на отказ немецких властей признать результаты выборов.

Немецкий президент города распорядился провести новые выборы правления гмины до 14 января 1917 года. Через неделю после этой даты – 21 января было утверждено новое Правление в составе 7 членов.

Последние шесть месяцев немецкой оккупации (ноябрь 1918–апрель 1919 года) ознаменовались расцветом местного самоуправления и вошли в историю города под названием "Гродненской республики" [16, с. 97].

Во время первой мировой войны в Минске сконцентрировались тысячи еврейских беженцев, выселенных русским командованием из прифронтовой зоны. Среди них были учащиеся и преподаватели Воложинской иешивы во главе с раввином Хаимом Соловейчиком, мирской иешивы во главе с раввином Авраамом Тиктинским, из Радун (раввин Хофец-Хаим), Слободской иешивы во главе с раввином Мордехаем Гофштейном. Их разместили в синагогах и квартирах минских евреев.

В квартире минского городского магида Биньямина Шаковицкого часто ночевало столько беженцев, что не хватало кроватей. Тогда хозяин квартиры снимал с петель дверь и стелил на ней беженцам.

Евреям Минска, особенно тем, кто работал в организациях Союза Городов и Земств, в 1916 году пришлось пережить волну антисемитизма со стороны Министерства жандармского управления Российской империи.

Таким образом, период Первой мировой войны принес большинству белорусских евреев неисчислимые страдания. Как и все евреи Российской империи, они были заподозрены в шпионаже и симпатиях к Германии, были выселены из прифронтовой полосы, пополнили ряды беженцев из Беларуси. Сотни евреев стали заложниками, а десятки из них по сфабрикованным делам были повешены, как немецкие шпионы. Почти все евреи Беларуси стали жертвами политики государственного антисемитизма.

История белорусских евреев в 1914–1917 годах – неразрывная часть истории Беларуси в этот период.

Источники и литература

1. Куповецкий, М.С. Евреи в Белоруссии. Краткий исторический очерк / М.С. Куповецкий // Документы по истории и культуре евреев в архивах Беларуси. Путеводитель. – М., 2003 – 607 с.

2. Кандель, Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. Часть третья: 1882–1920 годы / Ф. Кандель – Иерусалим, 1994. – 337 с.
3. Краткая Еврейская Энциклопедия. Т.7. Иерусалим, 1994. – 1058 с.
4. Белевская, М. (Летягина). Ставка Верховного Главнокомандования в Могилёве в 1915–1918 гг. / М. Белевская – Гродно: ЮрсаПринт, 2011. – 70 с.
5. Курцев, А.Н. Беженство // Россия и первая мировая война: материалы Междун. науч. Коллоквиума – СПб / А.Н. Курцев: Дмитрий Буланин, 1999 – 562 с.
6. Солженицын, А.И. Двести лет вместе (1795–1995). Ч.1. / А.И. Солженицын – М.: Русский путь, 2001. – 512 с.
7. Национальный исторический архив Беларуси (далее-НИАБ) – Ф. 1430. Оп.1. Д.49128.
8. Слиозберг, Г.Б. Дела давно минувших дней: Записки русского еврея: В 3-х т. Т.1 / Г.Б. Слиозберг. – Париж: Изд. Ком. по чествованию 70-лет. юбилея Г.Б. Слиозберга, 1933 – 304 с.
9. НИАБ. Ф.1430. – Оп.1. – Д.49128. – Лл.1, 10, 11.
10. Карнялюк, В.Р. Праблема гісторыка-дэмаграфічнай характарыстыкі бежанцаў беларускіх зямель / В.Р.Карнялюк // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Серыя 1. № 2. Гродна, 2000. – С. 20–26.
11. Шыбека, З. Нарыс гісторыі Беларусі. 1795 – 2002 / З.Шыбека – Мн., 2003. – 490 с.
12. Najnowsze dzieje zydow w Polsce (do 1950 roku). Pod. red. J.Tomaszewskiego. Warszawa, 1993.
13. Законы и распоряжения о беженцах. 2-е изд. М.: Юрид. Отд.Глав. Ком.Всерос. Союза городов. – 1916. – 103 с.
14. Слиозберг, Г.Б. Дела давно минувших дней Т.3 / Г.Б. Слиозберг – Париж: Изд. ком. по чествованию 70-летнего юбилея Г.Б. Слиозберга, 1934. – 587 с.
15. Лемке, М. 250 дней в царской Ставке (25 сент.1915 – 2 июля 1916) / М.Лемке – Пг.: Гос. изд.,1920. – 859 с.
16. Чернякевич, А. Гродненская еврейская община в годы польско-советской войны 1919–1920 гг. / А.Чернякевич // Евреи Беларуси. История и культура. Сб.статей. Вып.УІ. Мн., 2001– С. 96–111.

Jews in Belarus during 1914–1917. One of the little-studied aspects of the history of Jews in Belarus of the twentieth century is their socio-economic and legal situation in the First World War, and more specifically in 1914–1917, as well as their life and experiences in selected towns in Belarus. This article focuses on this issue. Based on the analysis of multiple and diverse sources, including funds of the National Historical Archives of Belarus published domestic and foreign historical literature, including memoirs of Jewish public figures, it reveals the participation of Belarusian Jews in combat operations in the First World War, the evolution of their position in the rear, which led eventually to the abolition of the Pale. In addition, the article reflected the position of the Jews of Brest, Grodno and Minsk.

С.С. Рудовіч,

Беларускі навукова-даследчы інстытут
дакументазнаўства і архіўнай справы

ЛІТОЎСКАЯ ПРЫСУТНАСЦЬ У БЕЛАРУСІ Ё ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Даклад уводзіць у навуковы ўжытак матэрыялы пра знаходжанне і сацыяльна-палітычную актыўнасць на тэрыторыі Беларусі літоўскіх бежанцаў (прыблізна 12–13 тыс. чалавек) і воінаў-літоўцаў у арміях расійскага Заходняга фронту (да 6 тыс. чалавек) у сусветную вайну 1914–1918 гг. Паказана геаграфія рассялення гэтых “прышлых” груп літоўцаў у беларускіх губернях, асвятляецца дабрачынная і культурна-асветная дзейнасць сярод іх Літоўскага таварыства па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны. Аналізуюцца палітычныя працэсы ў асяроддзі літоўскай дыяспары падчас рэвалюцыйных крызісаў 1917 г. як адзін са складнікаў грамадска-палітычнага жыцця тагачаснай Беларусі.

У Першую сусветную вайну з прычыны мабілізацыі сотняў тысяч мужчын у царскую армію, дыслакацыі буйных вайсковых кантынгентаў і маштабных міграцый цывільных жыхароў (бежанства) на тэрыторыі Беларусі істотна ўзрасла этнічная неаднароднасць насельніцтва. Інтэнсіўная палітызацыя этнічнасці ва ўмовах выкліканага вайной сістэмнага крызісу Расійскай імперыі спрычынілася да таго, што кожная этнічная супольнасць становілася суб’ектам грамадска-палітычнага жыцця краю, у той ці іншай ступені ўплывала на працэс фармавання беларускай нацыі і дзяржаўнасці.

Апошнім часам гісторыкамі ажыццёўлены шэраг даследаванняў польскай, яўрэйскай, латышскай, украінскай прысутнасці на беларускіх землях у перыяд сусветнай вайны 1914–1918 гг. Па-за ўвагай гістарыяграфіі пакуль застаецца літоўская этнічная супольнасць, якая таксама з’яўлялася прыкметным элементам грамадскага жыцця Беларусі ў той час. Каб у нейкай ступені запوўніць гэты прагал, прапануем матэрыялы пра знаходжанне і сацыяльна-палітычную актыўнасць на тэрыторыі Беларусі літоўскіх бежанцаў і воінаў-літоўцаў у арміях расійскага Заходняга фронту.

Перад Першай сусветнай вайной у Беларусі пражывала больш за 20 тыс. літоўцаў, з іх каля 10 тыс. – ва Ўсходняй Беларусі [11, с. 244; 19, с. 387]. Часткова гэта былі аўтахтоны – нашчадкі старажытнага балцкага насельніцтва (на Віленшчыне і Гродзеншчыне), часткова – каланісты, якія перасяліліся з карэннай Літвы ў 2-й палове XIX– пачатку XX ст. (у Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губ.). Абсалютная большасць “беларускіх” літоўцаў – 98 % – пражывала ў сельскай мясцовасці, узровень урбанізаванасці ледзь дасягаў 2 %.

Існуе меркаванне, што падчас сусветнай і грамадзянскай войнаў колькасць літоўцаў у Беларусі значна скарацілася [11, с. 244]. Аднак у святле пададзеных ніжэй фактаў гэта не выглядае відавочным.

Напярэдадні акупацыі ў 1915 г. германскімі войскамі практычна ўсёй этнічнай Літвы ўглыб Расійскай імперыі рушылі да 400 тыс. літоўскіх бежанцаў [43, с. 276]. Шляхі пэўнай іх часткі пралеглі праз беларускія губерні, дзе некаторыя з іх і аселі. Так, у Мінскай губ. па стану на 26 лістапада 1915 г. налічвалася 11 тыс. бежанцаў-літоўцаў, у т. л. у Мінску і бліжэйшых ваколіцах – 4550, у Каралішчавічах Ігуменскага павета — 1700, на ст. Ратамка — 800, у маёнтку Вязынь — 120, на ст. Стоўбцы — 100 [31, арк. 65–66]. У Бабруйску і павеце ў лістападзе 1916 г. іх было зарэгістравана 2467 чалавек [26, арк. 1, 2, 37, 46; 28, арк. 128]. Па стану на 1 студзеня 1916 г. з агульнай колькасці 100 тыс. бежанцаў у Мінскай губ. літоўцаў аказалася 6,9 тыс. (6,9 %) [29, арк. 178]. Значная колькасць літоўскіх бежанцаў апынулася на Магілёўшчыне – у 1916 г. іх налічвалася там каля 4 тыс. чалавек [8, 14 крас.]. Каля 1200 літоўскіх бежанцаў улетку 1915 г.

рассяліліся ў Віцебску і наваколлі [36, с. 139]. Можна дапусціць, што ўсяго на неакупаванай частцы Беларусі рассялілася 12–13 тыс. бежанцаў-літоўцаў.

Харчовую, медыцынскую і іншую дапамогу бежанцам поруч з дзяржаўнымі ўстановамі і агульнаімперскімі няўрадавымі арганізацыямі аказвалі нацыянальныя дабрачынныя таварыствы. Утвараючы такія таварыствы, маёмасныя эліты і інтэлігенцыя розных этнасаў стараліся не толькі аблегчыць фізічнае існаванне суродзічаў, але і захаваць іх этнакультурную ідэнтычнасць як аснову для будучых дзяржаватворчых намаганняў.

Сярод літоўскіх дабрачынных арганізацый найбольшай актыўнасцю вызначалася Літоўскае таварыства па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны. Ужо ў 1915 г. яно мела каля 100 аддзелаў у Ковенскай, Сувалкаўскай, Віленскай і Гродзенскай губернях [41, с. 18]. Па меры руху літоўскіх бежанцаў на ўсход таварыства пашырала сваю дзейнасць на Мінскую, Магілёўскую і іншыя губерні імперыі.

У Мінску Літоўскае таварыства ўтрымлівала некалькі прытулкаў (для сямейных, для салдатак з дзецьмі, для адзінокіх дзяўчат), сталоўку "для інтэлігентных бежанцаў", бюро па працаўладкаванні, шавецкую майстэрню, арганізавала 2 пачатковыя школы для дзяцей і вячэрнія курсы для дарослых [28, арк. 72–75, 97; 31, арк. 65–66]. Пачатковая школа для дзяцей літоўскіх бежанцаў працавала таксама ў Ратамцы пад Мінскам [28, арк. 186–192].

У Бабруйску і павеце пад апекай мясцовага аддзела Літоўскага таварыства дзейнічалі 3 дзіцячыя прытулкі (два – у Бабруйску, адзін – у Асіповічах) з пачатковым навучаннем рускай і літоўскай грамаце, а таксама багадзельня для старых і бальніца [26, арк. 1, 2, 37, 46; 28, арк. 128]. Школа-прытулак для дзяцей бежанцаў-католікаў была адчынена Літоўскім таварыствам у Ігумене [28, арк. 268 адв. – 270].

У Магілёўскай губерні аддзелы Літоўскага таварыства дапамогі былі ўтвораны ў Магілёве, мяст. Бобр Сенненскага павета (працавалі прытулак і сталоўка), мяст. Бабінавічы Аршанскага павета (інтэрнат, школа і сталоўка); дзейнічаў упаўнаважаны таварыства па Гомельскім раёне [31, арк. 65–66, 78–79; 32, арк. 38–48, 51].

У Віцебску пры "лятуцым атрадзе" Літоўскага таварыства існавалі прытулкі для дзяцей і старых, пачатковая школа [28, арк. 75; 36, с. 139].

Характэрна, што ўжо з самага пачатку ў асяроддзі літоўскіх бежанцаў назіраліся прыкметы палітызацыі. Так, у кастрычніку 1915 г. вялікая група бежанцаў, якая спынілася ў в. Каралішчавічы і наваколлі, пад уплывам агітацыі Мінскага аддзела Літоўскага таварыства наадрэз адмовілася выконваць патрабаванне паліцыі рухацца далей на ўсход. Паводле назіранняў паліцыянтаў, за такой упартасцю хавалася надзея на тое, "што немцы па заняцці Паўночна-Заходняга краю адновяць Літоўскае каралеўства" [30, арк. 64–71].

Пасля падзення ў 1917 г. царызму, са скасаваннем нацыянальных і канфесійных абмежаванняў нацыянальна-палітычны рух сярод літоўскіх бежанцаў набывае адкрытыя арганізаваныя формы.

4 красавіка 1917 г. ў Мінску адбыўся з'езд-мітынг літоўцаў прыфрантавага раёна з удзелам больш чым 900 чалавек. Яны выказаліся за дэмакратычнае самакіраванне Літвы, федэратыўна звязанай з іншымі нацыямі, і скліканне Устаноўчага сходу Літвы [5, 14 апр.]. Пры гэтым было заяўлена аб падтрымцы ўтворанага ў сакавіку 1917 г. у Петраградзе Літоўскага нацыянальнага савета, які стаяў на пазіцыі аўтаноміі Літвы з уключэннем у яе цалкам Сувалкаўскай, Ковенскай і Віленскай губерняў, у т. л. і трох не акупаваных немцамі беларускіх паветаў – Дзісенскага, Вілейскага і Ашмянскага [39, с. 730–731]. Менавіта ў гэтых паветах "расійскія" літоўцы намерваліся ўвесці сваю адміністрацыю, каб потым пашыраць літоўскую ўладу на этнічную Літву.

Такая канцэпцыя аўтаноміі Літвы ўступала ў супярэчнасць з канцэпцыяй аўтаноміі Беларусі, якую сфармуляваў з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый (сакавік 1917 г., Мінск) і спрабаваў ажыццявіць выбраны ім Беларускі нацыянальны камітэт (БНК) на чале з Р. Скірмунтам. На беларускім з'ездзе было заяўлена, што неакупаваная частка Віленскай губ.

скрозь заселена беларусамі, і “аб назначэнні ў ёй літоўскай адміністрацыі не можа быць ніякае гутаркі” [38, с. 32].

Як і ў акупаванай немцамі Вільні, лідары беларускага руху на ўсход ад лініі фронту прапаноўвалі кіраўнікам літоўскай дыяспары ў Расіі зняць супярэчнасці шляхам аб’яднання на “краёвай” платформе і барацьбы за аднаўленне супольнай беларуска-літоўскай дзяржаўнасці [46, 18 studz.]. Аднак, як і віленскія літоўскія дзеячы, “расійскія” літоўцы адхілілі прапанову беларусаў аб альянсе і ўзялі курс на пабудову літоўскай этнанацыянальнай дзяржавы.

Расійскі ўрад князя Г. Я Львова па-свойму вырашыў узніклую беларуска-літоўскую калізію. У красавіку 1917 г. ў Мінску пад старшынствам мінскага губернскага камісара быў праведзены з’езд прадстаўнікоў Вілейскага, Ашмянскага і Дзісенскага павеятаў. З’езд выбраў для дадзенага рэгіёна расійскую адміністрацыю, падпарадкаваную непасрэдна Часоваму ўраду: віленскага губернскага камісара (ім стаў эсэр В. С. Балай) і губернскі выканаўчы камітэт з 25 асобаў, сярод якіх ні літоўскіх, ні беларускіх нацыянальных актывістаў не аказалася [5, 23 апр.; 16, 23 апр.].

Пасля перамогі Лютаўскай рэвалюцыі не збаўляла актыўнасці Літоўскае таварыства па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны. 7–8 мая 1917 г. яно арганізавала ў Мінску шырокамашабную дабрачынную і прапагандысцкую акцыю на карысць “абяздоленых вайной літоўцаў”. Акцыя была прымеркавана да абвешчанага рымскім папам Дня зруйнавання Літвы (7 мая). Цягам двух дзён будучая сталіца Беларусі набыла “літоўскую афарбоўку”: горад быў аздоблены літоўскімі сцягамі, па вуліцах курсіравалі аўтамабілі з адмысловымі транспарантамі, ваенныя аркестры выконвалі літоўскі гімн і маршы. У ходзе мерапрыемства дзяўчаты ў нацыянальных строях збіралі ахвяраванні на культурна-асветныя патрэбы літоўцаў. Чысты даход ад збору склаў 5003 руб. 52 кап., прычым самы вялікі ўнёсак (100 руб.) зрабіла княгіня М. Радзівіл [5, 6 июня; 17, 6 и 7 мая].

Ва ўмовах паслялютаўскай дэмакратычнай эйфарыі гучна заявілі аб сабе і літоўцы-ваеннаслужачыя, якіх у арміях расійскага Заходняга фронту налічвалася да 6 тыс. чалавек [3, с. 463, 579]. 27 красавіка 1917 г. на мітынг у воінаў-літоўцаў Мінскага гарнізона з удзелам франтавікоў было вырашана склікаць з’езд ваенных літоўцаў Заходняга фронту [22, арк. 12]. З’езд адбыўся 18 – 19 мая 1917 г. у Мінску. Ён заявіў аб праве Літвы на палітычнае самавызначэнне праз скліканне нацыянальнага Устаноўчага сходу і на ўдзел у будучай мірнай канферэнцыі. Заклік да найхутчэйшага заканчэння вайны без анексій і кантрыбуцый, на аснове прынцыпа самавызначэння народаў, спалучаўся з падтрымкай ідэі “рэвалюцыйнага абаронніцтва”. Пры гэтым было прызнана немэтазгодным на той момант фарміраванне асобных “літоўскіх легіёнаў”. Такая пазіцыя адпавядала тагачаснай лініі нацыянальных сацыялістычных партый (у т. л. Беларускай сацыялістычнай грамады), якія да восені 1917 г. выступалі супраць стварэння нацыянальных вайсковых часцін. У той жа час дзеля “развіцця палітычнай і нацыянальнай свядомасці” і абароны сваіх інтарэсаў воінам-літоўцам рэкамендавалася закладваць нацыянальныя камітэты ў рамках асобных часцей і злучэнняў і ў маштабах усяго фронту. Каардынаваць гэтую работу мусіў выбраны з’ездам Часовы Выканаўчы камітэт літоўцаў-вайскоўцаў Заходняга фронту ў складзе 14 чалавек на чале з ваенным урачом Д. К. Альсейкам (Ольсейко) [5, 6 июня; 9, 4 июня].

Праведзены у канцы мая 1917 г. у Петраградзе Усерасійскі з’езд воінаў-літоўцаў таксама выказаўся супраць стварэння літоўскіх узброеных фарміраванняў. Тым не менш выбраны ім Цэнтральны камітэт Саюза воінаў-літоўцаў распачаў летам – восенню 1917 г. арганізацыю “літоўскіх легіёнаў”. Адным з першых быў сфарміраваны Асобны літоўскі батальён у 22-м корпусе ў Галіцыі. У снежні 1917 г. яго перавялі ў Віцебск. У канцы студзеня 1918 г. ў батальёне налічвалася 1 тыс. салдат і 40 афіцэраў. Літоўскія часці фарміраваліся таксама ў Валку, Смаленску, асобныя атрады – у Бесарабіі і Сібіры [3, с. 468 – 469; 13, с. 301].

У маі 1917 г. у асяродках літоўскай дыяспары прайшла кампанія па выбарах дэлегатаў на Літоўскі сейм, склікаемы ў Петраградзе Літоўскім нацыянальным саветам. Права голасу атрымалі ўсе літоўцы без адрознення полу і веравызнання, выбары былі прамымі, роўнымі пры тайным галасаванні [5, 19 мая; 4, 3(16) мая; 17, 13 мая]. Аднак на петраградскім сейме (канец мая – пачатак чэрвеня 1917 г.) адбыўся раскол паміж правым крылом, якое настойвала на абвешчэнні поўнай незалежнасці Літвы, і левымі элементамі, што не выключалі федэрацыі з іншымі народамі. Вынікам расколу стаў заняпад працы Літоўскага нацыянальнага савета ў Петраградзе [43, s. 281].

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі легалізавалі дзейнасць літоўскія палітычныя партыі – хадэкі, дэмакраты, сацыялісты-народнікі (ляўдзінінкі), сацыял-дэмакраты. Шэраг мясцовых структур гэтых партый дзейнічаў і ў Беларусі: у Мінску, Віцебску, Магілёве [12, 1(14) февр.; 16, 3 мая і 29 июня; 20, арк. 15; 21, арк. 53адв.].

Летам – восенню 1917 г. некаторыя суполкі літоўскіх партый у Беларусі ўзялі ўдзел у выбарах органаў мясцовага самакіравання – гарадскіх дум і земстваў. На выбарах у Мінскую гарадскую думу 30 ліпеня 1917 г. па спісе кандыдатур ад Блоку нацыянальных сацыялістычных партый (аб’ядноўваў беларускіх, яўрэйскіх, украінскіх і літоўскіх сацыялістаў) пад № 17 балатаваўся прадстаўнік літоўскіх сацыялістаў-ляўдзінікаў, народны настаўнік А. І. Якшэвіч* (Якшавічус) [7, 11 жн.; 27, арк. 36–36 адв.]. Блок нацыянальных сацыялістычных партый сабраў у Мінску толькі 3,65 % галасоў і ў адпаведнасці з прапарцыянальнай выбарчай сістэмай атрымаў у думе 4 месцы; іх занялі першыя ў спісе кандыдатуры ад яўрэйскіх і беларускіх партый. У выніку літоўскаму кандыдату прайсці ў Мінскую думу не атрымалася [5, 2 і 8 авг.].

Затое ў Віцебску, дзе літоўскія сацыялісты-ляўдзінінкі ішлі на гарадскія выбары 27 жніўня 1917 г. самастойным спісам, іх прадстаўніку І. Ю. Грыгайцісу ўдалося заняць месца ў думе [6, 30 авг. і 1 сент.; 33, арк. 137, 151, 169].

Пэўная інтрыга вакол “літоўскага сюжэта” завязалася ў 1917 г. у Рагачове. Там у муніцыпальных, а затым і ў земскіх выбарах узяў удзел т. зв. Беларуска-літоўска-польскі радыкальна-дэмакратычны блок. У гарадскую думу Рагачова гэты “блок” правёў, паводле розных звестак, 6 ці 7 сваіх кандыдатаў [7, 30 жн.; 9, 12 авг.; 34, 12 авг.]. Але неўзабаве ў газеце Рагачоўскага Савета салдацкіх, рабочых і сялянскіх дэпутатаў з’явіўся адкрыты ліст мясцовай літоўскай калоніі на адрас “блока” з абвінавачаннем, што ім “самавольна прысвоена літоўскае імя”, бо літоўскія арганізацыі сваіх прадстаўнікоў у “блок” не пасылалі [34, 3 окт.]. Як бачна з далейшага тэксту ліста, з’яўленне ў Рагачове “беларуска-літоўска-польскай” суполкі было звязана з дзейнасцю Польскага радыкальна-дэмакратычнага хаўрусу на Літве і Белай Русі, заснаванага ў Петраградзе групай краёўцаў ліберальнай арыетацыі [10, арк. 68; 44, s. 99; 45, s. 58–60]. Непаразумеі з нагоды выкарыстання тэрміна “літоўскі”, відавочна, вынікалі з таго, што літоўскія сацыялісты – аўтары ліста – укладвалі ў яго этнічны, тады як краёўцы – пераважна гістарычны і тэрытарыяльны змест.

Ва ўмовах паглыблення сацыяльна-палітычнага крызісу ў Расійскай дзяржаве, а таксама пад уражаннем ад праведзенай у Вільні ў верасні 1917 г. Літоўскай канферэнцыі, якая абвясціла курс на дасягненне незалежнасці Літвы і сфарміравала Раду Літоўскай зямлі (Тарыбу), арганізаваныя структуры літоўскай дыяспары ў Расіі ўсё выразней арыетаваліся на аддзяленне Літвы ад былой імперыі. У сувязі з гэтым яны паступова дыстанцыраваліся ад грамадска-палітычнага жыцця ў рэгіёнах свайго часовага знаходжання. З другога боку, частка літоўскіх бежанцаў і асабліва салдат падпала пад уплыў рэвалюцыйнага рамантызму і падтрымлівала леварадыкальныя палітычныя групы, якія заклікалі “да адзінства з рускімі рэвалюцыянерамі”.

Пасля Кастрычніцкага перавароту супярэчнасці паглыбіліся. Бальшавікі, прыйшоўшы да ўлады, павялі лінію на жорсткую цэнтралізацыю і падпарадкаванне свайму кантролю

* У дакуменце памылкова: Яшкевіч. — С. Р.

бежанскай справы. Апанаваны імі Усерасійскі саюз бежанцаў стаў патрабаваць ліквідацыі нацыянальных таварыстваў дапамогі і стварэння на месцах інтэрнацыянальных бежанскіх саветаў з перавагай у іх бальшавікоў і левых эсэраў [12, 24 янв.; 37, 11(24) янв.].

Гэта ўнесла разлад у асяроддзе літоўскіх бежанскіх арганізацый. Літоўцы-бальшавікі (па ўсёй Расіі іх налічвалася да 2 тыс. [13, с. 301]) заявілі аб сваёй падтрымцы Усерасійскага саюза бежанцаў і неабходнасці скасавання “старых” бежанскіх камітэтаў. Літоўскія сацыял-дэмакраты і народнікі, вымушана пагадзіўшыся на рэарганізацыю бежанскай справы, настойвалі, каб гэтая акцыя праводзілася дэмакратычна – шляхам перавыбрання бежанскіх органаў самімі бежанцамі.

25–27 студзеня 1918 г. ў Мінску адбыўся з’езд прадстаўнікоў новавыбраных саветаў літоўскіх бежанцаў Мінскай і Віленскай губ. З’езд дэклараваў падтрымку новай улады і звярнуўся да СНК Заходняй вобласці і фронту з патрабаваннем уздзейнічаць на мясцовую адміністрацыю дзеля вырашэння ёю бежанскіх праблем: стварэння ў рэгіёне сеткі кааператываў, арганізацыі рабочых арцеляў і г. д. З’ездам быў выбраны Выканаўчы камітэт саветаў бежанцаў-літоўцаў Мінскай і Віленскай губ. у колькасці 7 чал. на чале з П. Мічулісам [35, 2 февр.].

Задача падпарадкаваць шматэтнічныя бежанскія масы новай уладзе і завалодаць маёмасцю эвакуаваных з раёна акупацыі ўстаноў ставілася таксама ў абавязак Наркамнацу РСФСР, яго структурным падраздзяленням – нацыянальным камісарыятам і іх органам на месцах. У канцы студзеня 1918 г. Камісарыят па літоўскіх справах (Петраград) падпісваў “усім установам, эвакуаваным з Літвы, [г. зн.] Ковенскай, Гродзенскай, Віленскай** і Сувалкаўскай губерняў, неадкладна перадаць усе справы і маёмасць мясцовым саветам” [18, 2(15) февр.].

Але ў сувязі з германскай акупацыяй у лютым – сакавіку 1918 г. большай часткі Беларусі савецкая ўлада не паспела ў поўным аб’ёме рэалізаваць тут сваю канцэпцыю арганізацыі бежанскай справы.

Неадназначныя працэсы назіраліся і ў асяроддзі літоўцаў-вайскоўцаў. З прыходам да ўлады ў Расіі бальшавікоў хутка пашыралася думка аб неабходнасці адасобіцца ад расійскіх сацыяльных эксперыментаў шляхам пабудовы ўласнай незалежнай дзяржавы. Адсюль вынікала пазіцыя неўмяшання ва ўнутрырасійскую палітычную барацьбу. У лістападзе 1917 г. Цэнтральны камітэт Саюза воінаў-літоўцаў пастанавіў, каб літоўскія вайскоўцы не ўдзельнічалі ў рэвалюцыйным руху ў Расіі, прытрымліваліся нейтралітэту [22, арк. 30–31]. У той жа час пад уплывам прапаганды з боку бальшавікоў частка ваеннаслужачых-літоўцаў пачала звязваць будучыню сваёй радзімы не з дасягненнем суверэнітэту, а з перамогай сацыялістычнай рэвалюцыі ў саюзе з расійскім пралетарыятам. Так, калі верыць літоўскім савецкім гісторыкам, на бальшавіцкія пазіцыі перайшоў Асобны літоўскі батальён у Віцебску [3, с. 470]. Літоўскі сход у адным з карпусоў 3-й арміі (яе штаб дыслакаваўся ў Полацку) на пачатку снежня 1917 г. асудзіў рэвалюцыю Цэнтральнага камітэта Саюза воінаў-літоўцаў аб нейтралітэце і запатрабаваў неадкладнага склікання агульнафрантавага з’езда літоўцаў для развязання наспелага канфлікту [22, арк. 34].

Чарговы з’езд ваенных літоўцаў Заходняга фронту адбыўся ў Мінску 11–14 снежня 1917 г. У ім удзельнічала 120 дэлегатаў ад 5878 салдат і афіцэраў літоўскай нацыянальнасці. Дэлегаты размеркаваліся прыблізна пароўну паміж трыма фракцыямі: сацыял-дэмакратаў бальшавікоў, сацыялістаў-народнікаў Літвы (левых эсэры) і сацыялістычнай народна-дэмакратычнай партыі Літвы. Таму асноўная палітычная рэзалюцыя з’езда мела кампрамісны характар. З’езд прызнаў саветы рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў адзінымі і паўнамоцнымі органамі дэмакратыі і абвясціў аб падтрымцы “ўсімі сіламі” савецкай улады. У той жа час падкрэслівалася, што воля літоўскага народа павінна быць свабодна выказана ва Устаноўчым сходзе Літвы, скліканым на дэмакратычных прынцыпах, а найлепшай

** У крыніцы памылкова: Віцебскай. – С. Р.

формай кіравання Літвы абвяшчалася “дэмакратычная рэспубліка на аснове федэрацыі”. У адрозненне ад першага (май 1917 г.), другі з’езд воінаў-літоўцаў Заходняга фронту прызнаў неабходным фарміраванне добраахвотніцкіх літоўскіх аддзелаў і пастанавіў звярнуцца з адпаведнай просьбай да расійскіх ваенных уладаў [25, арк. 4]. Такім чынам, рэзалюцыя выглядала дыпламатычна: з’езд не ўступіў у канфрантацыю з бальшавікамі, бо прызнаў савецкі лад – але фактычна толькі для Расіі; будучыня ж Літвы акрэслівалася на шляхах самавызначэння і дэмакратыі. У выбраным з’ездзе Выканаўчым камітэце з 12 чалавек адноснаю (але не абсалютнаю) большасць атрымалі бальшавікі (5 месц), астатнія месцы размеркаваліся паміж сацыялістамі-народнікамі (4) і фракцыяй сацыялістычнай народна-дэмакратычнай партыі (3), прычым старшынёй Выканкама стаў прадстаўнік апошняй фракцыі – ваенны ўрач Д. Альсейка [25, арк. 5].

Заходнефрантавыя бальшавікі – тагачасная “партыя ўлады” (Р. Р. Лазько) ў Беларусі – успрынялі вынікі літоўскага вайсковага з’езда, мабыць, як уласнае паражэнне. У газеце “Звезда” за 17 (30) студзеня 1918 г. яны змясцілі – за подпісам бальшавіцкай фракцыі гэтага з’езда – “Воззвание к товарищам литовцам Западной области и фронта”. Аўтары адозвы гнеўна кляімілі “зацятых клерыкалаў”, “буржуазію і яе памагатых” за імкненне адарваць “маласвядомых” літоўскія масы ад Вялікай Расійскай рэвалюцыі, “усяляк раздзімваючы памылкі рускага рэвалюцыйнага народа”. Адозва заклікала “таварышаў літоўцаў” гуртавацца у адных шэрагах з рускімі рэвалюцыянерамі і прапаноўвала ва ўсіх часцінах і гарнізонах, дзе ёсць групы літоўцаў, утвараць літоўскія секцыі РСДРП(б). Напрыканцы паведамлялася, што такая секцыя ўжо арганізуецца ў Мінску пры камітэце РСДРП(б) Заходняга фронту, “куды і належыць звяртацца” [23, арк. 6–8 (машынапісная копія газетнай публікацыі)].

Тады ж, у студзені 1918 г., кіраўнікі Аблвыкамзаха планавалі ў структуры Камісарыята па нацыянальных справах Заходняй вобласці і фронту поруч з ужо існуючымі польскім і яўрэйскім аддзеламі ўтварыць літоўскі і беларускі [24, арк. 28]. Падобныя планы ўскосна сведчаць пра заклапочанасць заходнефрантавой “партыі ўлады” праблемай свайго ўплыву на літоўцаў (як і на беларусаў).

Наступленне кайзераўскіх войск перашкодзіла здзяйсненню і гэтых намераў бальшавікоў.

Перамяшчэнне ў лютым – сакавіку 1918 г. нямецка-расійскага фронту на ўсход адчыніла перад літоўскімі бежанцамі і вайскоўцамі магчымасць вярнуцца на радзіму. Безумоўна, да гэтага іх падахвочвала і абвяшчэнне незалежнасці Літвы (снежань 1917 і люты 1918 гг.). Праўда, немцы імкнуліся стрымліваць наплыў масы галодных людзей у Польшчу і Літву, дзе і без таго склалася надзвычай цяжкая сітуацыя з харчаваннем. Тым не менш, працэс рээвакуацыі пачаўся.

Газета “Минский голос” на пачатку мая 1918 г. паведамляла: “З кожным днём Мінск усё больш пусцее. <...> Штодзённа перапоўненыя цягнікі вывозяць на радзіму сотні сем’яў. Ужо пачаўся масавы ад’езд у Польшчу і Літву” [18, 21 апр. (4 мая)]. Згортвалі працу літоўскія бежанскія арганізацыі, зачыняліся іх дабрачынныя ўстановы. Са ст. Ратамка, напрыклад, апошнія літоўскія бежанцы былі адпраўлены на бацькаўшчыну на пачатку ліпеня 1918 г. [1, с. 290, 292].

Адпаведна, затухала і грамадска-палітычная дзейнасць літоўцаў у Беларусі. Як нацыянальнай меншасці ім было прадастаўлена адно месца ў Радзе Беларускай Народнай Рэспублікі [1, 82; 15, с. 187]. У спісе сяброў Рады (па стану на красавік 1918 г.) прадстаўніком ад літоўцаў значыцца нехта Мачуліс (верагодна, згаданы вышэй П. Мічуліс). Аднак падобна на тое, што істотнага ўдзелу ў працы беларускага “перадпарламенту” ён не браў. У каштарысе на выплату “пенсіі” сябрам Рады БНР за сакавік – чэрвень 1918 г. насупраць яго прозвішча стаяць красамоўныя прочыркы [1, с. 98, 194]. Хутэй за ўсё, ён з’ехаў з Мінска разам з іншымі бежанцамі [1, с. 182].

На іншым полюсе грамадска-палітычнага жыцця тагачаснай Беларусі – у рэвалюцыйным падполлі – свой след пакінула група літоўскіх левых сацыялістаў-

народнікаў: А. Якшавічус, К. Наўёкайціс, А. Станчус, Ю. Снечкус. Спачатку яны лічылі сябе блізкімі да расійскіх левых эсэраў, але пад канец акупацыі далучыліся да Камуністычнай партыі Літвы і Заходняй Беларусі, прычым Якшавічус увайшоў у склад яе ЦК (а неўзабаве – і ў склад Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада Літвы) [2, с. 136; 14, с. 259–260, 262; 42, с. 17–23].

Неабходна заўважыць, што пытанне пра рээвакуацыю літоўцаў з тэрыторыі Беларусі патрабуе дадатковага вывучэння. Паводле савецкага перапісу 1926 г., ва Ўсходняй Беларусі (БССР) іх налічвалася 6,9 тыс. чалавек – прыблізна столькі ж, колькі літоўцаў пражывала на гэтай тэрыторыі падчас расійскага перапісу 1897 г. [40, с. 11, 14]. Можна было б меркаваць, што так атрымалася ў выніку вяртання дамоў усіх “прышлых” літоўцаў – бежанцаў і вайскоўцаў. Аднак супрацоўнік Інбелкульта В. Скардзіс, аналізуючы гэтыя лічбы, звярнуў увагу на непамерна высокую ў 1926 г. (у параўнанні з дарэвалюцыйнай) удзельную вагу сярод “беларускіх” літоўцаў гараджан – 30,8 %. На думку даследчыка, гэта тлумачылася тым, што далёка не ўсе літоўцы, якіх вайна закінула ў Беларусь (а яны асядалі галоўным чынам у гарадах), змаглі вярнуцца на бацькаўшчыну [40, с. 15]. Верагодна, для пэўнай іх часткі Беларусь стала другой радзімай.

Крыніцы і літаратура

1. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага, 1998.
2. Борьба за советскую власть в Белоруссии. Сб. док. и мат. Т. 1. Мн., 1968.
3. Борьба за советскую власть в Прибалтике. М., 1967.
4. Вестник Комитета Западного фронта Всероссийского земского союза. 1917.
5. Вестник Минского губернского комиссара (комиссариата). 1917.
6. Витебский листок. 1917.
7. Вольная Беларусь. 1917.
8. Гоман. 1916.
9. День (Петроград). 1917.
10. Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДА РФ), ф. 1791, воп. 6, спр. 20.
11. Захаркевіч, С. А. Этнічныя меншасці Беларусі: вопыт сацыяльнай трансфармацыі ў XIX – пачатку XX ст. / Захаркевіч С. А. // Працы гістарычнага факультэта БДУ: Навук. зб. Вып. 4. Мн: БДУ, 2009.
12. Известия Могилевского исполнительного комитета Советов крестьянских, солдатских и рабочих депутатов. 1918.
13. История Литовской ССР. Вильнюс, 1978.
14. Криницкий, А. Коммунистическая партия Белоруссии в подполье (1918 г.) / Криницкий А. // Пролетарская революция. 1927. № 8/9.
15. Круталевич, В. А. Рождение Белорусской Советской Республики (На пути к провозглашению республики. Октябрь 1917 – декабрь 1918г.) / Круталевич В. А. Мн., 1975.
16. Минская газета. 1917.
17. Минский голос. 1917.
18. Минский голос. 1918.
19. Насевіч, В. Літоўцы / Насевіч В., Карашчанка І. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. Мн., 1997.
20. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ), ф. 60, воп. 2, спр. 69.
21. НА РБ, ф. 60. – Воп. 3. – Спр. 244.
22. НА РБ, ф. 60. – Воп. 3. – Спр. 276.
23. НА РБ, ф. 60. – Воп. 3. – Спр. 298.
24. НА РБ, ф. 541. – Воп. 2. – Спр. 5.
25. НА РБ, ф. 541. – Воп. 2. – Спр. 7.

26. НА РБ, ф. 617. – Воп. 2. – Спр. 1.
27. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ у Мінску), ф. 24, воп. 1, спр. 3666.
28. НГАБ у Мінску, ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 8960.
29. НГАБ у Мінску, ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 9032.
30. НГАБ у Мінску, ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 9033.
31. НГАБ у Мінску, ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 9038.
32. НГАБ у Мінску, ф. 2001. – Воп. 1. – Спр. 2111.
33. НГАБ у Мінску, ф. 2496. – Воп. 1. – Спр. 1865.
34. Наше свободное слово (Рогачев). 1917.
35. Оршанский вестник. 1917.
36. Отчет о деятельности Витебского отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татианы Николаевны с 1 ноября 1914 г. по 1 января 1916 г. Витебск, 1916.
37. Правда. 1918.
38. Пратакол з'езду беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінску 25–27 марца 1917 г. // Спадчына. 1990. – № 4.
39. Революционное движение после свержения самодержавия. М., 1957.
40. Скардзіс, В. Літоўцы на Беларусі (Нарыс аб літоўскіх калоніях) / Скардзіс В. // Наш край. 1929. № 6/7.
41. Юркунас, Н. Война и Литва / Юркунас Н. // Национальные проблемы. 1915. - № 1.
42. Якшывичус, А. Рождение партии / Якшывичус А. // Ветры революции: Сб. воспоминаний о пролетарской революции 1918–1919 гг. в Литве. Вильнюс, 1968.
43. Ochmański, J. Historia Litwy / Ochmański J. Wrocław etc., 1982.
44. Ponarski, Z. Wokół sprawy polskiej na Wschodzie / Ponarski Z. Toruń, 2003.
45. Problem Litwy podczas wojny: Zbiór dok., uchwał, odezw i t. p. / Zebrał i do druku przygotował L. A. Warszawa, 1918.
46. Славуціч, В. Біеларусы і літоўцы у 1917 годзе / Славуціч В. // Кrynica. - 1925.

The Lithuanian presence at Belarus in days of the First World War. Report enters into scientific materials on the presence and socio-political activity on the territory of Belarus Lithuanian refugees (about 12–13 thousand people) and Lithuanian soldiers in the armies of the Russian Western Front (up to 6 thousand people) in the World War 1914 – 1918. Displaying geography of settlement of these "alien" groups of Lithuanians in Belarusian provinces, characterized by a charitable, cultural and educational activities including the Lithuanian society to assist the victims of war. Analyzes the political processes in the environment of the Lithuanian diaspora during the revolutionary crisis in 1917 as a component of social and political life of the then Belarus.

М. М. Мязга

Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

НАБЫЦЦЁ НЕЗАЛЕЖНАСЦІ ПОЛЬШЧАЙ У 1918 г. І ПЫТАННЕ АДНАЎЛЕННЯ ЎСХОДНІХ ГРАНІЦ 1772 г.

У артыкуле разгледжаны канцэпцыі асноўных палітычных плыняў Польшчы ў час адраджэння незалежнасці дзяржавы адносна польскай усходняй граніцы і іх эвалюцыя ў час польска-савецкай вайны 1919–1920 гадоў. Зроблены вывад аб адсутнасці імкнення да аднаўлення Польшчы ў граніцах 1772 г. сярод палітычных партый і плыняў, якія мелі значны ўплыў у польскім грамадстве.

Аднаўленне незалежнасці Польскай дзяржавы восенню 1918 г. паставіла пытанне аб яе граніцах. У савецкай гістарыяграфіі літаральна з моманту яе ўзнікнення пануючым стаў пункт гледжання, згодна якому правячыя колы адрадзіўшайся Польшчы ўзялі курс на ўсталяванне граніц 1772 г. [1, с. 4, 5; 2, с. 7]. Пры гэтым даказвалася, што да названай мэты, толькі некалькі рознымі метадамі, імкнуліся як прыхільнікі інкарпарацыі, так і прыхільнікі федэрацыі [3, 86–87]. У далейшым дадзеная канцэпцыя атрымала шырокае распаўсюджанне ў савецкай гістарыяграфіі. Гэты пункт гледжання прысутнічае і ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Так, аўтары 5 тома “Гісторыі Беларусі” ў 6 тамах адзначаюць, што польскія кіруючыя колы патрабавалі аднаўлення граніц, што існавалі да 1772 г. [4, с. 72]. У той жа час сучасная польская гістарыяграфія падкрэслівае, што сярод значымых палітычных сіл Польшчы ні адна не ставіла задачу адраджэння краіны ў граніцах 1772 г. [5, с. 363–364]. У дадзеным артыкуле мы паспрабуем высветліць ці сапраўды палітычная эліта адрадзіўшайся Польскай дзяржавы ставіла мэту дасягнуць граніц Рэч Паспалітая да яе падзелаў.

Адзін з першых дакументаў, у якім былі сфармуляваны тэрытарыяльныя прэтэнзіі маючай адрадзіцца Польшчы – дэкларацыя Р. Дмоўскага да міністра замежных спраў Англіі А. Бальфура ад 30 сакавіка 1917 г. Ён прапанаваў правесці ўсходнюю граніцу Польшчы па лініі Вільна, Дзвінск, Мінск, Пінск, Роўна, Камянец-Падольскі [6, с. 54, 56]. Р. Дмоўскі лічыў прапанаваны ім варыянт граніцы кампрамісным, бо значаная частка “гістарычнай Польшчы” павінна была застацца за межамі Польскай дзяржавы, але пры гэтым яна павінна ўключыць тыя правінцыя, дзе, згодна яго меркаванню, заходняя (польская) цывілізацыя пусціла глыбокія карані [7, с. 57]. На думку Р. Дмоўскага, стварэнне Польшчы ў граніцах 1772 г. адпавядала б інтарэсам усіх народаў Усходняй Еўропы, бо абараняла б іх ад нямецкай экспансіі. Але ён адзначаў, што Расія павінна ўтрымаць прыкладна тыя тэрыторыі, якія яна атрымала па раздзелах рэчы Паспалітай у 1772 і 1793 гадах, а ў склад Польшчы павінны былі ўвайсці губерні Ковенская, Віленская, Гродзенская, большая частка Мінскай, Валынь, два паветы Падольскай [8, с. 48–51]. Лагер Ю. Пілсудскага па пытанню польскай усходняй граніцы на пачатку польска-савецкай вайны быў блізкі да пазіцыі эндэцыі, як гэта паказалі перамовы прадстаўніка Польскага нацыянальнага камітэта (ПНК) С. Грабскага з Ю. Пілсудскім у Варшаве ў снежні 1918 г. 16 снежня С. Грабскі паведаміў ПНК, што на перамовах начальнік дзяржавы выказаўся за граніцу, якая павінна праходзіць па лініі Ула, Бярэзіна, Случ, Гарынь. Гэта было блізка да “лініі Дмоўскага” і азначала непасрэднае ўключэнне асноўнай часткі Беларусі ў склад Польшчы [9, с. 185]. Л. Васілеўскі адзначаў, што “ў адносінах усходняй граніцы Пілсудскі ў цэлым пагаджаўся з лініяй, прапанаванай Дмоўскім” [10, с. 172].

Далейшы этап барацьбы Польшчы за свае граніцы звязаны с дзвюма падзеямі, якія пачаліся амаль адначасова: Парыжская мірная канферэнцыя і польска-савецкая вайна. Польская дэлегацыя, якая прыбыла ў Парыж, у аснову пазіцыі сваёй краіны па пытанню аб граніцы паклала “лінію Дмоўскага”. 29 студзеня на пасяджэнні Савета дзесяці выступіў старшыня польскай дэлегацыі Р. Дмоўскі. Ён заявіў, што “ў 1772 г. Польшча на ўсходзе распасціралася да Дняпра і Дзвіны”. На гэтай тэрыторыі “асноўная частка вясковага насельніцтва няпольская па нацыянальнасці, і яго ўключэнне ў склад Польшчы выклікала б значныя цяжкасці”. Таму яе ўсходняя мяжа павінна прайсці такім чынам, “каб пакінуць Расіі няпольскае насельніцтва”, і Польшча “не без шкадавання” гатова адмовіцца ад “часткі сваіх тэрыторый, якія калісьці належалі ёй” [9, с. 215, 216]. Такім чынам, польская дэлегацыя заявіла перад саюзнымі дзяржавамі, што адрадіўшаяся Польшча не мае намеру дабівацца вяртання да тых граніц, якія Рэч Паспалітая мела да падзелаў. Для вырашэння пытання аб польскіх граніцах на канферэнцыі была створана спецыяльная камісія на чале з французскім дыпламатам Ж. Камбонам. 25 лютага Р. Дмоўскі накіраваў яму ноту, у якой зноў выклаў пазіцыю польскай дэлегацыі па пытанню граніц Польшчы. Ён заявіў, што зыходным пункта сваіх патрабаванняў Польшча прымае граніцу 1772 г. і “і лічыць сваім свяцейшым правам вярнуць тое, што сілай забралі дзяржавы, якія цяпер ляжаць у руінах”. Але далей Р. Дмоўскі заяўляў, што Польшча не збіраецца цалкам выкарыстаць гэтакія права, бо ўсведамляе, што на працягу “мінулых 150 гадоў з моманту падзелу Польшчы на нашых усходніх межах адбыліся змены, з якімі мы павінны лічыцца”. Матывуе сваю пазіцыю Р. Дмоўскі тым, што ўключэнне вялікіх тэрыторый на ўсходзе “не прынесла б карысці будучай Польшчы. Мы зусім не хочам уключаць у склад нашай дзяржавы элементы, якія немагчыма асіміляваць”. У сувязі з гэтым да Польшчы трэба далучыць толькі тыя землі, дзе высокі працэнт польскага насельніцтва. Адпаведна, яна адмаўлялася ад усёй Кіеўскай, амаль ад усёй Падольскай, большай часткі Валынскай, ад усёй Магілёўскай, большай часткі Віцебскай, двух паветаў Віленскай губерні [9, с. 228].

Сваю пазіцыю па пытанню граніцы Р. Дмоўскі тлумачыў на пасяджэнні ПНК 2 сакавіка 1919 г. Ён зноў заявіў аб адмове Польшчы ад граніцы 1772 г. на ўсходзе, падкрэсліўшы, што лепш некалькі зменшыць тэрыторыю Польшчы, але зрабіць яе здольнай да існавання [11, с. 34–35]. 3 сакавіка польская дэлегацыя звярнулася да мірнай канферэнцыі з новай нотай, у якой яшчэ раз дэтальна былі выкладзены патрабаванні адносна граніцы. Падкрэслівалася, што Польшча, “хоць і са шкадаваннем”, адмаўляецца ад усходняй часткі Беларусі, бо “далучэнне гэтых правінцый да Польшчы парушыла б яе цэласнасць”. Далей падрабязна апісвалася лінія будучай польскай граніцы, якая павінна была прайсці на захад ад Віцебска і Магілёва і на ўсход ад Мінска і Мазыра [9, с. 252], гэта значыць – заходней граніцы 1772 г. Фактычна на Парыжскай канферэнцыі польская дэлегацыя адстойвала пазіцыю эндэцыі па пытанню граніцы, у аснове якой у красавіку 1919 г., як аргументавана адзначае сучасны польскі даследчык А. Чубінскі, ляжала лінія другога падзелу і ідэя інкарпарацыі. Р. Дмоўскі тлумачыць пазіцыю эндэцыі па пытанню ўсходняй граніцы ў той час у лісце С. Грабскаму ад 19 мая 1919 г. На яго думку, гэтая палітыка не павінна рабіць немагчымым пагадненне з Расіяй. Таму не трэба гаварыць пра ВКЛ у граніцах 1772 г., звязваць сябе палітыкай падтрымкі Украіны, а неабходна стаяць на пазіцыі падзелу ўсходніх “крэсаў” з Расіяй [8, с. 145–146].

У Варшаве ва ўмовах пачынаўшайся польска-савецкай вайны таксама ішло актыўнае абмеркаванне пытання польскай усходняй граніцы. 24 лютага на пасяджэнні сейма выступіў прэм’ер-міністр І. Падарэўскі. Ён адзначыў, што невыгоднае геаграфічнае становішча Польшчы, якая знаходзіцца паміж “двума магутнымі і варожымі суседзямі”, патрабуе ад яе прыняцця мер па забеспячэнню сваёй бяспекі. У якасці такой меры ён назваў “стварэнне палітычнай і ваеннай лініі граніцы, якая пройдзе па лініі рэк Дзвіна і Дняпр і будзе той граніцай, якая аддзеліць палякаў ад камуністычнай пагрозы з усходу” [12, с. 268–269]. Як бачым, у прамове І. Падарэўскага гаворка ідзе пра граніцу па Дняпры і Дзвіне, што можна разглядаць як імкненне мець граніцы, блізкія да граніц Рэчы Паспалітай 1772 г. Але ўжо 22

мая прэм'ер-міністр ўнёс карэктывы ў сваю пазіцыю. Ён заявіў, што Польшча не адмаўляе літоўцам, беларусам і ўкраінцам у праве на незалежнасць, а канчатковыя межы Польшчы будуць вызначаны на мірнай канферэнцыі [9, с. 301]. Тут мы ўжо не бачым у пазіцыі І. Падэрэўскага імкнення да граніц 1772 г. Ваганні адносна лініі ўсходняй граніцы Польшчы заўважны ў гэты час і ў пазіцыі польскага сейма. 29 красавіка ён прыняў рэзалюцыю, у якой падтрымаў ідэю інкарпарацыі [8, s. 118, 122], а ўжо 23 мая ў новай рэзалюцыі выказаў падтрымку федэралісцкай пазіцыі, заявіўшы, што нават тыя тэрыторыі былога ВКЛ, дзе пераважае польскае насельніцтва, маюць права на самавызначэнне [9, с. 303].

Далей паспрабуем вызначыць, якую пазіцыю па пытанню граніцы на пачатковым этапе польска-савецкай вайны займаў Ю. Пілсудскі. Як вядома, у Віленскай адозве 22 красавіка 1919 г. ён заявіў аб права народаў былога ВКЛ самастойна вырашаць свой лёс і фактычна выказаў спадзяванне на ўтварэнне федэрацыі гэтых зямель з Польшчай [13, s. 84]. 4 мая 1919 г. ён пісаў Л. Васілеўскаму аб недапушчальнасці падзелу Беларусі паміж Польшчай з Расіяй [13, s. 75–76]. Гэта зноў жа азначала рэалізацыю прынцыпа федэрацыі ў дачыненні да беларускіх зямель. Але пры гэтым заходнюю і цэнтральную частку Беларусі намячалася ўключыць у склад Польшчы непасрэдна, аб чым Ю. Пілсудскі, як мы бачылі, гаварыў яшчэ ў час перамоў са С. Грабскім ў снежні 1918 г. У інструкцыі Л. Васілеўскаму, які ад'язджаў на Парыжскую канферэнцыю, Ю. Пілсудскі ўказваў, што “ўсходняя граніца павінна забяспечыць польскаму боку чыгунку Драгобыч – Львоў – Ковель – Пінск – Лунінец – Баранавічы – Вільня і яе прыкрыццё ў выглядзе пояса лясоў і балот Прыпяці [14, с. 56] У чэрвені 1919 г. цесна звязаны з Ю. Пілсудскім польскі генеральны штаб распрацаваў праект стварэння аўтаномнай акругі ў складзе Мінскай і Магілёўскай зямель. Уся тэрыторыя на захад ад яе павінна была ўвайсці ў склад Польшчы [15, с. 52]. У гэты час канцэпцыю федэрацыі пачынае адтойваць і польская дэлегацыя на Парыжскай мірнай канферэнцыі, пасля таго, як яе ўзначаліў прэм'ер-міністр І. Падарэўскі. 5 чэрвеня ў звароце да ўдзельнікаў канферэнцыі ён заявіў, што Польшча прызнае права народаў былога ВКЛ на самавызначэнне і імкнецца да аб'яднання з імі “на аснове агульных палітычных, эканамічных і культурных інтарэсаў” [9, с. 303].

У інструкцыі польскага МЗС ад 7 ліпеня 1919 г. зроблена спроба сумясціць ідэі федэрацыі і інкарпарацыі. Спачатку ў ёй заяўлялася пра правы Польшчы на граніцы 1772 г. Але далей адзначалася, што з улікам пермен, якія адбыліся на ўсходніх “крэсах”, Польшча павінна пакінуць за сабой толькі тую частку зямель, “якія з'яўляюцца этнаграфічна польскімі, або маюць досыць значны працэнт польскага насельніцтва, з'яўляюцца польскімі цывілізацыйна”. Пытанне федэрацыі ў гэтым дакуменце разглядалася з пункту гледжання магчымасці далучэння да Польшчы ўсёй або нязначана зменшанай тэрыторыі былога ВКЛ “пры дапамозе ўніі ці федэрацыі” Заўважым, што гаворка ідзе пра тое, каб “далучыць гэтыя тэрыторыі да Польшчы” з дапамогай федэрацыі [9, с. 330]. Аднак, ёсць падставы сцвярджаць, што Польская дзяржава не планавала непасрэдна дасягнуць граніц 1772 г., але яе кіраўніцтва разлічывала, што іх будзе мець федэрацыя на чале з Польшчай.

Восенню 1919 г. Ю. Пілсудскі ўдакладніў сваю пазіцыю адносна земель былога ВКЛ у час перамоў з беларускімі дзеячамі. У ходзе іх ішла гаворка аб стварэнні толькі “беларускага П'емонта” з правамі культурнай аўтаноміі на абмежаванай тэрыторыі, якая ўключала Мінск і землі на ўсход ад яго. Астатняя беларуская тэрыторыя павінна была непасрэдна ўвайсці ў склад Польшчы [8, s. 185–186]. У снежні 1919 г. сакратар Ю. Пілсудскага Світаліскі запісаў наступнае яго высказванне: «Анексіянісцкую і федэралісцкую канцэпцыі не трэба супрацьпастаўляць адну другой, адна не выключае другую; трэба толькі паставіць федэралісцкую канцэпцыю на першы план, каб у выпадку, калі яе не ўдасца ажыццявіць, застаўся другі выхад [16, с. 262]. 16 студзеня 1920 г. у гутарцы з прадстаўніком расійскіх эсераў Ю. Пілсудскі заявіў, што Расія павінна адмовіцца ад граніцы 1914 г., а Польшча – 1772 г. [8, s. 182]. На думку С. Грабскага ніхто з польскіх тагачасных палітычных правадыроў не імкнуўся да аднаўлення Польшчы ў граніцах 1772 г.,

у тым ліку і Ю. Пілсудскі. Ён хацеў не столькі пашырыць усходнія межы Польшчы, колькі адсунуць яе найдалей на ўсход Расію і адгарадзіцца ад яе саюзніцкімі дзяржавамі [17, с. 267]. У сувязі з савецкімі мірнымі прапановамі да Польшчы ў пачатку 1920 г. Ю. Пілсудскі пагаджаўся пачаць іх пры умове, што зыходным пунктам пазіцыі польскай дэлегацыі будзе граніца 1772 г. Далей дэлегацыя магла пайсці на сатупкі, і прапанаваць граніцу, якая праходзіла б паміж лініямі 1772 г. і Бярэзіной. Як лічыць А. Чубіньскі, размовамі пра граніцу 1772 г. Ю. Пілсудскі, які рыхтаваў кіеўскі паход, проста хацеў сарваць мірныя перамовы [8, с. 196, 200]. А. Латышонак выказвае меркаванне, што Ю. Пілсудскі размовы пра граніцу 1772 г. трактаваў як элемент шантажу на перамовах з бальшавікамі [18, с. 17] і, дадзім, з палітычнымі апанентамі маршала. У лютым 1920 г. быў заключаны кампраміс паміж С. Грабскім і блізкім да Ю. Пілсудскага прэм'ер-міністрам Л. Скульскім. Згодна яму начальнік дзяржавы адмаўляўся ад патрабавання граніц 1772 г. узамен за падтрымку планаў кіеўскага пахода [19, с. 49]. Так што размовы пра граніцу 1772 г. у рамках федэрацыі былі для Ю. Пілсудскага не столькі рэальнай мэтай, колькі сродкам палітычнага гандлю.

8 сакавіка 1920 г. на пасяджэнні польскага ўрада з удзелам Ю. Пілсудскага было прынята рашэнне аб непасрэдным уключэнні Гродзеншчыны і Віленшчыны ў склад Польшчы, а ў “Мінскай акрузе і на атрыманых далей на ўсход землях трэба зрабіць беларусам саступкі ў галіне самакіравання і культуры” [20, с. 125]. Аднак як далёка на ўсход пройдзе граніца гэтай акругі вызначана не было. Летам 1920 г. адбываецца далейшая карэктыроўка польскай пазіцыі адносна ўсходняй граніцы. 8 чэрвеня міністр замежных спраў С. Патэк адзначаў, што Польшча ў пытанні ўсходняй граніцы зыходзіць з неабходнасці “дэзанексіі ад Расіі зямель Рэчы Паспалітай да 1772 г.” Але непасрэдна ў склад Польшчы будуць уключаны толькі тэрыторыі, “дзе этнічны склад мясцовага насельніцтва не выклікае ніякіх сумненняў” у плане польскай большасці. У дачыненні да астатніх тэрыторый намячалася прытрымлівацца права нацый на самавызначэнне і, у прыватнасці, стварыць украінскі ўрад і перадаць пад яго ўладу ўкраінскія землі [17, с. 61]. Польская дыпламатыя, такім чынам, не ставіла ў той момант задачу дасягнуць граніц 1772 г. і ўжо не вяла гаворку пра Літоўска-Беларускую дзяржаву ў уніі з Польшчай.

У ходзе падрыхтоўкі да перамоў у Рызе 27 жніўня 1920 г. на пасяджэнні Рады абароны дзяржавы (РАД) было прынята рашэнне дабівацца граніцы па лініі Дзвінск – Вільня – Баранавічы – Лунінец – р. Гарынь – р. Збруч, паколькі на ёй знаходзяцца гатовыя інжынерныя збудаванні. Гэтую мяжу падтрымаў і Ю. Пілсудскі. Дадзеная лінія граніцы была пацверджана на пасяджэнні РАД і 11 і 25 верасня. Хаця на апошнім пасяджэнні была зроблена агаворка, што гэтая лінія мінімальна патрабаванняў, і канчатковае рашэнне павіна прымаць дэлегацыя непасрэдна на перамовах [21, с. 116, 120, 121]. Польская дэлегацыя настойвала на перадачы Польшчы чыгункі Сарны – Лунінец – Баранавічы – Ліды і шырокай паласы на паўночны ўсход ад яе. У якасці альтэрнатывы прапаноўваўся вывад усіх замежных войск з тэрыторыі Беларусі і абвясчэнне яе незалежнасці з заходняй граніцай па “лініі Керзана” [22, с. 10]. Частка членаў дэлегацыі не страціла надзеі на рэалізацыю федэратыўнай канцэпцыі і выступала за ўключэнне ў склад Польшчы Мінска. Але гэты пункт гледжання не знайшоў падтрымкі большасці [17, с. 265, 295]. Як лічыць К. Гамулка, Ю. Пілсудскі не згаджаўся з лініяй рыжскай граніцы [21, с. 124], што і знайшло адлюстраванне ў пазіцыі яго прыхільнікаў у складзе польскай дэлегацыі. Зафіксаваная ў прэлімінальным дагаворы граніца была далёкай ад лініі 1772 г. і нават “лініі Дмоскага”. Большая частка ўсходніх “крэсаў” пераходзіла пад кантроль Расіі. У ходзе далейшых перамоў савецкім бокам былі зроблены яшчэ некаторыя тэрытарыяльныя саступкі, але яны ўжо не мянялі істотна лінію польска-савецкай граніцы і пакідалі яе далёкай ад граніцы 1772 г. [17, с. 253]. Характэрна, што пры ратыфікацыі Рыжскага дагавора не пратэставала ні адна партыя, хоць Ю. Пілсудскі і лічыў, што ваенныя дзеянні былі спынены залішне паспешліва [23, с. 9].

Такім чынам, прыхільнікі інкарпарацыі ў палітычных колах Польшчы максімальныя тэрытарыяльныя патрабаванні сфармулявалі ў “лініі Дмоўскага”, якая праходзіла значна

ўсходней граніцы Рэчы Паспалітай напярэдадні падзелаў. Гэтую лінію ў цэлым падтрымаў і Ю. Пілсудскі, і адстойвала польская дэлегацыя на Парыжскай канферэнцыі. У далейшым правыя польскія палітыкі лінію ўсходняй краіны паступова адсоўвалі на захад, да лініі нямецкіх акупаў 1915 г. Гаварыць пра планы дасягнення граніцы 1772 г. можна ў рамках рэалізацыі канцэпцыі федэрацыі, але не непасрэдна Польскай Рэспублікай, а тым федэратыўным утварэннем, якое павінна было ўзнікнуць на ўсходніх “крэсах”. У пачатку 1920 г. Ю. Пілсудскі мадэрнізаваў федэратыўны план, прыняўшы ў дачыненні да Беларусі канцэпцыю інкарпарацыі, якую прапаноўвалі правыя партыі. На Украіне планавалася стварэнне фармальна незалежнай буфернай дзяржавы. Адбылася адмова ад дасягнення граніц 1772 г. і ў рамках федэрацыі. На перамовах у Рызе і была зафіксавана мяжа, згодна якой большая частка былых усходніх “крэсаў” апынулася пад кантролем Расіі.

Крыніцы і літаратура

1. Павлович, М. П. Война с польскими панами (Польско-шляхетская авантюра) / М. Павлович. – М., 1920. – 32 с.
2. Кислянский С. С. Фронт и тыл в борьбе с польскими белогвардейцами. – М. : Типография III Интернационала, 1920. – 16 с.
3. Пічэта У. Польска-савецкія адносіны і Рыжскі мір // Палымя. – 1928. – № 5. – с. 85
4. Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 5. – Мінск: Современная школа, 2007. – 616 с.
5. Achmatowicz, A. Traktat ryski w kontekście polsko-rosyjskiego konfliktu i jego znaczenie dziejowe / A. Achmatowicz // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod red. M. Wojciehowskiego. – Toruń: Wyd. UMK, 1998. – S. 361–370.
6. Wskreszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny. T.2. 1918 - 1923. - Krakow: Krakowska Supolka Wydawnicza, 1925. - 300 s.
7. Dmowski, R. Politzka Polska i odbudowanie Państwa. Wydanie drugie / R. Dmowski. – Warszawa: Nakładem księgarni Perzyński, Niklewicz i s-ka, 1926. – 534 s.
8. Czubiński A. Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marczałek, 2002. – 444 s.
9. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1918–1920 гг.) Зборнік дакументаў і матэрыялаў. У 4 т. Т. 1. Ч. 1. – Мінск: «Юніпак», 2008. – 539 с.
10. Wasilewski, L. Józef Piłsudski. Jakim Go znałem / L. Wasilewski. – Warszawa: Wyd. “Rój”, 1935. – 235 s.
11. Kowalec, K. Narodowa demokracja wobec traktatu ryskiego / K. Kowalec // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod red. M. Wojciehowskiego. – Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – S. 31–46.
12. Кравчук, О. Ігнаці Ян Падеревський: патріот, митець, державний діяч Польщі // Україна і Польща: історичне сусідство. Матеріали Міжнародної наукової конференції 17–18 травня 2012 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан ЛДТ», 2012. – 636 с. С. 262–277.
13. Piłsudski, J. Pisma zbirowe. T. 5. – Warszawa: Instytut J. Piłsudskiego, 1922. – 297 s.
14. Даркович, А. Л. Западнобелорусские замли в политике польского государства в 1919–1926 годах (на примере городского самоуправления белорусского Полесья) // Славяноведение. – 2010. – № 4. – С. 55–66.
15. Симонова, Т. М. Прометеизм во внешней политике Польши. 1919 – 1924 // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–63.
16. Матвеев Г. М. Пилсудский / Г. Ф. Матвеев. – М. : Молодая гвардия, 2008. – 474 с.
17. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1918–1920 гг.) Зборнік дакументаў і матэрыялаў. У 4 т. Т. 1. Ч. 2. – Мінск: «Юніпак», 2008. – 394 с.
18. Latyszonek, O. Białoruski odcinek granicy polsko-sowieckiej z lat 1920–1939 roku w świetle teorii cywilizacyjnych i geopolitycznych // Спрэчныя пытанні. З гісторыі польска-беларускіх

узаемаадносін у 1918–1945. Зборнік навуковых прац II IV міжнародных навукова-тэарэтычных канферэнцый. Мінск, 2010–2012 / пад рэдакц. Э. Расоўскага, А. Вялікага. – Мінск: І. П. Логвінаў, 2013. – С. 13–19.

19. Wojdyło, W. Traktat w Rydze w koncepcjach obozu narodowego ze szczególnym uwzględnieniem roli Stanisława Grabskiego / W. Wojdyło // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. – Toruń: Wyd. UMK, 1998. – S. 47–61.

20. Михутина, И. Польско-советская война 1919–1920 гг. – М. : Інститут славяноведенія і балканістыкі, 1994. – 322 с.

21. Гамулка К. Паміж польшчай і Расіяй. Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фармаванняў (1918–1922) / К. Гамулка. – Вільня: ЕГУ, 2008. – 256 с.

22. Лазько, Р. Р. Польска-савецкія мірныя перагаворы 1920 г. і лёс Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 12. – С. 5–11.

23. Wapiński, R. Traktat Ryski a polskie oczekiwania / R. Wapiński // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod red. M. Wojciehowskiego. – Toruń: Wyd. UMK, 1998. – S. 9–17

Gaining independence by Poland in 1918 and the issue of restoration of the Eastern borders of 1772.

The article describes the concepts of the main political movements of Poland on Polish Eastern border during the revival of the state's independence and their evolution during the Polish-Soviet war of 1919 - 1920. The author made a conclusion about the absence of the aspiration for restoration of Poland's borders of 1772 among the political parties and movements, which had a significant impact in Polish society.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ БЕЛАРУСИ В УСЛОВИЯХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914 – февраль 1917 г.)

В статье проанализировано влияние событий Первой мировой войны на деятельность системы профессионального образования Беларуси. Рассмотрены изменения численности и состава профессиональных школ; коррективы, внесенные войной, в организацию и содержание учебно-воспитательного процесса; участие преподавателей и учащихся в благотворительных акциях; оказание ими помощи действующей армии. Выявлено значение обстоятельств военного времени в разработке и реализации образовательной политики правительства в отношении профессиональной школы.

Первая мировая война стала величайшим испытанием для Российской империи и вызвала глубокие социальные подвижки, выявила все слабые стороны государственного механизма, в том числе образовательной системы. Начало XX в. явилось временем быстрого количественного и качественного роста профессионального образования на территории Беларуси: увеличивались правительственные ассигнования на его нужды, открывались новые учебные заведения, активизировалась частная инициатива. Вместе с тем дальнейшее успешное развитие системы профессионального образования затрудняли недостаточный уровень общеобразовательной школы как базы для специальной подготовки, крайняя разнотипность учебных заведений, их подчиненность различным министерствам и отсутствие объединяющего органа, который бы координировал деятельность профессиональных школ.

Начало Первой мировой войны сопровождалось всеобщим патриотическим порывом, который затронул преподавателей и учащихся профессиональных учебных заведений Беларуси. В первые недели войны они принимали участие в массовых манифестациях с национальными флагами, портретами царя и наследника. Война нарушила монотонное, однообразное течение школьной жизни, оказала на сознание молодых людей мощное воздействие, усилив чувства ответственности, общего долга. Учащаяся молодежь увидела в военных событиях новое поприще для приложения избытка не нашедших применения духовных и физических сил [1, с. 49–50]. Одним из способов самореализации стал уход учащихся профессиональных школ Беларуси на войну. Многие из них были призваны в ряды действующей армии, другие ушли на фронт добровольцами, причем в большинстве случаев и те, и другие делали это с искренним желанием внести свою лепту в борьбу с врагом. Подобные настроения наглядно иллюстрируют документы, в которых часто встречаются прошения учащихся следующего содержания: «Ввиду предстоящего в мае 1915 г. призыва к исполнению воинской повинности, и не желая воспользоваться отсрочкой, а горя желанием отправиться на театр военных действий, для защиты Веры, Царя и Отечества, имею честь покорнейше просить Педагогический Совет разрешить мне держать выпускные экзамены не осенью, а ныне не позже апреля 1915 г.» [9, л. 27]. Однако вскоре после знакомства с реальной изнанкой военной жизни настроения воинов действующей армии из числа бывших учащихся профессиональных школ изменились, прежняя эйфория уступила место более адекватной и совсем не оптимистичной оценке происходящих событий [4].

Первая мировая война внесла коррективы в управление системой профессионального образования, организацию и содержание учебно-воспитательного процесса. В 1915–1916 гг. министром народного просвещения П.Н. Игнатьевым была предпринята попытка реформировать систему образования, но из-за противодействия консервативных кругов она

не была осуществлена. Наряду с другими положениями проект реформы предусматривал четкое определение места профессиональной школы в системе образования, отказ от профессионализации общеобразовательной народной школы. В рамках трансформации системы управления образованием в марте 1916 г. был создан межведомственный Совет по делам профессионального образования. Министерство народного просвещения, Министерство торговли и промышленности, Министерство путей сообщения начали разработку проекта закона о профессиональном образовании. Все эти министерства признали необходимой его модернизацию с целью преодоления разрыва между общим и профессиональным образованием, построения каждого типа специальных учебных заведений на базе законченного курса среднего образования. Кроме того, в ходе намеченных преобразований планировалось повысить роль самоуправления, частной и общественной инициативы [2, с. 69–70]. Нарастающий объем делопроизводства, усложнение управления профессиональным образованием вызвали на повестку дня вопрос о его де бюрократизации, расширении компетенции местных органов.

В период деятельности П.Н. Игнатъева на посту министра увеличивались ассигнования на народное образование. В 1903 г. расходы на образование по Министерству народного просвещения составляли 39353000 руб., в 1913 г. – 142736000, в 1914 г. – 161630000, в 1916 г. 195623000, в 1917 г. – 214221000 руб. [10, с. 345]. Даже с учетом инфляции по сравнению в начале века наблюдался рост расходной части бюджета на образовательные нужды. В это же время активизировались мероприятия по государственному планированию развития сети профессиональных учебных заведений. Перечисленные обстоятельства позволили даже в годы войны открывать новые профессиональные учебные заведения. Так, на территории Беларуси начали работу три учительские семинарии: Борисовская женская (1914 г.), Гомельская мужская (1915 г.) и Бобруйская женская (1916 г.). 22 июня 1914 г. был учрежден Минский учительский институт, но его фактическое открытие состоялось уже в период войны, в октябре этого же года. На протяжении 1915–1916 гг. были переработаны программы педагогических учебных заведений, велась целенаправленная работа по организации учительских курсов [3, с. 23].

В 1915 г. сеть профессиональных учебных заведений на территории Беларуси претерпела существенные изменения. В связи с оккупацией западной части территории Беларуси в центральные губернии Российской империи были эвакуированы Минский учительский институт, Молодечненская, Свислочская учительская семинария, Борунская церковно-учительская школа, Гродненская центральная акушерско-фельдшерская школа, Ловжинская, Раковская, Негневичская низшие ремесленные школы и другие профессиональные учебные заведения [5, с. 40–44]. В восточные регионы Беларуси эвакуировались учебные заведения из прифронтовой полосы: в Мстиславль – Поневежская учительская семинария, в Городок – Двинская учительская семинария.

По мере затягивания военных действий и неудач на фронте патриотический подъем сменялся апатией, безразличием и повседневной борьбой населения за выживание. Потеря многими семьями родных и близких, возвращение в города покалеченных на войне людей, громадный наплыв беженцев, подорожание предметов потребления усугубляли и без того нелегкую жизнь преподавателей и учащихся. У воспитанников профессиональных школ Беларуси, в большинстве своем выходцев из крестьянского сословия, горькие чувства вызывал вид разоренного войной хозяйства.

В работе оставшихся на территории Беларуси, а также эвакуированных профессиональных учебных заведений возникали многочисленные трудности организационного и финансового характера. Остро ощущалась нехватка учительского персонала для замещения призванных на военную службу преподавателей. Крайне несвоевременно выдавали заработную плату служащим, стипендии и различные пособия учащимся, затруднилось снабжение книгами и учебными пособиями. Почти все здания профессиональных школ использовались для военных нужд. Хотя руководители учебных

заведений обращались с просьбами и категорическими требованиями об освобождении учебных зданий, военное командование последовательно отстаивало свои интересы [8, л. 126].

Содержание обучения и воспитания в профессиональных школах Беларуси отразило своеобразие текущего момента. Важно отметить, что в условиях войны повысился интерес учащихся к народам и странам, их истории и географии. В связи с этим на занятиях воспитанникам профессиональных школ разъяснялись исторические предпосылки возникшей войны, сущность восточного вопроса во внешней политике России, славянофильского течения общественной мысли [6, л. 62]. Стремясь способствовать консолидации общества, администрация Виленского учебного округа проводила патриотическое воспитание, понимаемое в духе усиления русификации. В профессиональных школах не забывали ушедших на войну, устанавливали мемориальные доски с именами учащихся, которые находились в рядах действующей армии. В учебных заведениях создавались специальные стипендии под названием «Георгиевские императора Николая II», которые предоставлялись преимущественно сиротам воинов, награжденных орденом Святого Георгия Победоносца, а также Георгиевским крестом, Георгиевским оружием и Георгиевской медалью [7, л. 3]. Важное воспитательное значение учебная администрация придавала созданию музеев войны, организации праздников в честь раненых воинов, устройству публичных патриотических чтений. Повышенное внимание уделялось физическому воспитанию и организации допризывной подготовки учащихся.

Отдельные профессиональные учебные заведения, особенно технического профиля, выполняли военные заказы. Например, в мастерских Раковской низшей ремесленной школы учащиеся изготавливали ящики и боевые взрыватели. Нередко учащиеся были задействованы в работе по возведению оборонительных сооружений, подвозке военных грузов, охране железной дороги. Однако, на наш взгляд, наиболее весомый вклад в дело защиты своей земли от захватчиков преподаватели и учащиеся профессиональных учебных заведений Беларуси, вносили посредством участия в благотворительной деятельности. Не вызывает сомнения факт, что благотворительные акции инициировались в первую очередь учебной администрацией. Так, уже 31 июля 1914 г. в соответствии с циркуляром попечителя Виленского учебного округа в учебных заведениях обсуждался вопрос об оказании помощи воинам и их семьям [6, л. 16]. Изучение источников обращает внимание на многочисленность и удивительное разнообразие форм участия преподавателей и воспитанников профессиональных учебных заведений Беларуси в благотворительных акциях. В первую очередь они делали денежные пожертвования на благотворительные нужды, собирали подарки для воинов, организовывали лотереи, лекции, спектакли, концерты, посещали госпитали. Одной из важных форм благотворительности было создание ученических трудовых дружин для проведения сельскохозяйственных работ в хозяйствах ушедших на фронт крестьян. Учебные заведения педагогического профиля осуществляли такой специфический вид благотворительной деятельности, как обучение грамоте выздоравливающих солдат в госпиталях, детей лиц, ушедших на войну, а также беженцев. Приведенные примеры свидетельствуют об активном, добровольном участии преподавателей и учащихся профессиональных школ в благотворительных акциях, поскольку никакой административный нажим не вызвал бы настолько обширную и результативную деятельность без желания и энтузиазма самих участников.

Подводя итоги, отметим, что Первая мировая война внесла существенные трудности в деятельность профессиональной школы Беларуси и заставила ее существенным образом перестроить свою работу. Отдельные учебные заведения были эвакуированы, оставшиеся функционировали в сложнейших материальных и морально-психологических условиях. Тем не менее, война не привела к полной дезорганизации системы профессионального образования, не прекратила его финансирование. В годы Первой мировой войны в общественной мысли происходило дальнейшее осмысление места профессиональной школы в системе образования. Идея создания общедоступной общеобразовательной и

профессиональной школы для представителей всех социальных слоев, которая вызревала на протяжении длительного периода, проявилась в виде реформаторских инициатив министра народного просвещения П.Н. Игнатьева. И хотя намеченная реформа не была реализована, деятельность учреждений профессионального образования Беларуси отразила небольшие подвижки в намеченном направлении. В период войны преподаватели и учащиеся профессиональных школ воевали в рядах действующей армии, выполняли различные работы, связанные с военными нуждами, участвовали в многочисленных благотворительных акциях, в результате которых был накоплен ценный опыт оказания помощи жертвам войны. Несмотря на нанесенный урон, профессиональные учебные заведения Беларуси сохранились в период тягот и лишений военного времени и в новых исторических условиях послужили в качестве основы для создания советской системы образования.

Источники и литература

1. Балашов, Е.М. Школа в российском обществе 1917–1927 гг. Становление «нового человека»/ Е.М. Балашов. – СПб: «Дмитрий Буланин», 2003. – 238 с.
2. История профессионального образования в России. – М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 2003. – 672 с.
3. Крот, М.С. Школьная реформа 1915–1916 гг. і яе вынікі/ М.С. Крот // Адукацыя і выхаванне. – 2002. – № 5. – С. 22 – 26.
4. Ляхоўскі, У. «Укусіла жыццё». Першая сусветная вайна ў лёсах рагачоўскіх семінарыстаў/ У. Ляхоўскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 12. – С. 7–13.
5. Ляхоўскі, У.В. Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі (1915–1918 г.)/ У. В. Ляхоўскі. – Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2010. – 340 с.
6. НИАБ. – Ф. 478. – Оп. 1. – Д. 3. – Циркуляры попечителя Виленского учебного округа о приеме в учебные заведения детей беженцев, об участии воспитанников учебных заведений в кружечных сборах на раненых и больных воинов, о прекращении приема в учебные заведения детей германских и австрийских подданных. 1914.
7. НИАБ. – Ф. 478. – Оп. 1. – Д. 48. – Циркуляры попечителя Виленского учебного округа об учреждении «Георгиевской стипендии» для детей сирот. 1916–1917.
8. НИАБ. – Ф. 478. – Оп. 1. – Д. 80. – Циркуляры попечителя Виленского учебного округа о разрешении досрочных выпускных экзаменов при училищных институтах для лиц, желавших поступить в военные учебные заведения или пойти добровольцами в действующую армию, об освобождении от платы за учение детей солдат, находившихся в действующих армиях, о разрешении экстерном держать выпускные экзамены за разные классы и др. 1917.
9. НИАБ. – Ф. 491. – Оп. 1. – Д. 350. – Прошения учащихся о предоставлении казенных стипендий, отсрочек по отбыванию воинской повинности, об увольнении из училища за неимением средств и переписка училища с уездными по воинской повинности присутствиями по этим вопросам; свидетельства об окончании учащимися соответствующих классов. 1915.
10. Сорокин, П. Социология революции / П. Сорокин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 552 с.

Vocational education in Belarus conditions of the World War I (1914 - February 1917). The article analyzes the impact of the events of World War I on the activities of vocational education in Belarus. The changes in the size and composition of the professional schools, the adjustments made by the war, in the organization and content of the educational process, teachers and students participate in charity events, the provision of assistance to the army. Revealed the value of wartime circumstances in the development and implementation of educational policy of the government in relation to vocational schools.

Д.А. Мигун
Республиканский институт
высшей школы г. Минск

«ЭПОХА РАПАЛЛО» В ГЕРМАНО-БЕЛОРУССКИХ ОТНОШЕНИЯХ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье подробно исследуются обстоятельства подписания Рапалльского договора 1922 г. объектом исследования автора стали события, приведшие к его заключению, а также последствия данного события для отношений Германии и Беларуси.

В 20-х гг. XX в. Германия находилась под сильным давлением стран — победительниц в Первой мировой войне. Веймарская республика была многопартийным государством, жизнеспособность которого в значительной мере определялась политическим курсом руководящих партий. Существование в Веймарской республике множества политических партий объясняет, почему с 1919 по 1928 г. в ней сменилось 15 правительств, ни одно из которых не продержалось более 18 месяцев. Это происходило потому, что в рейхстаге было представлено слишком много партий, так что любой кабинет министров мог быть только коалиционным. К тому же число возможных коалиций было ограничено, поскольку социал-демократы и националисты наотрез отказались сотрудничать.

Практически действующими могли быть только два коалиционных правительства: с участием СДПГ и других крупных партий «левее националистов» или с участием националистов и партий «правее социал-демократии».

В этих условиях партийно-парламентскую систему Веймарской республики все чаще сотрясали правительственные кризисы, которые озлобляли избирателей, и без того не испытывающих особой любви к демократической системе, навязанной, по их убеждению, Германии западными странами.

В 1923 г. Веймарская республика находилась на грани не только экономического краха, но и политического переворота, задуманного майором Б. Бухрукером. Положение спасли решительные действия главы рейхсвера Х. Секста, отдавшего приказ силам регулярной армии об окружении и разоружении путчистов.

Осенью 1922 г. на выборах в ландтаги Саксонии и Тюрингии Коммунистическая партия (КПП) добилась значительного успеха, усилившего ее воинственный настрой. Однако особое беспокойство рейхсканцлера Г. Штрэземана вызывало положение в Баварии, которая с 1919 г. стала постоянным источником сепаратистских настроений. Когда в Германии было введено чрезвычайное положение, а генерал Х. Секст практически стал диктатором, Бавария не признала этого решения. Ее кабинет министров объявил свое собственное военное положение и назначил правого монархиста Г. Кара генеральным комиссаром земли с неограниченными полномочиями. Рейхсканцлер предпочитал уклоняться от прямого баварского вызова и осуществлять выжидательную тактику. Более неотложной задачей он считал овладение ситуацией в Саксонии и Тюрингии.

В таких условиях немецкие правящие круги вынуждены были идти на сближение с Советской Россией. Следует признать, что германское правительство решилось заключить соглашение с РСФСР лишь после того, как состоялось заключение торгового соглашения между советским правительством и Великобританией в марте 1921 г. [1, с. 131].

По требованию широких кругов немецкой общественности 18 февраля 1921 г. был подписан советско-германский протокол, который содержал «Проект соглашения между

германским рейхом и РСФСР о правах, взаимно предоставляемых гражданам и представительством обеих сторон» [2, с. 292]. Позднее, 6 мая того же года, он получил дальнейшее расширение, приведшее потом к заключению временного советско-германского соглашения. Это соглашение имело большое значение. В соответствии с ним к уже существующим и осуществляющим свои полномочия делегациям обоих государств для попечения о военнопленных присоединялись торговые представительства для развития экономических отношений между обеими странами [2, с. 318]. До полного восстановления нормальных сношений делегации именовались: «Представительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в Германии» и «Германское представительство в России». Местом пребывания представительств были определены города Москва и Берлин [2, с. 318]. Данное соглашение было значительным вкладом в развитие более плотных связей между Германией и РСФСР.

19 апреля 1920 г. был подписан договор о возвращении на родину военнопленных и гражданских лиц обеих сторон. А 6 мая 1921 г. произошло подписание дополнительного соглашения к этому договору. В данном соглашении внимание акцентировалось на том, «что оба правительства принимают на себя непереносимое обязательство в самом кратчайшем порядке провести возвращение на родину еще не отправленных туда военнопленных и гражданских интернированных» [3, с. 139-140]. Были определены также права контрольных органов обеих сторон, которые должны были строго следить за выполнением подписанного соглашения [3, с. 139-140]. Правительством Германии было дано обещание прекратить произвол, чинимый немецкими властями над военнопленными бывшей царской армии, и официально запретить их вербовку в белогвардейские формирования. После этого события советско-германские контакты начали еще более расширяться и расти.

Репарационные платежи, навязанные Германии со стороны стран — победительниц в Первой мировой войне, оказывали прямое влияние на экономическое положение страны, определяя тем самым уровень социальной и политической напряженности в германском обществе. Созданный летом 1920 г. буржуазный кабинет К. Ференбаха (Центр, НДП, ННП) в мае 1921 г. отверг установленную Антантой общую сумму репараций в размере 132 млрд золотых марок. Под угрозой оккупации рурских городов войсками победителей кабинет Ференбаха 4 мая в полном составе ушел в отставку. Новое правительство К. Й. Вирта (Центр, СДПГ, НДП) приняло репарационный план Антанты, встав тем самым на путь «политики выполнения» Версаля. Вирт надеялся найти положительное решение репарационной проблемы в рамках планов экономической реконструкции Европы, предложенных британским премьер-министром Д. Ллойд Джорджем. Однако на Гenuэзской конференции 1922 г., куда Германия была приглашена вместе с Россией, Франция блокировала решение репарационного вопроса. Немецкая делегация, возглавляемая Виртом, была разочарована и раздражена неудачей.

В ответ немцы нанесли свой удар по Антанте. 16 апреля 1922 г. они подписали с советской делегацией договор, известный под названием Рапалльского. Еще в начале апреля, во время визита в Берлин наркома Г. Б. Чичерина, Вирт категорически отказался подписать германо-советский договор. Немцы тогда еще надеялись на благосклонность Антанты в Гenuе. Неудача на конференции сблизила два государства в их ненависти к общему врагу. Ось Берлин — Москва, об угрозе которой еще на Парижской мирной конференции предупреждал Ллойд Джордж, образовалась. Рапалльский договор носил политический и откровенно антиверсальский характер и вызвал беспокойство в правительствах европейских стран.

Рапалльский договор, подписанный 16 апреля 1922 г., стал крупнейшей внешнеполитической победой РСФСР. Была прорвана политическая блокада вокруг РСФСР и союзных республик. Договор означал прорыв международной изоляции Германии, содействовал восстановлению ее международного положения. Заключив Рапалльский договор, Советская Россия стала первым государством, которое после войны признало

побежденную Германию в качестве равноправного партнера [4, с. 171]. Кроме того, как указывает известный белорусский историк Н.Н. Мезга “данный договор создавал огромную внешнеполитическую опасность для Польши. Она по мнению Н.Н. Мезги состояла в том, что Советский Союз и Германия объединяли свои усилия в борьбе с Версальской системой международных отношений” [5, с. 38].

Любопытно то, что в подписанном 16 апреля 1922 г. в Рапалло договоре между РСФСР и Германией интересы Беларуси не учитывались. Так, в статье 1 «РСФСР и германское государство взаимно отказывались от возмещения военных расходов, равно как и возмещения военных убытков, которые были причинены им и их гражданам в районах военных действий вследствие военных мероприятий, включая и предпринятые на территории противоположной стороны военные реквизиции. Равным образом обе стороны отказались и от возмещения военных убытков, причиненных гражданам одной стороны посредством так называемых исключительных военных законов и насильственных мероприятий органов другой стороны [2, с. 563-566]. В договоре указывалось, что германское правительство отказывается от возмещения расходов, произведенных на интернированных в Германии военнослужащих Красной Армии. Российское правительство, со своей стороны, отказывалось от возмещения ему сумм, вырученных Германией от продажи военного имущества, ввезенного в Германию этими интернированными» [2, с. 563-566]. Таким образом, в результате подписания Рапалльского договора Беларусь, как наиболее пострадавшая от хода военных событий Первой мировой войны на своей территории, ничего не получала в качестве компенсации от Германии.

Статья 2 Рапалльского договора устанавливала, что «Германия отказывалась от претензий, вытекающих из факта применения до настоящего времени законов и мероприятий РСФСР к германским гражданам и их частным правам, равно как к правам германского государства и земель в отношении России, а также от претензий, вытекающих вообще из мероприятий РСФСР или ее органов по отношению к германским гражданам или их частным правам, при условии, что правительство РСФСР не будет удовлетворять аналогичные претензии других государств» [2, с. 563-566]. В ст. 3 данного договора отмечалось, что «между Германией и РСФСР немедленно возобновляются дипломатические отношения» [2, с. 563-566]. Далее в ст. 4 указывалось, что «правительство Германии распространяет на РСФСР принцип наибольшего благоприятствования» [2, с. 563-566]. В договоре предусматривалось также, что «оба правительства будут в доброжелательном духе взаимно идти навстречу хозяйственным потребностям обеих стран. В случае принципиального урегулирования этого вопроса на международном базисе они вступят между собой в предварительный обмен мнениями. Германское правительство объявляло о своей готовности оказать возможную поддержку сообщенным ему в последнее время проектируемым частными фирмами соглашениям и облегчить проведение их в жизнь» [2, с. 563-566].

Таким образом, в целом Рапалльский договор характеризовался с германской стороны как договор, подписанный с Россией и не распространяющийся на территорию Беларуси. Совершенно очевидно, что германские правящие круги, подписывая Рапалльский договор, не придавали особого значения существованию суверенной БССР и не стремились налаживать с ее правительством какие бы то ни было политические отношения. Это обстоятельство вызвало необходимость активной дипломатической деятельности, для того чтобы изменить создавшееся положение.

Полномочный представитель РСФСР Н. Крестинский, вручая в 1922 г. свои верительные грамоты рейхспрезиденту Германии Ф. Эберту, подчеркнул в своей речи, что «следующим шагом, который отвечал бы экономическим интересам обеих стран, могло бы быть распространение условий только что заключенного соглашения на республики, что находятся в едином рабоче-крестьянском союзе с РСФСР» [6, с. 658-662]. В ответной речи Ф. Эберт присоединился к этому предложению.

5 ноября 1922 г. произошло очень важное событие во внешнеполитических отношениях Германии и Беларуси. В Берлине был подготовлен и подписан с советской стороны полномочным представителем РСФСР М. Крестинским, а с германской — руководителем восточного отдела МИД Германии А. фон Мальценом дополнительный договор о распространении на союзные с РСФСР республики (в том числе и на БССР) условий Рапалльского договора. В ст. 1 данного документа указывалось, что «договор, заключенный 16 апреля 1922 г. в Рапалло между РСФСР и германским государством, должен иметь соответствующее применение во взаимоотношениях между БССР как союзным с РСФСР государством и германским государством» [6, с. 658-662]. Далее ст. 3 этого договора определяла, что «граждане каждой из договаривающихся сторон, пребывающие на территории другой стороны, пользуются в полной мере правовой охраной их личности в соответствии с международным правом и общими законами государства, в котором они пребывают. В свою очередь германским гражданам, направляющимся на территорию Беларуси или находящимся уже на ней, гарантировалась неприкосновенность всякого имущества, привезенного ими с собой, а также приобретенного на территории Беларуси, поскольку приобретение или использование такого соответствует законам государства, в котором они пребывают, или специально заключенным с его компетентными органами соглашениям» [6, с. 658-662]. Статья 4 данного договора указывала, что «правительство БССР имеет право открывать на территории Германии в тех пунктах, где находятся их дипломатические представительства или одно из их консульских учреждений, государственные торговые бюро, которые пользуются таким же правовым положением, как и Российское торговое представительство в Германии. В этом случае означенные правительства должны признать для себя обязательными юридические действия, совершенные руководителями их торговых бюро или уполномоченными этих руководителей, поскольку уполномоченные действовали в пределах данных им полномочий» [6, с. 658-662].

В статье 5 в целях облегчения процесса экономических сношений между союзными с РСФСР государствами и германским государством устанавливались следующие основные положения: «Договоры, заключенные между правительствами государств, союзных с РСФСР, или упомянутыми в статье 4 их государственными торговыми агентствами, или принадлежащими к этим государствам физическими или юридическими лицами или фирмами, с одной стороны, и германскими гражданами, германскими юридическими лицами или германскими фирмами, с другой стороны, равно как и экономические последствия этих договоров, подлежат действию законов того государства, в котором договоры заключены, и подчиняются юрисдикции этого государства. Это постановление не распространяется на договоры, которые были заключены до вступления в силу настоящего Договора; договоры, упомянутые под цифрой 1, могут заключать в себе соглашение о третейском суде. В них равным образом может быть оговорено подчинение юрисдикции судов одного из договаривающихся государств» [6, с. 658-662].

Статья 6 данного договора определяла, что «государства, союзные с РСФСР (в том числе и БССР), разрешают лицам, которые пользовались правом германского гражданства, но утратили таковое, а равно их женам и детям выезд за границу, если доказано, что они переселяются в Германию» [6, с. 658-662].

Очень важное значение имела статья 7. Она провозглашала: «Представительства обеих Сторон и работающие в них лица обязаны воздерживаться от всякой агитации или пропаганды против правительства или государственных установлений государства, в коем они пребывают» [6, с. 658-662].

10 ноября 1922 г. ЦВК БССР ратифицировал это соглашение. А 31 августа 1923 г. оно было утверждено рейхстагом. В ратификационной грамоте Правительства ССРБ говорилось, что «после рассмотрения вышеназванного Акта Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Солдатских и Красноармейских Депутатов ССРБ подтвердил его и ратифицировал во всем его содержании, обещая уважать все в нем изложенное нерушимо...» [7, л. 11-12]. Обмен ратификационными грамотами состоялся в октябре 1923 г.

Подписание этого договора открывало широкие возможности для установления и развития на новом уровне политических, дипломатических и экономических отношений с Германией. В ноте рейхсканцлера Германии К. Й. Вирта полномочному представителю РСФСР в Германии Н. Крестинскому, который также вручил президенту Германии Ф. Эберту верительную грамоту и от имени БССР, в связи с условиями выполнения Рапалльского договора указывалось, что германское правительство подписанием договора от 5 ноября 1922 г. признало де-юре правительство БССР и согласно установить с ней дипломатические и консульские отношения еще до ратификации данного договора [8, с. 329].

В 1919—1922 гг. шел процесс складывания единой линии внешнеполитических действий для всех советских республик. Это нашло свое непосредственное выражение в заключении между республиками ряда соглашений с НКВД РСФСР, совместном участии в договорах и конференциях, постоянном согласовании основных аспектов внешней политики между республиками и РСФСР через их полномочных представителей. Единая внешнеполитическая доктрина для республик, составивших СССР, определяла в большей степени их формальное участие во многих международных политических акциях [9, с. 22].

Итогом военно-политического и экономического развития РСФСР, УССР, ЗСФСР и БССР стало объединение их в единый союз. 30 декабря 1922 г. в результате создания СССР БССР вошла в этот союз. Любопытно то, что республики еще до подписания союзного договора пытались сохранить хотя бы формально свое присутствие и представительства при союзных полпредствах и торгпредствах. Однако это вызвало активное неприятие со стороны И. В. Сталина, Г. В. Чичерина, М. М. Литвинова. Особенно они возражали против создания постоянного органа при НКВД РСФСР — Полномочного представительства Правительства БССР при Правительстве СССР. В начале 20-х гг. XX в. БССР фактически напрямую зависела от той политики, что определялась в Москве. Самостоятельные шаги БССР на международной арене, в том числе и в отношениях с Германией, такой политикой не предусматривались. Наоборот, они прямо контролировались и даже регламентировались вплоть до мельчайших деталей со стороны управления уполномоченных Наркомата иностранных дел СССР при Правительстве БССР. Наша республика просто не могла расширять сотрудничество с Веймарской Германией, так как не имела самостоятельной внешней и культурной политики. И именно этот фактор обусловил игнорирование БССР на внешнеполитической арене со стороны Германии, предпочитавшей налаживать отношения прежде всего с СССР и РСФСР.

Сразу же после подписания Рапалльского договора дипломаты Германии и СССР стали готовить почву для подписания Советско-германского торгового договора. Но злобные выпады против СССР, попытки дискредитации его рапалльской политики со стороны определенных сил в Германии в определенной мере влияли на ход подготовки проекта договора. В адрес СССР постоянно сыпались упреки в том, что сотрудники торгпредства СССР в Берлине занимаются укрывательством преступников и пропагандой против Германии.

Так, в «Официальном сообщении полпреда СССР в Берлине» от 3 мая 1924 г. указывается на то, что «около полудня большой отряд полицейских и представителей тайной полиции вторгся в экстерриториальное здание торгпредства СССР на Линденштрассе. Помещение конторы было занято, сотрудники были выгнаны во двор, письменные столы и шкафы взломаны при помощи штыков и повсюду произведены обыски. Даже руководители торгпредства, принадлежащие к дипломатическому корпусу, были самым грубым образом лишены свободы движения, и у одного из них был отнят дипломатический паспорт. Некоторые из сотрудников торгпредства подверглись физическим оскорблениям, многие арестованы и перевезены в полицейское бюро. Все действия отличались необычайной грубостью» [10, с. 881]. В «Ноте германского правительства» от 6 мая 1924 г. указывается на то, что «сотрудники торгпредства СССР помогали арестованному, некоему Боценгардту, скрыться, так как силой задержали преследовавших арестованного полицейских чиновников.

Эта задержка дала повод полиции произвести обыск в целях обнаружения арестованного и арестовать пять сотрудников торгпредства [10, с. 881].

Как считает современный российский исследователь П. В. Макаренко, «...к моменту инцидента в советском торгпредстве 3 мая 1924 г., спровоцированного берлинской полицией, московское руководство уже знало о намерениях германских властей принять превентивные меры против пропагандистской деятельности Коминтерна в Германии. Вторжение полиции в здание советского торгпредства не было уже столь неожиданным для советской стороны. Коминтерновские эмиссары, агенты внешней разведки и ВЧК учитывали напряженную обстановку во взаимоотношениях с германскими властями и приняли все надлежащие меры для избежания провала времен А. Иоффе и обнаружения полицией компрометирующих деятельность сотрудников торгпредства материалов» [12, с. 74].

По сообщению в газете «Известия» от 14 мая 1924 г., «в связи с советско-германским конфликтом германский посол граф Брокдорф-Ранцау имел продолжительные беседы с заместителем народного комиссара иностранных дел Литвиновым в пятницу 9 и в понедельник 12 мая. Советское правительство предъявило Германии следующие требования:

„Принесение извинения за действия полиции в предусмотренной международными обычаями форме.

Подтверждение признанной договором 1921 г. экстерриториальности торгпредства СССР в качестве гарантии неповторения инцидента, имевшего место 3 мая.

Наказание инициаторов и руководителей обыска, а также возмещение причиненного действиями полиции ущерба"» [10, с. 886].

Данный инцидент привел к временному закрытию берлинского торгпредства СССР, что при наличии монополии государства во внешней торговле означало прекращение всех торговых операций между СССР и Германией. Прекращение торговли также распространялось на все синдикаты, тресты и другие хозяйственные организации, имевшие право выхода на внешний рынок [10, с. 886]. Как справедливо замечает белорусский историк Н. Н. Мезга, «... действия берлинской полиции советское руководство решило использовать, чтобы добиться максимальных уступок со стороны Германии» [5, с. 117].

Как отмечает современный российский исследователь П. В. Макаренко, «...советско-германское сотрудничество в духе курса Рапалло в немалой степени тормозилось нелегальной деятельностью в Германии различного рода агентов московских ведомств: ИНО ОГПУ, Разведупра, Исполкома Коминтерна, доставлявших своими провалами неприятности советским дипломатам, которым приходилось тратить массу времени для урегулирования периодически возникавших на этой почве дипломатических инцидентов и конфликтов» [13, с. 346].

Однако под влиянием финансово-промышленных кругов данный конфликт был разрешен. В «Протоколе о ликвидации советско-германского конфликта» от 29 июля 1924 г. указывается на то, что:

«Оба правительства считают обмен нотами по поводу инцидента законченным.

Германское правительство заявляет, что действия полицейских властей в Берлине, направленные против торгового представительства 3 мая, явились самовольным выступлением германской полиции. Оно считает, что полученное 3 мая полицейскими властями известие о побеге Боценгардта никоим образом не могло служить основанием для выступления, предпринятого по распоряжению полицейских властей.

На этом основании, а также имея в виду дружественные отношения между Германией и СССР, германское правительство порицает это выступление и сожалеет, что из-за него инцидент получил такое расширение. Оно доводит до сведения Советского правительства, что руководитель этого выступления отстранен от своей прежней деятельности. Что же касается мер, предпринятых германскими должностными лицами против экстерриториальности должностных лиц СССР, то германское правительство уже ранее выразило свое сожаление по этому поводу. Виновные германские должностные лица будут наказаны.

Германское правительство заявляет о своей готовности возместить произведенный германскими должностными лицами в здании торгового представительства материальный ущерб, вызывая при этом предупредительные отношения.

Правительство СССР подтверждает, что оно, согласно с существующими договорами на основе взаимности, воспретило всем своим должностным лицам и служащим, а стало быть и сотрудникам торгового представительства, в какой-либо форме принимать участие во внутринеapolитической жизни Германии.» [10, с. 887].

Как следует из «Официального сообщения Советской и Германской делегаций о заключении советско-германского договора», «12 октября 1925 г. в Москве, в здании Наркоминдела был подписан договор между Германией и СССР. С германской стороны договор был подписан германским послом графом Брокдорфом-Ранцау и председателем германской делегации, действительным тайным советником фон Кернером. Со стороны СССР договор был подписан заместителем народного комиссара по иностранным делам М. М. Литвиновым. Одновременно с основным договором теми же уполномоченными были подписаны: „Соглашение между СССР и Германией о правовой помощи в гражданских делах“, „Консульский договор между СССР и Германией“» [15, с. 320-343]. Заключение договора сопровождалось обменом нотами, которые являлись составной частью договора [15, с. 313-320].

В речи на приеме в Москве по случаю подписания договора между Германией и СССР 12 октября 1925 г. заместитель Наркоминдела М. М. Литвинов сказал: «С чувством глубокого удовлетворения мы празднуем сегодня успешное завершение многомесячных работ советской и германской делегаций, подписание ряда договоров и конвенций, долженствующих отныне регулировать экономические отношения обеих стран. Состоявшееся сегодня соглашение особенно ценно для нас тем, что в основу его легли принципы Рапалльского договора, нашедшие себе ныне конкретное применение в экономической области» [15, с. 360-361].

В благожелательном духе выступил и Брокдорф-Ранцау. Высоко оценив проделанную работу по подготовке и заключению договора и конвенций, он с удовлетворением отметил: «Было бы также бесполезно высчитать, какая из обеих договаривающихся сторон извлечет из этого договора большие выгоды. Будем твердо помнить, что договор заключен и должен быть осуществлен в духе и согласно смысла Рапалльского договора, и тогда каждая из договаривающихся сторон в одинаковой степени окажется в выгоде. И тогда договор, полный неожиданности для всех тех, кто косо смотрит на тесное сотрудничество германских народов и народов СССР, будет содействовать мирному развитию наших стран, а тем самым послужит делу умиротворения всего мира» [15, с. 361-362].

Примечателен тот факт, что несколько ранее было достигнуто соглашение о предоставлении Советскому Союзу краткосрочного кредита в размере 100 млн марок для финансирования советских заказов в Германии [4, с. 226].

24 апреля 1926 г. в Берлине был подписан советско-германский договор о согласовании всех вопросов политического и экономического характера, касающихся обеих стран, в дальнейшем получивший определение как договор о нейтралитете [16, с. 9]. Данный договор стал политическим соглашением между двумя странами [17, с. 170-180]. Выступая по радио после подписания договора, министр иностранных дел Густав Штресеман заявил: «Берлинский договор не является случайностью. Он заключен между двумя дружественными державами и их народами. Договор построен на основе дружбы и мира между Германией и Россией» [16, с. 9]. Со стороны Советского Союза его подписал полпред Н. Крестинский, а Германии — министр иностранных дел Густав Штресеман. В преамбуле говорилось о том, что «германское правительство и правительство СССР, руководимые желанием сделать все, что может способствовать сохранению всеобщего мира, и будучи убежденными, что интересы германского народа и народов СССР требуют постоянного, основанного на полном доверии, сотрудничества, согласились закрепить существующие между ними дружеские отношения заключением особого договора» [11, с. 54].

Договор исходил из того, что «в основе взаимоотношений между СССР и Германией остается Рапалльский договор». Правительства обязывались «поддерживать дружественный контакт с целью достижения согласования всех вопросов политического и экономического свойства, касающихся одинаково обеих стран» [11, с. 55]. Статья 2 договора гласила: «Если, вопреки своему мирному поведению, одна из договаривающихся сторон подвергнется нападению третьей державы или группы третьих держав, другая договаривающаяся сторона будет соблюдать нейтралитет в продолжение всего конфликта» [11, с. 55]. В статье 3 указывалось на то, что «ни одна договаривающаяся сторона не будет примыкать к коалиции третьих держав с целью подвергнуть экономическому или финансовому бойкоту одну из договаривающихся сторон» [11, с. 55].

Заключение данного договора также сопровождалось обменом нотами, которые являлись составной частью договора. В ноте германского министра иностранных дел на имя полномочного представителя СССР в Германии указывалось, что обе стороны обсудили в духе необходимости сохранения всеобщего мира принципиальные вопросы, связанные со вступлением Германии в Лигу наций. «Германское правительство убеждено, — говорилось в ноте, — что принадлежность Германии к Лиге наций не может быть препятствием к дружественному развитию отношений между Германией и СССР. Если бы, вопреки этому, чего германское правительство не допускает, в среде Лиги наций возникли когда-либо стремления, которые в противоречии с этой основной идеей мира были бы односторонне направлены против СССР, германское правительство будет со всей энергией противодействовать таким стремлениям» [11, с. 55-56]. Германское правительство заявляло, что вопрос о применении санкций против СССР мог бы встать лишь в том случае, если бы СССР начал наступательную войну против третьей державы. Оно отмечало, что определение того, является ли СССР нападающей стороной, может быть произведено только с согласия Германии. «Необоснованное обвинение, — указывалось в ноте, — не будет обязывать Германию участвовать в мероприятиях, предпринятых на основании ст. 16» [11, с. 56]. Такое заявление германского правительства давало определенные надежды, что Германия не будет вовлечена в антисоветскую политику Лиги наций. В 1926 г. СССР впервые получил в Германии сравнительно долгосрочный заем в сумме 300 млн марок: он был предоставлен банками и частично гарантирован германским правительством, что имело немаловажное значение [4, с. 229]. Таким образом, новое политическое соглашение между Советским Союзом и Германией на базе дальнейшего развития рапалльской политики способствовало росту экономического сотрудничества обоих государств.

По решению ЦИК БССР Н. Крестинскому было поручено представлять интересы Советской Беларуси в Германии [18]. 9 апреля 1923 г. российский полномочный представитель в Германии Н. Крестинский вручил Ф. Эберту верительную грамоту Советской Беларуси. С этого момента фактически начали развиваться официальные германо-белорусские отношения.

Однако, как отмечает российский историк П. В. Макаренко, «с включением Германии, а затем и СССР в мировую политику обе стороны получили возможность использовать альтернативных партнеров и начали переосмысление двусторонних отношений не только в военной, но и в политической и торгово-экономической сферах. Сугубо прагматический подход Берлина и Москвы к обоюдному сотрудничеству ставил под вопрос судьбу курса Рапалло, который к 1933 г. стал терять для обеих сторон свою политическую и практическую значимость» [14, с. 124].

Источники и литература

1. Торговые отношения СССР с капиталистическими странами / Науч.-исследовательский ин-т монополии внешней торговли. — М.: Междунар. кн., 1938. — 350 с.

2. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: сб. док.: в 2 т. / редкол.: С. Дернберг [и др.]. – М.: Политиздат, 1968—1971. – Т. 2: 1919 – 1922 гг. – 1971. – 596 с.
3. Кобляков, И. К. От Бреста до Рапалло. Очерки истории советско-германских отношений с 1918 по 1922 г. / И. К. Кобляков – М.: Госполитиздат, 1954. – 252 с.
4. История внешней политики СССР. 1917–1985: в 2 т. / под ред. А. А. Громыко. – 5-е изд. – М.: Наука, 1976. – Т. 1: 1917–1945 гг. / ред. А. А. Громыко [и др.]. – 1986. – 536 с.
5. Мезга, Н. Н. В тисках Рапалло: германский фактор в польско-советских отношениях 1921—1926 гг. / Н. Н. Мезга. – Гомель: УО «ГТУ им. Скорины», 2010. – 196 с.
6. Документы внешней политики СССР: в 24 т. / А. А. Громыко [и др.]. – М.: Госполитиздат: Междунар. отношения, 1959—2000. – Т. 5: 1 января 1922 г – 19 ноября 1922 г. / А. Е. Богомолов [и др.]. – 1961. – 807 с.
7. Документы министерства иностранных дел Германского рейха о Белоруссии и ее отношениях с Германией (договоры, меморандумы, информации, переписка и др.): [Док. на нем. яз.] // НАРБ. Ф. 541 – Оп. 3 – Д. 1 – Л. 11 – 12.
8. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дак. і матэрыялаў: у 3 т. / Пастаян. каміс. Савета Рэсп. Нац. сходу Рэсп. Беларусь па міжнар. справах і нац. бяспецы, М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь. – Мінск: БелНДІАС, 1997–2001. – Т. 1: 1917–1922 гг. – 1997. – 398 с.
9. Ковалева, Л. В. Внешнеполитическая деятельность Советской Белоруссии в 1914–1929 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л. В. Ковалева; Ин-т истории АН БССР. – Минск, 1993. – 27 с.
10. Внешняя политика СССР: сб. док.: в 5 т. / редкол.: Б. Штейн (гл. ред.) [и др.]. – М.: ВПШ при ЦК ВКП(б). Кабинет соц.-экон. наук, 1944–1946. – Т. 2: 1921–1924 гг. – 1944. – 980 с.
11. Внешняя политика СССР: сб. док.: в 5 т. / редкол.: Б. Штейн (гл. ред.) [и др.]. – М.: Высш. партийн. шк. при ЦК ВКП(б). Кабинет соц.-экон. наук, 1944–1946. – Т. 3: 1925–1934 гг. – 1945. – 802 с.
12. Макаренко П. В. Первая трещина в политике Рапалло: к истории майского инцидента 1924 г. с советским торгпредством в Берлине // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. 2009. Т. 9, № 11.
13. Макаренко П. В. Советско-германский инцидент 1925 г.: дело «германской ЧК» и процесс над немецкими студентами // Вестн. Тамбов. ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2010. Т. 83, № 3.
14. Макаренко П. В. Зигзаги курса Рапалло после заключения Берлинского договора // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. История. Политология. Социология. 2010. № 2.
15. Советско-германские отношения 1922–1925: док. и материалы: в 2 ч. / редкол.: С. Дернберг [и др.]. — М.: Политиздат, 1977. – Ч. 2: 3 января 1925 г. – 14 октября 1925 г. – 1977. – 384 с.
16. Трухнов, Г. М. Рапалло в действии: Из истории советско-германских отношений (1926—1929 гг.) / Г. М. Трухнов. – Минск: БГУ, 1982. – 216 с.
17. Трухнов, Г. М. Поучительные уроки истории. Три советско-германских договора (1922—1926 гг.) / Г. М. Трухнов. – Минск: БГУ, 1979. – 184 с.
18. Приказы Наркомвнешторга РСФСР, соглашение между СНК РСФСР и БССР по вопросам внешней торговли, проект положений об Уполномоченном Наркомвнешторга РСФСР при СНК БССР, представительствах правления Госторгбела и его местных органов при торговых представительствах РСФСР, Государственном транспортном тресте // НАРБ. Ф. 126 – Оп. 1 – Д. 84 – Л. 1–9.

"RAPALLO AGE " in the German-Belarusian relations interwar period. The paper investigates in detail the circumstances of the signing of the Rapallo Treaty of 1922's became the object of study events that led to his imprisonment, and the consequences of this event for the relations between Germany and Belarus.

Л. Гоптова

Институт истории Философского факультета
Прешовского университета (Словакия)

РУССКАЯ АКЦИЯ ПОМОЩИ И БЕЛОРУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ

После падения самодержавия Романовых и установления большевистской власти в бывшей русской империи, в Минске 25 марта 1918 г. была объявлена Белорусская Народная Республика, которая отказалась подчиняться большевистскому режиму. Напряженная внутренняя политическая ситуация, особенно после провозглашения Белорусской Советской Социалистической Республики запустила первую волну миграционных процессов. Русско-польская война, которая закончилась в 1921 году, помогла следующей волне миграции населения Беларуси. В Чехословакии белорусская эмиграция нашла свой новый дом – её центром стала Прага. С этнической точки зрения, белорусское население представляло третью самую многочисленную диаспору. Целью данной работы является анализ поддержки и общественной публицистической деятельности белорусских эмигрантов в межвоенной Чехословакии в рамках проекта под названием «Русская акция помощи».

Первая мировая война и падение самодержавия Романовых в 1917 году вызвало волну национально-освободительных процессов. Беларусь не была исключением. Несмотря на то, что в течение 1917 года было в Беларуси сформировано несколько организаций национального характера, важной вехой в историческом развитии белорусского народа стал 1918 год. 25 марта 1918 г. в Минске, благодаря Третьей Уставной грамоте Рады Белорусской Народной Республики, была объявлена независимая Белорусская Народная Республика, которая отказалась подчиняться большевистскому режиму [7]. Напряженная внутренняя политическая ситуация, особенно после провозглашения Белорусской Советской Социалистической Республики – 1 января 1919 г., официальное название Социалистическая Советская Республика Белоруссия было принято 3 февраля 1919 г., запустила первую волну миграционных процессов. Русско-польская война, которая закончилась в 1921 году, помогла следующей волне миграции населения Беларуси. По Рижскому мирному договору территория Беларуси была разделена на две части. Западная часть Беларуси перешла под управление Польши, а в восточной части была вновь 31 июля 1920 провозглашена Советская республика. Население, не согласившееся с разделением Беларуси и, конечно, с установленным режимом, будь то в восточной или западной части Беларуси, начало мигрировать.

Именно в Чехословакии белорусская эмиграция нашла свой новый дом. Межвоенная Чехословакия была для белорусских мигрантов очень привлекательной. В первую очередь Чехословакия была славянским государством, которое уже в прошлом поддерживало контакты с белорусской стороной (напр. прибытие Ф. Скорины в Прагу в начале 16 века) [3, с. 82]. Также стоит обратить внимание на тот факт, что Чехословацкая Республика продемонстрировала самоотверженную готовность принять иммигрантов из бывшей царской России, и предоставить им как моральную, так и материальную поддержку и помощь. Чехословакия была одним из немногих государств, которые оказывали помощь мигрантам на организованном уровне. В июне 1921 года чехословацкое правительство приступило к осуществлению проекта «Русская акция помощи». «Его проведение было поручено Министерству иностранных дел ЧСР (которое получило на его реализацию 10 млн крон), причем участие в нем приняли также разные отечественные организации – Чехословацкий Красный крест, но прежде всего Чехословацкое сельскохозяйственное единство» [2, с. 81]. Основная цель «Русской акции помощи» (кроме гуманитарных,

политических и экономических причин) – помочь мигрантам из бывшей царской России получить образование. «Для многих это была возможность закончить в Чехословакии образование, прерванное Первой мировой войной и последующими революционными событиями в России. Создание научных и педагогических центров библиотек и музеев предоставило некоторым из них возможность реализовать свои профессиональные интересы и способности» [6, с. 3].

Чехословакия стала в межвоенном периоде надеждой для белорусских мигрантов. В основном, это были мигранты, которые учились в Праге, но и новые – студенты, приехавшие в Прагу получать высшее образование [5, с. 826]. Центром белорусской эмиграции стала Прага. Кроме Праги, белорусские мигранты учились и работали также в Брно, Братиславе и других городах [5, с. 826]. С этнической точки зрения, белорусское население представляло после Россиян и Украинцев третью самую многочисленную диаспору.

Белорусская национальная жизнь в Чехословакии развивалась главным образом через свои объединения, организации и газеты. Одной из первых студенческих организаций было «Беларускае зямляцтва» (Белорусское землячество), основанное в 1921 году [5, с. 827].

Важным сообществом белорусской эмиграции была «Беларуская грамада» (Белорусская громада), которая была организована в Праге в 1922 году. Белорусская громада была неполитическая организация, которая объединяла белорусских студентов. Центр объединения был в Праге II, точнее на улице Венцигова 4. В течение двух лет работы объединение приняло десятки белорусских студентов, которые находились в Чехословакии нелегально. 18 мая 1923 г. в докладе Белорусской громады, направленном Министерству иностранных дел Чехословацкой Республики, среди прочего было заявлено: «Организация белорусских эмигрантов, под названием "Белорусская громада", в Праге состоит только из 49 студентов (за исключением председателя Николая Вершинина), которые поддерживают правительство Чехословацкой республики с помощью чешско-украинского комитета». Эта "Громада" не имеет никаких средств для того, чтобы финансировать хотя бы на короткий период своих друзей – эмигрантов, которые ищут убежище в Чехословацкой республике. Организация заботится о том, чтобы как можно скорее найти им работу, потому что каждый день их пребывания в Праге является тяжелым бременем для всей организации. В нашей организации из эмигрантов есть умные люди, которые сейчас нужны нашей стране и которые будут нужны в будущем. Мы с уважением просим Министерство иностранных дел Чехословацкой республики предоставить средства для завершения их обучения » [8].

Объединение «Белорусская громада» в рамках проекта «Русская акция помощи» неоднократно просило финансовой поддержки белорусским студентам, что подтверждается документом от сентября 1923 года, когда Белорусская громада призвала к принятию 16 студентов (15 мальчиков и 1 девочка) в возрасте 18–34 лет, которые пришли на территорию Чехословакии нелегально в 1923 г. из Беларуси, оккупированной Советской властью и Польшей [8]. Это был не единичный случай, когда Министерство иностранных дел Чехословакии оказало поддержку белорусским студентам Белорусской громады. Следующей помощью Министерства иностранных дел была поддержка в октябре 1923 года, когда Министерству иностранных дел был предоставлен список из 10 студентов (все мальчики), которые находились в Чехословакии нелегально (из обеих частей Беларуси) и просили поддержку [8]. Финансовую поддержку просили не только студенты, но и абитуриенты.

Уже в ноябре 1923 года Белорусская громада вновь просила у Министерства иностранных дел Чехословацкой Республики поддержки для еще 26 незаконно приехавших белорусских студентов в возрасте 16–29 лет, которые покинули свою родину. Они сделали это под давлением, которое царствовало в той части Беларуси, которая находилась под польской оккупацией (в частности, это были бывшие студенты Гродненской, Виленской и частично Минской губернии). Так как у Белорусской громады не было необходимых средств, они обратились за помощью к Министерству иностранных дел Чехословацкой Республики. В просьбе председателя Белорусской громады Н. Вершинина было заявлено, что объединение

«не имеет для них убежища и даже не может их прокормить. Белорусские эмигранты ютятся в общежитиях, предназначенных для украинцев, которые им на некоторое время обеспечили место для сна и еды. Некоторые из эмигрантов работают на стройке, но работают как обычно, короткий срок, 2–3 дня. Возвращаться под польскую оккупацию просто не хотят, говорят, что лучше умрут от голода за границей, чем в польской тюрьме. Поскольку Белорусская громада не знает, как поступать с этим политическим эмигрантами и не имеет средства их поддержки, она просит Министерство иностранных дел позволить им продолжить дальнейшее обучение в чехословацких школах; если не всем, то, по крайней мере, некоторым из них» [8].

В конце заявления Н. Вершинин отметил: «Как вы знаете, Белорусская громада не имеет средств на поддержку нежеланных политических эмигрантов, и поэтому со всем уважением просит у Министерства иностранных дел разрешения на их дальнейшее образование в чехословацких школах. Если не всем, то хотя бы части из них» [8]. Н. Вершинин также отметил, что если Министерство иностранных дел не согласится поддерживать этих людей, «во имени Белорусской громады, прошу выдать этим людям документы, для того чтобы могли себе найти работу, которая бы обеспечила их существование» [8].

Белорусская громада печатала журнал «Беларускі студэнт» (Белорусский студент). Ежемесячник, задачей которого было ознакомление молодого поколения Беларуси с чешской жизнью, экономикой, культурой и, прежде всего, с литературой, был напечатан на белорусском языке. В содержании журнальных статей была представлена художественная литература, а также статьи, в которых были описаны черты жизни белорусской эмиграции в Праге. Тем не менее, авторы своих статей посвящали также ситуациям, происходящим на своей Родине – в Беларуси. Н. Вершинин отметил, что: «Журнал Беларускі студэнт издается с целью душевного соединения всего белорусского студенчества, рассеянного по всему миру, не подпадающего под действие чужого влияния, и особенно неславянского. Кроме того, этот журнал имеет большое значение для нашего студенчества в своей стране, находящегося под чужой оккупацией» [8].

Журнал «Беларускі студэнт» имел несколько разделов: «Языковый уголок», «Новые книги», «Хроника» и другие. Например, в выпуске № 4–5 с 1923 года в разделе «Хроники» были представлены колонки, связанные с курсом белорусского языка или выборами председателя Белорусской громады [1, с. 15].

Денежные средства Белорусской громады не были достаточными для покрытия печати журнала, и поэтому уже в феврале 1923 г. представители объединения направили просьбу о финансовой поддержке в Министерство иностранных дел. Министерство иностранных дел Чехословацкой Республики выполнило просьбу, а также приняло решение, что выплатит в руки Н. Вершинина 3000 крон в апреле 1923 г. [8]. К сожалению, даже эта финансовая поддержка была недостаточной, и уже 8 июня 1923 года редакционный комитет, который возглавлял Ян Станкевич, снова обратился за помощью к Министерству иностранных дел Чехословацкой Республики. Ян Станкевич убедил министерство и заверил, что статьи в журнале будут научными и беллетристическими: «Если бы статьи были публицистическими, они не были бы жестокими к государствам, с которыми граничит Чехословакия» [8].

«Белорусская громада» в рамках развития белорусского национального сознания в 1923 году пыталась создать Белорусский институт преподавания. «Это благородная задача и прямое историческое сообщение чехословацкой нации – во имя славянской культуры и будущего оказать ещё одну братскую помощь белорусской нации. Это позволит «Белорусской громаде» создать в Праге или в другом городе учреждения для профессиональных учителей, для 50 студентов, 3 профессоров, 2 преподавателей и ассистента, вместе с администрацией и экономическими потребностями, обеспечить потребную денежную сумму в соответствии с прилагаемым бюджетом.

Также разрешить студентам института посещать чешские университеты как для прослушивания лекций, так и для практики» [8].

Частью заявления на разрешение создания института было и предложение предварительного бюджета. В предварительном бюджете было изложено, что в месяц для сотрудников института необходима общая сумма в размере 13 250 крон; а на бытовые, офисные и другие расходы (аренда, библиотека, медикаменты, топливо, свет, включая содержание студентов) потребуется 16 500 крон; содержание студентов (ежемесячно) 25 000 крон; пишущая машинка (навсегда) 5 000 крон и 15 000 крон на организацию и другие услуги, необходимых для создания института. И так общая сумма, необходимая для начальной работы института, составляла 74 750 крон [8].

Министерство иностранных дел не выполнило просьбу «Белорусской громады» из-за отсутствия финансовых средств.

По просьбе Белорусской громады с разрешения Министерства иностранных дел Чехословацкой Республики в 1924 году «Белорусская громада» была заменена на «Белорусский совет». Целью этого объединения, которое было создано в Праге, была всеобщая поддержка белорусских граждан, проживающих в Чехословакии. Основателем объединения был Н. Вершинин.

В конце 1924 года в Праге был основан Союз студентов малорусов и белорусов «Единство русской культуры». Первое общее заседание состоялось 29 ноября 1924 года с участием 67 человек. На первой сессии Генеральной Ассамблеи был избран председатель союза Николай Ярошенко. На заседании также было принято решение о сумме членского взноса, который был установлен в одну корону в месяц. Целью объединения, которая была изложена 9 марта 1925 года на открытом заседании в зале Русского дома в Праге с участием около 480 человек, было «объединить всех русских и русско-настроенных друзей и всех, кто любит свою Родину, с целью возродить новую, мощную и свободную Россию» [9].

Союз студентов малорусов и белорусов «Единство русской культуры» развивал свою деятельность и в ближайших годах, результатом чего возрастало количество его членов. В конце 1925 года объединение имело 260 членов [9]. Союз, кроме финансовой поддержки Министерства иностранных дел Чехословакии, обладал и финансовыми средствами, которые были приобретены за счет пожертвований (в 1925 году внесли значительную сумму американцы). Как и любое объединение, союз прошел через ряд изменений, что подтвердил и Ермолай Гулый на общем собрании в декабре 1925 года. В докладе о ежегодном отчете союза было заявлено, что многие члены окончили университет и отправились во Францию, где смогли получить более подходящую работу. Изменения коснулись также председателя союза. Новым председателем стал Сергей Носал [9].

Союз студентов малорусов и белорусов «Единство русской культуры» сотрудничал с несколькими обществами эмигрантов на землях Праги и организовывал лекции и семинары. Например, в 1926 году союз организовал серию конференций в сотрудничестве с Русским национальным университетом. В том же году организовал и два памятных вечера, где почтили память поэтов И. Наумовича и Т. Шевченко [9].

По инициативе широкого круга академических организаций в Праге было сформировано «Центральное бюро работы украинской и белорусской академической эмиграции в Чехословакии». Учредительное общее собрание состоялось 28 января 1928 года с участием 18 представителей различных организаций. На заседании был принят устав и определены основные цели объединения: обеспечение работой выпускников на территории Чехословацкой республики и за рубежом, помощь при оформлении визы за рубежом, и оказание любой помощи, которую не могут обеспечить другие организации [10]. При реализации этих запросов союз также просил финансовую поддержку со стороны Министерства иностранных дел Чехословакии.

Недостаток финансовых средств вынудил Центральное бюро работы украинской и белорусской академической эмиграции в Праге обратиться за помощью к правительству Чехословацкой республики, в частности, со следующими требованиями:

1 Чтобы Чехословацкое правительство позволило ученым искать работу в Чехословакии, рассматривая их не как иностранцев, а как лиц, которые лишены своей Родины по-историческим обстоятельствами и до сих пор пользуются гостеприимством братской чехословацкой нации;

2 Чтобы Чехословацкое правительство открыло вопрос об эмиграции в международных форумах;

3 Чтобы Чехословацкое правительство оказало финансовую поддержку в реализации целей и задач союза, чтобы, в конечном счете, помогло украинской и белорусской эмиграции [10].

9 июня 1928 года состоялось внеочередное общее собрание союза, на котором присутствующие пришли к выводу, что с учетом отсутствия финансовой поддержки союз не может достичь своей цели, и поэтому приняли предложение о его упразднении [10].

Белорусская эмиграция в развитии своей национальной жизни работала в тесном контакте с украинскими мигрантами. Результаты этого сотрудничества привели в конце 20-х годов XX века к созданию нескольких совместных организаций. К этим организациям относился и «Фонд дзеля дапамогі українським і беларуським студентам ў Празе» (Фонд поддержки украинских и белорусских студентов в Праге). Это была неполитическая организация, центром которой была Прага. Фонд был создан 29 марта 1929 года. В соответствии с § 7 Устава фонда, главной целью было выдавать стипендии и гранты и оказывать любую помощь украинским и белорусским студентам, обучающимся в университетах Чехословакии [11]. Коммуникативными языками организации были украинский, белорусский и чешский языки. Членами организации могли быть физические или юридические лица. К основным правам членов организации, как это установлено в § 11 устава, относилось участие во всех мероприятиях организации, а также активное и пассивное избирательное право. Обязанностями члена были: соблюдать устав, подчиняться резолюциям, принятыми Фондом поддержки украинских и белорусских студентов в Праге, и платить во время членские взносы [11]. В соответствии с § 15, члены могли иметь право на материальную или моральную поддержку, либо даже оба одновременно, всегда на срок одного семестра, или максимум на срок одного учебного года. Под моральной поддержкой имелась в виду любая помощь, которая не вытекает прямо из бюджета Фонда поддержки (приобретение второй работы, другой стипендии или ссуды, право пользования библиотекой, получение рекомендации и т. д.). Под материальной поддержкой имелось в виду выделение стипендии в денежной или натуральной форме из Фонда поддержки. Размер стипендий определялись Генеральной Ассамблеей. В соответствии с § 16 все материальные поддержки были выданы в форме залогов, которые поддерживающие лица должны были вернуть Фонду поддержки либо единовременным платежом, либо в рассрочку, но не позднее чем пять лет после окончания университета. При чрезвычайных обстоятельствах, в соответствии с § 16 этот срок может быть продлен на основании резолюции комитета, но не позднее чем до 10 лет [11].

Во время своей деятельности Фонд поддержки украинских и белорусских студентов просил финансовую помощь у чехословацкого правительства, как это было в случае в 1931 году. К 1938 году Фонд поддержки украинских и белорусских студентов в Праге состоял из 78 членов [12].

Еще одним проявлением сотрудничества белорусских и украинских мигрантов была «Громада українських і беларуських студентів лісного інженерства в Празі». Это была неполитическая организация, основной целью которой являлась поддержка студентов украинской и белорусской национальности. Коммуникативными языками организации были украинский, белорусский и чешский.

Белорусская эмиграция вкладывала большие усилия в развитие национальной культуры через свои собственные периодические издания. Как упоминалось выше, очень важным был ежемесячник «Беларускі студэнт» (Белорусский студент). Кроме него, большое значение в периодиках белорусской эмиграции имел «Biuletėń Abjednańnia biełaruskich

studenskich arhanizacyjaj "A.B.S.A." » (Бюллетень сопряженных студенческих белорусских организаций), который был написан латиницей на белорусском языке. Бюллетень был редакционно-издательским органом организации «Аб'яднаньня беларускіх студэнцкіх арганізацый (АБСА)». Организация была создана не в качестве политической, а как академически-профессиональное объединение белорусских эмигрантов из Западной Беларуси. Периодическим изданием культурного объединения Франциска Скорины (Biełaruskaje kulturnaje T-vo Fr. Skaryny) было «Iskry Skaryny» (Искры Скорины). Это издание было написано латиницей на белорусском языке.

Несмотря на то, что белорусские эмигранты в Чехословакии не представляли многочисленное сообщество своей деятельностью, они дополняли общую картину социальной и культурной межвоенной Чехословакии. Белорусские эмигранты, большинство из которых были студенты, смогли здесь не только учиться, но и свободно выражать свои мысли, надежды, праздновать национальные праздники, говорить свободно, без насмешек или санкций, свободно работать, также имели право свободно создавать объединения, организации, публиковать журналы и вносить вклад в народную прессу. Новое расположение здесь нашла и Рада Белорусской Народной Республики, которая работала здесь с 1923 по 1943 год [14, с. 85]. Чехословацкая республика, во главе с Т.Г. Масариком, который был в высшей степени заинтересован в национальных движениях славян, помогал белорусской эмиграции не только финансово, но и морально в реализации их деятельности, в выполнении задачи, которая была почти во всех обществах и организациях одинаковой – развитие национальной культуры, поддержка своих земляков и патриотизм. Моральную и финансовую поддержку получали не только белорусские эмигранты, но в основном российские и украинские эмигранты в пределах «Русской акции помощи». В 20–30-х годах XX века белорусские эмигранты неоднократно просили у Министерства иностранных дел Чехословацкой Республики о помощи и поддержки (большинство запросов было выполнено). Министерство иностранных дел Чехословацкой Республики оказывало финансовую поддержку и в сохранении белорусского национального богатства, результатом чего стало создание Белорусского заграничного архива в 1928 году (в 1950 г. вместе с Российским иностранным историческим архивом передано Советскому Союзу, однако большинство документов исчезло) [13].

Наиболее точное описание отношений Чехословакии и белорусского сообщества высказала Лариса Гениуш, которая являлась значительной личностью белорусской эмиграции: «Чехи были такими славянами, о которых я даже не мечтала. Славянство не воспринимают как расу, но как кровное братство с любой и большой надеждой на будущее» [4, с. 110].

На основании выше изложенного можно сделать вывод о том, что «Русская акция помощи», которая после окончания Первой мировой войны привела белорусских эмигрантов на территорию Чехословацкой Республики, выполнила свою основную задачу – помогла получить образование белорусским эмигрантам.

Источники и литература

1. Беларускі студэнт. Прага. 1923. № 4–5.
2. Гарбульова, Л. Русская акция помощи и Словакия. // Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие. Составители: Л. Бабка и И. Золотарев. — Прага: Национальная библиотека Чешской Республики — Славянская библиотека; гражданское объединение «Русская традиция», 2012. — С. 81–88.
3. Kolenovská, D. Běloruská emigrace v Československu (1918 – 1938). // Soudobé dějiny, 2007, č. 1. — 78–105 s.
4. Liashuk, Viktoria. Bieloruská emigrácia v Československu podľa knihy spomienok Larisy Henijuš. Spoved'. // Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá

polovica 20. storočia). L. Harbul'ová (ed). — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009. — S. 98–119.

5. Мирочицкий, Л. Белорусское Студенчество в эмиграции в Праге (20-е годы). // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Т. 2. — Прага: Национальная библиотека Чешской Республики, 1995. — С. 826–832.

6. Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие. Составители: Л. Бабка и И. Золотарев. — Прага: Национальная библиотека Чешской Республики — Славянская библиотека; гражданское объединение «Русская традиция», 2012. — 359 с., 70 илл.

7. Национальный архив Республики Беларусь. Ф. 325. Оп. 1. Д. 15. Л. 55.

8. Národní archiv České republiky. Fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce (Национальный архив Чешской Республики. Фонд Министерство иностранных дел – Русская акция помощи), k. 306.

9. Národní archiv České republiky. Fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce (Национальный архив Чешской Республики. Фонд Министерство иностранных дел – Русская акция помощи), k. 364.

10. Národní archiv České republiky. Fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce (Национальный архив Чешской Республики. Фонд Министерство иностранных дел – Русская акция помощи), k. 369.

11. Národní archiv České republiky. Fond Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (Национальный архив Чешской Республики. Фонд Русские и украинские общества и организации эмигрантов в ЧСР), inv. j. 98.

12. Národní archiv České republiky. Fond Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (Национальный архив Чешской Республики. Фонд Русские и украинские общества и организации эмигрантов в ЧСР), inv. j. 100.

13. Сурмач, А. Белорусский заграничный архив. // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Т. 1. — Прага: Национальная библиотека Чешской Республики, 1995. — С. 85–90.

14. Щабловская, И. Белорусская эмиграция в Чехии и проблемы ее изучения. // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Т. 1. — Прага: Национальная библиотека Чешской Республики, 1995. — С. 29–41.

Russian Action and the Belarusian emigration. The First World War and the fall of the Romanov dynasty in Russia in 1917 triggered a wave of national movement processes. Belarus was not an exception in this matter. During the year of 1917 several organizations of national character were conceived in Belarus but their activities were not successful. An important milestone in the historical development of the Belarusian national movement came about on the 25th March 1918 in Minsk. On this day, the first independent republic - Belarusian National Republic was declared. The invasion of Belarus by the Red Army and the creation of the Belarusian Soviet Socialist Republic brought major changes in the development of Belarus. People who disagreed with the political developments in the country were forced to leave Belarus and to choose their life abroad as immigrants. Russian-Polish war, which ended in 1921, helped the next wave of the migration. After 1918, people of Russian and Ukrainian descent came to Czechoslovakia. Belarusian population represented the third largest ethnic community among the emigrants from former Russian empire. Prague became the centre of the Belarusian immigration in Czechoslovakia. Belarusian national life in Czechoslovakia developed mainly through their own organizations, clubs and newspapers. During the twenties and thirties of the 20th century the Belarusian migrants received the material and financial support and help in the interwar Czechoslovakia according to the project, which was known as Russian Action.

Р.Р. Лазько

Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

ПАЛІТЫКА САВЕЦКАЙ РАСІІ АДНОСНА БЕЛАРУСІ І УКРАЇНЫ Ў ПЕРШЫ ГОД БАЛЬШАВІЦКАЙ ДЫКТАТУРЫ: ПАРАЛЕЛІ І РАЗЫХОДЖАННІ

Урад Савецкай Расіі пачынаў сваю палітыку адносна Ўкраіны і Беларусі па агульным сцэнарыі, асноўнай ідэяй якога было растварэнне нацыянальных арганізацый у сістэме саветаў. Правал гэтага сцэнарыя ў снежні 1917 г. і розны характар сацыяльнай апоры большавікоў ва Украіне і Беларусі прымусіў ленінскі ўрад прыняць асобныя варыянты палітыкі на ўкраінскім і беларускім накірунках. З вясны 1918 г. да фактараў, вызначаўшых разыходжанні ў гэтай палітыцы, далучыўся неаднолькавы юрыдычны статус Украіны і Беларусі ва ўмовах германскай акупацыі. Аднак інструментальны характар беларускай і ўкраінскай палітыкі Савецкай Расіі не змяніўся.

Рэаніміраваная ў сучаснай гістарыяграфіі і напоўненая новым зместам чоткая савецкая формула “Ленін і Сталін – арганізатары БССР” [1] можа сёння служыць падказкай даследчыкам адпаведнай праблемы. Аднак яе праўдзівасць павярхоўная. Яна не дае адказу на пытанні аб прычынах і ўмовах, у якіх кіраўніцтва Савецкай Расіі, што складалася з большавікоў-інтэрнацыяналістаў, адэптаў сусветнай рэвалюцыі, прыйшло да рашэння аб стварэнні фікцыі беларускай нацыянальнай дзяржавы ў форме савецкай рэспублікі. Паглыбіць разуменне гэтых прычын і гістарычных умоў дазваляе разгляд працэсу зараджэння беларускай савецкай рэспублікі ў цеснай сувязі з аналагічным працэсам ў Украіне.

Але чаму ў гэтай сувязі? Справа ў тым, што Ўкраіна была адным з тых рэгіёнаў былой Расійскай імперыі, дзе рэчаіснасць прымусіла большавіцкі ўрад з першых дзён яго існавання перайсці ад лозунгаў да справы ў нацыянальнай палітыцы. Асноўным кампанентам гэтай рэчаіснасці было хуткае фарміраванне руху да аддзялення Украіны ад Расіі на аснове права народаў на самавызначэнне – ідэі, да якой уплывовыя ў Украіне сацыялістычныя партыі, у адрозненне ад большавікоў, ставіліся прыныпова і прагматычна. Даследаванне палітыкі расійскага большавіцкага ўрада адносна Беларусі з улікам іх палітыкі на ўкраінскім геапалітычным полі стварае выдатную магчымасць выявіць адпаведнасць названай ідэі як прапагандысцкага лозунга *рэальным мэтам* нацыянальнай палітыкі большавікоў, прасачыць фарміраванне механізма гэтай палітыкі і лепш зразумець яе сутнасць у дачыненні да Беларусі. Вагу ўкраінскага крытэрыя для ацэнкі гэтай палітыкі павышае эканамічнае і стратэгічнае значэнне Украіны для расійскай дзяржавы. Тут знаходзіўся шэраг яе важных эканамічных цэнтраў, яе выхад да паўднёвых мораў, стратэгічныя граніцы. Галоднай і халоднай зімой 1917 - 1918 гг. нялёгка было абыйсціся без ўкраінскага хлеба і вугалю. Кантроль над Украінай меў і вялікае палітычнае значэнне, з’яўляючыся сведчаннем здольнасці большавікоў падпарадкаваць сабе Расію ў цэлым і пашырыць яе ўплывы за этнічна рускія межы пад сцягам сусветнай рэвалюцыі. Па ўсіх гэтых прычынах магчымая страта Украіны моцна трывожыла большавіцкі ўрад.

А сітуацыя вяла якраз у гэтым накірунку. Абвясціўшы 7(20) лістапада Ўкраіну самастойнай народнай рэспублікай (УНР), ўкраінская Цэнтральная Рада паспяхова стварала атрыбуты нацыянальнай дзяржаўнасці. Яна ўжо далёка прайшла па шляху фарміравання адной з апор гэтай дзяржаўнасці – нацыянальнага войска, 16 лістапада прыняла закон аб выбарах ва Ўкраінскі ўстаноўчы сход на аснове ўсеагульнага, роўнага і прамога выбарчага

права пры тайным галасаванні [2, с. 223]. Інакш гаворачы, яна поўным ходам рэалізавала лозунг аб нацыянальным самавызначэнні. Пры гэтым украінскія лідары не адмовіліся ад ідэі федэрацыі ўсіх дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі былой Расійскай імперыі, настойваючы, аднак, на тым, што кіраваць ёю мусіць *федэратыўны орган, які будзе абанірацца на ўсе сацыялістычныя партыі, існаваўшыя на гэтых тэрыторыях*. 23 лістапада Генеральны сакратарыят (урад) УНР звярнуўся да існаваўшых рэгіянальных урадаў і Саўнаркама Расіі з прапановай пачаць у Кіеве перагаворы аб стварэнні на гэтай аснове ўрада федэратыўнай Расійскай рэспублікі [3, с.136]. Такім чынам, урад УНР фактычна перахапіў у ленінскага ўрада ініцыятыву ў справе перабудовы Расіі: у той час, як ленінскі ўрад спыніўся на “Дэкларацыі правоў народаў Расіі” ад 2 лістапада, пераўтвараючы яе ў зборнік палітычных лозунгаў, украінскі ўрад прыступіў да яе практычнай рэалізацыі.

Пераход нацыянальных рухаў народаў Расіі да рэалізацыі свайго права на самавызначэнне і стварэнне нацыянальных дзяржаў стаў адным з шэрагу фактараў, якія дапамаглі Леніну ясна ўсвядоміць недастатковасць той падтрымкі, якую яго партыя мела ў сталіцы, для заваявання ўсёй Расіі. Другім была пазіцыя саветаў сялянскіх дэпутатаў, выражаная ў асуджэнні балышавіцкага перавароту Выканкамам іх Усерасійскага савета. Усведамляючы слабасць уплываў партыі ў правінцыяльнай Расіі, група членаў балышавіцкага ЦК і ленінскага ўрада дзеля іх расшырэння патрабавала стварыць кааліцыйны сацыялістычны ўрад. Ленін рашуча выступіў супраць. Некалькі членаў ЦК і ленінскага ўрада ў знак пратэсту супраць гэтай пазіцыі пакінулі свае пасты. Савецкая Расія ўвайшла першы пасля прыходу балышавікоў да ўлады палітычны крызіс. У гэты крытычны для балышавіцкай улады момант Ленін ініцыяваў перавыданне сваёй брашуры, напісанай восенню, “Удзержат ли большевики государственную власть?” У прадмове да яе, якая мае дату 9 лістапада, ён так адказваў на пастаўленае ў загалоўку пытанне: “Не словамі, а справай цяпер трэба адказваць на гэта пытанне.” Сярод гэтых спраў ён ставіў на першыя месцы - акрамя, зразумела, дасягнення міру - “неадкладныя і рэвалюцыйныя меры супраць памешчыкаў, неадкладнае аднаўленне поўнай свабоды для Фінляндыі, Украіны, Беларусіі, для мусульман і г. д.” [4, с. 289, 299, 300]. Названыя меры мусілі мець дэманстратыўны эфект, спрыяць заваяванню даверу да ўзяўшай уладу партыі.

Здавалася б, на першы погляд, што прапанова, выказаная Генеральным сакратарыятам УНР, ішла насустрач пазіцыі, выказанай кіраўніком Саўнаркама, бо была крокам да “поўнай свабоды” няпоўнапраўных народаў Расіі. Але на справе было наадварот. Прапанова ўкраінскага ўрада не магла быць прынятая перамогшай у савецкім кіраўніцтве ленінскай групай пасля таго, як яна адкінула ідэю аб кааліцыі сацыялістычных партый пры фарміраванні савецкага ўрада ў Петраградзе. Прыняць тую ж самую ідэю як палітычную аснову федэрацыі народаў Расіі азначала б дэзавуіраваць яе тагачасную палітыку. Не магло ленінскае кіраўніцтва прыняць гэту ідэю яшчэ і таму, што было не ўпэўнена ў сваёй здольнасці кантраляваць федэратыўныя органы, калі б яны ствараліся знізу, пры роўнапраўным удзеле ўсіх патэнцыяльных суб’ектаў федэрацыі. Гэта ясна засведчылі вынікі выбараў ва Устаноўчы сход, якія балышавікі прайгралі. Такім чынам, як прызнаваў Сталін, паміж Саўнаркамам і ўкраінскім урадам узнікла разыходжанне *на пытанні аб уладзе* [5, с. 7 - 8], ды не толькі ў Украіне, але і ва ўсёй Расійскай рэспубліцы. Так склаўся грунт для канфлікта, ад вырашэння якога залежаў лёс будучай федэрацыі – не толькі яе форма, але і яе рэальны палітычны змест.

Саўнаркам паспрабаваў нейтралізаваць свайго ўкраінскага саперніка, абраўшы адносна яго тактыку “растварэння” нацыянальных арганізацый у сістэме саветаў, у якіх балышавікі мелі моцныя ўплывы. Такая тактыка ясна праглядаецца ў размове Сталіна па прамым провадзе з членам украінскага нацыянальнага ўрада, левым украінскім эсэрам Н. В. Поршам 17 (30) лістапада 1917 г. Ад імя Саўнаркама Сталін выказаў згоду на перабудову Расійскай рэспублікі на федэратыўных асновах, калі за гэта выкажацца нацыянальны (у гэтым выпадку - украінскі) Устаноўчы сход. Для ленінскага Саўнаркама, аднак, было важна,

каб “улада ў краі (ў Украіне - Р. Л.), **як і ў іншых абласцях** (выдзелена намі - Р.Л.) знаходзілася ў руках усёй сумы рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, уключаючы сюды і арганізацыі Рады” [6, с. 52].

У кантэксце гэтай пазіцыі ленінскага ўрада неабходна разглядаць і рашэнне Саўнаркама ад 2 снежня 1917 г. аб падтрымцы ініцыятывы Беларускага абласнога камітэта (БАК) пры Ўсерасійскім сялянскім савеце аб правядзенні Ўсебеларускага з’езда. Першае, на што неабходна звярнуць увагу, чытаючы паведамленне петраградскіх “Известий” аб дасягнутым пагадненні, гэта характарыстыка БАК “як чыста сялянскай арганізацыі, якая стаіць на грунце канфіскацыі памешчыцкіх зямель і прызнання савецкай улады ў цэнтры і на месцах” [7, 6 дек.]. Здавалася б, што ў Заходняй вобласці, дзе толькі што большавікі здабылі пераканаўчую перамогу на выбарах ва Ўстаноўчы сход, у іх не было падстаў трывожыцца наконт масавай падтрымкі сваёй улады. Але гэта ўражанне падманлівае. Іх масавая база тут – гэта амаль цалкам служачыя франтавых і тылавых арганізацый Заходняга фронту, а не мясцовае насельніцтва, што неаднаразова прызнавалі самі большавікі [8, с. 217]. Па меры таго, як развальваўся фронт, знікала і масавая падтрымка. У гэтай сувязі звернем увагу на адно важнае сведчанне старшыні БАК Яўсея Канчара аб перагаворах бакаўцаў з Леніным і Сталіным, зробленае па свежых слядах, у 1918 г., наконт стварэння “Беларускай народнай Савецкай Рэспублікі”. “Арганізуйце [яе], калі за вамі ідуць беларускія сяляне і рабочыя, - сказаў Сталін, - гэта для нас лепш, бо нам патрэбна сур’ёзная апора, і калі вы створыце гэту апору і ўхіліце тыя дэфекты, якія ёсць цяпер (г. зн. у снежні 1917 г.) на месцы ў Мінску (гаворка ідзе аб “Савецкім камісарыяце Заходняй вобласці”, - удакладняў Канчар), то Савет народных камісарыяў нічога іншага жадаць не будзе” [9, с. 90].

Відавочна, большавіцкае кіраўніцтвам абрала адносна Беларусі варыянт той самай тактыкі “растварэння” нацыянальных арганізацый у сістэме саветаў, які яно спрабавала рэалізаваць на Украіне да 4 снежня 1917 г., да таго моманту, калі правалілася яго задумка ў пэўным сэнсе “украінізаваць” і легалізаваць большавіцкія саветы праз Усеўкраінскі з’езд саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, які адкрыўся ў гэты дзень. Заўважым, што Сталін у размове з Поршам выказаўся не толькі аб Украіне. Для ленінскага Саўнаркама было важна, каб “улада... і ў іншых абласцях знаходзілася ў руках усёй сумы рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў”, уключаючы і арганізацыі Рады. Ідэя аб магчымасці супрацоўніцтва большавікоў з дэмакратычнымі нацыянальнымі арганізацыямі мела не ўкраінскае, а агульнарасійскае прызначэнне, і рэалізавалася ў раёнах, дзе яны не мелі дастатковай апоры.

Аднак абраная ЦК РСДРП(б) і Саўнаркамам тактыка “растварэння” і падпарадкавання нацыянальных дэмакратычных арганізацый правалілася - спачатку ў Украіне - 4 снежня і ў наступныя дні, - а неўзабаве і ў Беларусі. Большавіцкай меншасці Ўсеўкраінскага з’езда саветаў, не здолеўшай абаперціся на ўзброеную сілу, давялося пераязджаць з Кіева ў Харкаў, правесці там асобны з’езд і ствараць другую, савецкую Украіну. А ў Беларусі быў рэалізаваны іншы сцэнарый: не здолеўшы стварыць на Ўсебеларускім з’ездзе дастатковую трывалай апору, затое маючы ў краі значныя ваенныя сілы, большавікі, навучаныя ўкраінскім вопытам, проста разганалі з’езд. Яго разгону паспрыяла пераўтварэнне тэрыторыі Беларусі ў важны плацдарм мабілізацыі сіл для барацьбы з украінскай Радай пасля нарады ў Стаўцы, праведзенай 7 снежня з удзелам тэрмінова прыехаўшага сюды Антонава-Аўсеевіча. Большавікі дзейнічалі ў Беларусі як на прыфрантавай тэрыторыі, а фронтам сталі ўсходнія раёны Украіны. Выкарыстаўшы рэпрэсіі, яны ўтрымалі ўладу, але на нейкі час адштурхнулі ад сябе невялікую групу мясцовых “большавізаваўшыхся” нацыянальных дзеячаў і вымушаны былі падтрымліваць сваю ўладу ў краі выключна ваеннай сілай.

Так скончыўся кароткі першы этап у нацыянальнай палітыцы Савецкай Расіі і пачаўся новы. Фактарамі, вызначыўшымі яго змест, былі далейшая таталітарная эвалюцыя савецкай улады, якая знайшла адлюстраванне ў разгоне Ўстаноўчага сходу 5 студзеня 1918

г., а таксама развязанне бальшавікамі грамадзянскай вайны ва Ўкраіне супраць Цэнтральнай Рады, прывяло спробаў выкарыстаць лозунг самавызначэння народаў для недапушчэння акупацыі Германіяй новых тэрыторый былой Расійскай імперыі, спыненне ёю перамір'я і пашырэнне акупацыі да лініі Пскова, Полацка і Дняпра. Як і ў першыя месяцы савецкай улады, “маторам” яе нацыянальнай палітыкі заставаўся кіраўнік Саўнаркама У. І. Ленін. Яго публіцыстыка з мяжы 1917 – 1918 гг., складзеныя ім нарматыўныя дакументы савецкай улады дазваляюць сцвярджаць, што перабудова нацыянальных адносін у Расіі па-ранейшаму разглядалася ім як адна з важнейшых умоў перамогі гэтай улады. Разам з тым, набыты за першыя месяцы даволі супярэчлівы, хутчэй негатыўны вопыт нацыянальнай палітыкі дазволіў яму лепш асэнсаваць складанасць гэтай сферы і тыя пагрозы для савецкай улады, якія ў ёй хаваліся. У напісанай ім падчас кароткачасовага водпуску ў Фінляндыі працы “Из дневника публициста» (фактычна гэта быў план работ на бліжэйшы час) ён пытаўся: “Як “заваёўваць” на бок Расійскай сацыялістычнай рэспублікі Саветаў іншыя нацыі наогул і нацыі, якія прыгняталіся да гэтага вялікаросамі, у асаблівасці?” [11, с.188]. У гэтым пытанні мы бачым, з аднаго боку, выраз прызнання Леніным невялікай эфектыўнасці намаганняў, зробленых да таго часу савецкай уладай, каб забяспечыць падтрымку ёй нацыянальных ускраін, а з другога боку – характэрную для яго ўвязку ўнутранай нацыянальнай палітыкі з праблемай вываду сацыялістычнай рэвалюцыі за межы адной краіны, пераўтварэння яе ў сусветную.

Першым практычным вынікам ленінскага роздуму аб набытым вопыце нацыянальнай палітыкі быў адыход ад дэмакратычнай ідэі права нацый на самавызначэнне, ляжаўшай у яе аснове, да палітыкі на аснове сацыялістычнага прынцыпа самавызначэння рабочых і сялян Расіі. Гэты паварот фіксаваўся ў “Декларации прав трудящегося и эксплуатируемого народа», прапанаванай Устаноўчаму сходу 5 студзеня 1918 г., адхіленне якой і паслужыла зачэпкай для яго роспуску. У ёй сярод іншых задач Устаноўчаму сходу было прапанавана заняцца стварэннем асноў “федэрацыі савецкіх рэспублік Расіі” на грунце самавызначэння рабочых і сялян кожнай нацыі [11, с. 223]. Гэта ідэя была пакладзена і ў аснову рашэнняў Трэцяга з’езда Саветаў, які адбыўся ў сярэдзіне студзеня.

Неабходнасць для ленінскага ўрада засяродзіцца на барацьбе за мір з Германіяй прывяла да непрацяглага зацікаўлення ў вобласці нацыянальнай палітыкі. Аднак у сярэдзіне сакавіка яго актыўнасць ў гэтай вобласці зноў аднавілася. Як і ў першыя месяцы савецкай улады, гэтая актыўнасць была абумоўлена, перш за ўсё, ленінскім перакананнем у тым, што перабудова нацыянальных адносін у Расіі на аснове федэрацыі з’яўляецца сродкам аднаўлення рэальнага адзінства дзяржавы. Асаблівую вагу поглядам Леніна на гэты конт надавала тая акалічнасць, што яны выказваліся ім ў сувязі з распрацоўкай праграмных дакументаў дзейнасці партыі і ўрада – у адным з накідаў праекта праграмы партыі [12, с. 73] і ў варыянце артыкула “Очередные задачи Советской власти” [12, с. 151]. Такім чынам, гэтая ідэя стала для Леніна і яго ўрада стратэгічнай і ў гэтай якасці яна з’явілася дырэктывай для дзейнасці сталінскага Наркамата па справах нацыянальнасцей. Пры гэтым, праводзячы яе ў жыццё, Сталін настойліва падкрэсліваў, што федэрацыя можа быць створана толькі на аснове савецкай улады на месцах [5, с. 66 – 73, 74 – 78].

Заўважым, што на новым этапе шляхі нацыянальнай палітыкі Савецкай Расіі ў Украіне і Беларусі разыйшліся, што было абумоўлена, у першую чаргу, розніцай юрыдычнага статуса абедзвюх тэрыторый у сістэме германа-расійскага мірнага ўрэгулявання. Адпаведна Брэсцкаму міру Савецкая Расія абавязалася прызнаць мірны дагавор з дзяржавамі Чацвярнага саюза, падпісаны Украінскай Народнай Рэспублікай (УНР) і заключыць з ёю свой мірны дагавор [13, с. 365 – 370] як з суб’ектам міжнароднага права. З гэтага вынікала і неабходнасць устанаўлення ўкраінска-расійскай дзяржаўнай граніцы. Становішча Беларусі пасля заключэння Брэсцкага міру было прынцыпова іншым. Фактычна Германія і Савецкая Расія падзялілі яе, праігнараваўшы імкненне беларускага палітычнага прадстаўніцтва – Рады Ўсебеларускага з’езда – прыняць удзел у перагаворах дзеля абароны

інтарэсаў беларускага народа. Германія прымусіла Расію адмовіцца ад паўночна-заходняй часткі Беларусі, якую яна перадала Літве, але Цэнтральная і Усходняя яе часткі да Дняпра і Заходняй Дзвіны юрыдычна заставаліся часткай Расійскай дзяржавы, часова акупаванай Германіяй да заключэння ўсеагульнага міру. Фактычна гэтая тэрыторыя стала закладам пад тую кантрыбуцыю, якую Расія абавязвалася выплаціць Германіі.

Такім чынам, з прававога пункту гледжання розніца становішча большай часткі Беларусі, акупаванай Германіяй, у параўнанні з Украінай, заключалася ў тым, што Украіна была самастойнай дзяржавай, хоць і прыняўшай пратэктарат Германіі, а Беларусь заставалася часткай Расійскай дзяржавы, часткова выведзенай з-пад расійскай юрысдыкцыі. Гэтая розніца вызначыла і рознае стаўленне расійскага савецкага ўрада да Украіны і Беларусі. Не жадаючы назаўсёды змірыцца з панесенымі тэрытарыяльнымі стратамі, спадзеючыся на будучую германскую рэвалюцыю як на кардынальнае рашэнне тэрытарыяльнай праблемы, спрыяючы ёй, урад Савецкай Расіі ў той жа час быў вымушаны выпрацоўваць розныя для Украіны і Беларусі спосабы набліжэння той сітуацыі, калі вяртанне страчаных тэрыторый будзе магчымым.

Эфектыўным сродкам барацьбы за вяртанне Украіны было “выцісканне” нямецкіх акупантаў (фармальна – саюзнікаў УНР) з яе тэрыторыі шляхам разгортвання партызанскага вызваленчага руху. Аднак ініцыяваць і накіроўваць гэты рух ад свайго імя ЦК РКП(б) і СНК не маглі, бо гэта немінуча вяло да зрыву “мірнай перадышкі” ў адносінах з Германіяй і да прагназаванага Леніным краху савецкай улады [11, с. 249 – 250]. Па ініцыятыве У.Леніна была прынята тактыка “мір для Расіі, вайна на Украіне”, што азначала неабходнасць для украінскіх бальшавікоў арганізаваць барацьбу супраць акупантаў ад свайго імя, не правакуючы Германію на вайну супраць Савецкай Расіі [14, с. 199 – 200; 15, с. 53], а гэта, у сваю чаргу, патрабавала фармальнага аддзялення як Украінскай Савецкай Рэспублікі ад РСФСР, так і ўкраінскай бальшавіцкай арганізацыі ад РКП(б). Пераадолеўшы моцнае супраціўленне з боку ўкраінскіх бальшавікоў-інтэрнацыяналістаў, ленінскі Саўнаркам на працягу вясны 1918 г. дамогся як фармальнага аддзялення камуністычнай арганізацыі Украіны ад РКП(б), так і абвешчэння незалежнасці Савецкай Украіны ад Савецкай Расіі.

У Беларусі Савецкая Расія не мела патрэбы хавацца за шырмай фармальна незалежнай беларускай савецкай рэспублікі і нават асобнай камуністычнай партыі. Дастаткова было ўпотаі падтрымліваць антыакупацыйны рух у Беларусі (які, між іншым, узнікаў стихійна і набываў вострыя формы ўзброенага супраціўлення), каб прымусіць немцаў скараціць тэрміны акупацыі. Гэтую ролю магла выканаць тэрытарыяльная арганізацыя бальшавікоў — Паўночна-Заходняя, кіраўніцтва якой перад акупацыяй немцамі Мінска перамясцілася ў Смаленск.

Савецкі ўрад улічваў гэтую розніцу сітуацыі на беларускім і ўкраінскім напрамках сваёй нацыянальнай палітыкі, калі вясной 1918 г. пад прымусам вынікаў Брэсцкага міру з новай энергіяй ўзяўся за перабудову Расіі на аснове савецкай федэрацыі. У сакавіку — красавіку 1918 г. І. Сталін неаднаразова выступаў у друку на гэтую тэму і нарэшце 3 і 4 красавіка на старонках “Правды” апублікаваў урадавы праект федэралізацыі Расіі. Адпаведна сталінскай схеме, Расійская Федэрацыя павінна была стаць “саюзам канкрэтных гістарычна вылучыўшыхся тэрыторый, якія адрозніваюцца як асобным бытам, так і нацыянальным складам” [5, с. 68]. Ён пералічыў шэраг такіх суб’ектаў будучай федэрацыі, прапанаваў падзел паўнамоцтваў паміж яе федэральнымі (“цэнтральнымі”) органамі і абласнымі, намеціў канструкцыю заканадаўчай (па яго словах — цэнтральнай) і выканаўчай улады. У заключэнне Сталін палічыў неабходным падкрэсліць, што федэралізм у Расіі, “як і ў Амерыцы, і ў Швейцарыі” адыграе “пераходную ролю да будучага сацыялістычнага ўнітарызма” [5, с. 73].

Пры праглядзе гэтай сталінскай схемы адразу кідаецца ў вочы адсутнасць Беларусі ў пераліку суб’ектаў будучай Расійскай Федэрацыі. Сталін называў Польшчу, Украіну, Фінляндыю, Крым, Закаўказзе (дапускаючы яго распад на 3 адзінкі), Туркестан, Кіргізскі

край, Татара-Башкірскую тэрыторыю і нават Сібір. Але Беларусі ў ім не было [5, с. 69 – 70], як не было яе і ў іншых сталінскіх і наогул урадавых дакументах таго часу.

Адну прычыну яе выпадзення мы ўжо ведаем: стварэнне рэспублікі ва ўмовах германскай акупацыі большай часткі Беларусі было непатрэбнай для савецкага ўрада і нават рызыкаўнай антыгерманскай дэманстрацыяй. Але неабходна назваць і другую прычыну. Як мы адзначылі вышэй, у пачатку снежня 1917 г. бальшавіцкае кіраўніцтва збіралася ствараць Беларускаю савецкую рэспубліку. Але вопыт той першай спробы, якая завяршылася разгонам Усебеларускага з’езда, прымусіў яго ўсвядоміць, што ў Беларусі бальшавікі не маюць з кім ствараць такую рэспубліку. Беларускі абласны камітэт пры Ўсерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў, не з’яўляючыся бальшавіцкай арганізацыяй, спадзяванняў ленінскага ўрада не апраўдаў, а бальшавіцкі Аблвыкамзах наогул не ўспрымаў ідэю Беларускай рэспублікі.

Не здолеўшы стварыць гэтую рэспубліку ў снежні 1917 г. па названай прычыне, савецкі ўрад вясной 1918 г., ва ўмовах германскай акупацыі большай часткі Беларусі, меў яшчэ менш падстаў, каб ствараць яе ці хоць бы дэклараваць яе стварэнне. Але з улікам перспектывы вызвалення Беларусі не выключалася сітуацыя, калі Беларуская савецкая рэспубліка аказалася б запатрабаванай. Менавіта з улікам гэтай перспектывы група беларускіх левых сацыялістаў была прынятая ў “школу Наркамнаца”, у якім быў створаны беларускі адзел – Беларускі нацыянальны камісарыят. Яго прызначэннем было гадаванне нацыянальных савецкіх кадраў [гл. 16, с. 4 – 15]. Аднак абмежаванне функцый Белнацкама культурна-асветніцкай і палітычна-прапагандысцкай працай (галоўным чынам сярод бежанцаў) сведчыла аб тым, што яго дзейчым адводзіцца дапаможная роля “спадарожнікаў” савецкай улады, перадатчыкаў яе палітыкі ў беларускае нацыянальнае асяроддзе, але не стваральнікаў гэтай улады ў Беларусі. Беларускія нацыянальныя кадры не спатрэбіліся ў такой адносна самастойнай ролі нават у лістападзе – снежні 1918 г., калі Чырвоная Армія пайшла на Захад, а ў яе абозах адправіліся на тэрыторыі, якія пакідала Германія, эстонскі, літоўскі і латышскі савецкія ўрады. Усе яны былі створаны ў кабінёце Сталіна [17, с. 83 – 84]. Да ліку прычын гэтага выключэння Беларусі з ланцуга ствараўшыхся савецкіх рэспублік, акрамя недаверу ЦК РКП(б) да нешматлікай групы беларускіх нацыянал-камуністаў, далучыўся такі магутны фактар, як упэўненасць ленінскага кіраўніцтва ў паспяховым разгортванні сусветнай рэвалюцыі. Рашаць задачу яе прасоўвання на Захад лепш былі падрыхтаваныя старыя правяраныя кадры камуністаў-інтэрнацыяналістаў з Паўночна-Заходняй арганізацыі РКП(б), тыя, што ў канцы 1917 г. разганялі Ўсебеларускі з’езд. Толькі прыкладна за тыдзень да новага 1919 г. сітуацыя прынцыпова змянілася: стала відавочна, што сусветная рэвалюцыя ў чарговы раз затрымліваецца, а ўнутраная контррэвалюцыя набірае небяспечную для бальшавікоў дынаміку. Тады і спатрэбілася Беларуская савецкая рэспубліка ў ролі палітычнага інструмента ЦК РКП(б) са сваім наборам палітычных задач. Як і адноўлены ўкраінскі савецкі ўрад, урад савецкай Беларусі быў пастаўлены ў прамое падпарадкаванне ЦК РКП(б), а яго кантралёрам ад ЦК, перадатчыкам дырэктаў партыйнага цэнтра, быў прызначаны адзін з арганізатараў разгону Ўсебеларускага з’езда А. Мяснікоў [18, с. 51; 19, л. 7].

На заканчэнне напрашваецца вывад аб тым, што абедзвюм савецкім рэспублікам – Украінскай і Беларускай – прызначалася роля палітычных інструментаў Савецкай Расіі, прызначаных служыць стабілізацыі бальшавіцкай улады і яе пашырэнню на захад. Пры гэтым беларускі інструмент ствараўся з разлікам на яго выкарыстанне для дасягнення новай “перадышкі”, неабходнасць якой для савецкай улады выявілася ў гэты час. На гэты раз яна была пажаданай у адносінах з Польшчай, пачаўшай сваю экспансію з захаду ў сітуацыі, калі сілы контррэвалюцыі наступалі з усходу. Узорам для выкарыстання на гэтым накірунку тактыкі перадышкі быў нядаўні вопыт германскай акупацыі Украіны, адкуль немцы замест пажаданага імі хлеба, паводле Леніна, “вывезлі рускі бальшавізм”, рэвалюцыю, а ў дадатак яшчэ выбілі там (“вышиблі”) нацыянальны рух [20, с. 160, 181; 21, с. 182].

Крыніцы і літаратура

1. Карнейчык, Е., Папоў Ф., Шкляр М. В. І. Ленін і І. В. Сталін – арганізатары Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі / Е. Карнейчык, Ф. Папоў, М. Шкляр. - Мн., Дзяржвыдавецтва БССР, 1949.
2. Кульчицкий, С. В. СССР в 1917 - 1922 годах: характер и пределы советской национальной государственности / С. В. Кульчицкий. // Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. – М.: Наука, 1999.
3. Політична історія України: XX століття. – У 6 т. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 - 1920). – Київ : Вид. “Генеза”, 2003.
4. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. - Т. 34.
5. Сталин, И. В. Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947 - Т. 4.
6. Михутина, И. Украинский Брестский мир / И. В. Михутина. - М.: Издат-во «Европа», 2007.
7. Известия, 1917.
8. Кнорын, В. Камуністычная партыя на Беларусі / В. Кнорын // Беларусь. Нарысы гісторыі, культуры і рэвалюцыйнага руху. – Мн., 1924.
9. Скалабан, В. Яўсей Канчар – палітык, гісторык, мемуарыст / В. У. Скалабан. - Беларуская Думка. - 2010. - №1.
10. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 60-п. – Воп. 3. – Спр. 231.
11. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. - Т. 35.
12. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. - Т. 36.
13. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сб. док. Т.1. (1917—1918 гг.). М., 1968.
14. Скрипник, М. Статті й промови. – Т.1: Пролетарська революція на Україні / М. Скрипник. - Харків: Державне вид-во України, 1930.
15. Никольников, Г. Л. Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир: от заключения до разрыва) / Г. Л. Никольников. - М., 1968.
16. Лазько, Р. Белнацкам і Наркамнац: першы прыкры вопыт узаемаадносін / Лазько Р. // Беларускі гістарычны часопіс. - 2012. - №2.
17. Лазько, Р. Р. Паварот да новай “перадышкі” і абвясчэнне БССР / Лазько Р. // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы : міжнародная навук. канф. (2008, Гомель): матэрыялы / рэдкал. : Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) і інш. - Гомель: УА ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008.
18. Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь - декабрь 1918 г.). Сб. документов. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1970.
19. НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 21. – Спр. 2534.
20. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. - Т. 37.
21. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. - Т. 38.

Policy of the Soviet Russia concerning Belarus and Ukraine during the first period of Bolshevik dictatorship: parallels and differences. The government of the Soviet Russia began the policy concerning Belarus and Ukraine under the general scenario dissolution of the national organisations in system of councils was which idea. The failure of this scenario in December, 1917 and different character of a social support of Bolsheviks in Ukraine and in Belarus has forced Lenin's government to accept different variants of a policy on the Ukrainian and Belarus directions. Since spring of 1918 to the factors which have specified discrepancies in this policy, the different legal status of Ukraine and Belarus in the conditions of the German occupation However tool character of the Belarus and Ukrainian policy of the Soviet Russia was added has not changed.

**ПАРАДОКСЫ УЛАДЫ: БЕЛАРУСКІ ПАЛІТЫЧНЫ КАМІТЭТ
І ПАЛЕСКІ ПАХОД ГЕНЕРАЛА С. БАЛАХОВІЧА**

Артыкул прысвечаны дзейнасці Беларускага палітычнага камітэта, арганізацыі, якая паўстала напярэдадні вайсковай акцыі генерала С. Балаховіча і ад імя якой восенню 1920 г. была ў другі раз пракамавана Беларуская народная рэспубліка. У працы даецца характэрны асноўных мэтай камітэта, разглядаецца яго асабісты склад ды галоўныя этапы фармавання.

Гісторыя беларускага нацыянальнага руха насычана рознымі парадоксамі, якія яшчэ чакаюць на сваіх даследчыкаў. Адным з іх з’яўляецца другое па ліку абвешчэнне... Беларускай народнай рэспублікі, якое адбылося восенню 1920 г.! Сам па сабе гэты факт вельмі цікавы, тым больш, калі ўзгадаць, што напярэдадні прайшла сваеасаблівая “перазагрузка” беларускага дзяржаўнага праекта ў савецкам варыянце. Ці выпадкавае гэта супадзенне? Навошта генералу С. Балаховічу спатрэбілася, фактычна, стварэнне новай дзяржавы? Каб паспрабаваць хаця б часткова наблізіцца да адказу на гэтыя пытанні, патрэбна больш уважліва прыгледзецца да арганізацыі, якая беспасрэдна прычынілася да гэтых падзей...

У сучаснай гістарыяграфіі стварэнне і дзейнасць Беларускага палітычнага камітэта, на першы погляд, прадстаўлены дастаткова падрабязна. Праблема, аднак, у тым, што сама арганізацыя, худчэй, не з’яўлялася самастойным аб’ектам даследвання, а разглядалася ў больш шырокім кантэксце: нацыянальнага руха, беларускай вайсковай справы ці, уласна, дзейнасці С. Балаховіча [12–15; 17]. Такой падыход дазволіў назапашыць вялікую колькасць фактаграфічных звестак, але непазбежна перавеў самое пытанне ў другаснае рэчышча.

Не выклікае сумневу, што да стварэння Беларускага палітычнага камітэта прывяло падпісанне прэлімінарнага польска-савецкага міра 12 кастрычніка 1920 года. І. Коўкель, нават, сцвярджае, што менавіта гэтага самага дня камітэт заключыў дагавор з генералам С. Балаховічам. Асобнае пагадненне, акрамя таго, было заключана з Савінкавым [13, Ст. 440]. Гэта б азначала, што на момант падпісання польска-савецкага перамір’я, камітэт павінен быў ужо існаваць. Гісторык А. Латышенок выказвае думку, быццам камітэт паўстаў *ad hoc* – наўмысна, як “шыльда для рыхтаванай Пілсудзкім акцыі”, пры гэтым, мы нават не ў стане вызначыць дакладную дату калі гэта адбылося [15, Ст. 146].

На сам рэч, як заўважыў той жа А. Латышенак, у камунікаце Беларускага палітычнага камітэта ідзе гаворка толькі пра ліст, адпраўлены генералу Балаховічу, і не падаецца дата заключэння пагаднення з Б. Савінкавым [15, Ст. 145–146]. Да таго ж, сам камунікат з’віўся ўжо ў канцы кастрычніка 1920 года. Зусім верагодна, што на момант падпісання прэлімінарнага міра, самой арганізацыі яшчэ не было, як, уласна, не існавала і дакладнага плана будучай вайсковай акцыі.

Іншая справа, што Беларускі палітычны камітэт паўстаў не на пустым месцы. Яшчэ 5 чэрвеня 1920 года, напярэдадні савецкай кампаніі, П. Аляксюк стварае аргкамітэт Беларускай рэспубліканскай сувязі, які выступіў за аднаўленне беларускай дзяржавы з апорай на дэмакратычную Польшчу ў межах ВКЛ [10, Т. 1, Ст. 755]. Нажаль, у дадзеным выпадку мы не маем дакладных звестак пра палітычнае запlechча ды канкрэтныя планы Сувязі. Аднак, у нейкім сэнсе, арганізацыйна ды, нават, ідэалагічна, яна сталася папярэднікам Беларускага палітычнага камітэта.

Летам ды на пачатак восені, у сувязі з савецкім наступленнем на Варшаву і пазнейшай катастрофай Чырвонай арміі, беларускія дзеячы апынуліся па розныя бакі фронту. На кароткі час беларускі нацыянальны рух канчаткова страціў арганізацыйнае ды ідэалагічнае адзінства, а створаныя да гэтага інстытуты фактычна перасталі існаваць. У гэтых абставінах, ініцыятыва пераходзіць да тых палітыкаў, хто знаходзіўся бліжэй да кіраўнікоў ваюючых дзяржаў. Як падаецца, рашучую ролю ў далейшых падзеях адыгралі даўнія сувязі П. Аляксюка з камісарам Мінскай акругі. Будучы ва эвакуацыі ў Торунь, В. Рачкевіч дакладаў Ю. Пілсудскаму, што да яго звярнуўся беларускі дзеяч П. Аляксюк “у справе магчымасці арганізавання асобных беларускіх частак з палонных беларусаў” звязаны з урадам А. Луцкевіча” [sic. – аўтар], [9. Стр. 254].

П. Аляксюк тлумачыў заснаванне камітэта неабходнасцю супрацьстаяць палітычным памкненням Б. Савінкава: “...У выпадку паходу праз Беларусь трэба было колючы прыняць цывільную ўладу, і я прыняў яе ад генерала Балаховіча як галаўнакамандуючага” [16, Ст. 26–27]. Падобна пазней апісваў падзеі Я. Лявіцкі (Ядвігін Ш.): “...Трэба было ісці і рабіць сваю работу” [18]. Іншай была версія падзей Л. Дубейкаўскага. “Да мяне звярнуўся Савінкаў. – Узгадваў старшыня Варшавскага беларускага нацыянальнага камітэта. – Я Савінкава сказаў, што вы прызнаеце Беларусь дэ-факта і дэ-юре, аб чым абмяняемся актамі, копію з якіх пашлем Антанце. Ён не згадзіўся на гэта... Савінкаў выехаў да Пінску, і хутка з’явіўся Палітычны Камітэт з Аляксюком на чале...” [16, Ст. 28]. Тое, што новапаўсталая беларуская ўстанова па сваёй назве з’яўлялася калькаю рускага палітычнага камітэта, ускосна сведчыць як пра намаганне надаць ёй легітымную форму беларускага прадстаўніцтва, дык і жаданне выказаць сабе, як раўнаваартаснага партнера.

Ня менш складана вызначыць асабісты склад Беларускага палітычнага камітэта. Першапачтакова ў якасці кіраўніцтва новай арганізацыі ўзгадваліся В. Адамовіч-старэйшы, які займаў пасаду старшыні, Ю. Сянкевіч ды, уласна, П. Аляксюк. Прычым, гэтыя апошнія два выступалі, адначасова, як сябры Рады БНР. Праўда, Ю. Сянкевіч у беларускам руху постаць амаль не вядомая. Што ж да В. Адамовіча-старэйшага, дык паводле некаторых звестак, ён яшчэ падчас панавання савецкай улады рыхтаваў у Гродна паўстанне супраць бальшавікоў, але “падзеі адбываліся занадта хутка” і ад спробы ўзброенага выступлення прыйшлося адмовіцца [«Новая дарога», 13.12.1942, № 34].

Фактычна ж кіраўніком арганізацыі з’яўляўся П. Аляксюк. Акрамя таго, сябрам Беларускага камітэта была ягоная сястра – Яўгенія Аляксючанка, якая разам з Я. Лявіцкім адной з першых выехала з Варшавы ў Пінск, каб дзейнічаць на месцы [18]. Магчыма, ужо пазней, да камітэта далучыліся Р. Астроўскі, які ўвайшоў у склад урада, В. Адамовіч-сын, Я. Міткевіч, А. Лявіцкі, Р. Зямкевіч ды нейкі палкоўнік Бялаеў [7]. Акрамя таго, ад імя камітэта дзейнічала шэраг агітатараў, якія выехалі ў Гродна, Слуцку ды іншыя месца.

Наколькі легка было далучыцца да новай арганізацыі, сведчыць апавед Я. Лявіцкага пра нейкага “сваяка гэнэрала Балаховіча — беларуса з Навагрудчыны”, з якім той пазнаеміўся ў цягніку з Варшавы да Пінска: “Даведаўшыся хто мы такія, ён зразу нам заявіў, што гатоў перайсці ў Палітычны Беларускі Камітэт, бо праца ў нацыянальным напрамку яму болей знаная і блізкая, чым ваеншчына. Так яно пасля і сталася: працавалі разам” [18].

Фактычна, упершыню новая арганізацыя публічна абвесціла аб сабе ў лісце да генерала С. Балаховіча, фармальна датаваным 12 кастрычніка 1920 г. “Будучы глыбока перакананымі, — Гаварылася ў ім, — што армія пана генерала, у складзе якой ёсць вялікая колькасць беларусаў, можа прынесці нашаму краю сапраўдную свабоду і магчымасць стварэння сваёй дзяржаўнасці, прыступаем да супрацоўніцтва з панам і моцна верым, што наша супрацоўніцтва прывядзе да вызвалення беларускага народа” [13].

25 кастрычніка 1920 г. Беларускі палітычны камітэт зрабіў чарговую заяву, якая была часткай сваеасаблівай палітычнай камбінацыі. Камітэт звярнуўся да Б. Савінкава і генерала С. Балаховіча з просьбай аказаць яму дапамогу ў вызваленні Беларусі ад “узурпатарай-бальшавікоў”. С.Булак-Балаховіч у адказ на гэта выступіў з заявай на імя Пілсудскага, што

прымае просьбу і пачынае барацьбу за “самастойную дэмакратычную Беларусь”. Трэцюю заяву зрабілі разам Б. Савінкаў і С. Балаховіч. Яна была адрасавана Пілсудскаму і генералу Урангелю. У ёй абвешчлася аб тым, што “руская народная дабраахвотніцкая армія, якая змагаецца за свабоду ўсіх народаў ды за мір па ўсім міры, атрымаўшы заклік аб дапамозе ад прадстаўнікоў свабоднага беларускага народа”, перайшла мяжу, вызначыную ўмовамі польска-савецкага прэлімінарнага міра [8; 13].

Цікава, што савецкі бок чакаў на нешта падобнае. Яшчэ за месяц да пачатку баявых дзеянняў, К. Радэк пісаў: “...Рубака Булак-Балаховіч, у якасці беларускага партызана, падтрыманы сярэднялітоўскім партызанам Жэлігоўскім, выйдзе на сцэну як прадстаўнік прызнанай праз савецкі ўрад незалежнай Беларускай Рэспублікі. Польшча не будзе вясці вайны з Савецкай расіяй, адбудзецца толькі змена савецкай фармы кіравання на балахоўска-дэмакратычную...”. Праўда, сам жа К. Радэк знаходзіў гэты план у дадзеных абставінах “неваканальным” [11, Ч. 2, Ст. 201–202].

6 лістапада 1920 г. армія С. Балаховіча перайшла ў наступ. “Генерал! Вождь Беларусі! – Гэтымі словамі вітаў свайго палітычнага хаўрусніка пад час сімвалічнай перадачы ўлады ў Тураве П. Аляксюк. – ...Ідзі смела ўперад, удрузі беларускіе штандары над гарыстым Смаленскам, нізінамі Вітэбску і бурным Дняпром Магілёўскім... Ідзі: за Табой і з Табой увесь беларускі сялянскі народ ...” [6]. Фактычна, галоўным напрамкам дзейнасці Беларускага палітычнага камітэта сталася вядзенне агітацыі. З гэтай мэтай выдвалася, нават, газета “Звязтун”. Камітэт звярнуліся з адозвай “Да жыхароў края” [1, Стр. 8]. Іншая адозва да яўрэйскага насельніцтва заклікала да агульнай працы ў імя Беларусі і абяцала прыцягнуць да адказнасці ўсіх адказных за эксецы [1, Стр. 9]. На працягу наступнага тыдня Беларускі палітычны камітэт спрабуе стварыць падставы мясцова адміністрацыі [1, Стр. 10–13]. Аднак, як адзначае той жа А. Латышонак, дзеячам камітэта “не ўдалося здабыць падтрымку мясцовага насельніцтва, хоць папярэдне высланыя дзеячы і агітатары спрабавалі хутка стварыць палітычную арганізацыю” [15, Стр. 153].

Кульмінацыйны момант прыходзіцца на 16 лістапада 1920 г., калі ў Мазыры Беларускі палітычны камітэт абвесціў генерала С. Балаховіча Начальнікам Беларускай дзяржавы. У сваю чаргу, генерал выступіў з заяваю аб непрызнанні існуючых ворганаў БНР і пракламаваў стварэнне новага ўрада на чале з В. Адамовічам-старэйшым (П. Аляксюк заняў пасаду віцэ-прэм’ера ды міністра замежных спраў). Новы ўрад выдаў, худчэй за ўсе, загадзя падрыхтаваны маніфест. Ягонныя галоўныя пастулаты звадзіліся да барацьбы за незалежнасць Беларусі, скліканне ўстаноўчага сходу ды стварэнне беларускай дзяржаўнасці ў цесным саюзе з Польшчай і пры апоры на краіны Антанты. Адначасова Беларускі палітычны камітэт меўся падпісаць новую дамову з Б. Савінкавым, якая фактычна рабіла С. Балаховіча незалежным ад рускага палітычнага камітэта [15, С. 158–159].

Спробу Палітычнага камітэта фактычна ўзурпіраваць ролю беларускага ўрада, сам П. Аляксюк быў схільны разглядаць выключна, як вынік ўнутрынніх супярэчнасцяў. “З пашырэннем справы і патрэбнасці змагання з Савінкавым, – Тлумачыў ён на Пражскай канферэнцыі, – прыйшлося аб’явіць Балаховіча начальнікам дзяржавы, якому даручана прызнаць часовы Беларускі ўрад. Савінкаў ашуканствам павёў далей справу, а таму, пасля канфедыцыяльных умоў, аб’явілі так званы Мазырскі ўрад... Гэты ўрад заключыў Саюз (Сувязь) з Польшчай...” [16, Стр. 26–27].

Беларускія ўстановы сустрэлі новы ўрад ваража. У сваім бюлетне адносна дзейнасці генерала С. Балаховіча Найвышэйшая Рада заявіла, што ягоныя выступленні пад беларускім сцягам “...вядуцца ім на асабісты сстрах і адказнасць” [4, Л. 15]. К. Цярэшчанка пазней узгадваў: “...У гэты час ў Варшаве з беларускіх работнікаў былі Смоліч, Дубейкоўскі і Жаўрыд. Яны няўстанна пратэставалі супраціў Палітычнага Камітэту. ...Патроху Бельведор стаў пераконывацца, што з Алексюком далека не

паедзеш. Быў відна знова зроблен націск на Савінкава і Балаховіча, бо яны сталі ізноў шукаць звязку з беларускімі коламі...” [5, Арк. 48 зв.-49].

Фінал чарговай палітычнай авантуры атрымаўся даволі драматычным і амаль не каштаваў яе арганізатару жыцця [10, Т. 2, Стр. 1355]. Праўда, паражэнне арміі С. Балаховіча не адразу прывяло да ліквідацыі камітэта. 3 лютага 1921 г. адбываецца сустрэча прадстаўнікоў Беларускага палітычнага камітэта П. Аляксюка і В. Адамовіча з Б. Тарашкевічам і А. Уласавым, якія прадстаўлялі частку Найвышэйшай Рады. На ёй, між іншым, Б. Тарашкевіч выказаў ідэю аб “неабходнасці аб’яднання ўсіх накірункаў беларускай палітычнай думкі пад кіраўніцтвам Найвышэйшай Рады” з тым, каб стварыць новы ўрад [3]. Больш таго. Паводле справаздачы кіраўніка гродзенскага акруговага Таварыства стражы крэсвай П. Аляксюка, нават, планавалі прызначыць на пасаду... прэзідэнта Рэчы Паспалітай Беларусь [2, Стр. 7].

Паводле У. Пігулеўскага, яшчэ прынамсі вясной 1921 г. П. Аляксюк быў фактычным кіраўніком камітэта [10, Т. 2, Стр. 1074]. Толькі ў сакавіку 1921 г. прэзідыўм Рады БНР выступіў з патрабаваннем, каб палітычны камітэт, які “быў вынікам разладу і шкоднай працы паленафільскай групы”, разам з Найвышэйшай Радай, “зараз-жа павінны злажыць свае паўнамоцтва і пайсці на супольную працу з Урадам” [4, Лар. 1–3].

“...Патроху стаў развалівацца Палітычны Камітэт, частка якога апынулася на Віленскім бруку. – Пісаў К. Цяшчанка. – Прыехаў ў Вільню і Аляксюк. Прыпадкова я даведаўся, што ен вядзе кой з кім з беларусаў перагаворы аб ўмацаваньні Палітычнага Камітэту. Пры гэтым гаварылася, што Балаховіч, хоць мае дрэннае імя, але яго падтрымліваюць французы і што ім кідацца ня трэба. Але імя Аляксюка прымусіла устрымацца ад новай авантуры. Палітычны Камітэт такім чынам памер не знайшоўшы прыхільнікаў. Застаўшыся ў Вільні Аляксюк распачаў тварыць новую арганізацыю т. званую «Еднасьць». Каля яго згуртаваліся асколкі Палітычнага Камітэту і кой хто з правых беларусаў...” [5, Арк. 48–49 зв.].

Як бачым, стварэнне Беларускага палітычнага камітэта сталася праявай крызіса ў беларускім руху. І хаця пракламаванне БНР восенню 1920 г. з’яўлялася вынікам збройнага чына, гэтага аднаго было мала для стварэння “незалежнай і вольнай” беларускай дзяржавы.

Крыніцы і літаратура

1. Archiwóm Akt Nowych (AAN). – Towarzystwo strazy kresowej (TSK). – Т. 99.
2. AAN. – TSK. – Т. 307.
3. Centralne archiwum wojskowe. – II oddzial Szt.Gen. – Syg. I.303.4.5169.
4. Letuvos mukslu akademijos Vrublevskiu biblioteka. Rankrasciu skirus. – F. 21 – Vnt. 2058.
5. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 60. – Воп. 3. – Спр. 456.
6. «Звястун». – 25.11.1920. – № 4.
7. «Новая дарога». – 13.12.1942. – № 34.
8. «Свобода». – 3.11.1920. – № 92.
9. Jędrzejewicz W., Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego (1867-1935). – Т. II 1918–1926. – Warszawa, 1998.
10. Архівы Беларускай народнай рэспублікі. Кніга 1, том 1, 2 – Вільня-Нью-Ёрк-Менск-Прага: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, таварыства беларускага пісьменства Наша ніва, 1998.
11. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.): зб. дак. і матэрыялаў. У 4 т. Т. 4. Ч. 2. – Мінск, 2008.
12. Грыцкевіч А. Вакол «Слוצкага паўстання» (Барацьба з контррэвалюцыяй у Беларусі ў апошні перыяд грамадзянскай вайны) / А. Грыцкевіч. – Мінск, 1987.

13. Коўкель І. Акцыя Б.Савінкава, С.Булак-Балаховіча і ўдзел у ёй беларускіх палітычных партый і арганізацый / І. Коўкель // Наш радавод. Кніга 8: “Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. Х–XX ст.” – Гродна – Беласток, 1990. – 439 – 450 с.
14. Круталевич, В. История Беларуси : становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В. Круталевич. – 2-е изд., доп. – Минск : Право и экономика, 2003. – 585 с.
15. Латышонак, А. Жаўнеры БНР / А. Латышонак. – Беласток-Вільня, 2009. – 365 с.
16. Пратакол паседжанняў Беларускай Нацыянальна-Палітычнай Нарады ў Празе, 26–30 верасня 1921 г. // “Спадчына”. – 1999. – № 5–6.
17. Сташкевіч, М. Непазбежнае банкруцтва (з гісторыі палітычнага краху нацыяналістычных партый у Беларусі. 1917–1925 гг.) / М. Сташкевіч. – Мінск, 1974. – С. 132.
18. Ядвігін, Ш. На абарону Бацькаўшчыны / Прадмова С. Ёрш // Arche-пачатак // Код доступа: <http://www.arche.by/by/page/works/17491> // Дата доступа: 11.05.2014.

Paradoxes of power: Belarusian political committee and Polesse’s campaign of general S. Balakhovich.

Article is devoted to the activities of the Belarusian political committee, an organization that emerged on the eve of general S.Balakhovich the military operation, and on whose for the second time was proclaimed Belarusian People's Republic on the fall of 1920. The paper describes the main objectives of the Committee, considered its personnel and the main stages of there forming.

О.М. Ямкова

Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІЛОРУСЬКОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПАЛАТИ В КИЄВІ У 1918–1919 рр.

П. Скоропадський та український уряд у стосунках з Білоруссю керувалися передусім національними державними інтересами з урахуванням офіційної позиції Німеччини щодо проголошення незалежності БНР. Нереалізовані білорусько-українські економічні стосунки були наслідком несамотійної політики Гетьманської Держави щодо формування своїх інтересів і пріоритетів.

Зміна влади в Україні в квітні 1918 р., коли на чолі Української Держави опинився гетьман П. Скоропадський, обумовила черговий виток білорусько-українських переговорів, спрямованих на встановлення двосторонніх міждержавних зв'язків. Білоруська делегація у справах закордонних переговорів, очолювана О. Цвікевичем, яка на той час перебувала в Києві, а відтак стала свідком зміни політичної влади в Україні, сподівалася у швидкому часі домогтися істотних зрушень у білорусько-українських відносинах на свою користь. Передусім це стосувалося отримання юридичного визнання Українською Державою незалежності БНР, вирішення територіально-прикордонного питання, встановлення торговельно-економічних зв'язків.

Зауважимо, що впродовж останніх років як в Україні, так і в Білорусі відбулися позитивні зрушення в дослідженні історії двосторонніх білорусько-українських відносин 1918–1921 рр. Так, проблеми, пов'язані з становленням дипломатичних та торговельно-економічних зв'язків Білорусі і України того періоду, перебіг переговорів про державний кордон між БНР і УНР 1918 р., діяльність делегації БНР в Києві та ін. висвітлені у низці наукових публікацій українських, білоруських та закордонних дослідників Л. Дещинського та А. Панюка, В. Матвієнка, О. Панька [11; 19; 23]; та О. Кукси, Г. Лазька, В. Лебедевої, О. Тихомирова, С. Третяка [14; 16; 17; 25; 24]; Д. Михалюк [22] та ін.

Українські та білоруський історики В. Матвієнко, О. Панько та О. Кукса захистили докторську та кандидатські дисертації, в яких висвітлили питання становлення білорусько-українських взаємин у період формування білоруської та української державності в 1918–1919 рр. [20; 23; 15]. Ці дисертаційні роботи безумовно вже є надбанням сучасної української і білоруської історіографії, особливо зважаючи на їх джерелознавчий аспект, оскільки дослідники опрацювали документальні джерела не лише з українських та білоруських архівів, а також і закордонних – російських і польських.

Важливий джерелознавчий аспект цієї проблеми висвітлили у своїх наукових розвідках білоруська та українська дослідниці В. Лебедева та І. Матяш [18; 21].

Між тим, не применшуючи ваги і актуальності опублікованих наукових розвідок та дисертацій, необхідно наголосити, що на сьогоднішній день у вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутні спеціальні наукові дослідження, присвячені виключно торговельно-економічним білорусько-українським відносинам в 1918–1919 рр. та в цьому контексті – історії створення та діяльності Білоруської торговельної палати в Києві. Так, зокрема, автори вказаних вище наукових праць частково висвітлили діяльність цієї білоруської установи та вказали на вагомий внесок у її створенні М. Довнар-Запольського. Тому актуальність нашої публікації обумовлюється необхідністю з'ясування маловідомих фактів, пов'язаних з діяльністю Білоруської торговельної палати в 1918–1919 рр., які залишилися поза увагою вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Необхідно підкреслити, що білоруській делегації в Києві не вдалося домогтися юридичного визнання Українською Державою незалежності БНР та позитивного вирішення для останньої територіально-прикордонного питання, а відтак – здійснити, за виразом сучасного українського дослідника В. Матвієнка, „спробу справжнього дипломатичного міні-бліцкригу” за гетьманування П. Скоропадського [19, с. 138].

Нагадаємо, що білорусько-українське територіально-прикордонне питання полягало у з’ясуванні державної приналежності південних повітів Мінської і Могильовської губерній, відмову Української Держави від яких намагалася домогтися „київська” білоруська делегація. Цю чутливу і надзвичайно важливу для БНР проблему, яка засобами молоді білоруської дипломатії намагалася здобути світове визнання своєї держави, уряд Української Держави вирішив в односторонньому порядку і з урахуванням лише українських державних інтересів: на початку червня 1918 р. була створена Поліська губернія України, до територіального складу якої були долучені Речицький, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії, а Гомельський повіт було приєднано до Чернігівської губернії [1, арк. 5]. Одночасно був підготовлений “Законопроект про адміністративний поділ долучених до України повітів поміж губерніями”, згідно з яким білоруські повіти розподілялися таким чином: Пінський, Брест-Литовський і Кобринський долучалися до Волинської губернії, Мозирський і Речицький – до Київської губернії. Гомельський повіт залишався в складі Чернігівської губернії, а також до нього долучалася й частина Рогачовського повіту [6, арк. 75-77].

На тлі очевидного „програшу” білоруської делегації в справах закордонних переговорів у позитивному вирішенні для БНР суто політичних питань, вигідно вирізняються її успіхи в налагодженні білорусько-українських торговельно-економічних і товарообмінних відносин між Білоруссю й Україною. Цьому сприяло й встановлення дипломатичних стосунків між обома державами: в травні 1918 р. українським консулом в Білорусі було призначено А. Квасницького, а білоруським в Україні – П. Тремповича [3, арк. 1-2 зв.; 5, арк. 7-7 зв.].

Активність, з якою білоруські і українські урядовці взялися до налагодження двосторонніх торговельно-економічних відносин, вражає. Особливо зважаючи на факт існування з юридичної точки зору певної колізії: на якій підставі Українська Держава будувала торговельно-економічні відносини з де-юре невизнаною нею та іншими світовими державами БНР? Очевидно, це питання риторичне, а поясненням такої непослідовної політики України по відношенню до БНР, на нашу думку, може бути бажання першої досягти вигідних і корисних для себе економічних і товарообмінних угод. Вважаємо, що ця обставина також пояснює не лише бажання керівництва Української Держави, скориставшись слушним і в той же час скрутним міжнародним становищем БНР в той період, укласти вигідні для себе торговельні договори, але й зволікання з офіційним визнанням незалежності останньої. БНР не приваблювала гетьманський уряд як політичний союзник, оскільки, як наголошувалося вище, була невизнаною у світі, відтак будувати відносини на рівноправній та довгостроковій основі з аморфним і невизнаним у світі державним утворенням він не наважувався.

Між тим, новостворена БНР і, зокрема її Поліський регіон, приваблювали Українську Державу своїми потужними економічними можливостями, які обумовлювалися їх природними багатствами. Білоруська дослідниця В. Лебедева, аналізуючи причини, які викликали надзвичайний інтерес України до поліського регіону, зазначає, що він в той же час, окрім економічної, становив і надзвичайну військово-стратегічну цінність, яка полягала у функціонуванні Поліської залізниці [17, с. 102]. Підтвердженням цієї думки може бути й фрагмент зі споминів тогочасного керуючого справами МЗС Української Держави Д. Дорошенка, який між іншим підкреслював, що „при тодішніх неусталених відносинах питання про те, в чийх руках буде стратегічна лінія Берестя–Кобрин–Луїнець–Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Києва, було для нас питанням життя і смерті... Ми могли бути спокійні тільки тоді, якби ця лінія належала самостійній сильній Білоруській

Державі. Але, у нас не було певності, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відносинах могла укріпитись і сконсолідуватись...” [13, с. 309–310]. Саме ці обставини, на нашу думку, були підґрунтям запропонованої С. Шелухиним в червні 1918 р., голови української делегації на мирних переговорах з РСФРР (травень–жовтень 1918 р.), одному з представників білоруської делегації у Києві М. Довнар-Запольському ідеї про створення федеративної держави у складі України, Білорусі й Литви. Український політик наполягав на якнайшвидшому втіленні у життя цього задуму, залишаючи при цьому невирішеним питання про визнання Україною державної незалежності БНР [10, с. 175].

Якщо аналізувати тогочасні білорусько-українські економічні зв'язки, то необхідно звернути увагу на той факт, що вони ґрунтувалися здебільшого на принципах взаємовигідного товарообміну між обома державами. Висновок про важливість поглиблення товарообмінних стосунків з Білоруссю зробив у доповіді міністру закордонних справ український консул в Білорусі А. Квасницький: „Природними багатствами Україна й Білорусь доповнюють одна одну: Білорусь надзвичайно багата лісом, надлишок котрого завжди йшов в Україну, взамін чого Білорусь отримувала хліб, зерно і цукор...” [5, арк. 27 зв.].

Товарообмінні операції з Україною білоруський уряд планував здійснювати за допомогою створеної в Києві *Білоруської торговельної палати з товарообміну на території України* (далі – Білоруська торговельна палата) – установи, уповноваженої до діяльності і підзвітної Народному Секретаріату БНР [9, арк. 58]. В наказі про створення цієї установи, затвердженому на засіданні Народного Секретаріату 24 квітня 1918 р. підкреслювалося, що ця установа представляла білоруські торговельні інтереси в Україні, а її діяльність була покликана „...допомагати товарообміну між Україною і Білоруссю, а також приймати різні замовлення і допомагати їх виконанню” [9, арк. 58 зв.]. Офіційно вона була відкрита в Києві 26 квітня 1918 р., тобто за декілька днів до падіння Центральної Ради – попередниці Української Держави П. Скоропадського [9, арк. 60-60 зв.]. Проте у зв'язку зі зміною влади в Україні, вона протягом першого місяця існування не змогла повноцінно приступити до виконання доручених їй завдань.

Керівником Білоруської торговельної палати було обрано М. Довнар-Запольського, а її співробітниками призначено Г. Базаревича і Ф. Бурчака. [12, с. 564]. Про обставини створення та діяльність цієї установи нині маємо можливість довідатись з документальних джерел, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) в м. Києві та Національного архіву Республіки Білорусь в Мінську (НАРБ). Необхідно підкреслити, що надзвичайно цінним джерелом для дослідження цієї проблематики виявилися б спомини її керівника М. Довнар-Запольського, як безпосереднього учасника і свідка тих подій. Проте сам Митрофан Вікторович в своїй “Истории Белоруссии” досить стисло виклав перебіг події, пов'язаних зі створенням цієї білоруської установи та її діяльність. Аналізуючи виконану ним та співробітниками роботу вчений відзначав, що найбільшим успіхом було досягнення згоди з українським урядом на відправку зерна й цукру до Білорусі в обмін на товари лісової промисловості, а найбільшою невдачею те, що не вдалося підписати остаточний торговельний договір з українським Міністерством торгівлі і промисловості [12, с. 565].

За допомогою вивчених архівних документів можемо реконструювати хід подій, пов'язаних з діяльністю Білоруської торговельної палати.

29 травня 1918 р., тобто через місяць після відкриття, Білоруська торговельна палата звернулася до українського міністерства торгу і промисловості з проханням дозволу на експорт сільськогосподарських знарядь праці, цвяхів, заліза, шкіри, соди, солі, мила, свічок і тютюну [5, арк. 3]. Необхідно підкреслити, що на той час білоруський уряд уже реалізував Україні дров на суму 3 млн. 750 тис. крб., сірники, а також пропонував продаж на 4 млн. крб. лісу, дров, скляних виробів та в необмеженій кількості сірники, гриби, сушені фрукти та сіно.

18 червня 1918 р. білоруська установа надіслала офіційний лист на ім'я міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка з пропозицією розширити і

упорядковувати товарообмін і проханням поклопотатися перед німецькою окупаційною владою щодо вільного виїзду її уповноважених на територію БНР [4, арк. 6]. Міністр закордонних справ розпорядився задовольнити прохання Білоруської торговельної палати. Днем раніше на запит міністерства торгу і промисловості щодо попереднього звернення цієї білоруської установи про можливість встановлення білорусько-українського торговельних і товарообмінних зв'язків, Д. Дорошенко зауважив, що торгівля і товарообмін з Білоруссю „бажані наскільки це допускають наші теперішні економічні відносини” [5, арк. 3 зв.]. Відтак, міністерство торгу і промисловості згідно з розпорядженням МЗС і у співпраці з ним приступило до втілення українських державних економічних інтересів – налагодження торгівлі і товарообміну з Білоруссю [5, арк. 4].

Активна діяльність Білоруської торговельної палати вже незабаром повинна була б принести позитивні результати для економічного розвитку обох держав: на початку липня 1918 р. було досягнуто згоди на відправку вантажів з українським зерном і цукром до Білорусії. Українська сторона сподівалася якнайшвидше в обмін на свою сільськогосподарську продукцію отримати з Білорусі деревину та інші товари лісопереробної промисловості. Однак представники Білоруської торговельної палати при укладанні цієї угоди не надали офіційні гарантії німецької окупаційної влади на безперешкодний вивіз з Білорусі необхідних для України товарів, на чому наполягало українське міністерство торгівлі і промисловості. Тому вже на початку серпня того ж року міністерство продовольчих справ, згідно з рекомендацією міністерства торгівлі і промисловості своїм рішенням призупинило виконання домовленості про постачання сільськогосподарської продукції до Білорусі до того часу, доки білоруські представники не нададуть відповідні гарантії німецької окупаційної влади [2, арк. 8]. Хоча це й була, на нашу думку, „офіційна відмова” українського уряду, проте необхідно підкреслити, що українські міністерства небезпідставно вимагали таких гарантій від білоруських партнерів. Адже відповідно до одного із пунктів Брест-Литовського мирного договору Росія повинна була сплатити Німеччині контрибуцію, а до часу її сплати німецькі війська окупували територію Білорусі, яка й була заставою за контрибуцію. Саме тому, німецька окупаційна влада вичерпувала природні багатства, сільськогосподарську та промислову продукції Білорусі для власних потреб та у рахунок виплат, які їй повинна була сплатити Росія.

З вивчених архівних документів можемо зробити висновки, за яких обставин уряд Української Держави призупинив виконання досягнутих вже на той момент товарообмінних домовленостей та чому зволікав з підписанням торговельного договору з БНР. Таких обставин, вважаємо, було декілька.

Про одну з них довідуємося із листа департаменту зовнішнього торгу міністерства торгу і промисловості датованого 10 жовтня 1918 р. до міністерств закордонних справ. В ньому вміщене прохання роз'яснити і „висловити своє заключення оскільки зав'язання торговельних зносин з Білоруською Торговельною Палатою відповідає з боку політичного інтересам Української Держави” [5, арк. 20]. Дивний, здавалося б, запит українського міністерства, особливо зважаючи на здійснену до того кількомісячну роботу в цьому напрямку, мав політичне підґрунтя. В цьому можемо перекоонатися, перечитавши фрагмент листа-відповіді дипломатичного відділу міністерства закордонних справ, датованого 25 листопада 1918 р. У ньому наголошувалося наступне: „Департамент Чужоземних Зносин Міністерства Закордонних Справ повідомляє Вас, що зав'язання торговельних зносин з Білорусією через Білоруську Торговельну Палату, яко орган Білоруської Національної Влади, дуже бажано. Але Київська Білоруська Торговельна Палата складається з осіб досі невідомих в Білоруському Національно-громадянському руху і не дає певности, що її діяльність з боку політичного, може відповідати інтересам України. Навпаки Міністерство Закордонних Справ має відомості про шкідливі послідки діяльності Київської Білоруської Торговельної Палати. Тому, Міністерство Закордонних Справ вважає, що до реорганізації

Київської Білоруської Торговельної Палати і її сучасного складу, зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і не корисно” [5, арк. 30-30 зв.].

Між тим, у цьому та інших документах архівних фондів названих міністерств Української Держави не вказувалися прізвища осіб, біографія яких викликала відповідні підозри українських урядовців. Постать М. Довнар-Запольського у той час була широко відома в українських громадсько-політичних та наукових колах, інші співробітники цієї білоруської установи Григорій Базаревич і Федір Бурчак також були відомі завдяки своїй політичній і службовій діяльності. Негативне ставлення українського МЗС до співробітників Білоруської торговельної палати є вочевидь дивним, особливо зважаючи на той факт, що Г. Базаревич, після припинення повноважень генерального консула в Україні П. Тремповича наприкінці серпня 1918 р., був призначений тимчасовим заступником Генерального консула БНР в Києві. Про таке рішення Народний секретаріат БНР повідомив в офіційному листі міністра закордонних справ Д. Дорошенка [7, арк. 29]. Також напередодні візиту в середині вересня 1918 р. до української столиці голови Народного секретаріату БНР А. Луцкевича, білоруський уряд уповноважив Г. Базаревич до виконання обов'язків свого представника в Києві з правами і повноваженнями Генерального консула і дипломатичного представника при МЗС Української Держави. Відповідне рішення Народного секретаріату БНР зафіксоване у вірчій “Грамоті Народного Секретаріату БНР” від 17 вересня 1918 р., яку Г. Базаревич передав до українського МЗС [8, арк. 2].

Федір Бурчак також був відомим державним діячем в Києві. В 1902 р. Ф. Бурчак, як і М. Довнар-Запольський були обрані гласними Київської міської думи. В 1904 р. він став заступником міського голови, а в 1911 р. отримав чин колезького радника.

Відтак, підсумовуючи вище зазначене, можемо зробити висновок про одну із обставин, яка, на нашу думку, загальмувала вже розпочатий процес встановлення торговельно-товарообмінних стосунків між БНР і Українською Державою: це суто політичні інтриги останньої. Вважаємо, що український уряд не зважився відверто зізнатися своїм білоруським колегам, що на заваді зміцненню економічних стосунків обох держав стала офіційна негативна позиція Німеччини, війська якої окупували як територію України, так і Білорусі, щодо проголошення незалежності БНР. Підтвердження цій тезі знаходимо у відповіді дипломатичного відділу міністерства закордонних справ на запит німецького посла в Україні А. Мулема від 6 вересня 1918 р. Німецький дипломатичний представник звернувся до українського зовнішньополітичного відомства за роз'ясненням, чи правдивою є інформація про призначення дипломатичних представників та генеральних консулів БНР в Україні та якою є офіційна позиція українського міністерства стосовно Білоруської Народної Республіки. На свій запит дипломатичний представник Німеччини отримав таку відповідь: “Зараз на Україні немає жодних представників Білоруської Республіки: не дипломатичних, ні консульських. Як би такі особи були, то Міністерство Закордонних Справ буде вважати їх за фактичних, а ні юридичних представників”. Але в попередньому варіанті зазначеного листа це речення закінчувалося словами “...до визнання Білоруської Республіки” [5, арк. 9-10]. Така відповідь МЗС в поєднанні із цим суттєвим уточненням висвітлює, на нашу думку, не лише причину призупинення дії досягнутих на той час економічних домовленостей з БНР, але й справжнє ставлення керівництва Української Держави до незалежної Білоруської Республіки.

Друга причина, яка загальмувала процес поглиблення білорусько-українських економічних зв'язків, криється, на нашу думку, у створенні влітку 1918 р з ініціативи Білоруської торговельної палати та діяльності білоруського “Об'єднаного товариства постачання” (“Снабжение”). Це товариство повинно було здійснювати фінансування товарообміну між Білоруссю та Україною, а також передбачалося, що всі товари білоруської промисловості, які ввозитимуться в Україну, а також українські товари, що відправлялися в Білорусь, повинні були направлятися на адресу цього товариства. Отже, створювався посередник, якому український уряд, окрім вивізного мита на всі білоруські товари, повинен

був сплачувати іще й відповідний відсоток “за посередництво” [2, арк. 5]. Саме проти цього різко негативно висловилися українська сторона.

Оскільки український уряд відмовився укласти торговельно-економічний договір з урядом БНР за посередництва київської Білоруської торговельної палати та “Об’єднаного товариства постачання”, обидві організації до кінця 1918 р. не виявляли більше активної діяльності, а згодом узагалі були ліквідовані.

Новий етап білорусько-українських переговорів про налагодження торговельно-економічного співробітництва був ініційований білоруським урядом в період наростання внутрішньополітичної кризи в Україні. Проти гетьмана П. Скоропадського готувалося збройне повстання, а 13 листопада 1918 р. на таємній нараді Українського союзу представники українських політичних партій обрали для керування повстанням Директорію УНР на чолі з В. Винниченком. Протягом тижня влада Директорії була проголошена у великих містах України.

Саме в той період Рада Народних міністрів БНР здійснила останню спробу домовитися з урядом Української Держави про встановлення торговельно-економічних відносин і 20 листопада 1918 р. відрядила до Києва Особливу торговельно-економічну комісію в складі: голови – О. Цвікевича, членів М. Довнар-Запольського та І. Красковського [5, арк. 35]. Український уряд в особі міністра закордонних справ Д. Дорошенка схвально сприйняв ініціативу керівництва БНР та рекомендував міністерству торгівлі і промисловості укласти з її урядом двосторонній торговельно-економічний договір. Незважаючи на те, що в цьому договорі закладалися основи рівноправних економічних стосунків між БНР і Українською Державою з об’єктивних обставин він залишився непідписаним [5, арк. 41-43].

Отже, аналізуючи складний процес становлення дипломатичних та економічних зв’язків між Українською Державою та БНР в 1918 р., можемо зробити висновок, що П. Скоропадський та український уряд у стосунках з Білоруссю керувалися передусім національними державними інтересами з урахуванням офіційної позиції Німеччини щодо проголошення незалежності БНР. Висловлюючись мовою ненаукових текстів, а публіцистичних праць, можемо стверджувати, що нереалізовані остаточно білорусько-українські економічні стосунки були наслідком несамоїїної політики Гетьманської Держави щодо формування своїх зовнішньополітичних інтересів і пріоритетів. Вважаємо, що більш далекоглядна політика Української Держави стосовно БНР, звісно ж за підтримки тоді ще могутньої Німеччини, дозволила б реалізувати в 1918 р. бажану для України модель українсько-білоруської чи за участі третьої сторони – федеративної держави.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 292.
2. Там само. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 9.
3. Там само. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 33.
4. Там само. – Спр. 68.
5. Там само. – Спр. 139.
6. Там само. – Спр. 186.
7. Там само. – Спр. 199.
8. Там само. – Спр. 286.
9. Національний архів Республіки Білорусь (НАРБ). – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 19.
10. Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі: У 2-х кн. / Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва; Склад. С. Шупа. – Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага, 1998. – Т. 1. – Кн. 1.
11. Дециньський, Л. Є., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: навч. посібник: В 2 ч. – Львів: Бескид Біт, 2002.
12. Довнар-Запольский, М. История Белоруссии. - Минск 2003. – 680 с.

13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): У 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969.
14. Кукса, А. Н. Белорусско-украинские дипломатические контакты (январь–декабрь 1918 г.) // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 1. – С. 18 – 26; Його ж. Українсько-російські переговори і Беларусь (май–октябрь 1918 г.) // Український історичний збірник. – Вип. 9. – Київ, 2006. – С. 184 – 193; Його ж. Белорусско-украинские отношения в 1917–1918 гг. // Научные труды РИВШ. Исторические и психолого-педагогические науки. – Минск: РИВШ, 2006. – С. 44 – 51.
15. Кукса, А. Н. Белорусские и украинские общественно-политические организации: взаимодействие и тактика в период становления государственности в Беларуси и Украине (февраль 1917 – декабрь 1922 гг.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Учреждение образования “Белорусский гос. педагогический ун-т им. Максима Танка” – Минск, 2008. – 23с.
16. Лазько Р. Р. Беларусь ў еўрапейскай палітыцы, 1918–1925 гг.: Нарысы / Р. Р. Лазько, А. М. Кротаў, М. М. Мязга. – Гомель: ГДУ, 2003. – 126 с.
17. Лебедзева, В. Гомельская гарадская Дырэкторыя (1918–1919 гг.): палітычныя і дзяржаўныя арыентацыі // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канфэрэнцыі, 28-29 верасня 2006 г., Гомель. – Гомель: БДУ імя Ф. Скарыны, 2006. – С. 102-110; Її ж. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.). // Białoruskie Zeszyty Historyczne / Беларускі гістарычны зборнік. – Беласток, 2001. – Ч. 15. – С. 97-108; Її ж. М. В. Довнар-Запольскі – гласны Кіўскай міскай думі // Студіі з архівнай справы та документознаўства. – 2007. – Т. 15. – С. 172-176.
18. Лебедзева, В. Тэрытарыяльнае пытанне ў беларуска-украінскіх адносінах на этапе станаўлення дзяржаўнасці (1918 – 1919 гг.) // Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki / Pod red. D. Michluk. – Toruń, 2007. – s. 225-246.
19. Матвієнко, В. Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української Держави з Білоруською Народною Республікою // Пам’ять століть. – 2003. – № 1. – С. 47-58; Його ж. Проблеми формування українсько-білоруських відносин: історичний досвід // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2001. – Вип. 5. – С. 297-304; Його ж. Розвиток українсько-білоруських відносин за доби Директорії // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2002. – № 2. – Ч. 2. – С. 39-41; Його ж. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 373 с.
20. Матвієнко, В. М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917-1921 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2003. – 435 арк.
21. Матяш, І. Б. Джерела до історії Білорусі в XX ст. в українських архівах // Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki / Pod red. D. Michluk. – Toruń, 2007. – s. 667-683.
22. Міхалюк, Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень – грудень 1918 р.) // Студії з архівної справы та документознаўства. – 2004. – Т. 12. – С. 107-114.
23. Панько, О. Д. Становлення білоруської державності, 1914-1923рр.: територіальний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2004. – 20 с.
24. Трацяк, С. А. Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі // Весн. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гум. навук. – 2005. – № 3. – С. 50 – 59.
25. Ціхаміраў, А. В. Станаўленне і развіццё беларуска-украінскіх адносін у 1918–1920 гг. // Весн. Бел. гос. ун-та. – Сер. 3. – 2005. – № 3. – С. 28 – 32.

To history of activity of the Belarus chamber of commerce in Kiev in 1918-1919. P.Skoropadsky and the Ukrainian government in relations with Belarus was guided by national state interests with the account of an official position of Germany concerning declaration of independence of the Belarus national republic. Non-realised Ukrainian-beloruskie economic relations became result of a dependent policy of the Hetman state.

**ГОМЕЛЬ У ФІНАЛЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ:
АБСТАВІНЫ ЭВАКУАЦЫІ НЯМЕЦКІХ ВОЙСК У СТУДЗЕНІ 1919 г.**

У прадстаўленым артыкуле разглядаецца пытанне становішча горада Гомеля напрыканцы Першай Сусветнай вайны. Даследуюцца асобныя аспекты дзейнасці нямецкіх акупацыйных уладаў у горадзе, асаблівасці сацыяльна-палітычнай барацьбы ва ўмовах эвакуацыі падраздзяленняў нямецкай арміі з Гомеля.

Пачынаючы з кастрычніка 1915 г. пасля адступлення расійскай арміі з Прывісянскіх губерній і стабілізацыі фронту па лініі Двінск – Паставы – Барановічы – Пінск, Гомельскі ўезд пераўтварыўся ў тывалую зону Заходняга фронту расійскай арміі, у сувязі з чым пачалася канцэнтрацыя тут значнага вытворчага і ваеннага патэнцыяла.

Да даволі значнай мясцовай прамысловасці дадаліся прадпрыемствы, якія былі эвакуіраваны разам з персаналам з Польшчы і захаду Беларусі. У Гомелі апынуўся, напрыклад, Варшаўскі арсенал з 900 рабочымі [1, л. 24]. На чыгуначны вузел было пераведзена аддзяленне і ўпраўленне Заходніх чыгунак, а буйнейшыя ў Паўночна-Заходнім краі Гомельскія рамонтныя майстэрні Лібава-Роменскай дарогі былі дапоўнены заводам Варшаўскай акругі шляхоў зносін.

Ваенная база існавала ў Гомелі з даваеннага часу: на картах горада 1910 і 1913 гг. пазначаны комплекс ваенных складоў, казарм інжынернага ведамства, а таксама гарадскіх на ваенным плацу (сённяшняя плошча Паўстання), а паблізу размешчаны размеркавальны пункт, ваенны шпіталь (сучасная вул. Шпітальная), ваенны клуб і воінскі Свята-Георгіеўскі храм. З пачаткам вайны сіламі Галоўнага па снабжэнню арміі камітэта Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў (Земгора) абাপал Магілёўскай шашы на выездзе з горада былі выбудаваны «велізарныя памяшканні для ваенных патрэб», а за Палескім вакзалам з'явіўся «Інтэнданцкі гарадок» - гаспадарчая база Заходняга фронту [2, с. 225]. Казарменны комплекс, збройныя склады і 2-я тылавая майстэрня Заходняга фронту знаходзіліся таксама ў прадмесці Нова-Беліца [3, с. 225]. Акрамя таго, лініяй Пецярбургска-Адэскай і Лібава-Роменскай чыгунак (праз Жлобін), а таксама аўтамабільнай шашой Гомель быў звязаны з губернскім Магілёвам, дзе знаходзілася стаўка галоўнага камандавання.

Ваенна-прамысловы патэнцыял Гомеля, як і падзеі ў горадзе ва ўмовах вайны, на сёння тэма амаль не даследаваная. Заўважым, што гэты перыяд цалкам адсутнічае, напрыклад, у «Гісторыка-дакументальнай хроніцы “Памяць”». Выключэннем з'яўляецца толькі вядомае паўстанне на Гомельскім размеркавальным пункце ў 1916 г., звесткі пра якое ўвайшлі ў найбольш значныя даведачныя і энцыклапедычныя выданні [4, с. 236–239, 5, с. 65].

У статусе прыфрантавой зоны Гомель перажыў падзеі Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый, першы прыход у лістападзе 1917 г. савецкай улады, адчуў наступствы распаду франтоў, калі на горад і яго чыгуначны вузел абрынуліся патакі вайскоўцаў з дэмабілізаваных і самадэмабілізаваных армейскіх частак. Аднак з пачаткам 1918 г., следам за франтавікамі, да Гомеля нечакана падкаціўся і сам фронт.

Пасля зрыву 18 лютага 1918 г. перамоў у Брэсце на гомельскім накірунку пачалося імклівае наступленне 41-га рэзервавага корпуса германскай арміі. 21 лютага, нягледзячы на першапачатковыя заявы аб правакацыйнасці чутак пра нямецкае наступленне, выканкам Гомельскага Савета разам з уездна-гарадскім (Палескім) камітэтам РКП(б), тэрмінова эвакуіраваўся, «даручыўшы» ўладу гарадской думе і ўправе, якую балышавікі на паспелі зліквідаваць [6, с. 65].

Толькі праз два тыдні, 1 сакавіка, часткі 35 дывізіі рэзерву вермахта пад камандаваннем генерала Вагнера ўвайшлі ў Гомель. У першыя дні сакавіка ў раёне ўздоўж лініі Калінкавічы – Гомель размясціўся ваенны кантынгент 216-й палявой брыгады гэтай дывізіі, задачай якога з’яўляўся кантроль занятай тэрыторыі і, а найперш, чыгуначных камунікацый Палескай і Лібава-Роменскай дарог.

Па лініі ракі Уза – Чыстыя лужы – Яроміна – Ларышча – Крупец – Валковічы былі пастаўлены пяхотныя і адзін егерскі батальён з 19-га, 61-га і 429-га пяхотных палкоў, бронетанкавы батальён 19-га палка, 284 полк палявой артылерыі, дзве батарэі 30-га пяхотнага артылерыйскага батальёна, рэзервная сапёрная каманда, 97-я калона боезапасаў, 927-й конны абоз, а таксама разведвальны артылерыйскі дывізіён 19-га палка. Размежаванне акупаванай і савецкай тэрыторыі усталявалася па рацэ і станцыі Уза. Да 17 сакавіка штаб 35 дывізіі знаходзіўся ў Гомелі, а затым быў перамяшчаны ў Мазыр [7].

Акупацыйная палітыка і яе структуры на Гомельшчыне вывучаны не дастаткова, прычынай чаго з’яўляецца абмежаванасць даступных беларускім даследчыкам крыніц. Савецкай гістарыяграфіяй актыўна эксплуатаваліся ўспаміны мясцовых левых дзеячоў-«падпольшчакаў». Аднак тэндэнцыя-суб’ектыўны пафас гэтых сведчанняў патрабуе крытычнага падыходу нават на ўзроўні факталогіі, а тым больш яе інтэрпрэтацыі.

Характар акупацыйнага рэжыму традыцыйна трактуецца як жорсткі і рэпрэсіўна-грабежніцкі. Вядома, аднак, што нямецкія структуры амаль не ўмешваліся ў цывільнае жыццё занятых тэрыторыі і даволі талерантна паставіліся да мясцовых палітычных сіл. У Гомелі дзейнічаў увесь іх спектар – ад праманархічных да лева-сацыялістычных, адбываліся палітычныя акцыі (напрыклад, святкаванне Першага мая), афіцыйна дзейнічала гарадское самакіраванне – дума і ўправа. Адметна і тое, што не пакінула Гомель аселя тут пасля распаду франтоў даволі значная групоўка расійскіх афіцэраў, пры тым, што пасля бегства балышавіцкіх структур яны патрабавалі ад гарадской думы даць адпор нямецкім аддзелам і перадаць уладу ў горадзе ваенным [8].

Варта адзначыць, што так званая дэмаркацыйная мяжа паміж акупаванай нямецкай і савецкай тэрыторыямі была амаль ўмоўнай і не спыніла камунікацый. Апошні нямецкі гарнізон стаяў на чыгуначным раз’ездзе каля Касцюкоўкі. Але тут, па сведчанні гомельскага рэўкамаўца Давіда Цырліна, рух не спыняўся ні ў адзін, ні ў другі бок. Карысталі з гэтага найперш «спекулянты», якія масава вывозілі з паднямецкай зоны прадукты і іншыя тавары да самой Масквы [9, спр. 43, л. 36]. Гомель, як зона адноснай стабільнасці, прыцягнуў «новых бежанцаў» ад саветаў. Так, вярнулася ў свій палац І.І. Паскевіч, прыехаў бацька будучага гомельскага «камунара» Н. Білецкага генерал С.І. Язерскі, якія ратаваліся з галоднага і халоднага «Пеклаграду» (вызначэнне Б. Эпімах-Шыпілы) якраз на акупаванай тэрыторыі.

Адной з важных палітычных мэтаў акупацыйнага рэжыму было забяспячэнне падпісанай 22 студзеня (9 лютага) 1918 г. паміж Украінскай Народнай Рэспублікай і краінамі германскага блока дамовы аб перадачы Украіне Мазырскага, Рэчыцкага і Гомельскага павеятаў, якія засталіся ў складзе УНР, а пазней і «Украінскай Дзяржавы» П. Скарападскага амаль год.

У сувязі з гэтымі падзеямі структура гомельскай гарадской улады на працягу 1918 – пачатку 1919 гг. была своеасаблівым кангламератам не толькі сацыяльна-палітычных, але і рознадзяржаўных суб’ектаў. Рэальныя паўнамоцтвы належалі нямецкім акупацыйным структурам, якія ўзялі на сябе жандармскія і гаспадарча-мабілізацыйныя функцыі ў прыфрантавой зоне. Германская камендатура пільнавала недапушчэнне антынямецкіх акцый, а таксама рэжым працы чыгуначнага вузла і прадпрыемстваў. Яна захоўвала кантроль над палітычнымі працэсамі дзеля забяспячэння стабільнасці ў тыле ўласных войск, а пры неабходнасці здзяйсняла карніцка-пацыфікацыйныя акцыі.

Між тым, галоўным фактарам падзей і працэсаў на акупаванай тэрыторыі з’яўляліся не намеры мясцовых палітычных, альбо украінскіх дзяржаўна-незалежніцкіх суб’ектаў, а планы Савецкай Расіі. Нягледзячы на прызнанне па ўмовах Брэсцкага міру і часовай акупацыі Беларусі, і новаўтворанай украінскай дзяржаўнасці, Масква разглядала Гомельшчыну як

своеасаблівы палігон дасягнення сваіх ідэйна-стратэгічных і практычна-палітычных мэтаў. Не выпадкова, што ў «гомельскіх справах» 1918 –1919 гг. непасрэдным удзел прымалі ключавыя персоны, такія як Я. Агранаў, Я. Бош, Г. Ляплеўскі, Я. Свядлоў, Л. Троцкі і сам У. Ленін

Першай большавіцкай мэтай было выкарыстанне геапалітычнага і транспартнага патэнцыяла Гомельшчыны для барацьбы за Украіну. Па даручэнні ЦК РКП(б) Палескі камітэт быў падпарадкаваны ЦК Кампартыі Украіны, праз які ішло фінансаванне, забеспячэнне кадрамі і зброяй баявых і дыверсійных груп на акупаванай тэрыторыі.

Па-другое, прысутны на Гомельшчыне германскі кантынгент разглядаўся ў якасці «фітыля» для распальвання камуністычнай рэвалюцыі ў Германіі і далей у Еўропе. Улічваючы крызісныя з’явы ў германскай арміі, савецкае кіраўніцтва рабіла стаўку на перамяшчэнне ў яе працэсаў разлажэння і рэвалюцыянізацыі, якія год таму пераўтварылі расійскіх франтавікоў у галоўную сацыяльную апору балшавізма. Значныя сродкі і сілы выдаткоўваліся на інспірацыю сярод нямецкіх вайскоўцаў пацыфістскіх і левых настрояў: была наладжана масіраваная агітацыя ў частках акупацыйнага кантынгента, для якой з Масквы былі накіраваны ў Гомель прадстаўнікі лева-інтэрнацыяналіцкай групы «Спартак», і ўвозілася сацыялістычная літаратура ў нямецкім перакладзе. Аднак намаганні «раскласці» салдат вермахту прыносілі мала плёну. Агітатары былі расчараваны іх прыхільнасцю да вайскавай дысцыпліны, законапаслухмянасці і аўтарытэту афіцэраў: «Стаўленне да парадку і добрасумленнасць нямецкіх салдат – прастадушных бюргераў – было настолькі моцным, што стварала крайне адмоўнае ўражанне», – прызнаваўся адзін з агітатараў [9, с. 43, л. 37].

У сярэдзіне жніўня 1918 г. адбылася спроба далучыць гомельскія падпольныя групы да запланаванага Усеўкраінскім рэўкамам антыгетманскага і антынямецкага паўстання, якая закончылася правалам, рэпрэсіўнымі захадамі з боку камендатуры, а таксама расколам левых сіл [6, с. 37–42], [10, с. 80–82].

Сітуацыя рэзка змянілася восенню. Паводле падпісанага 27 жніўня германа-савецкага пратакола аб эвакуацыі акупацыйных войск па лініі Бярэзіны забяспечвалася вызваленне і Гомельскага павета. Нямецкія саветы ў Гомелі і Мазыры засяродзіліся на падрыхтоўцы да эвакуацыі, а лева-большавіцкія сілы – да вяртання савецкай улады.

Эвакуацыйныя настроі і чаканні набылі новую якасць пасля Лістападаўскай рэвалюцыі ў Германіі і дэансацыі 13 лістапада Савецкай Расіяй Брэсцкага міру. У акупацыйных вайсковых фарміраваннях улада перайшла да створаных на расійска-рэвалюцыйны ўзор салдацкіх саветаў. У сярэдзіне снежня 1918 г. ў Мазыры з’явіўся Вялікі савет 35-й дывізіі і яго выканкам, якому падпарадкоўваліся салдацкія саветы армейскіх адзінак, у тым ліку савет гомельскага гарнізона («корпусны»). Аднак да расчаравання балшавікоў у салдацкіх нямецкіх утварэннях пераважалі прыхільнікі лідэра правых сацыялістаў Ф. Шэйдмана, на той час – ужо канцлера Веймарскай рэспублікі. Такім чынам нямецкія саветы рэпрэзентавалі афіцыйную палітыку германскай дзяржавы. Бліжэйшай мэтай мазырскі Вялікі і гомельскі корпусны саветы бачылі найхутчэйшую эвакуацыю з рэгіёна па лініі Прыпяці і Палескай чыгункі. Пры гэтым і германскі ўрад, і салдацкія саветы па ранейшаму прызнавалі прыналежнасць Палескага рэгіёна, уключаючы Гомельскіх павятам, да Украіны і разглядалі яго лёс у кантэксце унутрыўкраінскіх дзяржаўна-палітычных перспектыв.

Тым часам урад РСФСР абвясціў курс на барацьбу за вызваленне Украіны, Беларусі і Прыбалтыкі не толькі ад нямецкіх войскаў, але і мясцовых «буржуазных нацыяналістаў». Справа прыспешвалася крызісам рэжыма П. Скарападскага і з’яўленнем на поўдні новага сур’ёзнага ворага саветаў – армій Дзянікіна і Краснова. Да ранейшага тэзіса: «Гомельшчына ёсць вароты ўкраінскай жытніцы ў сталіцы Расійскай савецкай рэспублікі» дадаецца сцвярджэнне аб тэрміновай неабходнасці Гомеля для пропуску на Украіну Чырвонай Арміі.

З пачатку снежня 1918 г. пачынаецца ціск на кіруючыя акупацыйныя структуры з мэтай паскарэння эвакуацыі. План дзеянняў, які ўключаў як дыпламатычныя, так і сілавыя метады, распрацоўваецца ў наркамаце замежных спраў РСФСР пад наглядам непасрэдна наркома

Г. Чычэрына. Аператыўнае кіраўніцтва яго выкананнем было ўскладзена на штаб Заходняй арміі і непасрэдна на члена яе РВС А.М. Пыжава. Палітычнае кіраўніцтва даручаецца магілёўскаму губкаму ў асобе нядаўняга старшыні Магілёўскага камітэта РКП (б), а ў гэты перыяд губкамісара па замежных справах і члена Магілёўскага рэўкама Давіда Гурэвіча.

Першым крокам у выкананні плана стаў прыезд у Гомель прадстаўніка Рэвваенсавета РСФСР «доктара» Перальмутэра (на жаль, звесткі пра гэтую персону адсутнічаюць) для перамоў з германскімі саветамі пра паскарэнне эвакуацыі, а таксама «падбукторвання» рэвалюцыйных настрояў нямецкіх салдат. На сустрэчы 6 снежня ў Гомелі Перальмутар выклаў старшыні прэзідыума Вялікага салдацкага савета Кабеніусу прапановы савецкага ўрада: да «нямецкіх братоў аб'яднацца з бальшавікамі і змагацца з імі плячо ў плячо» і захоўваць нейтралітэт адносна палітычнай барацьбы на Украіне.

Першая прапанова была дыпламатычна адхілена: «Мы з задавальненнем дапамаглі б вам, але нашай масай кіруе толькі адна думка – дадому, дадому» [9, Спр. 53, л. 43]. Адносна Украіны высветлілася супадзенне пазіцый, але з супрацэпнымі матывамі. Савецкім бок патрабаваў няўмяшальніцтва нямецкіх сіл з тым, каб забяспечыць прасоўванне на Украіну Чырвонай арміі і створанага ў Курску ўкраінскага савецкага ўрада. Нямецкі савет, кіруючыся афіцыйнымі дзяржаўна-палітычнымі падыходамі, адстойвалі нейтралітэт каб забяспечыць мірны працэс барацьбы ўнутрыўкраінскіх палітычных сіл. У іншым выпадку, яны вымушаны будучы ўмяшацца для недапушчэння кровапраліцця. Савецкая дэлегацыя і мясцовыя левыя былі папярэджаны аб намеры жорстка падаўляць любыя спробы ўнесці дэстабілізацыю ў шэрагі нямецкіх войск [6, с. 53–55].

Ініцыятыва на перамовах цалкам утрымлівалася нямецкім бокам: Паўнамоцтвы Перальмутара былі звязаны да агучвання прапановы, ён нават не атрымаў слова для іх абгрунтавання. Затое прадстаўнікі нямецкага савета выказалі ўласныя ўмовы. Па-першае, савецкае войска, а таксама «банды бальшавікоў» засцерагалася ад любых спроб перайсці дэмаркацыйную лінію і наблізіцца да нямецкіх аддзелаў пад пагрозай збройнага падаўлення. Такое становішча павінна было захоўвацца да склікання агульнаўкраінскага сходу, які чакаўся ў снежні і павінен быў легітымна перадаць уладу ад гетмана да Украінскай Дырэкторыі і вырашыць пытанне аб «форме праўлення» ў краіне, якое абавязкова для прызнання бальшавікамі. Любую спробу збройнага перавароту немцы ўспрымалі як антынямецкую, бо яна пагражала парушэннем чыгуначных камунікацый і графіка эвакуацыі [9, спр. 53, с. 44].

Гурэвіч вымушаны быў тэлеграмай папярэдзіць спачатку Пыжова, а затым Магілёўскі губком, і непасрэдна Г. Чычэрына: «З Гомельскімі саветамі дамовіцца не ўдалося»... «Большасцю 273 супраць 238 была прынята рэзалюцыя шейдэманаўцаў аб недапушчальнасці сувязі бальшавікамі недапушчальнасці безпарадкаў, якія зашкодзяць салдатам эвакуіравацца Германію» [9, спр. 43. л. 14].

Зразумевшы неэфектыўнасць палітыка-дыпламатычных метадаў, савецкае кіраўніцтва зрабіла стаўку на распальванне на акупаваных тэрыторыях падпольна-партызанскай барацьбы, якая мусіла правакаваць эвакуацыйныя і рэвалюцыйныя памкненні нямецкіх салдат і рыхтаваць глебу да вяртання савецкай улады і ўвядзення Чырвонай арміі. У Гомелі тэрмінова ствараецца аб'яднаны падпольны штаб з камуністаў, анархістаў і эсэраў, фарміруюцца партызанска-дыверсійныя групы, камандзіры, зброя і грошы для якіх пастаўляліся праз дэмаркацыйную лінію. Па шматлікіх сведчаннях, зброя ўвозілася амаль адкрыта і масава, а таксама набывалася ў саміх «акупантаў». Член гомельскага рэўкама Іван Хімакой адзначаў, што ён разам з паплечнікамі Данілам Гуло рэгулярна наведваліся ў Узу, дзе атрымлівалі інструкцыі ад ваенных і партыйных эмісараў Масквы, а таксама «ўвозілі цягніком і на конях вінтоўкі, кулямёты і нават гарматы» [9, спр. 43. л. 32].

Але са створаных нешматлікіх партызанскіх груп прыкладам найбольш паспяховай дыверсійнай дзейнасці можа быць хіба толькі атрад М. Якаўлева-Кастрамы, які аперыраваў у раёне Гомеля і Рэчыцы. Набраны з горвальскіх сялян атрад напаў на аддзел украінскай варты ў

Берагавой Слабадзе і на нямецкую ахову маёнтка графа Зубава. Немцы адказалі карнай аперацыяй ў Горвалі і ваенна-палявы суд вынес смяротны прысуд тром сялянам вёскі Рудзянец [10]. Атрад М. Кастрамы схаваліся ў рэчыцкіх лясах, а атрымаўшы дапамогу з-за дэмаркацыйнай лініі, перабраўся ў ваколіцы Гомеля.

У пачатку снежня на станцыю Уза ў баявой гатоўнасці перакідваецца з-пад Оршы чырвонаармейская рота «таварыша Чыжыкава». Аддзел быў створаны былым матросам Чарноморскага флота Логвінам Чыжыкавым, які пасля ліквідацыі Паўднёвага фронту прабываўся ад Адэсы да Петраграда і на гэтым шляху пераўтварыўся ў чырвонага камандзіра [8, спр. 43, л. 36]. На мяжу ў падмацаванне Чыжыкаву прыбыў з Масквы добра ўзброены атрад, сабраны «гомельскім камунарам» Іванам Ланге пераважна з маскоўскіх чэкістаў [6, с. 55].

Між тым падзенне 14 снежня рэжыму П. Скарападскага і пераход ўлады на Украіне да сацыялістычных сіл адкрывалі перспектыву ўмацавання ўкраінскай нацыянальнай дзяржаўнасці, што надзвычай занепакоіла бальшавіцкае кіраўніцтва і прымусіла яго фарсіраваць падзеі ў паўднёвай Беларусі. Яшчэ напярэдадні змены ўлады ў Кіеве былі ініцыяраваны новыя перамовы з германскімі саветамі. Рыхтаваліся яны настолькі хутка, што паўнамоцтвы прадстаўляць пазіцыю савецкага боку былі перададзены фігурам зусім неўрадавага ўзроўню: старшынёй дэлегацыі быў прызначаны Д. Гурэвіч, а ўвайшлі ў яе толькі што прызначаны начальнік «боеўчастка Гомель–Лунінец» Абрамовіч і камандзір 3-й роты 151-га чырвонаармейскага палка Зяблаў. Гурэвіч ледзь паспеў паведаміць у Магілёўскі губкам: «У выніку перамены абставін на Украіне намі тэрмінова былі прызначаны перамовы з дывізіённым саветом у Мазыры і корпусным у Гомелі для неадкладнага вырашэння пытання нашага ўступлення на тэрыторыю Украіны» [9, спр. 34, л. 14].

Перамовы пачаліся адразу – 14 снежня ў Мазыры. Тэлеграма-справаздача Гурэвіча ў Магілёўскі губкам раскрывае іх абставіны: «...Перамовы тягнуліся 4–5 гадзін. Наша дэлегацыя заявіла, што міжнародная абстаноўка, якая склалася, ставіць Савецкую Расію перад задачай неадкладнай акупацыі Украіны з поўначы на поўдзень і заняцця ў першую чаргу лініі – Калінкавічы – Мазыр – Гомель – Лунінец». Выказаўшы мэта, дэлегацыя не прамінула зноў заклікаць «нямецкіх братоў» ісці да яе «рука аб руку», а для большага пераканання германскаму боку былі перададзены «некалькі пудоў нямецкай камуністычнай літэратуры». Аднак прадстаўнікі Вялікага савета зноў праявілі стрыманасць у інтэрнацыянальным парыве, абмежаваўшыся выказваннем класавай сімпатыі да барацьбы расійскага пралетарыята і папрасіла час для вырашэння пытання аб тэрмінах вызвалення згаданага ўчастка чыгункі [9, спр. 34, л. 36].

17 снежня перамовы працягнуліся на новым узроўні: у Мазыр прыбыла дэлегацыя на чале з упаўнаважаным СНК РСФСР Дзмітрыем Мануільскім, у складзе якой былі нядаўні генеральны консул у Берліне Вячаслаў Мянжынскі. Дэлегацыя пацвердзіла «неабходнасць неадкладнага акупіравання савецкімі вайскамі прылягаючых абласцей былой Украіны».

Вынік перамоў сведчыў аб страце германскім бокам пазіцый гаранта ўкраінскай незалежнай дзяржаўнасці пасля падзення ўлады П. Скарападскага і аб гатоўнасці перадачы акупаванага абшару Палесся савецкаму боку. Без вялікіх пярэчанняў было дамоўлена, што ўчастак чыгункі Калінкавічы – Мазыр – Лунінец ужо з 17 снежня перадаецца пад сумеснае карыстанне, а эвакуацыя нямецкага гарнізона з Гомеля скончыцца да 20 снежня. Пры гэтым нямецкі бок паставіў важную ўмову: для забяспячэння поўнага і арганізаванага вываду яго фарміраванняў захоўваць палітычна-ўладны status quo, а любыя спробы гвалтоўнага захопу ўлады любымі сіламі строга забараняліся [9, спр. 34, л. 26].

Больш за тое, Вялікі дывізіённы і гомельскі гарнізонны саветы цалкам падтрымалі стварэнне якраз у дзень перамоў, 17 снежня, Гомельскай Дэмакратычнай Дырэкторыі як мясцовай ўладнай структуры Дырэкторыі Украінскай і як волез’яўленне гомельскага насельніцтва. Створаны адначасова альтэрнатыўны рэўкам быў папярэджаны аб недапушчальнасці дэструктыўных дзеянняў і быў вымушаны дзейнічаць напаўпадпольна [12]. Падтрымка Дырэкторыі сведчыла аб тым, што германскі бок па-ранейшаму не

выключаў Гомельскі рэгіён са сферы ўплыву Украіны і аддаваў вырашэнне яго лёсу на ўнутрыпалітычную барацьбу ў горадзе, хаця яе вынікі былі відавочнымі.

Натхнёныя блізкаю перамогай, прабальшавіцкія сілы як у цэнтры, так і на месцах палічылі апошні пункт мазырскіх дамоўленасцяў фармальным. 18 снежня пры вяртанні з Мазыра савецкая дэлегацыя сустрэлася з гомельскім рэўкамам. Малавядомы факт: разам з Д. Мануільскім Гомель наведалі выбітныя дзеячы міжнароднага камуністычнага руху Хрысціян Ракоўскі і Жак Садуль. Прысутнасць і выступленні апошніх на мітынг у гарадскім тэатры павінны былі натхніць на перамогу савецкай улады не толькі ў Гомелі, але і ў сусветным маштабе. Мітынг заклікаў рыхтаваць Гомель да займання яго часткамі Чырвонай Арміі, перадачы ўлады ў рукі рэўкама, а горада і павету – у склад РСФСР.

Заклікі мелі вынік – гомельскі рэўкам пачаў дзейнічаць неадкладна і рассылаць на стратэгічна важныя аб'екты горада ўзброеныя каравулы. На чыгуначным вузле з'явіўся рэвалюцыйны камітэт, гатовы ўзяць станцыю Гомель пад свой кантроль. Аднак у сітуацыю рашуча ўмяшаўся салдацкі савет, прадстаўнікі якога заявілі, што расцэньваюць дзеянні дэлегацыі Мануільскага і гомельскага рэўкама як парушэнне мазырскай дамоўленасці. Таму сітуацыя ў Гомелі была ўзятая пад поўны вайсковы кантроль і афіцыйна пацверджаны ўладныя паўнамоцтвы Дырэкторыі. Па патрабаванню немцаў савецкая дэлегацыя пакінула горад, камітэт чыгуначнікаў, а таксама каля 50 актыўных членаў і прыхільнікаў рэўкама былі арыштаваны [9, с. 43, л. 37], але неўзабаве вызвалены і працягнулі адкрытую дзейнасць.

Адцягненне сіл нямецкіх сіл на барацьбу з рэўкамам замарудзіла арганізацыю нямецкай эвакуацыі і яе тэрмін быў парушаны. 24 снежня, калі авангардныя аддзелы Заходняга фронту Чырвонай арміі ўзялі пад свой кантроль частку чыгункі ад Гомеля да Жлобіна, гомельскі рэўкам звярнуўся да нямецкага савета з ультыматумам аб перадачы ўлады. У адказ былі катэгарычна пацверджаны паўнамоцтвы Дырэкторыі. У адказ рэўкам пры падтрымцы Магілёўскага губкама РКП(б) і камандавання Заходняга фронту з 26 снежня распачаў агульнагарадскую забастоўку, у якую актыўнай агітацыяй, а часам і пагрозамі, былі ўцягнутыя рабочыя найбуйнейшых прадпрыемстваў, а таксама чыгуначнікі Лібава-Роменскай і Палескіх станцый. Праца гомельскага чыгуначнага вузла была паралізавана і эвакуацыя нямецкіх частак спынілася наогул.

Праз газету «Палессе» выканкам Вялікага нямецкага савета паспрабаваў у даступнай форме звярнуцца да бастуючых: «Гомельскія чыгуначнікі! Вы бастуеце. Чаму? Каб мы упусцілі савецкія войскі ў горад Гомель? Вы ведаеце, што гэта немагчыма – мы гэта тлумачылі ўжо некалькі разоў, што гэта немагчыма. Пакуль германскія салдаты ў Гомелі. Забастоўкай вы замаруджаеце нам транспарт ... Хто зацікаўлены, каб мы сыйшлі хутчэй з Расіі, той павінен супрацьдзейнічаць забастоўцы. Хто хоча, каб мы засталіся тут, няхай працягвае баставаць...» [6, с. 82].

Забастоўка цягнулася больш за тыдзень і вымусіла германскі бок пайсці на саступкі. 3 студзеня 1919 г. у выніку перамоў было прынята пагадненне, па якому ўлада ў горадзе аддавалася рэўкаму і ён пачынаў дзейнічаць адкрыта, а Дырэкторыя, гарадская дума і ўправа спынялі свае паўнамоцтвы. Пра некаторыя дадатковыя пункты і дэталі дамоўленасці сведчыў рэўкамавец Яфім Майзлін: «...Было абумоўлена адно: Рэўкам абавязваецца ў такі-та тэрмін эвакуіраваць нямецкіх салдат і абавязваецца па сходнай цане купіць у германскага боку маёмасць (маёмасць па сутнасці Расійскага ўрада). Тут знаходзіліся велізарныя інтэнданцкія склады, якія немцы захапілі. На складах было шмат цукру, абмундзіравання. Гэтыя багацці Савецкага ўрада Нямецкі савет Дэпутатаў прадаў па сходнай цане прадстаўнікам бальшавікоў Мануільскаму і Ракоўскаму. Прадаў вялікую колькасць зброі і нават батарэі» [9, с. 43, л. 68].

14 снежня была пастаўлена кропка ў гісторыі нямецкай акупацыі і Першай сусветнай вайны ў гомельскім рэгіёне: апошні цягнік з германскімі аддзеламі пакінуў станцыю Гомель, у той жа дзень у горад увайшлі чырвонаармейскія часткі ў авангардзе з ротай Чыжыкава. Разам з немцамі і пад іх аховай у спецыяльным цягніку пакінулі горад і рэгіён значная частка яго эліты. Гэты эпізод застаецца амаль не вивучаным, але дакладна вядома, напрыклад, са сведчання

мінскага даследчыка В. Ханецкага, што ад'ехала сям'я Нолькіных. Можна меркаваць, што менавіта ў той момант пакінулі Гомельшчыну два браты Патоны. Затое некаторыя левыя з нямецкіх салдацкіх саветаў не вярнуліся ў Фатэрлянд, а далучыліся да бальшавікоў у барацьбе за поўную перамогу расійскай і сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. Разам з прысланымі з Масквы «спартакаўцамі» яны склалі атрад «нямецкіх інтэрнацыяналістаў» прыкладна ў 70 чалавек [13, спр. 105, л. 14], які стаў у 1919 г. апарай Гомельскай ЧК і прымаў чынны ўдзел у абароне гатэля «Савой» пад час Стракапытаўскага мяцяжу.

Кыніцы і літаратура

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ). – Ф. 2912 (Гомельская гарадская дума). – Воп. 1. – Спр. 28.
2. Данилов, И. «Воспоминания о моей подневольной службе у большевиков» / И. Данилов // «Архив русской революции». – Т. 16. – Берлин, 1925. – С. 162–214.
3. Беларусь в годы Первой мировой войны (1914—1918) : сборник документов / сост.: В.В. Врублевский [и др.] ; редкол.: В.И. Адамушко (председатель) [и др.]. — Минск : Беларусь, 2014. — 355 с.
4. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Гомеля. У 2 кн. – Кн. 1. – Мінск : БЕЛТА, 1988. – 608 с.
5. Савіцкі, Э.М. Гомельскага перасыльнага пункта паўстанне 1916 г. / Э.М. Савіцкі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Т. 3. / Рэдкал. : Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелЭн, 1996. – 527 с.
6. Такоева, И.Т. Гомельская губерния. Как все начиналось. Неизвестные страницы / И.Т. Такоева. – Гомель, Ред. газ. «Гомельская праўда». – 288 с.
7. Generallandesarchiv Karlsruhe. – 456 F. 45. Infanterie-Regiment 438. – № 67. Anlagen zum Kriegstagebuch. – S. 83. Fernspruch im Brief 26.10.1918 an 167. Infanterie-Brigade.
8. Известия Гомельского Совета Рабочих и Солдатских депутатов. – 21 февраля 1918 г.
9. Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый і аб'яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГААГВ). – Ф. 52. (Гомельскі гістпарт) – Воп. 1.
10. Трудящиеся Гомельщины в борьбе за власть Советов (1917–1920): хроника событий. Гомель, 1958. 190 с.
11. Архіўны фонд Рэчыцкага краязнаўчага музея. – Спр. 46.
12. Лебедзева, В.М. Гомельская гарадская Дырэкторыя (1918–1919 гг.): палітычныя і дзяржаўныя арыентацыі / В.М. Лебедзева // Беларусь і суседзі: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 2 верасня 2006 г. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2006, С. 235–254.
13. ДАГААГВ. – Ф. 1. (Гомельскі губкам РКП (б)). – Воп. 1.

Gomel in the First World War ending: Circumstances of evacuation of German armies in January, 1919. In this article the question of position of a city of Gomel in the end of the First World War is considered. Separate aspects of activity of the German occupational authorities in a city, features of sociopolitical struggle in the conditions of evacuation of divisions of German army from Gomel are investigated.

РЕПРЕСОВАНА ШКОЛА: ПЕРША УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Розкривається діяльність Першої української гімназії імені Т.Г.Шевченка, акцентується на особливостях її кадрового складу, ідейної та науково-педагогічної спрямованості. Привернута увага до трагічної долі багатьох її вчителів та учнів в умовах окупаційного радянського режиму.

Про репресії в умовах радянської окупації України написано багато. В тому числі й про цілі інституції, структури, які були розгромлені в 1920–1930-ті роки [1]. Однак про зруйновану радянською владою Першу в національній державі гімназію імені Т.Г.Шевченка, про репресії проти її вчителів та учнів досліджень бракує. Цій темі і присвячена стаття.

В ході революційних подій 1917 р. учительство України при підтримці широкої громадськості розпочало активну роботу зі створення національної школи. В Києві проводилися наради українських діячів, засновувались окремі комісії, які виробляли проекти організації української школи. Центром таких зборів і засідань був український клуб «Родина». Цей клуб було організовано в Києві у 1915 році з ініціативи Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської та Любові Миколаївни Шульгіної. В його роботі брали участь Михайло Старицький, Василь Королів-Старий, Володимир Петрушевський та ін. При клубі було організовано госпіталь для поранених вояків-українців, про яких тут піклувались, вчили української грамоти, читали їм українські книжки.

В результаті революції в російському уряді відбулися значні зміни. Міністерство освіти очолив ліберал П. Ігнат'єв. «Створились обставини, при яких ми могли сподіватися мати змогу відкрити українську середню школу в Києві», – згадувала Надія Шульгіна-Іщук [2, с. 558]. Тоді в клубі «Родина», за ініціативою відомого громадського діяча і педагога Івана Матвійовича Стешенка, відбулася нарада українських педагогів, на якій обговорювалося питання про початок підготовчої роботи для створення українських шкіл по всій Україні. На цій нараді було створено Педагогічні Комісії для різних шкільних предметів з метою опрацювання програм.

Головним питанням, яке обговорювалось в екстреному порядку, було питання відкриття українських народних шкіл, гімназій і університетів. В цих нарадах брали участь П. Холодний, В. Дурдуківський, А. Лещенко, В. Прокопович, Й. Гермайзе, С. Постернак, О. Дорошкевич, Т. Сушицький, К. Буханівська, С. Солохненко. Було вирішено з нового шкільного року перевести всі початкові школи на селі на українську мову викладання, в Києві українізувати ряд початкових і вищих початкових шкіл. Дехто з радикально настроєних членів наради вимагав негайно перетворити кілька російських гімназій в українські, екстрено українізувати їх, в університеті з нового академічного року розпочати читати лекції українською мовою. Та труднощі були в тому, що ні середні школи, ні університет не мали відповідних підручників, потрібних кадрів викладачів. Після довгих суперечок було вирішено відкрити поки що одну, Першу українську гімназію імені Т.Г. Шевченка.

На початку 1917 р. було створено Українське Товариство шкільної освіти, куди офіційно ввійшли Педагогічні Комісії.

Першу українську гімназію було урочисто відкрито 18 березня 1917 року. Першим директором став Петро Іванович Холодний, який до того був професором фізики в Політехнічному Інституті і директором Комерційної школи в Києві. До складу вчителів

входили В. Дурдуківський, К. Буханівська, Н. Шульгина, Л. Чикаленко, П. Погорілко, О. Стещенко, С. Русова. Гімназія спочатку розташовувалась у приміщенні приватної російської жіночої гімназії А.В.Жекуліної по вулиці Львівській, 27 і працювала у другу зміну. Згодом перемістилась в одне з приміщень на Львівській площі, а потім – у приміщення колишньої амбулаторії лікарні при Покровському монастирі [3].

В Першій українській гімназії спільно навчались хлопці і дівчата. За один рік кількість учнів зросла з 80 до 174 чоловік (108 хлопців і 66 дівчат). За соціальним станом це були діти селян (43 чоловік), інтелігенції (35 чоловік), міщан (20 чоловік), біженців (70 чоловік). З початком 1918/1919 навчального року в гімназії навчалось вже понад 200 учнів [4, с. 152]. Перша українська гімназія мала шість класів. Викладались: Закон Божий, українська мова, історія та географія України, російська мова, природознавство, математичні науки, французька мова, малювання, чистопис, співи, гімнастика [5, с. 14]. Вивчалась в гімназії і німецька мова, і латинська.

Петро Іванович Холодний створив у Першій українській гімназії здоровий клімат, але був її директором не довго. У жовтні 1917 року він зайнявся організацією українського шкільництва в державному масштабі, а посаду директора Першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка зайняв Володимир Федорович Дурдуківський, викладаючи в ній українську мову і літературу. «В.Ф. Дурдуківський, ставши директором нашої гімназії, – згадувала потім Надія Шульгина-Іщук, донька вчительки гімназії Любові Миколаївни Шульгиної, яка працювала в гімназії до 1922 року, – також зумів створити дуже добрі відносини; учні його дуже шанували і любили» [2, с. 560]. Про В.Дурдуківського згадував і випускник гімназії Ю. Юркевич: «Директором школи і, безперечно її душею був Володимир Хведорович Дурдуківський. Педагог великого таланту і великої душі, він усього себе віддавав школі. Був він не одружений, школа була його єдиною родиною» [6, с. 118]. Крім школи, Володимир Федорович активно працював в Українському товаристві шкільної освіти, «Просвіті», Українській академії наук, шкільній комісії, спеціальній комісії з підручників для початкової школи при Міністерстві освіти УНР. На першому всеукраїнському учительському з'їзді у квітні 1917 року він виступив з доповіддю «Про складання кадрів учителів», у складі спеціальної комісії брав участь у розробці «Проекту єдиної школи на Україні».

В роки становлення Гімназії перед її директором В.Ф. Дурдуківським постали не тільки питання, якою бути українській школі, яких форм повинно набути національне навчання та виховання, а й суто господарські проблеми. Ситуація була складною, адже це був період визвольних змагань, коли одна влада змінювала іншу, і не можна було нічого передбачити наперед. «Багато важких хвилин довелося зазнати школі на початку її існування... Уряд Скоропадського ганяв школу по всьому місту, не даючи їй приміщення. «Висока» Директорія, хоч як хвалилася своєю допомогою українській культурі, не дуже то допомагала першій на Україні школі. А денікінці просто вели на скасування школи. Відома комісія в справі боротьби з українською культурою на чолі з бароном фон-Борделіусом провадила в школі труси й саме вже заходжувалася цілком ліквідувати школу, коли багнети Червоної Армії викинули з Києва усю контрреволюційну навалу й заклали підвалини нового життя», так писав журнал «Радянська освіта» у 1926 році [7, с. 56].

Гімназія А. Жекуліної, в якій розташовувалася в перший рік існування школа В.Дурдуківського, вважалась на той час однією з кращих у Києві. Вона призначалася для дітей київських багатіїв. В українській гімназії на початку вчилися тільки босі, напівроздягнені, голодні й холодні діти з різних притулків для біженців. Зрозуміло, що на початку роботи ставлення до української гімназії було обережне і навіть насторожене. Та невдовзі А.Жекуліна та й більшість її вчителів, побачивши, що справа в українській гімназії поставлена добре, вчителі працюють старанно, а діти, хоч босі й роздягнені, але поведуться, як справжні, виховані учні, змінили своє ставлення, стали навіть уважні і прихильні.

Весною 1918 р. Володимир Федоровичу пообіцяли виділити з нового навчального року окреме приміщення для гімназії. Він почав пошуки помешкання, яке б найкращим

чином підходило для дітей і нарешті зупинив свій вибір на приміщенні амбулаторії в Покровському монастирі, яке давно вже пустувало. Та політична ситуація в країні змінилась, до влади прийшов уряд П. Скоропадського. І хоча сам уряд не був проти утворення українських шкіл, боротьбу за отримання окремого приміщення необхідно було розпочинати з початку. В. Дурдуківський писав: «...для здобуття цього приміщення я зробив сто одну візиту до різного начальства, до різних представників влади, починаючи з найменших і кінчаючи найвищими... Тепер як пригадую все це, то дивно й страшно мені стає, питаю самого себе, де бралися в мене сили й енергія, де бралася в мене сміливість, рішучість, я ж бо звичайно такий не рішучий, такий боязкий. Єдина відповідь: тоді ще я був значно молодший і дужчий – я без краю був відданий своїй школі й дітям, для школи й для дітей я йшов на всякі, найтяжчі жертви» [8, арк. 31]. Та врешті-решт для гімназії знайшли приміщення й вона розпочала в ньому свою роботу.

В перший рік навчання кожен шкільний день починався із виконання усіма класами хором молитов – «Отче наш» і «Царю небесний утішителю» під керівництвом вчителя співів Пилипа Омеляновича Козицького. Коли часи змінились – ікони було знято, молитви відмінено, а зал прикрасила чудова колекція українських килимів, подарованих батьками учнів школи. У залі, коридорах та класах висіло на стінах безліч плакатів, виконаних учнями, з шевченківськими цитатами – «Учітеся, брати мої», «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля» та іншими, і велика кількість портретів Т.Г. Шевченка [6, с. 116–117]. Почалося дійсне становлення Першої української гімназії, яку часто просто називали гімназією В. Дурдуківського.

В гімназії зібралися кращі українські педагогічні сили, відомі вчені, громадські діячі. Українська громадськість Києва сприяла школі у всьому. Викладання тут вважалось почесною громадською роботою, і це було однією з причин хорошого складу педагогів. Серед них був майбутній митрополит УАГКЦ Василь Липківський, що певний час викладав тут релігію. Історію викладали В'ячеслав Прокопович, а потім Йосип Гермайзе, математику Надія Шульгіна-Іщук, Вадим Шарко і Омелян Гнатович, природознавство Левко Чикаленко, пізніше Володимир Вовчанівський, географі Олександр Гребенецький, латинську мову Катерина Лазаревська, потім Освальд Бурггардт (Юрій Клен) і С. Гочаров, французьку мову Софія Русова, потім Марія Прохорова, спів Пилип Козицький, малювання Юхим Михайлів, потім Юрій Павлович, хореографію Марія Юркевич, а музику дочка Миколи Лисенка Мар'яна. Молодший підготовчий клас вела Любов Миколаївна Шульгіна, згодом Юрій Трезвінський, старший підготовчий клас Юрій Слущкий. Українську мову і літературу викладав В.Ф. Дурдуківський, деякий час Леонід Білецький.

Гімназію часто відвідували відомі люди з київського культурного кола. Гостями на шкільних концертах та виставах неодноразово були М. Грушевський, С. Єфремов, композитори Л. Ревуцький, літератори М. Грінченко, А. Ніковський, М. Зеров.

З часом змінювався склад учнів. Дітей-сиріт, що складали переважну більшість учнів у перший рік роботи гімназії, згодом залишилося не дуже багато, близько сімдесяти чоловік. Переважну більшість складали діти української інтелігенції: співробітників ВУАН, професорів вищих навчальних закладів, учителів, кооператорів, духовництва, різних службовців. З кожним роком до школи приходило все більше заяв від батьків, які хотіли, щоб їх діти навчалися у гімназії В.Дурдуківського.

Перша українська гімназія протягом усього свого існування за головну мету ставила виховання національної свідомості учнів, а її директор Володимир Федорович Дурдуківський робив усе можливе, щоб національне виховання в школі було поставлено на високому рівні. В гімназії була організована і працювала так звана шкільна група, в роботі якої брали участь найвпливовіші своїм педагогічним і науковим авторитетом учителі молодшого Й. Гермайзе, М. Прохорова, Н. Токаревська, та старшого віку О. Гребенецький, В. Дурдуківський, Л. Ілляшенко – давні працівники школи, активісти шкільних і

загальноміських педагогічних об'єднань, здатні провадити самостійну науково-дослідну роботу, робити наукові доповіді й писати статті.

Така ситуація приводила до того, що група фактично керувала школою, направляла всю її роботу. Відповідно до своїх поглядів вона тлумачила і трактувала науковий програмний матеріал, його певне ідеологічне спрямування, звичайно в межах, можливих за умов радянської школи з її суворими вимогами щодо змісту й напрямку шкільної роботи. Взяти хоча б такі факти, як висвітлення постаті Т.Г. Шевченка, історичної ролі козацтва та гетьманства і подібні теми. Вони давали можливість використовувати їх для відповідного впливу на дітей, для виховання їх у національному дусі. Увага дітей зосереджувалась на наукових фактах та історичних і наукових моментах, важливих для національного виховання.

Щороку, наприклад, у школі значно більше, ніж того вимагали офіційні програми, відводилось місця й часу для вивчення тем, пов'язаних з Т.Г. Шевченком, Кирило-Мефодіївським братством, дореволюційним народницьким напрямком у літературі. Ці й подібні питання широко розглядались в дитячих доповідях, з приводу них проводились цікаві дебати. Внаслідок такої роботи Т.Г. Шевченко, наприклад, поставав перед учнями не суто пролетарським поетом, борцем за визволення покріпаченого селянства, а поетом-борцем за національне визволення України, національним пророком України. В.Ф. Дурдуківський навіть склав окрему книгу з творами Т.Г. Шевченка, підібраними спеціально для кожного класу для ознайомлення і декламації. Як згадує одна з випускниць «школи Дурдуківського», москвичка Наталя Левитська, «Володимир Федорович не раз звертався до творів і біографії Т. Шевченка; в кожній родині вдома був «Кобзар», його знали і любили дорослі й діти» [9, с. 221].

Чимале значення для впливу на дітей мала також і організація відповідних читань. Дітям рекомендувались для читання книжки, що сприяли національному визріванню й розвиткові дітей. Хоча в шкільній бібліотеці таких книжок було дуже мало, але їх рекомендували учням і діти діставали їх в інших книгозбірнях, або за допомогою своїх батьків. Так, діти читали історичні статті М. Костомарова, літературно-критичні роботи С.Єфремова, книжки М. Грушевського та Б. Грінченка.

Чималу роботу в плані національного виховання проводили клубні гуртки, що працювали в гімназії. Ці самоосвітні об'єднання було організовано з ініціативи учнів і учителів-предметників гімназії. Володимир Федорович Дурдуківський вів літературний і драматичний гуртки. Драматичний гурток, працюючи зі старшими учнями, систематично знайомив їх з цікавими в національному плані драматичними творами І. Тобілевича, М. Кропивницького, Лесі Українки. В цих гуртках обговорювали різні твори, підготовлювали вистави, інсценування, декламування віршів. В організації вечорів і вистав активну участь брала Марія Павлівна Юркевич. У зв'язку з обговоренням літературних творів, улаштовувались «літературні суди» з «суддями», «прокурором» і «адвокатом».

В гімназії дітям прищеплювали любов до рідних українських мотивів у малярстві, музиці, хореографії. Стало доброю традицією прикрашати зали, коридори і класи в національному дусі. Для цього діти приносили до школи українські килими, плахти, рушники. Всі вітрини, класні оголошення, різні дитячі роботи, журнали, газети зазвичай оздоблювали національними візерунками, заставками, малюнками. Особливо ретельно прикрашали школу перед великими шкільними святами. Тоді вся школа ясно, голосно, виразно говорила кожному відвідувачеві, що вона українська школа, що в ній навчаються українські діти.

В лютому 1921 р. в житті гімназії відбулися суттєві зміни. Розгорталась радянська гімназія. Гімназію було перетворено в семирічну трудову школу імені Т. Шевченка. Володимир Федорович Дурдуківський з сумом зустрів цю звістку, бо був проти самої ідеї замість гімназій утворювати профшколи, вважав, що широка загальна освіта повинна бути обов'язковою передумовою успішної вже чисто професійної освіти. «Моє щире й гаряче побажання, побажання старого, відданого школі й дітям педагога, щоб поширили загальну освіту, щоб не

робили дітей недоучками, передчасними професіоналами-спеціалістами без потрібного наукового ґрунту для широкого розуміння й переведення своїх завдань» [8, арк. 88].

Після реформи зі шкільної програми було вилючено французьку мову, а курс німецької мови значно скоротився. Хоча в основному внутрішнє життя школи не змінилось, але замість вільної роботи почалася прихована боротьба за збереження завойованих позицій.

Школа ім. Т.Г.Шевченка зберігала гуманітарний ухил. При вході до неї, як і раніше, висіло гасло — слова Т.Г.Шевченка: «Учітеся, брати мої, думайте, читайте». Любов до Тараса і його творчості, як і раніше, виховував передусім В.Ф. Дурдуківський. «Їдьте, діти, в гості до свого тата і складіть йому привіт від його рідних дітей», — говорив він у напутньому слові учням школи, які відправлялися на екскурсію до Канева, на могилу Т.Шевченка [10, с. 40].

В 1920-і роки в школі В.Дурдуківського був створений «Музей дитячої творчості». Цей музей був єдиний не лише в Україні, а й в усьому СРСР. В музеї щороку бувало до тисячі відвідувачів не тільки з багатьох міст СРСР, а й з-за кордону. Тут побували, зокрема, нарком освіти Російської Федерації А.В.Луначарський, відомий німецький педагог Гейне, члени польського парламенту, делегації німецьких, французьких, американських, чеських педагогів та ін.

В гімназії працювало близько тридцяти різних дитячих клубних гуртків наукового, художнього і технічного характеру. В клубах вперше було введено дитяче самоврядування зі своїм статутом, завданнями, щоденниками роботи. З'явилося класне та загальношкільне самоврядування. Гімназія перша організувала дитячий кооператив і дала цінні зразки дитячої вільної творчої преси. Проводила експериментальну роботу за новими, тоді ще не випробуваними в звичайній класній роботі, методами: творчо-ілюстративним, графічним, лабораторним, дослідницьким, екскурсійним, комплексним та іншими.

Перша трудова школа ім. Т.Шевченка зайняла вагоме місце серед усіх інших київських трудшкіл. Це місце визначалось не тільки її характером, але й роботою, педагогічним і ідейним впливом. Діяльність школи сприяла піднесенню самої ідеї української національної освіти, давала змогу обороняти її принципові практичні позиції.

За недовгий період існування гімназії-школи нею було накопичено великий педагогічний досвід роботи. Тому вирішено було підготувати і випустити збірник «З практики трудової школи», в якому було б обґрунтовано новаторські ідеї, що впроваджувалися в гімназії. Передбачалося ознайомити широку педагогічну громадськість з досвідом по застосуванню системи самоврядування в учнівському колективі, а також проведенням клубної роботи. Перша частина цієї збірки вийшла у 1923 році, а наступного року було надруковано другу її частину.

З кожним роком популярність школи зростала. Ще більше піднявся її авторитет, як педагогічного і науково-методичного осередку, з 1925—1926 навчального року, коли школа почала діяти як досвідна школа при Науково-Педагогічній Комісії ВУАН. Методична, педагогічна, науково-дослідна робота педагогічного персоналу була поставлена на вищий науковий рівень.

На цей час В.Ф.Дурдуківський був вже досить знаною і широковідомою постаттю в колах наукової та педагогічної інтелігенції. Тому не пройшла не поміченою двадцять п'ята річниця його педагогічної діяльності. Журнал «Радянська освіта» надрукував статтю, присвячену ювілярові, в якій було висвітлено його нелегкий педагогічний шлях, подано належну оцінку його праці. «В.Ф. Дурдуківський належить до тієї групи старшої генерації українських педагогів, що вийшовши на життєвий шлях на початку ХХ століття, присвятили всі свої сили боротьбі та праці за нову школу на Україні і, здобувши у революції широкі можливості реалізувати, нарешті, свої ідеї, віддали свої знання та енергію на будівництво радянської школи. Поєднання безпосередньої педагогічної роботи, завжди самовідданої й талановитої, зі щирою громадською роботою ось шлях, що ним незмінно йшов у житті шановний ювіляр» [7, С. 54—55]. Так була оцінена його діяльність сучасниками, діяльність,

яку згодом почнуть замовчувати та намагатись забути в зв'язку з таким мінливим та жорстоким перебігом історичних подій.

Катастрофа була зовсім близько. Через кілька років В.Дурдуківського заарештували у зв'язку із сфабрикованим процесом «Спілки визволення України». Разом з ним на лаву підсудних потрапила і велика кількість вчителів та учнів школи. Доля багатьох виявилась дуже трагічною. Олександр Гребенецький, учитель географії, був засуджений до 5 р. позбавлення волі і поразкою в правах на 2 р. Микола Щепанюк, викладач релігії, був засланий в Темлаг, а в 1937 р. розстріляний. Переслідувань і репресій зазнали Йосип Гермайзе, Григорій Холодний, Вадим Шарко, Андрій Заліський, Ніна Токаревська, Юрій Трезвинський. Викладач школи, талановитий художник Юхим Михайлів загинув на засланні. У 73-річному віці розстріляний Василь Липківський, «апостол українського релігійно-національного відродження» за характеристикою Агатангела Кримського. Режимом було знищено вчителя гімназії, талановитого математика Михайла Кравчука. До розстрілу засуджено у 1938 р. Григорія Холодного. На Соловках розстріляно Миколу Зерова. До справи «СВУ» було притягнуто вчительку французької мови Марію Прохорову (Тобілевич), яка, протестуючи проти репресій, 7 січня 1930 р. оголосила в тюрмі голодування. Після заслання в Сибір, вона повернулась до Києва, але перед війною знову була ув'язнена. Учитель природознавства Володимир Вовчанівський заподіяв собі смерть. Зникли Оксана Степанишина та Домнікія Дудар. Марія Юркевич померла в еміграції. 16 січня 1938 р. був розстріляний і Володимир Дурдуківський. Школа залишилась без свого мозку. Уряд спрямував головний наступ на школу, як колиску молодого українського громадянина, вирвавши з неї учителів-співробітників В.Дурдуківського. Школа обезкровилася, втратила своє самотнє національне обличчя і стала звичайною радянською трудовою школою.

Джерела та література

1. Пам'ять Биковні. Документи і матеріали. – К.: Рідний край, 2000; Репресії проти освітян Запоріжчини (За редакцією М.М. Окси). – Мелітополь, 2001; Ключенко Д.М., Фурсенко Л.І. Освітняни Одещини – жертви репресій тоталітаризму. / Д.М. Ключенко, Л.І. Фурсенко. – Одеса, 1995; Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. / В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000; та ін.
2. Шульгіна-Ішук, Н. До сторінок історії українського шкільництва (спогад). / Н.Шульгіна-Ішук. // 125 років київської академічної традиції. 1861–1986. Збірник. – Нью-Йорк, 1993.
3. Нова рада. – 1918. – № 162, 29 серпня – 11 вересня; Вісті з української Центральної Ради у Києві. – 1917. – №1. - 19 березня.
4. Хроніка // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 113–114; Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі. / М.Жученко. // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Т. 67.
5. Лихнова, І., Скидан, С. Народна освіта 1917–1920 років. / І. Лихнова, С. Скидан. // Український педагог Іван Стешенко. – К., 1994.
6. Юркевич, Ю.Л. Спогади. Рукопис. Москва, 1977–1980. / Ю.Л. Юркевич. З родинного архіву.
7. Іваниця, Г. В. Ф. Дурдуківський (З нагоди 25-х роковин його діяльності) / Г. Іваниця. // Радянська освіта, 1926, № 3.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 фп, т. 50.
9. Левитська, Н. [Спогади про “школу Дурдуківського”] / Н. Левитська // Зона. – 1998. – № 13.
10. Ревуцький, В. По обрії життя. Спогади. / В. Ревуцький. – К.: Час, 1989.

Repressed school: First Ukrainian T.G.Shevchenko gymnasium. Article is devoted to activity of First Ukrainian T.G.Shevchenko gymnasium. It is emphasized on its personal structure, ideas and science-educational trend. Attention is paid to tragic faith of teachers and pupils of this school in the time of Soviet occupation.

С.А. Елизаров

Гомельский государственный
технический университет им. П.О. Сухого

ГОМЕЛЬСКИЙ УКРЕПРАЙОН В СИСТЕМЕ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ ГОМЕЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ (1919-1920 гг.)

В статье рассматриваются вопросы, связанные с образованием, деятельностью и ликвидацией гомельского укрепленного района в период гражданской войны и польско-советской войны. Показаны задачи укрепрайона, структура его руководящих органов. Основное внимание посвящено анализу взаимоотношений руководства укрепрайона с гомельским губкомом РКП(б), которые с самого начала носили конфликтный характер, что в конечном итоге наряду с объективными причинами привело к ликвидации укрепрайона в мае 1920 г.

В годы гражданской войны и иностранной интервенции командованием Красной Армии в качестве структурной единицы системы обороны создавались укрепленные районы, представлявшие собой районы, оборудованные в инженерном отношении и оборонявшиеся советскими войсками, объединенными единым командованием. Укрепрайоны создавались распоряжениями РВСР или РВС фронтов и армий и находились в их непосредственном подчинении. Основными задачами укрепрайонов являлись прикрытие подступов к политическим и промышленным центрам, удержание важных рубежей, городов до подхода полевых войск, обеспечение фланга или тыла армии (фронта). Они возглавлялись Военными советами из 3 человек, один из которых назначался командованием, остальные – местными органами власти с последующим утверждением РВС. Первые укрепрайоны появляются в конце 1918 г. и за время гражданской войны их было организовано 45. Личный состав укрепрайонов комплектовался, как правило, за счет мобилизации населения прифронтовых районов, местных караульных команд, отрядов всеобщего обучения, команд ЧК и др. [1, с. 619–620].

13 августа 1919 г. на заседании гомельского губкома было предложено организовать в окрестностях Гомеля укрепленный район, работы по созданию которого начались с конца августа 1919 г. [2, с. 150–151]. Необходимость создания Гомельского укрепрайона (ГУР) диктовалась в то время «паническим бегством» украинских частей Красной Армии от армий А.И. Деникина. ГУР строился по линии Лоев – Репки – Довск – Жлобин – Речица в радиусе 40–60 км. от Гомеля. Вся его территория делилась на 6 оборонительных участков. 5 сентября 1919 г. РВСР принял официальное решение о создании гомельского укрепрайона, для руководства которым первоначально был создан Реввоенсовет укрепрайона в составе: председатель – М.С. Кедров (представитель ВЧК), члены – А.М. Ханов (председатель гомельского губкома РКП(б)), И.З. Сурта (председатель губисполкома), В.А. Кампан (губвоенком) и М.Я. Лацис (член Коллегии ВЧК, председатель Всеукраинской ЧК) [3, с. 177]. РВС на время сосредоточил всю полноту власти в Гомельской губернии, однако уже 9 сентября 1919 г. в связи с отсутствием непосредственной военной угрозы Гомелю приказом РВС Западного фронта РВС гомельского укрепрайона был распушен [4, л. 176].

Вместо него 10 сентября 1919 г. приказом РВС Западного фронта для руководства гомельским укрепрайоном по согласованию с Ф.Э. Дзержинским и С.И. Араловым (членом РВС XII Армии) был сформирован обычный Военный Совет ГУР во главе с комендантом Наумовым (бывшим комендантом Пензенского укрепрайона). Военсовет укрепрайона непосредственно подчинялся РВС Западного фронта, согласно приказу которого в задачу ГУР входило использование местных ресурсов (за исключением находившихся в распоряжении армий фронта) для создания и приведения в боевую готовность гарнизона укрепрайона, а также привлечение местного населения для возведения оборонительных

сооружений, обеспечение революционного порядка в Гомеле и на всей территории укрепрайона. Военсовет ГУР должен был решать чисто военные задачи, не заменяя собой обычные советские структуры власти и управления [5, с. 197–198]. К строительству оборонительных укреплений кроме воинских частей, ежедневно привлекалось до 5–6 тыс. мирных жителей. За один месяц была создана линия обороны с окопами, блиндажами и проволочными заграждениями длиной в 50 верст [2, с. 151].

Практически сразу после создания Военного Совета гомельского укрепрайона возникли противоречия между его руководством и местными органами власти. По информации гомельского губкома, комендант ГУР Наумов в своей работе не считался с мнением губернских партийных и советских властей, принимая самостоятельные, не согласованные с ними решения. Под предлогом размещения штабов Наумов выселял из «хороших квартир» ответственных работников губисполкома и губкома, в то же время предоставляя эти квартиры своим сотрудникам. По информации членов гомельского губкома РКП(б), Военный Совет реквизирует мебель и пишущие машинки «без санкции местных партийных и советских учреждений», от своего имени издавал множество приказов, подписанных «неизвестными лицами», в которых отмечалось «демонстративное использование слова расстрел по всем падежам». На заседании губкома 30 сентября 1919 г. Наумов был обвинен в «нетактичности», в результате чего «ответственные работники потеряли доверие» к нему. В выступлениях членов губкома действия Наумова и его сотрудников были квалифицированы как «партизанщина и анархия». Все обвинения Наумов отверг, объяснив свои действия интересами порученного ему дела и заявив, что «не будет делать ни одного отступления от намеченных перед ним задач» [4, л. 194]. Постоянные конфликты между ГУР и губкомом РКП(б) продолжались вплоть до роспуска ГУР в мае 1920 г.

Положение на фронте борьбы с армиями А.И. Деникина ухудшалась. 23 октября 1919 г. по приказу Совета Обороны РСФСР на заседании гомельского губисполкома был организован гомельский губревком [6, л. 545]. При этом губисполком продолжал действовать параллельно с губревкомом: губревкому передавались вопросы военные, борьба с саботажем, контрреволюцией, дезертирством, проведение продрозверстки, а все другие вопросы оставались в ведении губисполкома. В январе 1920 г. губревком был распущен, вся полнота власти вновь перешла в руки губисполкома. Однако в связи с новым польским наступлением в апреле 1920 г. восстанавливается губревком, который действует наряду с губисполкомом.

К маю 1920 г. на территории Гомельской губернии, объявленной на военном положении, в очередной раз сложилось «многовластие»: на части ее территории размещались воинские части XVI Армии, на другой – XII Армии, каждая из которых, по информации губкома, «отдавала свои распоряжения и требовала их выполнения» [7, л. 138]. Кроме того, существовало еще и три центра, которые брали на себя функции губернской власти: губисполком, губревком и Военсовет укрепрайона.

По мнению местных властей, существование гомельского укрепрайона в тех условиях уже не отвечало требованиям времени. Еще в январе гомельский губком, признав за укрепрайоном «большую роль в отражении натиска с юга» (т. е. войск А.И. Деникина), констатировал, что из-за отправки частей в район Жлобин–Мозырь укрепрайон остался «только при караульных частях войск внутренней охраны, чего недостаточно не только для помощи внешнему фронту или защиты укрепрайона, но и для защиты города внутри», а командование Днепровской флотилии «держится в отношении укрепрайона чисто сепаратистски», официально заявив о своем неподчинении гомельскому укрепрайону [7, л. 8–8об.]. Губревком и ГУР издавали распоряжения, противоречащие друг другу. Попытки губкома поставить под свой контроль укрепрайон не увенчались успехом – направленные в состав Военного Совета укрепрайона представители гомельского губкома РКП(б) «игнорировались комендантом и другими работавшими там некоммунистами (комендант –

коммунист)» [7, л. 138]. Фактически укрепрайон перестал быть самостоятельной единицей: в его распоряжении не было собственных военных сил, а использовались лишь отряды, подчиненные губвоенкому, губкомдезу, губюсту и горкому, а также армейскому командованию (караульный батальон, коммунистический отряд, пехотные курсы и т. п.). К весне 1920 г. ГУР реально представлял собой лишь его штаб и характеризовался губкомом как «помеха в создании единой диктатуры советской власти в губернии» [7, л. 87об, 92об., 106].

При такой ситуации существование ГУР объективно мешало централизации управления в военных условиях, а сам укрепрайон был лишним звеном в системе отношений между армией и губернскими властями. Состоявшаяся в апреле 1920 г. конференция ревкомов XVI Армии поддержала гомельский губком РКП(б), признав необходимым «для усиления работы ревкомов на местах усилить работу губревкома, ликвидировав Гомельский укрепрайон и передав его аппарат губревкому». Политотделу Армии поручалось «срочное проведение в жизнь постановления через РВС XVI» [8, с. 348].

23 апреля 1919 г. приказом РВС РСФСР гомельский укрепрайон был ликвидирован, а его функции передавались губревкому [9, с. 169]. Соответствующий приказ (не позднее 9 мая) был издан и РВС XVI Армии, в подчинении которого находился ГУР [7, л. 106]. Однако новое наступление польских войск привело к тому, что РВС XVI Армии решение о роспуске укрепрайона приостановил [7, л. 138].

В начале мая 1920 г. в Гомель прибыл Председатель РВС Республики Л.Д. Троцкий, который заслушал доклады губревкома, губкома и коменданта укрепрайона и также поддержал гомельский губком в вопросе ликвидации ГУР. После этого принятое ранее решение о ликвидации ГУР стало проводиться в жизнь путем постепенной передачи его функции губревкому и губвоенкому. В результате уже в начале июня 1920 г. гомельский губком с удовлетворением констатировал, что ГУР «усилиями губкома был ликвидирован» [7, л. 138–139]. После этого в документах и партийных, и советских органов губернии больше никаких упоминаний о ГУР не встречается, хотя, по сведениям авторов энциклопедического справочника «Гомель» (без ссылки на источник), окончательно ГУР был расформирован лишь во второй половине 1920 г. приказом РВС Южного фронта [2, с. 177].

Объективно оценить роль ГУР в решении как вопросов непосредственной обороны Гомеля и прилегавших районов от войск А. И. Деникина и Польши, так и в целом мобилизационных усилий в губернии, исходя из имеющихся в распоряжении автора материалов, представляется делом крайне затруднительным. В отложившихся в гомельских архивах документах губернских советских и партийных органов отсутствуют конкретные сведения об основных направлениях деятельности ГУР и осуществленных им реальных мероприятиях. Вопросы функционирования ГУР рассматривались только на заседаниях гомельского губкома, да и то преимущественно в контексте его непрерывных конфликтов с руководством ГУР, постоянно демонстрировавшим свою самостоятельность и независимость от местной партийной власти.

Этот конфликт особенно обострился к весне 1920 г. С начала 1920 г. новое руководство губернской партийной организации РКП(б) во главе с Х.Г. Пестуном стремилось закрепить за собой главную роль в проведении кадровой политики в отношении советских органов власти и управления (прежде всего в определении персонального состава губисполкома). Формально это выразилось в попытке губкома искоренить широко распространенное среди советских руководящих работников губернии (от губернских до сельсоветовских) пьянство. К этому времени в руководстве губернии фактически сформировались две группы: одна группа – «группа губкома», куда входила и часть руководства губисполкома, другая – «группа губисполкома и укрепрайона» (часть руководства губисполкома во главе с ее председателем А.М. Хановым, комендант ГУР Кундо). Линия губкома на ужесточение требований к моральному облику коммунистов-руководителей председателем губисполкома интерпретировалась как кампания, выражавшая

чисто субъективные предпочтения губкомовского руководства и направленная на «выживание одной группы ответственных работников и угождение другой» [7, л. 123].

Кульминацией этой борьбы стало «дело Кундо» (Кундо – руководитель гомельского укрепрайона и губвоенком, сменивший на этом посту Наумова). Кундо, как и Наумов, проводил самостоятельную линию, не согласовывая свои действия с губкомом РКП(б). В начале мая 1920 г. находившийся в Гомеле Л.Д. Троцкий вопреки мнению гомельского губкома утвердил председателем губревкома своего представителя А.М. Пыжева, а одним из двух членов – Кундо (невзирая на резко отрицательное отношение к нему гомельского губкома). При этом назначении решающее значение сыграло личное знакомство А.М. Пыжева с Кундо еще по работе в Смоленске [7, л. 138].

Более того, в своем приказе от 10 мая 1920 г. Л.Д. Троцкий передавал губревкому всю полноту власти вплоть до права снимать ответственных советских работников. Никто, кроме вышестоящих органов армии и фронта, не имел права, согласно этому приказу, «вмешиваться, отменять или изменять распоряжения губревкома» [7, л. 115]. По-сути губком терял свое значение, превращаясь в малозначимый и маловлиятельный орган, лишенный главного рычага влияния на ситуацию в губернии – расстановку кадров ответственных работников. Это решение Л.Д. Троцкого было воспринято на заседании губкома 11 мая 1920 г. как шаг, ведущий к разрушению работы губкома и подрыва его авторитета, фактической ликвидации губкома [7, л. 112–112 об].

В такой обстановке сместить Кундо с его должностей становилось для губкома делом принципиальным: успешное его разрешение подняло бы авторитет губкома, показало бы всем в губернии, кто на самом деле среди местных органов власти определяет кадровую политику в губернии. Поводом для обвинения губкомом Кундо в служебных преступлениях послужила его «служебная поездка по обследованию сплава и пристаней по реке Сож». Следственная комиссия при губкоме РКП(б) пришла к выводу, что в период этой командировки «никаких обследований по сплаву не делалось и никакого делового характера поездка не носила», а фактически превратилась в развлекательное мероприятие с «пьянкой и карточными играми» [7, л. 131–131 об.]. Решением гомельского губкома 26 мая 1920 г. Кундо был переведен в кандидаты в члены партии, а распоряжением смоленского окрвоенкома – смещен с должности военкома «за полную хаотичность, нераспорядительность, плохую постановку учета как в области хозяйственной, так и распределении Коммунистических сил, слабую связь с комсоставом, ячейками, медленное и плохое исполнение приказов Центра». Занявший его должность Немцев в первом же своем докладе на заседании губкома заявил, что «будет базировать в своей работе на губком как политический губцентр» [7, л. 129–130].

В целом можно сказать, что имеющиеся в распоряжении автора материалы гомельских архивов не позволяют объективно оценить роль и значение гомельского укрепрайона в мобилизации усилий по обороне Гомеля, поддержании порядка в городе и окрестностях в условиях гражданской войны и польско-советской войны. Эти документы главным образом отражают отношение губкома РКП(б) к деятельности гомельского укрепрайона. Для объективной же оценки требуется поиск новых материалов в военных архивах (отчетов ГУР, документации РВСР, РВС Западного фронта, РВС XVI Армии и т.п.), которые в большей степени, чем документы губкома, могут показать реальную работу гомельского укрепрайона.

Источники и литература

1. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / гл. ред. С.С. Хромов; ред. кол.: Н.Н. Азовцев [и др.]. – М.: Сов. Энцикл., 1987. – 720 с.
2. Диренок, Е.Д. Большевики Гомельщины в период Октябрьской революции и гражданской войны / Е.Д. Диренок. – Минск: Беларусь, 1976. – 192 с.

3. Гомель: Энцикл. справ. /Белорус. Сов.. Энцикл.; редкол.: И.П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелСЭ, 1990. – 527 с.
4. Государственный архив общественных объединений Гомельской области (ГАООГО). Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 12. Протоколы заседаний президиума гомельского губкома РКП(б), 1919–1920 гг.
5. Борьба за Советскую власть в Белоруссии. 1918–1920 гг.: сб. док. и материалов: в 2 т. – Минск: Беларусь, 1968–1971. – Т.2 (февраль 1919–1920 гг.) / сост.: Т.Ф. Карева [и др.]. – 1971. – 632 с.
6. Государственный архив Гомельской области. Фонд 428. – Оп. 1. – Д. 203. Протоколы уездных съездов Советов и съездов волревкомов, заседаний губернских учреждений, уездревкомов и волревкомов, 1920–1921 гг.
7. ГАООГО. Фонд. 1. – Оп. 1. – Д. 211. Протоколы заседаний гомельского губкома РКП(б), 1920 г.
8. Революционные комитеты БССР (ноябрь 1918 – июль 1920 г.): сб. док. и материалов. – Минск: Изд-во Акад. наук БССР, 1961. – 459 с.
9. Трудящиеся Гомельщины в борьбе за власть Советов (1917–1920 гг.). Хроника событий /сост.: С.И. Лерман, А.Д. Патыко. – Гомель, б.и., 1958. – 204 с.

Gomel fortified district in the local authorities and management of the Gomel gubernia (1919–1920).

This article discusses issues related to the formation, activities and management of the Homel fortified district during the civil war and the polish-soviet war. Showing tasks reinforcement structure its governing bodies. Focus on the analysis of the relationship between leaders fortified district with leaders of the Homel gubkom RKP (b), who from the beginning were conflictive, which from the beginning were conflictive, which in the end along with objective reasons led to the elimination of fortified district in may, 1920.

А. М. Бабков

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИНСКОГО ГУБЭВАКА ПО РЕЭВАКУАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ И ВОЕННОПЛЕННЫХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В 1920 г.

Минский губэвак являлся исполнительным органом Главэвакзапа по осуществлению на территории Беларуси эвакуации беженцев, военнопленных Первой мировой, польско-советской, гражданской войн и других контингентов населения. Расположенный на западной границе советского государства, он притягивал к себе массовые потоки различных категорий населения, стремившихся скорее вернуться на родину. Губэвак оказал существенную социальную помощь вынужденным мигрантам, что спасло многих из них от голода и эпидемий, и содействовал быстрой их реэвакуации на родину.

Освобождение летом 1920 г. Красной Армией центральной части Беларуси и г. Минска от польских войск положило начало активному движению беженцев и военнопленных Первой мировой и польско-советской войн, других категорий населения к западной границе в надежде быстрее вернуться на родину.

Реэвакуацией беженцев и других категорий населения в БССР, Гомельской и Витебской губерниях, входивших в состав РСФСР, занималось управление Главноуполномоченного по Западной области и БССР (Главэвакзеп) во главе с Л. И. Розенгаузом, которое было подчинено Центроэваку НКВД РСФСР. Фактически Главэвакзеп являлся исполнительно-распорядительным органом РСФСР на территории Беларуси. По поручению Центроэвака он разрабатывал планы перевозок различных контингентов населения, централизованно финансировал эвакоорганы в Беларуси, распределял материальные средства, медикаменты и контролировал их расходование. Централизация руководства всем процессом реэвакуации беженцев и пленных в Беларуси со стороны Главэвакзапа была направлена на обеспечение согласованности и планомерности в эвакуационных действиях в условиях гражданской войны.

В целях организованного направления беженцев и других контингентов населения на родину по распоряжению Главэвакзапа в крупных транспортных пунктах началось восстановление бывших пленбежей, которые еще в марте 1920 г. были переименованы в губернские управления по эвакуации населения (губэваки).

Одним из первых в западной полосе было создано губернское управление по эвакуации населения (губэвак) в Минске. 16 июля 1920 г. в приказе № 1 по управлению эвака объявлялось: «с 15 июля считать функционирующим Минский губэвак», начальником которого Минский ревком делегировал партийного работника Шифмановича впоследствии командированного в Барановичи для организации местного уездэвака [1, л. 1]. Новым начальником Минского губэвака стал И. А. Эпштейн, его заместителем – С. В. Каган, членом комиссии – Г. М. Меламед [2, л. 37]. Минский губэвак разместился по ул. Захарьевской, дом 16. Организационное построение, права и обязанности, штаты губэвака устанавливались приказами Главэвакзапа по согласованию с управлением губэвака. При Минском губэваке были открыты отделы: регистрационно-эвакуационный (нач. Белоус), счетно-финансовый (завед. Гришпан), врачебно-санитарный (зав. доктор Эпштейн), снабжения (зав. Цукерман) и общий отдел [1, лл. 1–3, 27]. Для работы в губэваке были привлечены опытные работники бывшего пленбежа, которые находились в Минске. При губэваке был открыт изоляционно-пропускной пункт для Красной Армии под руководством доктора Е. Мерлиса и госпиталь во главе с доктором М. Н. Израэлем. 18 сентября

1920 г. приказом № 36 Минского губэвака госпиталь переименовывался в изолятор № 1, а патронат – в изолятор № 2 [1, л. 34]. В ведении Минского губэвака находился Козыревский лагерь для военнопленных, который непосредственно подчинялся коменданту лагеря [3, л. 88 об.].

С самого начала деятельности Главэвакзапом были поставлены перед губэваками задачи задерживать неорганизованно движущихся беженцев, оказывать им жилищную и продовольственную помощь и при наличии транспортных возможностей отправлять на родину. В начале августа в Минск стали прибывать новые группы населения – беженцы гражданской войны, которые вынуждены были покинуть свои места проживания в районах боевых действий. Помимо беженцев домой возвращались русские военнопленные. Работая в тесном контакте с фронтовой и армейскими комиссиями по приему пленных, эвакоорганы выполняли работу по перемещению польских военнопленных вглубь России.

После освобождения Минска эвакуационным властям приходилось работать в очень тяжелых условиях. Жизнь в городе не была налажена. Отсутствовали свободные помещения, пригодные для проживания, не хватало дров для их отопления, не работал транспорт. Особенно с большими трудностями губэвак столкнулся при размещении в городе беженцев и других контингентов населения и снабжении их продуктами питания.

Для продовольственного обеспечения обслуживаемых контингентов населения при губэваке 19 сентября 1920 г. начала функционировать хлебопекарня (зав. Г. И. Козловский) и столовая. Минскому губэваку удалось добиться удовлетворительного снабжения продовольствием беженцев и военнопленных с помощью поставок продовольствия Главэвакзапом с 401 версты Александровской железной дороги, а также частично местными органами. В приказе Минского губэвака № 24 от 21 августа 1920 г. устанавливался следующий рацион питания беженцев из собственных продовольственных ресурсов: 1/2 фунта (т.е. 200 гр.) хлеба, 1/4 фунта сельдей, при отсутствии которых дополнительно выдавалась 1/4 фунта хлеба, 6 золотников сахара и 3 золотника соли. Рацион питания содержащихся в изопропункте, госпитале, патронате был выше и включал дополнительно 1/4 фунта сельдей или мяса, 1/2 фунта картофеля, 1/4 фунта свежих овощей, 3 золотника масла, 6 золотников сахара и 1 золотник кофе [1, лл. 23, 37]. Понятно, что даже эти «полуголодные» нормы питания беженцев и пленных далеко не всегда выдерживались на практике.

15 июля 1920 г. в приказе № 505 Центроэвака устанавливались новые «Правила провоза возвращающимися на родину беженцами своего имущества». Согласно им «общий вес багажа, сверх ручного, не должен превышать для главы семьи и одиноких 8 пудов, 5 пудов для каждого члена семьи и 2 пудов для детей моложе 10 лет». Из предметов ручного багажа разрешалось вывозить «платье и обувь не более 2 штук или пар каждого наименования и белья не более 6 смен на одно лицо; необходимые дорожные принадлежности в количестве, не превышающем обыкновенной потребности в пути, как, например, подушки, одеяла, полотенца, чайники» [4, л. 133]. Для лиц специальных профессий – медиков, художников, ремесленников и т.п. – разрешались к вывозу предметы, необходимые для профессиональной деятельности.

По данным Минского губэвака, с июля по октябрь 1920 г. через эвакуационный пункт прошло 6 тыс. 436 беженцев, 750 военнопленных Первой мировой войны и 6 тыс. 900 военнопленных польской армии, среди которых было выявлено 700 больных. Для обеспечения беженцев и военнопленных продовольствием губэваком было израсходовано 2 тыс. 767 пудов ржаной муки, 1 тыс. 442 пуда пшеничной муки, 1 тыс. 325 пудов пшенной крупы. Им было выдано 3 тыс. 289 пудов хлеба, 747 пудов сельдей, 729 сахарного песка, 53 пуда сахара рафинада и 44,5 пуда соли. Наиболее нуждавшиеся беженцы и военнопленные иногда обеспечивались одеждой. В частности, им выдали 837 летних и 117 теплых гимнастеров, 1 тыс. 199 рубашек, 1 тыс. 25 шаровар и 2 тыс. 370 кальсон.

Финансово-материальное обеспечение Минского губэвака осуществлял Главэвакзп. С июля по конец октября 1920 г. им был выдан губэваку кредит на сумму в 29 млн. 112 тыс. рублей. Основные средства были затрачены губэваком на ремонт и содержание барачных, других помещений (1 млн. 140 тыс. руб.), закупку продуктов, материалов и инвентаря (925 тыс. руб.),

транспортные перевозки продовольствия и обмундирования (около 800 тыс. руб.). На оплату труда персонала губэвака было выдано 1,7 млн. руб. [5, л. 68 об.]

Более массовый приток беженцев и военнопленных в Минск начался после подписания 12 октября 1920 г. перемирия между РСФСР и Польшей. В Минск как самый крупный приграничный город в Западной области стали стекаться огромные массы беженцев со всех концов России. В октябре 1920 г. регистрационно-эвакуационный отдел провел перерегистрацию беженцев, находившихся на обеспечении Минского губэвака, численность которых составила 2 тыс. 231 человек. Из них 510 беженцев зарегистрировались непосредственно в Минске, остальные прибыли из разных эвакуов России, в том числе 433 беженца из Тамбова. Было также зарегистрировано 124 военнопленных, возвратившихся из Германии, Австрии, большая часть которых являлись жителями Минска и Минской губернии [6, л. 3].

В сильно пострадавшем от разрушений Минске губэвак испытывал большие трудности в обеспечении беженцев жильем. Они размещались в общежитиях губэвака, находившихся на ул. Базарной, 11 и Захарьевской, 16. Часть беженцев самовольно заняла помещение по ул. Дементьевской, 4 и Ново-Московской, 64. Беженцы оставались также в немецких вагонах на железнодорожном вокзале, в которых не было освещения и отопления. Небольшая группа беженцев проживала на частных квартирах. Из-за нехватки жилых помещений губэвак задерживал выгрузку вновь прибывавших контингентов. Так, прибывший 5 ноября из Смоленска эшелон с беженцами в количестве 836 человек, был разгружен только через неделю [7, л. 23]. Трудности в эвакуационной работе губэвака возникали в связи с временным отказом польской стороны принимать беженцев из РСФСР. 10 ноября губэвак уведомил об этом Главэвакзеп и направил своих представителей на переговоры с российско-польской делегацией для урегулирования вопроса об отправке беженцев за демаркационную линию, которые закончились безрезультатно. Для разгрузки Минска по указанию Главэвакзеп во второй половине ноября 1920 г. тамбовский эшелон с литовско-латвийскими беженцами численностью свыше 200 человек был отправлен в Витебск [8, л. 34].

30 октября 1920 г. возобновилась регулярная выдача беженцам продпайков по прежним нормам. Однако ввиду недостатка продуктов паек выдавался только детям до 16 лет, женщинам старше 50 и мужчинам старше 55 лет. Больным беженцам, нуждавшимся в усиленном питании, по направлению врачей полагался добавочный паек. По данным Минского губэвака, с 25 октября по 12 ноября 1920 г. разным контингентам было выдано 22 тыс. 464 обыкновенных пайков, 121 добавочный паек и 463 продпайка военнопленным [7, л. 23]. С 5 по 12 ноября хлебопекарней губэвака было выпечено 348 пудов хлеба. За это время питпункт эвака выдал разным категориям обслуживаемого населения 22 пуда хлеба, 20 пудов сахара, 1,1 пуда сельдей, 1 пуд крупы, 20 пудов сахара и 10 пудов соли [6, л. 6]. В течение следующей недели, с 12 по 19 ноября 1920 г., на питпункте было выдано еще 271 пуд хлеба, 12 пудов сахара, 23 пуда круп, 12 пудов соли, 14 фунтов масла, 7 фунтов махорки, 12 коробок спичек. За это время транспортной частью было перевезено 165 пудов муки с мельницы на хлебопекарню и склад, 345 пудов хлеба на питпункт и склад, а также 650 пудов продуктов и обмундирования с 401 версты на склад, 1,1 тыс. пудов картофеля, дрова и другие грузы [8, л. 34].

В ведении медико-санитарной части губэвака имелось 2 изолятора, амбулатория и летучий отряд. С 25 октября по 12 ноября в изоляторы поступило 103 больных, из них 84 с эпидемическими заболеваниями. После лечения выбыло 65 человек, 3 – умерло. Амбулаторное лечение получили 104 больных. Летучий отряд, производивший периодический осмотр общежитий и других помещений, где проживали беженцы, выявил и изолировал 104 больных [6, лл. 3–6].

В ноябре-декабре 1920 г. приток беженцев в Минск продолжал увеличиваться. К 1 декабря в губэваке было зарегистрировано 4 тыс. 245 беженцев, из них 974 человека прибыло эшелонами. В ноябре на родину было отправлено 214 человек. В общежитиях эвака размещалось 489 беженцев и 117 военнопленных. В течение этого времени через губэвак прошло 319 российских военнопленных, 57 из них были реэвакуированы. Среди беженцев и военнопленных было

выявлено и оказана медпомощь 200 больным, в т.ч. 152 с эпидемическими заболеваниями. На 1 декабря 1920 г. Минским губэваком обслуживалось 2,5 тыс. беженцев и 150 военнопленных. На их продовольственное содержание ежедневно расходовалось 50 пудов хлеба, 70 пудов картофеля, 1 пуд крупы, 4 пуда сахара, 2 пуда соли и 1,5 махорки [5, лл. 68, 68 об.].

При перевозке красноармейцев эшелонами устанавливался санитарный надзор. В соответствии с инструкцией Ревсовета республики от 10 ноября 1920 г. требовалось, чтобы эшелоны отправлялись с железнодорожных станций только после проведения санитарно-дезинфекционной обработки, ответственность за которую возлагалась на начальников дезотрядов. В зависимости от численности состава каждый эшелон сопровождался врачом или лекпомом. Согласно пункта 6 инструкции, «в каждом эшелоне, численностью не менее 400 человек должен быть оборудован один вагон с печкой, освещением, медикаментами под приемный покой». Он служил для изоляции заболевших в пути. Медицинский персонал, сопровождавший эшелон, обязан был в дороге не менее двух раз в день производить осмотр пассажиров и при выявлении среди них больных передавать в ближайший изоляционно-пропускной пункт. В случае обнаружения больных сыпным или возвратным тифом, оспой или холерой, все находившиеся в вагоне пассажиры, направлялись в изопробункт для медицинского осмотра, мытья в бане с проведением дезинфекции их белья и одежды. Если во время движения эшелона заболеваемость сыпным и возвратным тифом среди пассажиров превышала 15 % наличного состава эшелона, то он «признавался неблагополучным и все они переводились на 14-дневный карантин» [9, лл. 20, 20 об.].

Предвидя увеличение притока беженцев и военнопленных в Минск весной следующего года, управление губэвака ставило задачу «устройства в самом близком будущем новых общежитий с нарами на 3 тыс. человек», т.к. в имевшихся в распоряжении эвака общежитиях помещалось лишь около 600 человек, а также расширения питпункта для продовольственного обслуживания 3 тыс. человек. С целью организованной отправки беженцев за демаркационную линию губэвак добивался открытия пропускных пунктов в местечках Койданово и Радашковичи.

В декабре 1920 г. приток беженцев в Минск продолжал увеличиваться. В течение месяца в городе было зарегистрировано 1 тыс. 321 вновь прибывших беженцев и 345 военнопленных. Всего на учете губэвака к концу 1920 г. состояло 5 тыс. 325 беженцев и 313 военнопленных. Среди прошедших регистрацию в губэваке насчитывалось 1 тыс. 734 мужчины, 1 тыс. 666 женщин и 1 тыс. 725 детей. Половозрастной состав беженцев показывает, что они возвращались домой полными семьями. Согласно данным движения беженцев через Минск, в декабре наибольшее количество их направлялось в Западную Беларусь и составило 2 тыс. 627 человек, в Литву – 1 тыс. 791 человек, значительно меньше в Польшу – 742 человека и только 49 человек – в Латвию [6, л. 2]. Большинство направлявшихся в Западную Беларусь составляли белорусы. Из 2 тыс. 627 беженцев, возвращавшихся в Западную Беларусь, 2 тыс. 78 человек составляли белорусы, 442 – евреи, 42 – поляки и др. В Польшу направлялись 123 поляка, 642 еврея, 58 русских и др. В Литву реэвакуировались 202 литовца, 1 тыс. 267 евреев, 94 поляка и др. Отдельные беженцы направлялись в Латвию, Украину, Россию [7, л. 54].

С наступлением зимних холодов и из-за неурегулированности между РСФСР и Польшей вопросов реэвакуации, в условиях продолжавшейся гражданской войны в советской России, реэвакуация беженцев и военнопленных шла крайне медленно. В декабре было эвакуировано только 43 беженца, в т.ч. 18 человек – в Латвию и 25 – в РСФСР. Из зарегистрированных в декабре 345 военнопленных 96 человек были эвакуированы, а остальные помещены в общежитиях губэвака. В декабре были произведены два обмена военнопленными между Польшей и РСФСР, в результате которых в советскую Россию возвратилось 76 красноармейцев, а в Польшу было отправлено 38 пленных [7, л. 2].

Поэтому зимой 1920 г. вся тяжесть по оказанию помощи беженцам и военнопленным в Минске легла на Минский губэвак. Из-за финансовых трудностей в декабре были произведены только самые необходимые ремонтные работы в 5 общежитиях, в результате которых в 3

общежитиях по ул. Советской, дом 16, 26 и 43 вместимость увеличилась до 1 тыс. 388 мест, на ул. Трубной, 2 – на 140 человек и ул. Базарной, 11 – на 141 человек [7, л. 54].

В декабре беженцам было выдано 65,2 тыс. продпайков, военнопленным – 8 тыс. 384 пайка. В день в среднем паек получали 2 тыс. 100 человек [7, л. 54]. В течение месяца на хлебопекарне было выпечено 1 тыс. 759 пудов хлеба. Питпункт губэвака выдал 1 тыс. 177 пудов хлеба, 1 тыс. 132 пуда картофеля, 106 пудов пшеничной крупы, 11 пудов перловой крупы, 211 пудов сахара, 56 пудов соли, 6,5 пудов сельдей (мясо не выдавалось), 1,35 пуда кофе, 1 пуд 14 фунтов махорки, 1 пуд 3 фунтов мыла. Наиболее нуждающимся беженцам в декабре было выдано 630 нательных и 140 теплых рубах, 130 гимнастерок, 140 шаровар, 31 полупальто, 48 одеял, 90 тюфяков и 600 пар кальсон. В декабре транспортными средствами эвака было перевезено 14 тыс. 600 пудов дров в подведомственные учреждения, 827 пудов продуктов и материалов в изоляторы и общежития эвака, 2 тыс. 468 пудов муки с мельницы на хлебопекарню, 2 тыс. 597 пудов муки со склада на хлебопекарню и мельницу, 2 тыс. 90 пудов хлеба из хлебопекарни на питпункт и другие учреждения, 34,1 тыс. пудов беженских вещей с Александровского вокзала в общежития, 3,7 тыс. пудов продуктов питания с 401 версты, а также стройматериалы и другие грузы. Для осуществления хозяйственно-финансовой деятельности в декабре 1920 г. Главэвакзап выделил Минскому губэваку 14,9 млн. руб. [6, л. 2 об.].

Губэвак оказывал беженцам и военнопленным также медико-санитарную помощь. В декабре в двух изоляторах губэвака находились на лечении 369 больных, после выздоровления 230 из них выписались, имелось 22 смертных случая. Через амбулаторию прошло 645 больных, 498 из которых составили беженцы и 51 – военнопленный. Эшелонным отрядом был осмотрен 451 больной, дезинфекционным отрядом было продезинфицировано 108 пар верхней одежды, 98 пар белья, 32 куб. саженой помещений. Для предотвращения эпидемий через баню прошло 2,7 тыс. человек, которые были также снабжены мылом и нижним бельем [6, л. 2 об.].

Таким образом, после освобождения Беларуси от польских войск летом 1920 г. на ее территории были восстановлены эвакуационные органы, крупнейшим из которых являлся Минский губэвак. В сложных условиях гражданской войны он оказал значительную жилищную, продовольственную, медико-санитарную помощь беженцам, военнопленным Первой мировой и польско-советской войн, другим контингентам населения по возвращению их домой.

Однако губэвак занимался реэвакуацией только организованных беженцев и военнопленных и лишь непосредственно в процессе их движения на родину. Поэтому многие из вынужденных мигрантов так и не добрались до дома.

Источники и литература

1. Национальный архив Республики Беларусь // НАРБ. – Ф. 40. – Оп. 1. – Д. 77.
2. Государственный архив Минской области // ГАМО. – Ф. 1487. – Оп. 1. – Д. 5.
3. НАРБ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 163.
4. НАРБ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 417.
5. НАРБ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 444.
6. НАРБ. – Ф. 40. – Оп. 1. – Д. 84.
7. НАРБ. – Ф. 40. – Оп. 1. – Д. 89.
8. НАРБ. – Ф. 40. – Оп. 1. – Д. 91.
9. НАРБ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 895.

Activity of minsk gubevak on returning home refugees and prisoners of war of the first World War in 1920. Minsk gubevak was an executive office of Glavevakzapa on realisation in territory of Belarus of evacuation of refugees, prisoners of war of World War I, the Polish-Soviet, civil wars and other contingents of the population. Located on the western border of the Soviet state, it drew to itself mass streams of various categories of the population aspiring more likely to return home. Gubevak has rendered the essential social help to the compelled migrants that has rescued many of them from hunger and epidemics, and promoted the fastest evacuation home.

А.М. Кротов

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

БЕЛОРУСЫ О ПОЛЬСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ХАРАКТЕРЕ: ОЦЕНКИ НА ФОНЕ БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКОГО КОНФЛИКТА 1920-х гг.

В статье рассматривается эволюция представлений белорусов о польском национальном характере, явившаяся результатом польско-советской войны 1919–1920 гг. и включения Западной Беларуси в состав Польши. Автор приходит к заключению, что в ситуации белорусско-польского конфликта белорусы видели только худшие качества этого характера и возводили их в абсолют.

Польско-советская война 1919–1920 гг. и первые послевоенные годы показали, что на присоединённых в результате Рижского мира к Польше белорусских землях поляки чувствуют себя настоящими хозяевами. Стало очевидно, что ни с какими интересами, кроме своих собственных, считаться здесь они не намерены. Однако не менее очевидным стало и то, что белорусское население «возвращённых в лоно цивилизации польской» «восточных кресов», как называли поляки, с подачи Винцента Поля, земли Беларуси, Украины и Литвы, некогда входившие в состав Речи Посполитой, особой радости по поводу произошедших в его жизни перемен не переживало. Жизнь его была далеко не спокойной. Польские власти и польская общественность на кресах рьяно взялись за дело искоренения того, что на их взгляд являлось враждебным по отношению к польскому государству, польскому народу и польскости вообще. Яркий антикоммунизм в сочетании с традиционной уже для поляков русофобией стали фундаментом польской политики на кресах и основой взаимоотношений с белорусами, которые буквально воплощали собой результат деструктивных для польскости русификаторских влияний. На острие репрессивной политики польских властей оказалось, прежде всего, белорусское национальное движение.

Параллельно поляками велась активная пропагандистская работа по привлечению к польскости не только тех, кто был к ней изначально равнодушен, но и тех, кто не имел стойких убеждений насчёт собственной этнокультурной идентификации. К тому же сложилась ситуация, весьма способствующая этому процессу. В ходе вооружённой борьбы с большевизмом и достигнутых в ней несомненных успехов у поляков, помимо априорных, появились также и фактические причины собою гордиться.

Вообще присутствие польского этнического элемента на кресах воспринималось как присутствие естественное. Другое дело, что в новых исторических условиях это было уже не привычное присутствие в качестве одного из составных элементов этнической картины региона, а основанное на национальном происхождении доминирование, носившее сугубо эгоистический характер. Перед белорусами поляки предстали в совершенно новом качестве, обнажившем прежде сокрытые черты их национального характера. Вынужденные принять новую реальность, белорусы в лице немногочисленных представителей своей элиты не могли относиться к произошедшим в поведении поляков переменам равнодушно, как сторонние наблюдатели. Начинается процесс осмысления данных перемен и поиск их причин. И довольно быстро в белорусской периодической печати и публицистике стали появляться заключения, что такой стиль поведения свойственен полякам вообще, что он соответствует польским историческим традициям и польскому национальному характеру. Начались интенсивные поиски аргументов, обосновывающих данные заключения, которые привели, в конечном счёте, к результатам, получение которых в любых иных условиях было бы невозможным. Теперь же самым ходом жизни, фактическим состоянием белорусско-польских отношений были сняты запреты на такие

темы по истории Польши и польской культуре, которые раньше не принято было затрагивать, дабы не оскорбить национальные чувства поляков. Вдохновение белорусских образотворцев не ограничивали уже никакие сдерживающие рамки, зато обильно питали эмоции, вызванные состоянием конфликта, инициированного поляками и чувством глубокого разочарования в них. Именно в данный исторический период белорусский стереотип поляка обогатился новыми, очень яркими деталями [1], а представления белорусов о национальном характере поляков приобрели окончательный вариант.

Хотя сегодня не существует факторов, которые способствовали бы реинкарнации данных представлений, сказать, что они изжиты или исчезли сами собой, оснований нет. Этот продукт исторического и национального опыта белорусов прочно укоренился на обыденном уровне их массового сознания и ныне находится там в дезактивированном состоянии. Однако можно не сомневаться, что в случае политической необходимости он будет активирован и востребован в идеологических и пропагандистских целях. Потому научное изучение указанных представлений является не теряющей своей актуальности задачей, своеобразной проверкой «боевой эффективности» того, что находится на хранении в белорусском идеологическом арсенале.

Итак, победа над большевистской Россией показала, что поляки, как прежде их деды, выполняли на востоке Европы великую миссию – защищали европейскую цивилизацию от азиатского варварства (в историческом контексте 20-х годов 20 в. – от большевистской России). И, прежде всего, показала это самим полякам. В Европе, которую они защищали, бытовало несколько иное мнение о роли, которую Польша и поляки выполняли в польско-советском конфликте, но, похоже, последних оно абсолютно не интересовало по причине несовпадения с собственным. Не удивительно, что в этот исторический момент, когда они переживали эйфорию по поводу возрождения собственного государства и его военных побед, в польском общественном сознании и официальной пропаганде актуализировались давно уже ставшие национальными мифы о польском народе – защитнике европейской цивилизации, о Польше – «бастионе католицизма» на востоке Европы, а также связанный с ягелонской идеей миф о «Восточной Польше» (или миф о восточных кресах).

Миф о восточных кресах являлся одним из краеугольных камней польской мифоистории и суть его, как формулирует российский писатель А. Тюрин, «заключается в констатации того, что существует обширный восточно-европейский ареал (*kresy*), являющийся исторической областью польского владычества, влияния и патронажа» [2]. Изначально эта территория якобы представляла собой «дикое поле» и единственным населением её до появления здесь поляков и литовцев были кочевые татарские орды. Всякие иные факты, противоречащие данному утверждению, мифом игнорировались. Любое московско-русское посигновение на эти земли считалось агрессией, преступлением, «разделом Польши» [2].

В ходе войны с большевистской Россией, стремившейся перекинуть пожар революции на Западную Европу, данный миф был осовременен за счёт её событий, весьма эмоционально, в победной эйфории переживаемых; дополнился новыми деталями и констатациями. Более того, в ходе этой войны выкристаллизовался и новый миф – о «чуде на Висле» – варшавском сражении, которое разыгралось 13–25 августа 1920 г., став переломным моментом войны.

Таким образом, польской пропаганде не приходилось «поднимать целину» на идеологическом фронте. Она эксплуатировала старые польские национальные мифы, глубоко укоренённые в массовом сознании поляков, в психике каждого из них. Так, например, К. Бродзинский в 1917 г., т. е. ещё в канун возрождения Польши «из пепла» и польско-советской войны, в которой Польше опять пришлось выполнять свою «историческую» роль, писал: «Спокойная Европа едва слышала, какие моря варваров бились... о груди поляков. Не было раньше времени восславлять их деяния, позже – не было возможности» [3, с. 20]. Когда пришёл час испытаний, прилагать особых усилий для того,

чтобы возбудить в поляках патриотические чувства не пришлось.

Русских это не должно было удивить. Ещё в 1863 г. известный русский публицист, издатель и литературный критик М.Н. Катков писал по этому поводу: «Утратив политическую самостоятельность, поляк не отказался от своей народности, и он рвётся из своего плена и не хочет мириться ни с какой будущностью, если она не обещает ему восстановления старой Польши со всеми её притязаниями... Но как бы то ни было, разумны или неразумны польские притязания, они понятны и естественны в поляке. Осуждайте и оспаривайте их,... но согласитесь, что даже в крайностях, даже в безумии своем польский патриотизм всё-таки есть дело естественное в поляке... (Поляку – А.К.) нечего прибегать к разным теориям, ему нечего толковать о правах народностей и о разных других истинах: ему достаточно назваться поляком, чтобы всякий мог понять, чего он хочет или чего бы должен хотеть...» [4]. В дополнение к написанному Катковым следует сказать, что уникальный польский патриотизм и основоположник польского романтизма А. Мицкевич называл «нездоровым, болезненным, бешеным» [5, с. 191–192]. Вряд ли есть основания не доверять этому глубокому и тонкому знатоку польского национального характера и польской души.

Известно, что восстановление польского государства было результатом, прежде всего, необычайного, счастливого для поляков стечения обстоятельств, когда великим державам в складывающихся в Восточной Европе новых исторических реалиях это восстановление показалось выгодным и целесообразным.

Другое дело, что поляки оказались к этому морально готовы. И предоставленный им шанс они использовали с лихвой – захват Виленщины в 1920 г. в результате авантюры Пилсудского – Желиговского никак не входил в планы западных держав, поощрявших агрессию Польши только в белорусском и украинском направлениях. Полякам, ещё недавно являвшимся гражданами трёх империй и даже воевавшим друг с другом в составе армий противоборствующих в мировой войне сторон, очень быстро удалось консолидироваться в общенациональном масштабе, создать на базе легионов Пилсудского эффективную армию, которая, действуя в патриотическом порыве, не только смогла защитить страну и, надо признать – Европу от большевистской России, но и решить задачу возвращения Польше «её кресов».

Складывающаяся историческая реальность не только как нельзя лучше содействовала упрочению мифа о Польше – сторожевой крепости Запада, но и питала «живой водой» новый миф – о воскресении польского государства в итоге безрассудного, в романтическом духе «подвига» легионов, которые, как писал А. Василевский, «на самом деле были маленькой кучкой людей, не оказавших никакого влияния на ход войны, и только прибравших к своим рукам то, что было результатом чудесного стечения обстоятельств» [6, с. 92–93].

Появление поляков на западнобелорусских землях в качестве господствующего национального элемента происходило в условиях овладевшей ими национальной эйфории. В этом состоянии поляки оказали и слепы, и глухи в отношении своих новых сограждан – белорусов. Как быстро выяснилось, последние сильно изменились с тех пор, как стали прототипами героев повестей Э. Ожешко, чьи образы были нарисованы писательницей с исключительной теплотой и сочувствием [7, с. 9–10]. У белорусов зародилось собственное национальное движение, лидеры которого, между прочим, ставили задачу создания независимого белорусского государства и даже начали его строить.

Изменились белорусы – изменилось и отношение к ним со стороны нации, занимавшей господствующее положение на креслах. Не секрет, что белорусы всегда воспринимались поляками свысока, с некоторой снисходительностью, даже тогда когда они сами нуждались в оной. Теперь же, когда поляки стали хозяевами положения на креслах, они стали смотреть на белорусов сквозь призму своего главенствующего положения – как на людей не совсем полноценных, нуждающихся в опеке и руководстве.

В «отеческом», благожелательном тоне писали о белорусах не только поляки, но и русские. Этот тон внешне был очень удобен, а на деле помогал и тем, и другим сохранять своё господство над ними. Но как только белорусское национально-культурное движение, к

зарождению которого были, кстати говоря, причастны и поляки, заявило о том, что белорусы хотят «людзьмі звацца» [8], «отеческий» тон по отношению к подопечным сразу же пропал.

Чем закончился пересмотр поляками своего отношения к белорусам известно – национальные чаяния белорусской национальной элиты и проделанная уже ею работа по созданию Белорусской Народной Республики были погребены в протоколах переговоров, завершавших польско-советскую войну.

Как выяснилось, патриотизм поляков совершенно естественным образом сосуществовал в них с пренебрежением к другим народам, и к белорусам – в том числе. Еженедельник «Беларускі звон», издававшийся в Вильно Ф. Олехновичем, уже в 1921 г. констатировал: «Поляки... никого и ничего, кроме поляков и польскости, вокруг себя не видят. Евреев они за людей не считают. Литовцев мало – их можно задушить. А белорусы – это выдумка – их никогда не было, и нет» [9, с. 1]. Именно такое мнение сложилось у представителей белорусской интеллигенции к полякам в результате осмысления последнего опыта взаимоотношений с ними на кресах вообще и на захваченной Желиговским Виленщине – в частности. В белорусской прессе и публицистике «европейничанье» поляков стало высмеиваться «как обезьяньи попытки» подражать Европе. Подобное отношение не было оригинальным. Ещё до революции схожее мнение о поляках выражала реакционная и консервативная российская пресса [10, с. 61]. Совпадение выводов не было случайным – в мантрах о собственной «европейскости» поляки в самом деле утратили чувство меры и этого нельзя было не заметить.

Всеми способами представители белорусской национальной элиты пытались довести не только до белорусской, но и до европейской общественности правдивую информацию о той политике, которую проводили на белорусских землях польские власти [11; 12]. Так, например, уже в 1921 г. директор одной из белорусских школ в Гродно Иван Антонов писал: «Тучами всепожирающей саранчи с запада... надвигались на нас хорошо знакомые по прошлому... поляки. Жутко делалось в ожидании непрошенных гостей, ибо каждый из нас понимал, что несут... голод, ...руины, засилье, издевательство и порабощение народу, проснувшемуся от многолетнего летаргического сна» [11, с. 9].

Сам приход польских войск в Гродно был описан им весьма образно: «В полдень вошли в Гродно польские войска. Взвился над городом польский штандарт, закрасовались... флаги и польские орлы над домами поляков и немногих полячествующих белорусов и евреев, оставшихся верными своему лозунгу: «Абы хлеб»... В один миг поляки и полячествующие с головы до ног обвешались «польскими орлами», придавшими им определённый задор... Смотрел на них хозяин земли белорус-хлебороб печально, молчал, думал свою невесёлую белорусскую думу, думал, как защищаться от этого петушиного стада, прилетевшего незвано клевать зёрна его вспаханной нивы и его самого» [11, с. 18].

Столь мрачные предчувствия оправдались полностью: «Больше всего досталось от завоевателей-поляков представителям организованных белорусско-литовских учреждений – комитетов, школ, кооперативов, милиции, церквям и т. д. Учреждения обыкновенно закрывались, имущество расхищалось, а деятели-белорусы арестовывались жандармами, – некоторые из арестованных расстреливались, а те, что остались, отсылались в тюрьмы и концентрационные лагеря. Народ секли розгами, стальными шомполами, били чем попало и по чём попало... всех подтасовывали под одну статью тяжких уголовных преступлений – «большевик», на уничтожение которых, как вредных для цивилизации народов Европы бацилл, они имели мандат от Антанты, поставившей волка (Польшу) в овечьи старосты» [11, с. 9].

Параллельно началась борьба белорусов с польской идеологической экспансией и используемыми в её рамках польскими национальными мифами. Главной задачей этой борьбы стало развенчание святых для поляков образов. Задача в те времена не очень сложная, но требующая немалой смелости. Поводов же поляки давали более чем достаточно.

Их пропагандистская продукция была пронизана национальным высокомерием, чванством, самолюбованием. Яркий пример – брошюра В. Ржимовского «О любви к Отечеству», насыщенная высокопарными, пафосными штампами: «Земля польская – единая и неделимая. Единство этой земли – единство сердец, которые её любят; братство сердец, в которых она живёт... Единство Польши есть единство чувств, которые живут в груди её обитателей. Выразителем, очагом, и, одновременно, органом этого единства является родной язык: живой, бессмертный польский язык...» [13, с. 10].

Другим примером является брошюра К. Бродзиньского «О национальности поляков» [3], рассчитанная на более развитого и, следовательно, более требовательного к продукции, которую ему предлагают, читателя. В ней автор заявил: «Народ есть врождённая идея, которую его члены, воедино спаянные, стараются осуществить [14, с. 15]. Идея же состояла в том, чтобы «под солнцем религии взрастить древо вольности и братства» [3, с. 16]. Призвание же польского народа Бродзиньский видел в том, чтобы «стоять на страже среди бурь на границе варварского и цивилизованного мира [3, с. 16]. Его возвышенным предназначением – «защищать неблагодарных» [3, с. 16], а ещё более возвышенным – «представлять несколько десятков миллионов славян, в слепоте на него нападавших, пока те, рассеянные по северным льдам, медленно созревать будут» [3, с. 16]. «Чудесным его предназначеньем» было «даже в гробу выступать на зов о покушении на свободу народов, быть для них предостережением, как свидетельство преступления, над ним совершённого». [3, с. 16]. И, уже от имени всего польского народа Бродзиньский заявил: «Эти идеи и это предназначение постановил народ исполнить либо навсегда в гроб вернуться» [3, с. 16].

Автор изданной в 1921 г. в Белостоке брошюры «Наша крыўда» от имени «неблагодарных» (выражаясь словами из приведенной выше цитаты) белорусов, привёл сначала слова монаха Лигурина (XIII в.), утверждавшего, что «поляки – народ, который с нетерпением несёт закон, имеет готовность к самой пылкой сваре и разбою, очень беспокойный, обманчивый, который не умеет повиноваться своим властителям, не умеет любить и своего ближнего» [14, с. 6–7]. Затем дополнил – уже от себя, что эта характеристика и в XX в. является такой же справедливой, как и в XIII в.: «До этого времени – в наш век – поляк остался таким же обманщиком и задирой, каким он был и раньше. Где бы ни показался поляк со своим болезненным гонимым, там ни мира, ни порядка не будет» [14, с. 6–7].

В этом же, 1921 году, дал свою характеристику полякам и такой известный белорусский общественно-политический деятель, как А.И. Цвикевич: «Предрассудки шляхетской идеи, доведённые до детства и безумия, недисциплинированность, возведённая в принцип чести, – всё это делает поляков фальшивыми аристократами, фальшивыми демократами, фальшивыми католиками, фальшивыми революционерами, также как они были фальшивыми шляхтичами. Они будут верными только иезуитам» [15, с. 148].

И. Антонов, на которого уже приходилось ссылаться выше, в своей критике польского национального характера пошёл дальше других – он осмелился посягнуть на святые для поляков образы из трилогии Г. Сенкевича: «Ни один народ в мире не имеет такой грязной истории несправедливости и хищничества, предательства, своеволия, взаимных свар и самого жёсткого эгоизма, как народ польский. Бессчётные исторические документы свидетельствуют о том, но самое искусное свидетельство дал польский писатель Г. Сенкевич... Читаешь эту трилогию: «Огнём и мечом», «Потоп», «Пан Володыевский» и удивляешься, что это есть: сказка для детей, или самая острая сатира на польский характер, на польские общественные традиции? Но писал он всю эту грязь с большим уважением и великими чувствами, значит, все эти типы нравились ему, удовлетворяли его. Понятно, что писал он от всей глубины польской души. Да и поляки восторгаются типами Сенкевича и воспитывают на них свою молодёжь, а между тем, что ни тип у него, то преступник, злодей, насильник, предатель, обманщик. Знай только все, как перепьются, сразу же за сабли или за ружья и, по Сенкевичу, творят чудеса храбрости, а сплошь – хитрость, обман, неправда, насилие и самая звериная жестокость. Заглобы, Кмитицы, Бутримы и другие – были и есть, и

будут польские герои, и только польские, ибо каждый народ сторонился бы таких героев, как заразы, как яда. Вот эти Заглобы, Кмитицы, Бутримы в облике разных поручиков, референтов, чиновников, вахмистров, жандармов с времён оккупации польской обосновались на Виленщине и Гродненщине» [11, с. 40–41].

Итак, свобода, завоёванная поляками в борьбе с теми, кого они справедливо считали своими угнетателями, позволила проявиться далеко не самым лучшим качествам их национального характера. Восстанавливая свои «исторические права» на белорусские земли и свой господствующий статус на них, поляки вызвали огромное разочарование среди белорусов и их неприязнь, в полной мере отразившиеся в белорусской публицистике и прессе 1920-х годов.

Источники и литература

1. Кротаў, А.М. Вобраз Польшчы і палякаў у беларускім перыядычным друку 1920–1929 гадоў: аўтарэф. дыс. на атрым. вуч. ступ. канд. гіст. навук / А.М. Кротаў; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мінск, 1997. – 21 с.
2. Тюрин, А. Польская мифоистория, часть I. Миф о созданной Ягеллонами «восточной Польше» – 24.02.2008 / А. Тюрин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/statii/2008/pol_tyurin.html – Дата доступа: 10.04.2014.
3. Brodziński, K. O narodowości polaków / K. Brodziński. – Warszawa: Wyd-wo M.-Arcta, 1917. – 34 s.
4. Катков, М.Н. Польский вопрос / М.Н. Катков // Русский вестник. – 1863. – Т. 43. – № 1. – С. 471–482 // http://dugward.ru/library/katkov/katkov_polskiy_vopros.html – Дата доступа: 03.02.2012.
5. Janion, M. Polski korowod / M. Janion // Praca zbiorowa. Mity i stereotypy w dziejach Polski. – Warszawa: Interpress, 1991. – S. 185–242.
6. Василевский, А. Восток, Запад и Польша / А. Василевский. – М.: Прогресс, 1989. – 320 с.
7. Молчанова, М.С. Тема Западной Белоруссии в творчестве белорусских и польских прозаиков: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филолог. наук / М.С. Молчанова; Минский институт культуры. – Минск, 1984. – 169 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/tema-zapadnoi-belorussii-v-tvorchestve-belorusskikh-i-polskikh-prozaikov> – Дата доступа: 14.04.2014.
8. Купала, Я. А хто там ідзе? (1905–1907 гг.) / Я. Купала [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа: <http://www.belarus-misc.org/zinowjew/Kupala/Cyrillic/hto.html> – Дата доступа: 14.04.2014.
9. Вільня, 17 красавіка 1921 г. // Беларускі звон. – 1921, № 7. – С. 1–2.
10. Горизонтов, Л. «Польская цивилизованность» и «русское варварство»: основание для стереотипов и автостереотипов / Л. Горизонтов // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России / Ред.-колл.: М.В. Лескинен, В.А. Хорев. – М.: Индрик, 2004. – С. 62–75
11. Антонаў, І.Г. Успаміны аб польскай акупацыі Горадзеншчыны ў 1919–1921 гг. / І.Г. Антонаў. – Б.м.: б.в., 1921. – 83 с.
12. Цвікевіч, А. Адраджэнне Беларусі і Польшча / А. Цвікевіч. – Мінск; Вільня; Берлін: Вызваленне, 1921. – 191 с.
13. Rzymowski, W. O miłości Ojczyzny / W. Rzymowski. – Warszawa: Wyd-wo red. „Żołnierza polskiego”, 1920. – 27 s.
14. Лесавік, В. Наша крыўда / В. Лесавік. – Беласток: Беларускае выдавецтва, 1921. – 21 с.
15. Цвікевіч, А. Адраджэнне Беларусі і Польшча / А. Цвікевіч. – Мінск; Вільня; Берлін: Вызваленне, 1921. – 191 с.

Belarusians about the polish national character: assessments on the background of the Belarusian-Polish conflict of 1920s years Abstract. In article evolution of concepts of Belarusians about the Polish national character, that were a result of the Polish-Soviet war 1919-1920 and inclusion of the Western Belarus in the structure of Poland is considered. The author comes to conclusion, that in a situation of the Belarusian-Polish conflict Belarusians saw only the worst qualities of this character and absolutized them.

W.J. Materski
Instytut Studiów Politycznych
Polskiej Akademii Nauk (Warszawa)

KOMINTERN WOBEC POGRANICZA POLSKO-BIAŁORUSKIEGO W LATACH 1923-1925

Komintern, centrala międzynarodowego ruchu komunistycznego, jesienią 1923 r. w związku z wypadkami w Niemczech ocenił, iż sytuacja w całej środkowej Europie sprzyja wywołaniu w niej rewolucji. Szczególną uwagę zwrócono na Bułgarię i ziemie Polski wschodniej, pogranicze polsko-białoruskie. W celu skutecznego prowadzenia tej akcji powołano do życia Komunistyczną Partię Zachodniej Białorusi (KPZB), będącą filią Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Pod naciskiem Kominternu na ziemiach tzw. Białorusi Zachodniej doszło do masowych niepokojów społecznych, częściowo uzasadnionych restrykcyjną polityką władz polskich. Starcia zbrojne, zamachy i inne akty terroru nie przybrały jednak charakteru powstania powszechnego. Niepowodzenie rewolucji w Niemczech spowodowało, iż partia bolszewicka, a pod jej naciskiem kierownictwo Kominternu, wycofały się z akcji inspirowania niepokojów na polskich Kresach Wschodnich. Z wywołania powstania zbrojnego na tzw. Białorusi zachodniej musiała też zrezygnować KPZB, pozbawiona w tej kwestii poparcia Mińska. Na długi czas sprawa pogranicza polsko-białoruskiego wypadła z pola zainteresowań Kominternu.

Komintern, powołana w 1919 r. i działająca pod patronatem Moskwy centrala międzynarodowego ruchu komunistycznego – pomyślana zarazem jako „sztab rewolucji powszechnej” – z uwagą obserwował sytuację w państwach europejskich w oczekiwaniu pojawienia się w nich symptomów narastania sytuacji rewolucyjnej [1, s.32]. W pierwszym okresie jego działalności dominowało bowiem przekonanie, iż nowego ustroju nie da się ustabilizować w jednym odosobnionym państwie, że konieczne jest przerastanie rewolucji – objęcie nią przede wszystkim państw o najbardziej świadomej i licznej klasie robotniczej. Jak sformułował to IV Kongres Kominternu (1922 r.) „rewolucja proletariacka nigdy nie zdoła zwyciężyć w obrębie jednego tylko państwa, może zwyciężyć tylko w skali międzynarodowej, rozlewając się w rewolucję światową” [2, s. 326].

Zarówno kierownictwo Kominternu, jak i głosiciel teorii rewolucji permanentnej Lew Trocki, szef państwa Lenin oraz pozostali członkowie Biura Politycznego KC RKP(b) szczególną uwagę zwracali na Niemcy, mimo niepowodzenia pierwszych prób wywołania w nich przewrotu. W ich ocenie połączenie się dokonanej rewolucji rosyjskiej z przyszłą niemiecką dałoby potężny impuls rewolucji w skali europejskiej, a następnie powszechnej, doprowadziło do zapowiadanej przez klasyków marksizmu zmiany formacyjnej [3, s. 178-180].

Ten sprzyjający moment, jak oceniono, nastąpił wraz z wkroczeniem do Zagłębia Ruhry wojsk francuskich i belgijskich, podjętą próbą wyegzekwowania siłą zaległych reparacji wojennych. Kraj ogarnął rozległy kryzys społeczny i gospodarczy, skutkujący gwałtowną radykalizacją nastrojów. W marcu 1923 r. landy niemieckie objęła fala masowych strajków, które z różną intensywnością występowały do jesieni. W podsycanie tych nastrojów intensywnie zaangażowała się Komunistyczna Partia Niemiec (KPD), tworząc grupy bojowe, podejmując z socjaldemokratami rozmowy na temat wspólnych działań zmierzających do przejęcia władzy w najbardziej zrewoltowanych prowincjach. W drugiej połowie sierpnia 1923 r. Rada Komisarzy Ludowych i władze Kominternu rozpoczęły aktywne przygotowania do przewrotu rewolucyjnego w Niemczech. Na utajnionym posiedzeniu Politbiura, 23 sierpnia podjęto decyzję o priorytecie sprawy rewolucji niemieckiej w działaniach władz sowieckich i kominternowskich, powołano specjalną komisję do ich koordynacji oraz uchwalono wyasygnowanie sumy miliona marek w złocie dla podtrzymania wrzenia rewolucyjnego w Niemczech. KPD z Kominternem rozpoczęły

przygotowania do wyłonienia bolszewickiego rządu Niemiec, z Karolem Radkiem jako premierem[4, s. 19-20; 5, s. 127; 6, s. 123-125].

Zarazem w szeregu innych państw sytuacja wewnętrzna zaostrzyła się w stopniu ocenianym w Moskwie jako sprzyjający ogarnięcia przynajmniej części kontynentu nową falą rewolucji. Nie wygasł jeszcze konflikt zbrojny między Turcją a Grecją, któremu kres miała położyć dopiero konferencja w Lozannie. Trwał konflikt Włoch z królestwem Serbii-Chorwacji-Słowenii na tle przynależności państwowej Rieki (Fiume). Utrzymywało się grożące otwartym konfliktem napięcie na tle zajęcia przez Litwinów w styczniu 1923 r. Kłajpedy.

Z polecenia Kominternu partie komunistyczne podjęły działania eskalujące napięcia wewnętrzne w kierunku wybuchu społecznego. Uznano, iż skoordynowane z rozwojem wypadków w Niemczech wystąpienia stworzą nową szansę dla przerośnięcia rewolucji rosyjskiej w europejską. Celem efektywnego wsparcia działań europejskich partii komunistycznych „politbiuro [KC RKP(b) – WM] postanowiło zamianować przedstawicieli Kominternu wyższymi urzędnikami w konsulatach i poselstwach, w tym celu, ażeby ułatwić im działalność [...] Stosunki polsko-sowieckie nabierały specjalnego znaczenia [...] Robota oddziałów GPU, Kominternu i wywiadu wojskowego wrzała”[7, s. 97, 99]. Odpowiedzialne za podsycanie sytuacji rewolucyjnej komisje Kominternu działały w ścisłym kontakcie z Państwowym Zarządem Politycznym (GPU) – sowiecką tajną policją [8, s. 80-81].

Działania Kominternu i podległych mu partii komunistycznych objęły głównie uznane za najmniej stabilne Bułgarię i traktowaną z tej perspektywy jako wyjątkowo ważną Polskę – pomost między Sowietami a zrewoltowanymi landami niemieckimi. Mniej zainteresowały kierownictwo Kominternu niepokoje, które w tymże czasie objęły inne państwa, m.in. odległą Hiszpanię, w następstwie dokonanego tam wojskowego zamachu stanu[9]. Liczyła się przede wszystkim Europa środkowa i południowo-wschodnia, a cała „druga połowa 1923 r. stała się okresem wytężonego oczekiwania na rewolucję proletariacką w Niemczech”[10, s. 28].

W czerwcu 1923 r. doszło w Bułgarii do prawicowo-wojskowego zamachu stanu. Obalony został gabinet większości parlamentarnej (Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego, zemedelców), a władzę w państwie objął Aleksandr Cankow, przywódca doraźnie sformowanej koalicji, zdominowanej przez Ligę Wojskową. Zamordowano premiera Aleksandra Stambolijskiego, kilku ministrów i kilkudziesięciu deputowanych. Siły, które dokonały przewrotu Cankow przekształcił w partię o nazwie Porozumienie Demokratyczne (Demokraticeski sgovor), mającą stanowić zaplecze jego autorytarnej władzy. Bułgarska Partia Komunistyczna zajęła wobec tych wypadków stanowisko neutralne. Jednak z uwagi na wzmiankowaną taktykę Kominternu, otrzymała polecenie wycofania się z tego stanowiska i doprowadzenia wspólnie z zemedelcami do powstania zbrojnego. Zgodnie z dyrektywą Kominternu, obradujący w początkach sierpnia Komitet Centralny BPK podjął uchwałę w sprawie przygotowania masowego powstania zbrojnego i przejęcia władzy przez „rząd robotniczo-chłopski”[11, s. 242]. Organizacja Wojskowa BPK przystąpiła do formowania tzw. szóstek, przeznaczonych do działań o charakterze terrorystycznym. Doszło do szeregu zamachów i aktów terroru. Pod nieustającą presją Kominternu we wrześniu proklamowano ogólnonarodowe powstanie, wyraźnie nie przygotowane, które w początkach października zostało krwawo spacyfikowane przez wojsko[12, s. 130; 13, s.221-223; 14, s. 323].

Mniej dramatycznie, ale także w sposób wyraźnie przyciągający uwagę Kominternu narastał kryzys wewnętrzny w Polsce. Od maja poczynając różnych częściach kraju zaczęło dochodzić do potęgujących go aktów terrorystycznych, m.in. do wybuchów na dworcach kolejowych, w parowozach i węglarkach. Jak wskazuje trudna do zweryfikowania relacja, inspirowali je agenci Kominternu przy przedstawicielstwach dyplomatycznych RSFRR i USRR w Warszawie, prawdopodobnie też dostarczając materiałów wybuchowych[7, s. 88-95]. Z ich pomocą „konspiracyjna zbrojna praca komunistów prowadzona była z wielkim rozmachem”[15, s. 29]. Doszło nawet do zdetonowania bomby na terenie Uniwersytetu Warszawskiego, za który to akt sądzeni byli i skazani członkowie warszawskiej „wojskówki” KPRP[16, s. 163; 17]. Najtragiczniejszy był wybuch prochowni w Cytadeli Warszawskiej, w wyniku którego zginęło sto

kilkadziesiąt osób. O jego organizację oskarżono aktywistów Wydziału Wojskowego KPRP por. Walerego Bagińskiego i ppor. Antoniego Wieczorkiewicza [18, s. 166-167]. Ich rzeczywistej roli w tym zamachu do dziś nie ustalono, natomiast we wspomnieniach pracownika Kominternu Sawieljewa czytamy: „W 1923 roku GPU wysadziło w powietrze arsenał w Polsce” [19, s. 199].

W całym kraju wybuchały inspirowane przez komunistów strajki, w szczególności w Łodzi, Zagłębiu Dąbrowskim, na Górnym Śląsku, gdzie w październiku doszło nawet do strajku generalnego. Strajki ogarnęły też kolej, powodując kolosalne perturbacje w transporcie. Przy wsparciu, także finansowym Kominternu, w listopadzie nastąpiło apogeum niepokoїв społecznych. Najtragiczniejszy przebieg miały zajścia w Krakowie, gdzie doszło do walk ulicznych z użyciem po obu stronach broni; zginęło ponad 30 osób, robotników, policjantów i żołnierzy [1, s. 42; 15, s. 450]. Ofiary padły także przy tłumieniu zamieszek w Tarnowie. Rząd podał się do dymisji.

Napięta sytuacja niezmiennie utrzymywała się na pograniczu polsko-białoruskim. Niepokoje w polskiej strefie pasa pogranicza były w okresie po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej codziennością. Większość aktów wymierzonych w polską administrację, policję i Straż Graniczną dokonywała jednak partyzantka antybolszewicka, zorientowana na rząd Białoruskiej Republiki Ludowej na emigracji. Zwołana do Kowna z inicjatywy jego premiera Wacława Łastouckiego narada antybolszewickich środowisk politycznych (wrzesień 1921 r.) wezwała Białorusinów do podjęcia aktywnej walki po obu stronach dokonanego w Rydze podziału terytoriów białoruskich – polskiej i sowieckiej. Aktywne wystąpienia partyzanckie, współfinansowane przez Niemcy i Litwę, miały zapobiec międzynarodowemu uznaniu przynależności do Polski ziem na wschód od linii rzek Narew i Bug [20, s. 112-113]. Dyskretnie wspierały je, także finansowo, władze sowieckie, zainteresowane destabilizacją strefy przygranicznej [21, s. 56].

Działania te w 1922 r. przybrały szeroką skalę. Obok luźnych grup partyzanckich zaczęły powstawać większe zgrupowania powstańcze, a z czasem utworzony nawet został Główny Sztab Białoruski. Natomiast w terenie, na wsiach białoruskich nie zawsze była świadomość, jaki patron polityczny stoi za tymi akcjami, tym bardziej że struktury militarne maskowano sztyldami działalności oświatowej, spółdzielczej czy religijnej [20, s. 113].

Aktywność w polskiej części pogranicza partyzantki inspirowanej przez BRL, a mającej oparcie – nawet formalne – w Kownie zaczęła zanikać po marcu 1923 r. W rządzie litewskim było stanowisko ministra do spraw białoruskich, które w 1923 r. objął sam premier Ernest Galvanauskas – co wyraźnie wskazywało na wagę do niego przywiązywaną. Z budżetu tego resortu wyasygnowano 40 mln mk na oddziały zbrojne organizowane przez rząd Łastouckiego, przerzucane następnie na terytorium Polski wschodniej. Ich sztaby kwaterowały w Mereczu, Oranach i Uścianie [21, s. 55, 58; 22, s. 170]. Po decyzji Rady Ambasadorów o podziale pasa neutralnego między Polską a Litwą, przekreślone zostały bowiem nadzieje na zakwestionowanie rozgraniczeń polskich na wschodzie przez Ligę Narodów, w tym także polsko-białoruskiego. Duża część emigracji białoruskiej, także członków oddziałów zbrojnych, skorzystała z ogłoszonej przez Mińsk amnestii dla byłych działaczy eserowskich i powróciła do BSRR [23, s. 229]. Niemniej sytuacja na terenach na zachód od granicy pozostawała tak napięta, iż była przez dowództwo IX Okręgu Korpusu (Brześć nad Bugiem) Wojska Polskiego oceniana jako „przygotowanie do powstania białoruskiego” [24, s. 95]. W tym kierunku oddziaływała też Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP), której II Zjazd opowiedział się za prawem ludności białoruskiej do wyzwolenia się spod ucisku polskiego i przyłączenia do Białoruskiej SRR [25, s. 84].

Sporokowanie w tym stanie rzeczy niepokoїв społecznych na szerszą skalę nie przedstawiało trudności. Potrzebne do tego było zastąpienie dotychczasowej sieci partyzanckiej przez nową, podporządkowaną Kominternowi. Akcję jej tworzenia nadzorowała powołana na mocy decyzji IV Kongresu Kominternu nowa komisja stała – ds. pracy nielegalnej, w której za sprawy polskie odpowiadał początkowo Edward Próchniak, a następnie Vincas Mickevičius-Kapsukas [15, s. 412-415].

Słabe struktury partyjne KPRP na terenach o mniejszości białoruskiej postanowiono wzmocnić. Na podstawie decyzji II Zjazdu KPRP o konieczności wsparcia walki narodowowyzwoleńczej ludności białoruskiej, wszczęto proces zakończony w październiku 1923 r.

utworzeniem jej filii – Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi [23, s. 53]. W jej skład weszły też pozyskane przez agitatorów bolszewickich siatki konspiracji eserowskiego ruchu białoruskiego z Grodzieńszczyzny i Białostocczyzny, m.in. Białoruska Organizacja Rewolucyjna, dysponująca kadrami do prowadzenia działań terrorystycznych, oraz Bractwo Białoruskie i Związek Samoobrony Włościan [20, s. 115]. Centralny aktyw przywódczy zasilili doświadczeni działacze bolszewicy i kominternowscy przybyli nielegalnie przez wschodnią granicę. Nowa partia przejęła zadania KPRP w zakresie realizacji dyrektywy Kominternu o wsparciu sytuacji rewolucyjnej na pograniczu polsko-białoruskim.

Jeszcze przed decyzją o utworzeniu KPZB przez granicę na terytorium Polski zaczęły przenikać już nie formacje partyzantki BRL, lecz pododdziały organizowane i wyposażone przez władze Białoruskiej SRR [26, s. 15-18; 27, s. 178-180]. Nasyłano także pojedynczych bojowców, wykonujących na polecenie Kominternu wyroki na konkretnych osobach, a także tzw. komisarzy do organizowania oddziałów zbrojnych spośród miejscowej ludności [24, s. 95; 28, s. 30; 29, s. 87-88].

Tymczasem zmienił się wyraźnie kontekst międzynarodowy. Pod koniec października upadło powstanie w Hamburgu. Nie spełniły się nadzieje na strajk generalny w Saksonii. W tym stanie rzeczy kierownictwo Kominternu przestało przykładąć wagę do dalszych działań na rzecz eskalacji napięć społecznych w Niemczech, ale nadal – mimo rezerwy w tej kwestii kierownictwa partii bolszewickiej – oczekiwało na powrót sytuacji rewolucyjnej w państwach Europy Środkowej [10, s. 29]. Nowego potencjału rewolucyjnego upatrywano przy tym nie w mieście, lecz na wsi, co w szczególności odnosiło się do Bułgarii i wschodnich terenów Polski.

Komintern nie zrezygnował z rewolucji niemieckiej, natomiast nową fazę rewolucji europejskiej zaczął znacznie ściślej niż to miało miejsce poprzednio wiązać z sytuacją w Polsce. Zgodnie z ekspertyzą przygotowaną w lutym 1924 r. dla jego Komitetu Wykonawczego, „następne pierwsze kroki rewolucji światowej winny rozpocząć się w Polsce, a dopiero później w Niemczech [...] Polskę należy zrobić zawczasu sowiecką” [15, s. 449]. Nie był to w kierownictwie Kominternu pogląd powszechnie podzielany, ale uznać go należy za poważnie rozpatrywany wariant. Tym bardziej, iż jak stwierdzano w tymże dokumencie, „rewolucja niemiecka nie może dokonać się bez pomocy naszej Armii Czerwonej” – a więc należy wprawdzie uzyskać wspólną granicę, by armia ta mogła wejść do walk w Niemczech.

Utrzymujące się w tych kwestiach w kierownictwie partii i Kominternu daleko idące równice zdań, uzewnętrzniły się podczas obrad V Kongresu Kominternu w czerwcu 1924 r. Kongres odrzucił koncepcję tzw. dwuetapowego dochodzenia do rewolucji, opowiadając się tym samym przeciw możliwości czasowej stabilizacji kapitalizmu – a więc inaczej niż Komitet Centralny RKP(b). „[Komintern] przyjął demonstracyjnie kurs na powstanie zbrojne, w warunkach politycznego odpływu i tym od razu zbił z tropu i pogubił wszystkie partie komunistyczne” [10, s. 29]. Mimo sformułowanej w trakcie obrad Kongresu oceny, że „zaczęła się epoka międzynarodowej rewolucji”, faktycznie obowiązywała odtąd narzucona przez kierownictwo partii bolszewickiej teza o czasowej rezygnacji z aktywności na kierunku europejskim [14, s. 411]. Uwagę kierowano przede wszystkim na zaostrzającą się sytuację w Chinach, gdzie wkrótce rzeczywiście doszło do kolejnej, jednej z najpoważniejszych prób rozprzestrzenienia rewolucji [14, s. 333-383].

Te różnice w ocenie szans rewolucji europejskiej nie wpłynęły na sytuację na tzw. Białorusi Zachodniej. Odwrotnie niż w Niemczech czy Bułgarii, na pograniczu polsko-białoruskim od przełomu 1923 i 1924 r. niepokoje społeczne nie wygasły, lecz narastały [20, s. 116]. Komitet Wykonawczy Kominternu zwrócił się wprost do mniejszości narodowych Rzeczypospolitej, by włączyły się do akcji mającej na celu obalenie rządu [30, s. 212]. Zdynamizowany w wyniku tych inspiracji proces sięgnął największego od wojny 1919-1920 natężenia [31, s. 110; 32, s. 190]. Bez wątplenia sprzyjały mu nastroje wśród ludności pogranicza, wywołane represyjną polityką władz polskich (zamykanie szkół, zamiana cerkwi w kościoły, przekazywanie parcelowanej ziemi głównie osadnikom wojskowym Polakom, wypieranie Białorusinów ze stanowisk w urządach państwowych, brutalna egzekucja podatków, samowola policji). Sprzyjała też polityka władz Białoruskiej SRR i środowisk białoruskich na emigracji, konsekwentnie głoszących tezę o niesprawiedliwości

rozgraniczenia ryskiego [33; 34; 35; 365; 37]. Sytuację oceniano w Polsce jako bardzo poważną. Wypowiadając się na ten temat w wywiadzie dla prasy premier Wincenty Witos stwierdził, iż „na kresach pali nam się coraz bardziej ziemia pod nogami [...] Jeżeli w przeciągu pewnego czasu nie uporządkuje się tam stosunków, to w ostatecznej konsekwencji ziemie te mogą odpaść od Polski” [38, s. 294].

Bardzo poważnie takim rozwojem sytuacji zaniepokojony był premier Władysław Grabski, bowiem groziła ona jego polityce sanacji waluty i gospodarki [39, s. 83]. Z doniesień, które doń docierały, wyłaniał się obraz całkowitego rozprzężenia. Jak go informowano, białoruska ludność pogranicza w większości odnosiła się wrogo do administracji polskiej, „coraz bardziej uważała bandytów za władzę, a władzę za intruzów” [40, k. 84; 41, s. 268-269]. Podejmowane przezeń próby poprawy sytuacji były nieskuteczne, jako że bojkutowali je urzędnicy w terenie, obawiając się ograniczenia swoich uprawnień a tym samym zmniejszenia możliwości realnego oddziaływania na sytuację – czyli forsowania asymilacji [42, s. 145].

Kierownictwo KPZB oceniło ten stan rzeczy jako rokujący szanse na wzniecenie w krótkim czasie powstania zbrojnego, zmierzającego do oderwania ziem tzw. Białorusi Zachodniej i połączenia ich z Białoruską SRR. Stanowisko to, przedstawione Komitetowi Centralnemu KPRP, nie zyskało jednakże jego poparcia. Centrala zdecydowała jedynie o przystąpieniu na terenach o większości białoruskiej do akcji bojkotu podatków, by poprzez obserwację jej rezultatów ocenić, czy masy białoruskie są mobilne, reagują na hasła klasowe i tym samym będą gotowe skutecznie wystąpić zbrojnie.

Tymczasem z taką rezerwą oceniona przez kierownictwo KPRP sytuacja w pasie pogranicza nadal się zaostrzała. Mnożyły się napady, często skutkujące ofiarami śmiertelnymi [43, s. 39]. Do najbardziej spektakularnej akcji doszło w początkach sierpnia 1924 r., kiedy to dowodzony przez sowieckiego oficera straży granicznej Boryszkiewicza duży oddział „partyzancki” uderzył na nadgraniczne Stołpce, przejściowo zajął miasto i „uwolnił z więzienia zamkniętych tam [ponad 150 – WM] więźniów politycznych” [27, s. 260]. Trzy tygodnie później inny oddział, który przeniknął z terytorium Białoruskiej SRR, zatrzymał w pobliżu miejscowości Łowcza pociąg relacji Pińsk-Łuniniec, wiozący m.in. wojewodę poleskiego Medarda Downarowicza i towarzyszących mu dostojników – senatora Bolesława Wysłoucha, biskupa Zygmunta Łozińskiego i inspektora Policji Państwowej Józefa Mięśowicza [16, s. 236, 284]. Podobne akcje, choć na mniejszą skalę, stały się w strefie pogranicza, a nawet rejonach sąsiednich codziennością [24, s. 95-96].

Pod wpływem tych wydarzeń w pasie przygranicznym, nie zważając na ich „importowy” charakter, członek Prezydium Kriestinternu Tomasz Dąbał pisał: „Ruch partyzancki chłopów białoruskich [w Polsce] bez wątpienia jest pierwszą fazą powstania ludowego, jego zarodkiem” [44, s. 295]. Ten stan skłonił rząd do zmilitaryzowania administracji Kresów Wschodnich. Zarazem uznano, iż korpus Policji Państwowej, który odpowiadał za ochronę granicy z Litwą, Łotwą i Związkiem Sowieckim, nie spełnia swej statutowej roli. W sierpniu 1924 r. Rada Ministrów RP powołała specjalną formację wojskową — Korpus Ochrony Pogranicza, podporządkowany nie Sztabowi Generalnemu Wojska Polskiego i Ministerstwu Obrony Narodowej, lecz Ministerstwu Spraw Wewnętrznych RP. Począwszy od listopada 1924 r. pierwsze bataliony KOP rozpoczęły obsadzanie granicy [31, s. 111].

Utrzymywaniem się napięcia po polskiej stronie granicy zainteresowane były władze Białoruskiej SRR, szukające pretekstu do podważenia traktatu ryskiego [36, s. 143-145; 45, s. 227-229]. Uznały za taki oskarżenie Polski o łamanie jego artykułu VII, zawierającego gwarancje praw mniejszości narodowych obu stron. W kontekście tych zapisów podnosiły kwestię ewentualnej rewizji granic. Natomiast dla centralnych władz w Moskwie, po nieudanej kampanii lat 1919-1920, głównym celem polityki zagranicznej federacji było jej wewnętrzne wzmocnienie, zapobieżenie interwencji, odsunięcie w czasie nieuchronnej — jak zakładano — wojny [46, s. 143-151]. Obalenie tzw. ładu wersalskiego, a więc i uzupełniających go ustaleń ryskich pozostawało celem perspektywicznym, odłożonym w czasie do zaistnienia sprzyjającej sytuacji międzynarodowej; ograniczano się jedynie do podsycania konfliktu polsko-litewskiego, doceniając jego rolę

destabilizującą dla całej granicy ryskiej [47, s. 339-354]. Takie widzenie priorytetów polityki zagranicznej nie znajdowało zrozumienia w Mińsku, dla którego kwestią podstawową był los pobratymców w państwach ościennych i łączące się z tym nadzieje na podważenie traktatów pokojowych z Łotwą i Polską – i to bezzwłocznie, a nie w odległej perspektywie.

Liczyła na to także prasa mniejszości białoruskiej w Rzeczypospolitej, o czym świadczą konfiskaty jej materiałów dokonane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych RP wiosną 1924 r. Oto jeden z przykładów: „Sprawa białoruska stanie się wreszcie sprawą ogólnoeuropejską [...]. W Anglii już dobrze wiedzą, kim są Białorusini i co to jest Białoruś, i pilnie śledzą wszystkie krzywdy wyrządzane naszemu narodowi; wynikiem tego mogą być bardzo nieprzyjemne dla Polski wystąpienia Ligi Narodów, a może nawet rewizja granic Polski na wschodzie, celem uniknięcia orężnego konfliktu na tym tle przez Polskę z jej wschodnim sąsiadem”[48; 49, s. 339-354].

Nieporozumienia na tle artykułu VII traktatu ryskiego od 1924 r. przekładały się jednak wyłącznie na stosunki dyplomatyczne Rzeczypospolitej z federacją sowiecką jako jednolitym podmiotem stosunków międzynarodowych [50, s. 384-387; 51, s. 138-139; 268-269, 331-333]. Większa szansę stwarzały podminowujące sytuację wewnętrzną w Polsce wystąpienia zbrojne, mające jako cel perspektywiczny powstanie zbrojne w całej strefie pogranicza – mimo opadnięcia fali rewolucyjnej w Niemczech. W tej kwestii, wbrew pozycji zajmowanej przez Moskwę, władze Kominternu i kierownictwo Białoruskiej SRR, a także władze Ukraińskiej SRR, były sprzymierzeńcami[52, s. 452]. Takie różnice zdań, w niestabilnej sytuacji po śmierci Lenina, były wówczas możliwe.

Duże wrażenie na mniejszości białoruskiej w Polsce zrobiła wiadomość o przystąpieniu w Białoruskiej SRR do akcji tzw. białutenizacji (korienizacji), przechodzenia aparatu państwowego i partyjnego, jak też oświaty na język rodzimy [43, s. 56-58]. Jeszcze większe decyzja władz sowieckich o przyłączeniu do Białoruskiej SRR tych rejonów RSFRR, w których Białorusini stanowili większość, skutkująca dwukrotnym powiększeniem terytorium Republiki. Formę prawną nadał jej VI Nadzwyczajny Zjazd Rad BSRR, obradujący w kwietniu 1924 r. pod hasłem zakończenia „pierwszego etapu jednoczenia ziem białoruskich” [53, s. 199]. Kolejnym miało być przyłączenie ziem oderwanych w Rydze na rzecz Polski, jak to odczytywała prasa mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej [54; 55].

Narzucone przez KPRP hasło bojkotu podatków, jako środka rozpoznania rzeczywistych nastrojów i możliwości mobilizacji Białorusinów do wystąpienia zbrojnego, spotkało się z masowym poparciem. Doprowadziło do dalszej radykalizacji nastrojów, ocenionych przez II Konferencję KPZB w listopadzie 1924 r. jako stan, „który w najbliższej przyszłości przeistoczyć się może w zbrojne powstanie” [56, s. 163]. Szybko powiększały się szeregi partii, która pod koniec roku osiągnęła liczebność około 2,5 tysiąca członków [23, s. 25].

I tym razem KPRP, nie widząc zapewne możliwości przekonsultowania taktyki z kierownictwem Kominternu, z dużą ostrożnością potraktowała tę kwestię. W przygotowanych na III Zjazd partii *Tezach w sprawie powstania zbrojnego na Białorusi i Ukrainie Zachodnich* co prawda określono sytuację na pograniczu jako mającą cechy rewolucyjnej, ale zarazem uznano, iż na wywołanie powstania jest jeszcze za wcześnie [56, s. 164-165]. To stanowisko centrali doprowadziło w aktywie KPZB do rozłamu, wydzielenia się „secesjonistów”, którzy zwrócili się wprost do kierownictwa KP (b) Białorusi o poparcie ich dążeń do natychmiastowego powstania [57, s. 96].

Pod koniec 1924 r. Komintern zdecydował się ostatecznie wycofać z akcji inspirowania niepokojów społecznych na pograniczu polsko-białoruskim, rezygnując z dalszych prób wywołania w Polsce wschodniej tzw. sytuacji rewolucyjnej. Ponocone straty były zbyt duże w stosunku do uzyskiwanych efektów. Przyjęto taktykę przygotowywania tego terenu od podstaw do przyszłej rewolucji, podnosząc jego stopień „świadomości klasowej” poprzez organizacje legalne – tworzone bądź przejmowane przez komunistów[20, s. 118]. Taktyce tej obiektywnie sprzyjała działalność Białoruskiego Klubu Poselskiego w Sejmie RP, zmierzającego do poszerzenia możliwości politycznych i kulturalnych ludności białoruskiej w Rzeczypospolite [58, s. 256-257].

Dopiero wiosną 1925 r. Komintern ostatecznie przestał forsować taktykę aktywnego podsycania w państwach środkowoeuropejskich niepokojów społecznych. Zarazem Biuro Polityczne KC RKP(b) zrezygnowało z tzw. aktywnego wywiadu na pograniczu polsko-białoruskim, czyli – z mających na celu wywołanie „sytuacji rewolucyjnej” działań dywersyjnych [32, s. 190; 59, s. 12-15]. W referacie szefa Komitetu Wykonawczego Kominternu Grigorija Zinowjewa na Plenum KC RKP(b) padło stwierdzenie: „Przyznajemy, iż bezpośredniej sytuacji rewolucyjnej w poszczególnych państwach Europy obecnie nie ma” [15, s. 576]. Zatarły się więc wcześniejsze różnice zdań i także Komitet Wykonawczy Kominternu podzielił opinię władz RKP(b), iż Europa weszła w fazę tzw. względnej stabilizacji kapitalizmu. Polecono KC KPZB, by wezwał swych członków do zaprzestania agitacji rewolucyjnej i rozwiązał w sposób uporządkowany wszystkie oddziały partyzanckie [57, s. 100].

Tak więc w 1925 r. Komintern ostatecznie zaprzestał podsycania niepokojów społecznych na pograniczu polsko-białoruskich. Wkrótce zaś, w sierpniu 1925 r. doszło do podpisania polsko-sowieckiego układu o likwidacji zatargów granicznych [52, s. 464-467]. Sprawa pogranicza polsko-białoruskiego wypadła ostatecznie z kręgu zainteresowań i Kominternu, i kierownictwa WKP(b) – aż po wrzesień 1939 r.

Literatura

1. Drabkin, Ja.S. Idieja mirowoj rewolucyi i jejo transformacyia // Istorija Kommunističeskogo Intiernacyonała 1919-1943. Dokumentalnyje oczerki, red. A.O. Czubarjan i drugije. - Moskwa, 2002.
2. Kommunističeskij Intiernacyonał w dokumentach. 1919-1932 gg.- Moskwa, 1933.
3. Pipes, R. Rosja bolszewików. – Warszawa, 2005.
4. Politbiuro CK RPB(b)-WKP(b) i Jewropa. Reszenija „Osoboj papki” 1923-1939, pod red. G.Adibiekowa i in. – Moskwa, 2001.
5. Babiczenko, Ł.G., Politbiuro CK RKP(b), Komintiern i sobytija w Germanii w 1923 g.: Nowyje arechiwnyje materiały // Nowaja i nowieszaja istorija. – 1994. - № 2. - S. 127.
6. Lerner, W., Karl Radek — The Last internationalist. – Stanford, 1970.
7. Biesiedowskij, G.Z. Zdrada Sowietów. Pamiętniki dyplomaty sowieckiego. - Katowice b.d.w.
8. Adibiekow, G.M. Organizacyonnaja struktura Komintieria. 1919-1943 gg./ G.M. Adibiekow, E.N. Szachnazarow, K.K. Szyrinia. – Moskwa, 1997.
9. Ramos Oliveira, A. Politics, Economics and Men of Modern Spain. – London, 1946.
10. Trockij, L. Kommunističeskij Intiernacyonał posle Lenina. Wielikij organizator porażeń. – Moskwa, 1993.
11. Bułgaria. Zarys dziejów, pod red. I. Dymitrowa. – Warszawa, 1986.
12. Czekalski, T. Bułgaria. – Warszawa, 2010.
13. Markow, G. Pokuszenija, nasilie i politika w Błgaria 1878-1947. – Sofia, 2003.
14. Mirowski, M. Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką. – Warszawa, 2013.
15. Komintiern i idieja mirowoj rewolucyi. Dokumenty, otw. red. Ja.S. Drabkin. –Moskwa, 1998.
16. Rataj, M. Pamiętniki 1918-1927 / oprac. J. Dębski. – Warszawa, 1965.
17. Kalicki, W. 8 lutego 1925 // Gazeta Wyborcza („Duży Format”). – 10. II. 2009.
18. Materski, W. Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. – Warszawa, 2002.
19. Radziński, E. Stalin. – Warszawa, 1996.
20. Mironowicz, E. Białoruś. – Warszawa, 2007.
21. Łossowski, P. Polityka Litwy w kwestii białoruskiej w latach 1918-1924 // Polska-Białoruś 1918-1945. / pod red. W. Balceraka. – Warszawa, 1994.

22. Žepkaite, R. Diplomatijska imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919-1939 m. - Vilnius, 1980.
23. Bergman, A. Kwestia białoruska w Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi // Przegląd Historyczny. – 1971. - № 2.
24. Miazga, M. Białoruś jak pole geopolitycznej barany pamiż Polsczaj i SSSR u 1921-1926 hady // Stosunki polsko-białoruskie. Historia i współczesność/ pod red. D. Michaluk. – Kraków, 2013.
25. Cimek, H., Kieszczyński, L. Komunistyczna Partia Polski 1918-1938. – Warszawa, 1984.
26. U surowyja hady padpolia. – Minsk, 1958.
27. Waupzasow (Vaupšas), S.A. Na razgniewannoj ziemi. – Minsk, 1965.
28. Bułak-Balachowicz, S. Wojna będzie czy nie będzie. – Warszawa, 1931.
29. Cabanowski, M. Generał Stanisław Bułak-Balachowicz. - Warszawa 1993.
30. Międzynarodówka Komunistyczna 1919-1943. Zarys historyczny / oprac. A.I. Sobolew i inni. – Warszawa, 1974.
31. Dominiczak, H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. – Warszawa, 1992.
32. Łażko, R.R. Białoruś u sawieckaj antywersalskaj politycy // Białoruś i susiedzi: historycznyja szliachi, uzajemadziejannie i uzajemaupływy. – Homel, 2006.
33. Kasjak, I., Astrouski, R. Za dierżauunuju nezależność Białorusi. - London, 1960.
34. Materski, W. Traktat ryski a Białoruś // Polska-Białoruś 1918-1945. - Warszawa, 1994.
35. Łatyszonek, O. Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach / pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998.
36. Michniuk, U. Ryżski mir i Białoruś// XX stahoddzie w historyi paliakau i białarusau. - Minsk-Warszawa, 2001.
37. Miazga, M. Namahanni sawieckaj dyplamatyi pa rewizii hranicy ustalawanaj ryżskim dahaworam // Białoruś w XX stuleciu. W kręgu kultury i polityki. / pod red. D. Michaluk. – Toruń, 2007.
38. Nowy Przegląd. – 1925. - № 1.
39. Grabski, W. Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej. 1924-1925. –Warszawa, 1927.
40. Archiwum Polskiej Akademii Nauk. - Materiały W. Grabskiego. - III-9. - k. 84.
41. Materski, W. Polska a ZSRR 1923-1924. Stosunki wzajemne na tle sytuacji politycznej w Europie. - Wrocław etc., 1981.
42. Śleszyński, W. Między asymilacją narodową a państwową. Polityka władz polskich w stosunku do białoruskiej mniejszości narodowej w latach 1920-1939 // Stosunki polsko-białoruskie. Historia i współczesność/ pod red. D. Michaluk. – Kraków, 2013.
43. Gawin, T. O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944-1991. - Grodno-Białystok, 2013.
44. Dąbal, T. Ruch partyzancki w Polsce // Nowy Przegląd. – 1925. - № 1. - styczeń (reedycja, Warszawa, 1959).
45. Snapkowski, W.Je. Białoruś, sowiecko-polskaja wojna i riżskij mir // Zabytyj mir. Riżskij dogovor 1921 goda. – Moskwa, 2014.
46. Materski, W. Amorficzność paradygmatu polityki zagranicznej Związku Sowieckiego. Między globalizmem ideologicznym teorii a imperialistyczną praktyką // W poszukiwaniu paradygmatu transformacji / pod red. J. Staniszkis. – Warszawa, 1994.
47. Kasparavičius, A. „Karta białoruska” w grze dyplomatycznej Kowna i Moskwy w latach 1920-1926 // Białoruś w XX stuleciu. W kręgu kultury i polityki. / pod red. D. Michaluk. – Toruń, 2007.
48. Biuletyn Informacyjny. - Wydział Prasowy MSW RP. - № 1. – 20. IV. 1924.
49. Materski, W. Polska a ZSRR 1923—1924. Stosunki wzajemne na tle sytuacji politycznej w Europie, Wrocław etc., 1981.

50. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1965. – T. IV.
51. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1966. – T. V.
52. Dokumenty wniezionej polityki SSSR. – Moskwa, 1963. – T. VII.
53. Istorija Bielaruskoj SSR. – Minsk, 1961. – T. II.
54. Hołas Bielarusy. – 1924. - № 16.
55. Krynica. – 1924. - № 7.
56. Pacuk, J. Kształtowanie się stosunku KPP i KPZB do powstania zbrojnego // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego. – 1977.
57. Rewolucyjnyj put' kompartii Zapadnoj Bielarusii (1921-1939). – Minsk, 1966.

The Comintern and the Polish-Byelorussian borderlands in the years 1923-1925. In the Autumn of 1923 the Comintern, the Communist International taking into the consideration the German events decided that Europe at that time was ready for a revolution. The special attention was paid to Bulgaria and the Eastern Poland, the Polish-Byelorussian borderlands. In order to facilitate the commencement of the revolution there the Communist Party of the Western Byelorussia (KPZB) was founded. The Party was the section of the Communist party of Poland. According to the directions of the Comintern social unrest in the West of Byelorussia was provoked, which the response to the restrictive policy of the Polish government made only easier. The skirmishes, acts of violence, and outbursts of terror were yet far from a national uprising. The failure of the revolution in Germany made the Bolsheviks, and under their pressure the Comintern, abandoned the idea of provoking social unrest in the East of Poland. Also the KPZB deprived of the support from Minsk had to resign from stirring an uprising in the so-called Western Byelorussia. Thus for the long time the Comintern left the Polish-Byelorussian borderlands alone.

І.С. Чарнякевіч
Гродзенскі дзяржаўны
медыцынскі ўніверсітэт

ПАЛЕССЕ Ў НАВУКОВАЙ І ГРАМАДСКАЙ ДУМЦЫ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці палескага навуковага і грамадскага дыскурса ў міжваенны перыяд, пераважна ў Другой Рэчы Паспалітай. У навуковай думцы абазначаюцца дзве асноўныя плыні: вывучэнне Палесся як абшару з выразнымі архаічнымі рысамі і разгляд рэгіёна ў якасці сваістай “этнасацыялагічнай лабараторыі” для вывучэння працэсаў дэінтэграцыі сацыяльных груп, што знаходзяцца стадыі распаду. У грамадска-палітычным дыскурсе Палессе становіцца полем рэалізацыі разнастайных нацыянальных і сацыяльных праектаў, аднак, ніколі ні для аднаго з іх не становячы аб’ект прыкрытэты.

Спецыфічнасць палескага рэгіёна, ягоная неакрэсленасць і няпэўнасць, што так і засталіся ў спадчыну сённяшняму дню, аднак, утварылі і той спецыфічны інтэлектуальны канструкт, што мы сёння называем Палессем. Да ягонага актуальнага стану прычынілася мноства акалічнасцей і абставін. У міжваенны перыяд паняцце Палесся набывае новыя сэнсы і значэнні разам са зменай грамадства. Менавіта ў гэты час “палескасць” аб’яўляецца праз іменаванне адміністрацыйных адзінак: Палескага ваяводства ў Другой Рэчы Паспалітай, пазней Палескай вобласці у БССР, што замацоўвала і афіцыйлізавала само паняцце рэгіёна.

Па-рознаму ў гэтых дзвюх краінах выкарыстоўваліся магчымасці рэгіёна, па-рознаму бачылася яго будучыня. Засяродзім сваю ўвагу на “палескім” дыскурсе ў Другой Рэчы Паспалітай, паколькі менавіта тут вызначылася больш пэўная акрэсленасць Палесся як асобнага рэгіёна, што ў цэлым адпавядала задачам пабудовы польскага грамадства. Вызначэнне функцыянавання “палескасці” ва ўсходняй частцы Беларускага Палесся патрабуе асобнага даследавання.

Патрэбна адзначыць, што ў гэты час за Палессем замацаваўся вобраз адсталлага і “забітага” краю, які актыўна эксплуатавала як адна, гэтак і другая традыцыя. Дастаткова ўспомніць нататкі Мікалая Улашчыка аб Тураўскай экспедыцыі 1927 года: “Мы хацелі пабачыць крайні, глухі, архаічны раён Беларусі. Тут архаічнасці было больш, чым трэба. Усе расійскія пісакі, пішучы пра беднасць і нікчэмнасць Беларусі, заўсёды пісалі пра Палессе, хоць Палессе нікчэмны раён Беларусі, а ў эканомічным жыцці ўдзел яшчэ меншы, чым у географічным сэнсе. На Палессі быў каўтун – адзінае, чым было ведама Палессе на ўвесь сьвет, там безьліч балот, туманаў, дзікасыці, ведзьмаў. <...> Толькі найгоршыя беднякі так жылі ў нас, як жыло ўсё Палессе ў 1927 годзе” [8, с. 264–265].

У навуковай этналагічнай думцы Польшчы ў міжваенны перыяд найбольш яскрава абазначыліся два асноўныя напрамкі вывучэння і трактоўкі Палесся.

У этнагеаграфіі Казіміра Машыньскага Палессе набывае выразныя рысы архаічнага абшару, своеасаблівага “скансэну славянскіх старажытнасцей”, дзе захаваліся цэлы шэраг культурных з’яў, якія больш нідзе ў той час ужо не сустракаліся. Казімір Машыньскі шырока выкарыстоўвае палескі матэрыял у сваёй знакамітай “Народнай культуры славян”, а таксама выдае некалькі публікацый па этнаграфіі Усходняга Палесся, у аснову якіх пакладзены запісы, зробленыя яшчэ з перадваенны перыяд [19]. У пэўнай ступені гэтая тэндэнцыя прасочваецца і ў працах Станіслава Дваракоўскага, вядомага даследчыка мазавецка-падляскага памежжа. Як адзначае Анна Энгелькінг, Дваракоўскі займаўся даследаваннямі Палесся як прадстаўнік розных інстытуцый, і працаваў над некалькімі тэмамі [9, с. 143]. Безумоўна, у азначаным русле праходзілі ягоныя даследаванні па сямейным жыцці і абраднасці палешукоў. Есць сведчанні аб даследаванні

Дваракоўскім адкрытых на Палессі рэліктаў сумеснага валодання зямлёй. Аб правядзенні такіх даследаванняў Казіміра Завістовіч-Адамска пайнфармавала Ежы Тамашэўскага, аб чым апошні піша на старонках сваёй працы, прысвечанай сацыяльна-эканамічным адносінам у Заходнім Палессі ў міжваеннае дваццацігоддзе [28, с. 84]. Большасць сабраных матэрыялаў, а нават і падрыхтаваныя да друку працы згарэлі падчас абароны Варшавы ў 1939 годзе. Як адзначае Анна Энгелькінг, у справах Варшаўскага Навуковага Таварыства маюцца згадкі пра працы “Вялікая патрыярхальная сям’я і род на Палессі”, “Дашлюбныя звычаі і абрады ў Лунінецкім павеце”. У аўтабіяграфіі 1945 года сярод падрыхтаваных прац Дваракоўскі ўзгадвае, акрамя гэтых двух тытулаў, праўда, трохі перафармуляваных, таксама “Палескі абрадавы год”, “Палескі род і яго сувязь з культурай народаў пастэрскага тыпу”, “Культ “дзядоў” у гадавой абраднасці”. Аднак, да сённяшняга часу адзіным ацалелым сведчаннем праведзеных Дваракоўскім даследаванняў палескай сям’і і традыцыйнай абраднасці з’яўляецца артыкул “Вясельныя абрады ў Немавічах”, што быў надрукаваны ў 1939 годзе [9, с. 148–149].

У пэўнай ступені названая тэндэнцыя прасочваецца ў працах вядомага збіральніка палескай этнаграфічнай спадчыны Чэслава Пяткевіча, які менавіта ў гэты перыяд падрыхтаваў да выдання свае багацейшыя матэрыялы па культуры насельніцтва Палесся другой паловы XIX–пачатку XX стагоддзяў. Дзве часткі, “Рэчыцкае Палессе. Этнаграфічныя матэрыялы. Ч. 1. Матэрыяльная культура” і “Духовная культура Рэчыцкага Палесся. Этнаграфічныя матэрыялы” пабачылі свет яшчэ ў міжваенны перыяд. Трэцяя частка, “Сацыяльная культура”, што ад часоў Другой сусветнай вайны лічылася незваротна страчанай, у 2013 годзе, хоць і не цалкам, бо, як даводзіць вядомы польскі этнолаг Анна Энгелькінг, у знойдзеных матэрыялах напэўна не хапае некалькіх параграфў, нядаўна была надрукавана ў серыі “Выратаваная этнаграфія” выдаўніцтва этнаграфічнага музея ім. Марыі Знамероўскай-Прюферавай у Торуні [24; 25; 26].

Другі напрамак, прадстаўлены этнасацыялагічнымі працамі Юзафа Абрэмбскага, разглядае Палессе як сваістую “этнасацыялагічную лабараторыю” [12, с. 25] для вывучэння працэсаў дэінтэграцыі сацыяльных груп, што знаходзяцца стадыі распаду. Да іх Абрэмбскі залічаў і сучаснае яму насельніцтва Палесся. Вывучэнню гэтага рэгіёна ён прысвяціў значны адрэзак свайго жыцця, а ягоныя працы і дагэтуль з’яўляюцца бадай што самымі сур’ёзнымі даследаваннямі этнакультурных праблем Палесся ў міжваенны перыяд. Даследуючы рэгіён на працягу некалькіх гадоў, Юзаф Абрэмбскі сабраў шматлікія матэрыялы, якія не былі ім не толькі апублікаваныя, але і да канца апрацаваныя [12, с. 23]. Сярод найбольш вядомых яго прац, заснаваных на палескіх матэрыялах, патрэбна адзначыць артыкулы “Сённяшнія людзі Палесся” і “Этнічныя праблемы Палесся”, апублікаваныя ў часопісах “Przegląd Socjologiczny” і “Sprawy Narodowościowe” у 1936 годзе, а таксама неапублікаваныя кнігі “Архаічнае Палессе” і “Панская школа і мужыцкія дзеці” [20; 21; 22; 23]. У 2007 годзе усе гэтыя працы, а таксама распачатыя і няскончаныя апрацаванні Абрэмбскага пабачылі свет пад адной вокладкай, дзкуючы намаганням даследчыцы спадчыны навукоўца Анны Энгелькінг. Некаторыя з гэтых прац выйшлі ў беларускіх перакладах на старонках часопісаў “Архэ-пачатак” і “Homo Historicus” [3, с. 137–220; 4, с. 453–517; 2, с. 259–295; 1, с. 227–285]. У працах Абрэмбскага палескі дыкурс набывае прынцыпова новыя рысы – бадай што ўпершыню з-пад тоўшчы сваёй архаічнай культуры з’яўляецца сам палескі селянін з яго тагачаснымі праблемамі і сітуацыяй. У русле гэтых даследаванняў напісана і магістарская праца Ванды Ліпіньскай “Дэарганізацыя палескай вёскі Альманы”, абароненая ў 1939 годзе [18]. Падчас палескіх даследаванняў Юзафа Абрэмбскага з ім супрацоўнічалі на працягу некалькіх месяцаў віленскі этнограф Зыгмунт Карыбуцкі і ўпамянёны ўжо Станіслаў Дваракоўскі, якія даследавалі этнічную дыферэнцыяцыю Палесся на паўночных, паўднёвых і усходніх абшарах рэгіёна [9, с. 143].

У грамадска-палітычным дыскурсе Палессе становіцца полем рэалізацыі разнастайных нацыянальных і сацыяльных праектаў, аднак ніколі ні для аднаго з іх не становячы аб’ект прыярытэтных. Сярод усіх праектаў, натуральна, найбольшую падтрымку і прэферэнцыі меў польскі каланізацыйны праект, падмацаваны ў сярэдзіне 30-х гадоў даволі сур’ёзнымі навуковымі даследаваннямі, што павінны былі вызначыць магчымасці і напрамкі

польскай культурнай экспансіі на Палессі.

Як адзначае Войцех Сляшыньскі, “палескае пытанне заставалася на перыферыі ўсіх польскіх палітычных канцэпцыяў, галоўным чынам з прычыны характэрнай для гэтага рэгіёна структуры насельніцтва і ягонай слабой нацыянальнай самасвядомасці. Як прадстаўнікі федэратыўнай канцэпцыі, так і прыхільнікі ідэі інкарпарацыі не звярталі на гэтыя тэрыторыі вялікай увагі <...> прадугледжвалася, што тэрыторыі Валыні, а асабліва Палесся, пры адпаведнай палітыцы даволі хутка асімілююцца і пяройдуць у сферу польскіх дзяржаўных інтарэсаў, інтэграваўшыся з іншымі землямі польскай дзяржавы” [10, с. 371].

Аднак, падобныя аптымістычныя прагнозы не спраўдзіліся з розных прычынаў, а перадусім – недастатковай увагі да рэгіянальных праблемаў. У 1934 годзе пры Прэзідыуме Рады Міністраў была створана Камісія па навуковых даследаваннях Усходніх зямель дзеля арганізацыі міждысцыплінарных даследаванняў ва усходніх ваяводствах. У складзе даследчыцкіх груп былі мовазнаўцы, дэмографы, эканамісты, географы, этнасацыёлагі. Сярод прац, выкананых па праграме гэтай Камісіі, неабходна адзначыць “Натуральны рух насельніцтва Палесся” Самюэля Фогельсона [13; 14], “Структуру землеўладання ў Палескім ваяводстве” Людвіка Градзіцкага [16], “Умовы меліярацыі Палесся” Вітальда Станевіча і іншыя. Адным з вынікаў гэтых даследаванняў сталі таксама два апублікаваныя ў міжваенны перыяд артыкулы Юзафа Абрэмбскага, аб якіх гаворка вялася вышэй. Вынікі даследаванняў былі выкладзены на I Навуковым з’ездзе, прысвечаным Усходнім землям, што адбыўся 20–21 верасня 1936 года ў Варшаве. Справаздачы і дыскусіі з гэтага З’езда ў 1938 годзе былі надрукаваны [17]. Сярод іншых праблем Палесся на першапачатковы план высоўваюцца праблемы эканамічныя, якія для рэгіёна былі такімі балеснымі, што засланылі іншыя, існуючыя на гэтай тэрыторыі. Думаецца, што менавіта па гэтай прычыне адзін з дэлегатаў З’езду, стараста з Лунінецкага павету Чэслаў Збераньскі сцвярджаў, што „няма нацыянальнага пытання на Палессі, няма рэлігійнага – толькі гаспадарчае” [17, с. 54].

Правядзенне меліярацыі, пэўныя намаганні па правядзенню зямельнай рэформы (камасацыя), а таксама паляпшэнне камунікацыі і імкненне да развіцця прамысловасці павінны былі вырашыць гэтыя праблемы. Аднак, па розных прычынах, галоўным чынам з-за адсутнасці інвестыцый, гэтыя пачынанні не далі вынікаў у той ступені, каб відочна палепшыць эканамічную сітуацыю палескай вёскі. Становішча ўскладнялася яшчэ тым, што ў маштабах дзяржавы аграрная перанаселенасць у ваяводстве Палескім паводле статыстычных справаздач не выглядала такой страшэннай, як, напрыклад, у цэнтральных альбо паўднёвых ваяводствах. Таму тэрыторыя Палесся (ва ўсякім разе пасля правядзення меліярацыі), павінна была стаць аб’ектам наплыву асадніцтва з цэнтральных раёнаў, хаця спецыялісты невысока ацэньвалі такія магчымасці пасля забеспячэння зямлёй мясцовых сялян [27, с. 5; 15, с. 6–7]. Шырока прапагандаваная акцыя польскага асадніцтва на Палессі сутыкнулася са шматлікімі праблемамі, звязанымі як з эканамічнымі, гэтак і сацыяльнымі фактарамі, сярод апошніх адзначаліся як непрыязныя адносіны да асаднікаў мясцовага насельніцтва, гэтак і слабая каланізатарская актыўнасць перасяленцаў з цэнтральных ваяводстваў, якія разглядалі такое перасяленне як скрайнюю меру, аддаючы перавагу эміграцыі (як заробковай, гэтак і сталай).

Даostatкова шырокай была разгорнутая яшчэ ў 1920-я гады кампанія рэкламы Палесся як аб’екта турызма, перш за ўсё ўнутрыпольскага з акцэнтам на “некранутую” палескую прыроду і архаічнасць побыту карэнных жыхароў з іх традыцыйнымі заняткамі і абраднасцю.

Як складовую частку польскага праекта можна адзначыць і разгорнутую ў большай ступені напярэдадні II Сусветнай вайны акцыю нацыянальнай рэвіндыкацыі і рэлігійнай рэканверсіі сярод дробнай шляхты ў тым ліку і Палескага ваяводства (хаця найбольшая увага надавалася паўднёва-усходнім ваяводствам, дзе накіроўвалася супраць украінскага руху). Да гэтага руху далучаліся і навукоўцы, у прыватнасці, Анна Энгелькінг піша аб актыўным ўдзеле ў акцыях Камітэту да спраў засцяпковай шляхты Станіслава Дваракоўскага, які ў ліпені 1938 года становіцца членам навуковай секцыі Камітэта [9, с. 150–151]. Вынікам

спалучэння навуковых даследаванняў з прапагандай сталася кніга Дваракоўскага “Засцяпковая шляхта ва ўсходніх паветах Валыні і Палесся” [9, с. 151].

Важную ролю ў працэсах асіміляцыі павінна была адыгрываць сістэма адукацыі, якая бачылася ў якасці “дзейснага інструмента ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі польскіх уладаў” [5, с. 83]. Сярод прычын, чаму школа так і не стала “дзейным інструментам” польскай культурнай экспансіі, нягледзячы на не проста адсутнасць падтрымкі спроб рэалізацыі праектаў нацыянальных школ, а пазіцыю непрымання з боку польскіх улад, Юзаф Абрэмбскі ў якасці галоўнай называе неадпаведнасць гэтай адукацыі патрэбам палешука. Мэты школы ляжалі па-за патрэбамі вёскі. Метады, якімі яна карысталася, а таксама адсутнасць грамадскай перспектывы для сялянскіх дзяцей, прынамсі на Палессі, звужалі ролю школы да завочнага падарожжа вучня ў знешні свет з тым, каб потым вярнуўся гэты вучань да сямейнай гаспадаркі і забыўся амаль на ўсё, чаму навучыўся.

У выніку, як піша Войцех Слешыньскі, “вялікаю ілюзіяю аказалася ўспрыманне ўсіх так званых тутэйшых як групы, якая лёгка можа быць перавыхавана ў польскім нацыянальным духу <...> Ілюзіяў адносна вынікаў палітыкі міжваеннай Польшчы на Палессі не застаецца пасля аналізу падзеяў другой паловы верасня 1939 года. Сярод усіх паўночна-ўсходніх зямель міжваеннай Польшчы менавіта на Палессі ў верасні 1939 года былі найбольш значныя антыпольскія выступленні” [10, с. 382].

Пэўныя водгукі на Палессі ў міжваенны перыяд знайшла і беларуская ідэалогія, асабліва ва Усходнім Палессі падчас палітыкі беларусізацыі ў БССР. У Палескім ваяводстве беларускія ўплывы фактычна абмяжоўваліся паўночнаю часткаю ваяводства – тэрыторыяй Косаўскага і Пружанскага паветаў, хаця некалькі гурткоў ТБШ працавалі і на Піншчыне [5, с. 88; пар.: матэрыялы па дзейнасці гурткоў Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры – 7].

Моцную канкурэнцыю як беларускаму, гэтак і іншым праектам, на гэтай тэрыторыі складалі структуры украінскага руху. На Палессі, асабліва ў ягонай паўднёвай і паўднёва-заходняй частцы, разгортвалі сваю дзейнасць гурткі культурна-асветніцкай арганізацыі “Просвіта”, актыўна працавалі украінскія сацыялістычныя арганізацыі, перадусім Украінскае сялянска-рабочае сацыялістычнае аб’яднанне (Сельроб), украінскае сацыялістычнае аб’яднанне “Сялянскі саюз”. Спрабавала пашырыць свае ўплывы Украінскае нацыянальна-дэмакратычнае аб’яднанне (УНДО) [падрабязней гл.: 6].

Акрамя таго, на Палессі адчуваліся ўплывы рускага праекта, разгортваўся балышавіцкі праект. Уключэння ў структуру грамадскага дыскурса патрабуе і яўрэйскі голас.

Патрэбна адзначыць, што Палессе і паляшук ў гэтым дыскурсе выступае не паўнапраўным суб’ектам, а адным з чыннікаў развіцця грамадскай, навуковай і ў пэўным сэнсе палітычнай думкі. Па-сутнасці ў навуковай думцы жыхар тагачаснага Палесся ў якасці суб’екта гэтага дыскурса аб’яўляецца толькі праз пасрэдніцтва прац Юзафа Абрэмбскага.

Магчыма, сярод іншых прычын няўдачы усіх сацыяльных, палітычных, адукацыйных праектаў, павінна быць вылучана і асэнсавана неадпаведнасць, штучнасць і чужароднасць гэтых акцый у адносінах да асноўнага адрасата гэтых акцый – палешука, які разглядаўся як аб’ект уздзеяння, а не паўнапраўны суб’ект дыскурса.

Крыніцы і літаратура

1. Абрэмбскі, Ю. Панская школа і мужыцкія дзеці // Homo Historicus 2009. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. Пад рэд. А. Смаленчука. – Вільня: ЕГУ, 2009. – С. 227–285.
2. Абрэмбскі, Ю. Паншчына ў памяці палешукоў // Homo Historicus 2012. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. Пад рэд. А. Смаленчука. – Вільня: ЕГУ, 2012. – С. 257–296.
3. Абрэмбскі, Ю. Народ бяз бацькаўшчыны // ARCHE Пачатак. – 2011 – № 3. – С. 137–220.
4. Абрэмбскі, Ю. Сённяшнія людзі Палесся // ARCHE Пачатак. – 2013 – № 4. – С. 453–517.
5. Вабішчэвіч, А. Асвета на Палессі ў 1921–1939 гг.: паміж спадзяваннямі і рэаліямі // ARCHE Пачатак. – 2013 – № 4. – С. 82–98.

6. Пашкевіч, А. Нацыянальныя працэсы ў Палескім ваяводстве ў 1920-я гады // *ARCHE* Пачатак. – 2013 – № 4. – С. 99–210.
7. Разуванав, К.С. Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры ў Заходняй Беларусі (1926–1936 гг.) – Мн., 2013.
8. Улашчык, М.М. Тураўшчына // *Хроніка Убарцкага Палесся* / Аўтар-уклад. А.І. Атнагулаў; навук. рэд. В.Л. Насевіч. – Мн.: Тэхналогія, 2001. – С. 263–267.
9. Энгелькінг, А. Польскія даследаванні Палесся ў міжваеннае дваццацігоддзе: Станіслаў Дваракоўскі (1907–1976) // *Комплекснае даследаванне фальклору і этнакультуры Палесся: М-лы II Міжнар. навук. фальклорна-этналінгвіст. канф., 14–15 крас. 2005 г., Мінск: / рэдкал. В. Ліцьвінка, уклад. [і інш.] – Мн.: Выд. цэнтр БДУ, 2005. – С. 142–154.*
10. Сяляшыньскі, В. Палессе ў палітыцы польскай дзяржавы ў 1918–1939 гг. // *ARCHE* Пачатак. – 2011 – № 3. – С. 370–382.
11. Dworakowski, S. Obrzędy weselne w Niemowiczach. Osobne odbicie z „Rocznika Wołyńskiego” T. VIII. – Równe, 1939– 33 s.
12. Engelking, A. Poleska ekspedycja etnosocjologiczna Józefa Obrębskiego w latach 1934–1937: organizacja, metody badań, problematyka, uczestnicy / *Etnografia Polska*. – 2001. – z. 1/2 – S. 128–134.
13. Fogelson, S. Ruch naturalny ludności na Polesiu. – Warszawa, 1936– 140 s.
14. Fogelson, S. Z badań nad demografią Polesia i Wołynia. Warszawa, 1938
15. Grodzicki, L. Kilka słów o możliwościach kolonizacyjnych Polesia obecnie i po przeprowadzeniu melioracji. Odb. z *Rocznika Ziemi Wschodnich i Kalendarza na rok*. – Warszawa, 1937 – 7 s.
16. Grodzicki, L. Struktura posiadania gruntów w województwie poleskim. – Warszawa, 1936.
17. I Zjazd naukowy poświęcony ziemiom wschodnim w Warszawie 20 i 21 września 1936 r. Polesie (sprawozdanie i dyskusje). – Warszawa, 1938 – 106 s.
18. Lipińska, W. Dezorganizacja wsi poleskiej Olmany. Praca magisterska. Uniwersytet Warszawski, 1939. – pykanie y: Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn.: KEM 7924.
19. Moszyński K. Polesie Wschodnie: Materiały etnograficzne z wschodniej części powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego. –Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. – 328 s.
20. Obrębski, J. Dzisiejsi ludzie Polesia // *Przegląd Socjologiczny*. – 1936. – № 3–4. – S. 414–416.
21. Obrębski, J. Problem etniczny Polesia // *Sprawy Narodowościowe*. T. 1, Nr. 1–2. – Warszawa, 1936. – С. 1–21
22. Obrębski, J. Polesie archaiczne. – Warczawa, 1944. – машынапіс y: Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn.: WH – hab. 1 2.
23. Obrębski, J. Polska szkoła i muzyczne dzieci. – Warzsawa, 1945 – машынапіс y: Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, sygn.: D 30.
24. Pietkiewicz, Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materiały etnograficzne. – Warszawa, 1938.
25. Pietkiewicz, Cz. Kultura społeczna Polesia Rzeczyckiego / Red. naukowa i wprowadzenie Anna Engeking – Toruń, 2013.
26. Pietkiewicz, Cz. Polesie Rzeczyckie. Materiały etnograficzne. Cz. 1. Kultura materialna. – Kraków, 1928.
27. Staniewicz, W. Zagadnienie melioracji Polesia. – Wilno, 1936. – 25 s.
28. Tomaszewski, J. Z Dziejów Polesia 1921-1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych. – Warszawa, 1963

In the article discusses the features of Polesse at the interwar scientific and public discourse. Mainly examines the scientific thought of Poland. Clearly determine two main streams: study Polesse as area with distinctive archaic features and consideration of this region as a kind of "ethno-sociological laboratory for studying the processes of disintegration of social groups that are in a stage of decay". At the socio-political discourse Polesse become the field of various national and social projects, but never, however, as a priority object.

А. П. Касперавичюс
Вильнюсский университет (Литва)

ЛИТОВСКАЯ РЕСПУБЛИКА 1918–1940 гг.: ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СУЩЕСТВОВАНИЯ (ИСТОРИОГРАФИЯ)

Период истории Литвы 1918–1940 гг. в исследованиях современных историков занимает исключительно важное место. Издано целый ряд монографий и обобщающих работ, опубликовано множество статей. Открытие архивов обусловило издание крупных сборников документальных источников. Можно сделать вывод, что возникновение Литовской Республики было обусловлено итогами Первой мировой войны и революции в России. Непризнание Литвой принадлежности Вильне к власти Польши обусловило ее передачу в 1939 году. Обстоятельства force majeure, а не внешняя или внутренняя политика Литовского государства привели к его включению в состав СССР.

«Перестройка» и преобразование Литовской ССР в Литовскую Республику в марте 1990 г. явились переломом в развитии нашей исторической науки. Прежде всего, в исследованиях периода независимой Литвы в междувоенные годы. При советской власти для литовских историков именно этот период был почти под запретом. В немногочисленных тогдашних работах он освещался односторонне и тенденциозно с применением неправомерных характеристик («фашистский режим Сметоны» и тому подобное). Лишь социально-экономическое развитие и в какой-то мере международное положение Литовской Республики оценивались в последние десятилетия советской власти сравнительно объективно. Тем не менее, вся периодика 1918–1940 гг. и подавляющее большинство тогда изданных книг были упрятаны в спецхраны научных библиотек, доступ к ним строго ограничен. С другой стороны надо отметить, что в спецхранах все эти издания были спасены от повального изъятия и уничтожения «буржуазной и фашистской литературы», которому были подвергнуты публичные библиотеки Литовской ССР в предвоенные и послевоенные годы.

В течение 1989–1990 гг. произошли «архивная и библиотечная» революции: издания из спецхранов стали доступны всем читателям, сняты прежние ограничения в государственных архивах. Тогда и позже было переиздано большими тиражами значительное количество исторической литературы, а также изданных в эмиграции воспоминаний и биографий государственных и политических деятелей независимой Литвы. Все эти издания отвечали тогдашнему читательскому спросу и были действительно необходимы и профессиональным историкам, которые занялись изучением истории независимой Литвы.

Вначале следует отметить большую и плодотворную работу по публикации источников. Уже в 1991 году были изданы протоколы «Тарибы», т.е. с разрешения немецких оккупационных властей в сентябре 1917 г. образованного Совета Литвы, который, в связи с декларацией независимости от 16 февраля 1918 г., был в июле того же года переименован в Государственный Совет Литвы. [1] Содержательную вступительную статью к сборникам документов написал историк А. Эйдintas. Дополнением к названому сборнику является расширенное переиздание опубликованной еще в 1919 году в Берлине и Париже своеобразной «белой книги» на немецком и французском языках «Образование литовского государства от 1915 года до создания Временного правительства в 1918 году». Переиздание имеет другое название, документы на иностранных языках переведены на литовский язык, хотя некоторые даются также и в оригинале. [2] Изданы сборники документов внешней политики Литвы, в основном ее отношений с Советским Союзом и Польшей. Следует особо отметить Институтом истории Литвы и Институтом всеобщей истории Российской академии наук совместно подготовленный двухтомный сборник документов «СССР и Литва в годы

Второй мировой войны». В нем документы советской стороны даются только в оригинале, литовские также в переводе на русский язык. В первом томе издания опубликованы документы последнего периода существования независимой Литовской Республики [3]. Кстати, совместное литовско-российское издание вызвало протесты В. Ландсбергиса и его сторонников, которые обвиняли руководство Института истории Литвы и литовских участников совместного проекта в отсутствие патриотизма...

Большое значение в Литве придавалось и придается мирному договору между Литвой и советской Россией подписанному в Москве 12 июля 1920 г., по которому в ее территорию должны были войти Гродно, Ошмяны, Лида, Сморгонь, Нарочь. Плодовитый, хотя отнюдь не академический, историк А. Лиекис в одной из своих книг впервые опубликовал стенограммы мирных переговоров, которые предшествовали подписанию Московского договора [4, с. 141–302]. В нынешней Литве уже никто не предъявляет территориальных претензий со ссылкой на Московский договор 1920 года, тем не менее, признается значение признания литовской государственности со столицей в Вильнюсе Советской Россией. Наблюдается преемственность с междувоенным периодом, хотя вряд ли депутат нынешнего Сейма осмелился бы повторить на его заседании слова будущего авторитарного премьера А. Вольдемараса. Этот противоречивый политик, окончивший перед Первой мировой войной с отличием Исторический факультет Санкт-Петербургского университета, в прениях по договору о ненападении между Литвой и СССР от 28 сентября 1926 г., напомнил противникам его ратификации, что только благодаря большевистской революции, которая выдвинула принцип самоопределения народов, Литва завоевала независимость. [5, р. 9]

Литовские историки исключительное внимание уделяют литовско-советским и литовско-польским отношениям в междувоенный период. Чесловас Лауринавичюс в диссертации «Мирный договор между Литвой и Советской Россией» основательно рассмотрел не только эту тему, но и становление независимой Литвы вообще. Он положительно оценил значение договора от 12 июля 1920 г. и вместе с тем отметил опасность дружбы с Советской Россией, а позже СССР, с целью противостояния Польше. Радикальную критику тогдашней литовской внешней политики Ч. Лауринавичюс обосновал в более поздних статьях, которые составили сборник «Политика и дипломатия». Литва стремилась присоединить Вильнюс «опираясь на почву восстановления государственности, однако тут нельзя было руководствоваться принципом самоопределения народов, поскольку в исторической столице Литвы преобладали поляки». [6, р. 234] Литовские политики, по мнению Ч. Лауринавичюса, опасались, что Вильнюс даже в составе Литвы может привести к ее полонизации при наличии влияния соседней Польши. Поэтому Литва стремилась «получить общую границу с Россией для преодоления польского влияния и деполонизации своего населения. Руководствуясь такими соображениями, литовские дипломаты в 1920 г. даже соглашались что бы окруженная Россией [По-видимому, с востока и юго-запада – А. П. К.] не имела границы с Польшей. Неизбежно возникает вопрос, какая логика была в игнорирование опасности со стороны России?» [7, р. 234–235] Определенного ответа историк не предлагал, ограничиваясь напоминанием, что славянофилы XIX века считали: хорошие отношения между русскими и литовцами были нарушены только после унии Литвы и Польши.

Ч. Лауринавичюс был научным руководителем диссертации, посвященной Договору о ненападении 1926 года, которую защитил Альгимантас Каспаравичюс. В диссертации широко использованы документы из Архива внешней политики Российской Федерации, на ее основе была издана монография. Выводы ее автора неоднозначны. С одной стороны СССР «усилила или хотя бы сохранила недоверие между Литвой и Польшей и расширила возможности своего влияния на Запад», но с другой, Договор о ненападении «подтвердил действие Мирного договора от 12 июля 1920 года и декларировал признание суверенитета Литвы в отношении Вильнюса. <...> В случае возможного военного конфликта между Литвой и Польшей в действительности Советы не собирались защищать Литву, однако их декларации говорили об обратном. Поэтому, по словам А. Вольдемараса, во внешней

политике между военной Литвы стала «большим X», который стал наиболее действенным фактором для нейтрализации неблагоприятной, а часто и враждебной политики Польши» [8, р. 322–323].

В дальнейшем А. Каспаравичюс опубликовал много статей и две монографии посвященных внешней политике междувоенной Литвы. В напечатанной в 2011 г. статье он представляет Литву 20-х годов ожидающую *Годо* из Москвы, который разрешит Вильнюсскую проблему, в ней можно обнаружить чрезмерный критицизм. Правда, давая интервью для одного литовского еженедельника А. Каспаравичюс заметил, что дипломатия междувоенной Литвы, которую он критикует, была более мудрой и сбалансированной по сравнению с современной. [9, р. 49] Основательно фундированная документальными источниками из архивов Литвы и Российской Федерации очередная монография А. Каспаравичюса посвящена дипломатии Литвы и двух других государств Прибалтики накануне 1940 года. В ней находим многочисленные примеры неадекватной оценки международной ситуации государственными деятелями и дипломатами Литвы, Латвии и Эстонии, их иллюзии, придерживаясь нейтралитета избежать *force majeure*. Автор считает, что не совсем обоснованным и корректным является часто в историографии встречаемый тезис, что три государства Прибалтики накануне Второй мировой войны, в сущности, не имели возможностей выбора на международной арене и являлись только заложниками неблагоприятной для них так называемой *большой политики* и геополитической ситуации. [10, р. 251] Однако А. Каспаравичюс рассуждая об альтернативах реальному ходу событий не сформулировал и не мог сформулировать воображаемого «правильного» курса внешней политики Литвы и ее северных соседей. Правда, он сам декларировал, что его цель при работе над монографией была: «не искать никаких окончательных ответов, а только попытаться *понять* международную обусловленность действий литовской дипломатии, мотивы ее решений и выявить парадоксальность внешней политики, международных отношений». [11, р. 11] Литовские историки рассматривали историю Прибалтики XX века и в геополитическом ключе. В коллективной работе они выдвинули предположение, что Прибалтийские государства – особое, возможно, даже уникальное явление: «по материальным геополитическим параметрам они не должны существовать. Расположением на побережье Балтийского моря они подвержены мощному геополитическому давлению со стороны России: по территории пропорция 1 км² против 100 км², по населению – 1 против 20. Ни Финляндия на севере, ни Польша с юга не создает соответствующего противовеса. Вместе с тем надо иметь в виду то, что Балтийские государства с востока не отделены отчетливыми географическими преградами – горами и водными пространствами. Главное, однако, в том, что хотя их современная государственность измеряется несколькими десятилетиями, они склоняются к противоположной России геополитической ориентации и внешней политике» [12, с. 23].

Далее в книге моделируется ситуация, по которой в начале октября 1939 года Литва не согласилась бы с требованием СССР создать на ее территории базы Красной Армии, как нарушающие законодательно декларированный нейтралитет, подтвердить свои права на Вильнюс и занять оборонительную позицию. Однако литовская политическая элита, из-за стремления получить Вильнюс, была не готова к сопротивлению требованиям Советского Союза. [13, с. 123] Все же такая модель является спекулятивной. Отказ вести переговоры с Москвой о передаче столь желанного Вильнюса был тогда немыслимым, а в перспективе, вне всякого сомнения, означал окончательную его потерю для Литвы. Достаточно вспомнить о географическом положении и этническом составе населения Вильнюса.

Большое количество работ, прежде всего статей литовских историков, посвящены и литовско-польским отношениям, хотя из-за спора о Вильно дипломатических межгосударственных отношений до марта 1398 г. не существовало. Только под ультимативным нажимом Польши произошло тогда установление таких отношений. Литва не отказалась от требований Вильно, город Каунас продолжал считаться Временной столицей. В прошлом году

был издан крупный сборник документов этого кратковременного периода, составленный сотрудниками Института истории Литвы и Польского института международных отношений [14].

В исследовании литовско–польских отношений ведущее место принадлежит сотрудникам Института истории Литвы: Ч. Лауринавичюсу, А. Каспаравичюсу и Э. Гимжаускасу. Последний также является автором монографии на литовском языке «Белорусский фактор при образовании литовского государства». [15] Названных и некоторых других историков условно можно определить как ревизионистскую школу. Ее представители считают, что большую часть вины за отсутствие нормальных связей между обоими государствами в 1920–1938 гг. несет не Польша, а Литва. Ее непримиримость стала причиной относительной дипломатической изоляции, опора же в конфликте с Польшей из-за Вильно на Москву и Берлин – помешала созданию системы коллективной безопасности в Восточной Европе. В конечном итоге такое положение, мол, предопределило потерю независимости Литовской Республики.

Не прибегая к упрекам в упрощении сложной проблемы, следует заметить, что выше изложенный подход не учитывает весь комплекс литовско–польских взаимоотношений, его социальных, культурных и ментальных составляющих. Историк США, имеющий и литовские корни, А. Э. Сэнн в своей диссертации опубликованной еще в 1959 году, обратил внимание на возможность, что в Литве, подчиненной Польше, межэтнический конфликт стал бы более болезненным, чем враждебность между обоими независимыми государствами [16, р. 169]. Действительно, авторитарная власть президента А. Сметоны не допускала стихийных антипольских эксцессов, печать находилась под строгим контролем цензуры. Сам А. Сметона проявлял умеренность, аграрная реформа в Литве проводилась более благоприятно для польских помещиков, чем в Латвии и Эстонии по отношению к немецким «балтийским баронам». Отсутствие дипломатических отношений и гастролей артистов не мешало популярности в междувоенной Литве польской художественной литературы. Ее переводы по количеству занимали первое место среди всех остальных [17, с. 65–80]. В годы Второй мировой Литва не стала ареной массового истребления польского этноса, как произошло на Волыни и в Галиции в 1942–1944 гг. В официальном издании Польского Института Национальной памяти (IPN) отчетливо отмечено, что «неприязнь между польскими и литовскими вооруженными формированиями приводила к спорадическим столкновениям, жертвами которых обычно становились польские гражданские лица» [18, с. 180].

Проблемы межэтнических и междугосударственных польско–литовских отношений рассматриваются в целом ряде статей автора настоящего доклада на польском и литовском языках, которые опубликованы в научных изданиях обеих стран. [19] Руководствуясь принципом *Sine ira et studio* я стремился выяснить мотивы действий и заявлений политиков, дипломатов и настроений общества, как Литвы, так и Польши, избегая огульных обвинений и выдвижения спекулятивных альтернатив.

Литовские историки исследовали также отношения Литвы с другими странами Прибалтики, ее северными соседями. Перу З. Буткуса принадлежит ценная монография, посвященная литовско–латвийским отношениям. [20] Позже З. Буткус подготовил сборник документов по отношениям между прибалтийскими государствами и не очень успешными усилиями создания их союза. [21]

Издано ряд политических биографий государственных деятелей Независимой Литвы. Рамки доклада позволяют упомянуть лишь некоторых. Историк старшего поколения Л. Труска опубликовал монографию, посвященную А. Сметоне. [22] Первый и последний президент Литовской Республики удостоился двух биографий пера А. Эйдинтаса. [23] Вторая из них посвящена не только личности и деятельности А. Сметоны. В ней широко рассматривается круг его политических и идеологических соратников, а так же семейные связи президента. Политические биографии всех премьеров изложены в коллективной монографии. [24] В ней очерк о последнем премьере А. Меркисе принадлежит перу автора настоящего доклада.

Внешнюю политику и дипломатию в широком контексте изучает историк и дипломат Витаутас Жалис, оценки которого более взвешены чем ученых «ревизионистской школы». Вышли из печати только I том и часть II-ого тома задуманного издания [25]. Наконец следует отметить появление первой части X тома фундаментальной истории Литвы [26]. В этом томе, ответственным редактором которого был Ч. Лауринавичюс, обобщены исследования целым рядом литовских историков периода независимой Литвы 1918–1940 годов. Среди авторов коллективной работы – почти все выше названные литовские историки.

Источники и литература

1. Lietuvos valstybės Tarybos protokolai. – Vilnius: „Mokslas“, 1991. – 536 p.
2. Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys. – Vilnius: LII leidykla, 2006. – 596 p.
3. СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Т. I. СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.). Сборник документов. – Vilnius: LII leidykla. – 2006. – 776 с.
4. Liekis A. Lietuvos sienų raida. Istorinė apžvalga nuo seniausiųjų laikų iki šių dienų. T. 1 – Vilnius: „Lietuvos mokslas“, 1997. – 544 p.
5. 1926 11 05, 40 posėdis // III Seimo stenogramos. – Kaunas: Seimo leidinys, 1926–1927, 30–65 p.
6. Laurinavičius Č. Politika ir diplomatija. – Kaunas: „Naujasis lankas“, 1997 – 304 p.
7. Там же.
8. Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. – Vilnius: A. Varno leidykla, 1996. – 400 p.
9. Trys klausimai Algimantui Kasparavičiui. // „Veidas“, Nr. 36 – 2011 08 15.
10. Kasparavičius A. Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos. – Vilnius: „Baltos lankos“, 2010. – 392 p.
11. Там же.
12. Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N. Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius. – Vilnius: LII leidykla, 2005. – 412 p.
13. Там же.
14. Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais. Dokumentų rinkinys. Sudarytojai A. Kasparavičius ir Paweł Libera. – Vilnius: LII leidykla, 2013. – 624 p.
15. Gimžauskas E. Baltarusių veiksnys formuojant Lietuvos valstybę 1915–1923 m. – Vilnius: LII leidykla, 2003. – 135 p.
16. A. E. Senn. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992. – 192 p.
17. Kasparavičius A. Lietuvos valstybė, visuomenė ir lenkų kultūra 1921–1939 m. // Lietuva ir pasaulis: bendradarbiavimas ir konfliktas. – Vilnius: „Vaga“, 2000. – 256 p.
18. Dziurok A., Gałęzowski M., Kamiński Ł., Musiał F. Od Niepodległości do Niepodległości. Historia Polski 1918–1989. – Warszawa: JPN, 2010. – 506 s.
19. Kasparavičius A. Stosunek władz i społeczeństwa Litwy do Polaków na Wileńszczyźnie (wrzesień 1939 – czerwiec 1940) // Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno – wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995. – s. 307 – 315; Idem: Kształtowanie się litewskich struktur państwowych i problem porozumienia się z Polską. // Rok 18. Odrodzona Polska w nowej Europie. – Warszawa: „NERITON”, 1999. – S. 128–136; Idem Reakcja władz litewskich i opinii społecznej na wydarzenia ostatniej fazy wojny polsko-sowieckiej. // Rok 1920. – Warszawa: „NERITON”, 2001. – S. 146–157; Idem: Dyskusje w społeczeństwie litewskim o przyszłości Wilna oraz o kwestii nawiązania stosunków dyplomatycznych z Polską w 1934 r. // Studia Podlaskie. – Białystok: Wydawnictwo uniwersytetu w Białymstoku, 1998, T. VIII, S. 83–96; Idem: Alternatyvos ginklui (tautininkai ir „Vidurio Lietuva“) // Darbai ir dienos. – Kaunas: VDU leidinys, 2004. T. 40, P. 227–

- 238; Idem: Rok 1918 w litewskiej historiografii radzieckiej i współczesnej. – Białystok; Wydawnictwo uniwersytetu w Białymstoku, 2010. S. 225–236.
20. Butkus Z. Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. – 160 p.
21. Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys. Parengė Z. Butkus. – Vilnius: LII leidykla, 2008. – 896 p.
22. Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. – Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 2008. – 412 s.
23. Eidintas A. Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai. – Vilnius: „Mintis“, 1990. – 245 p.; Idem: Antanas Smetona ir jo aplinka. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012. – 512 p.
24. Lietuvos respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). – Vilnius: „Alma littera“, 1997. – 480 p.
25. Žalys V. Lietuvos diplomatijos istorija 1925 – 1940 metais. T. I. – Vilnius: „Versus aureus“, 2007. – 584 p.; Idem. Ibidem, T. II, d. 1 – Vilnius: „Edukologija“, 2012. – 380 p.
26. Lietuvos istorija. T. X, d. 1. – Vilnius: „Baltos lankos“. 2013. – 634 p.

The Lithuanian Republic 1918-1940: preconditions occurrence and existence (historiography). The period of history of Lithuania in researches of modern historians takes 1918-1940 an all-important place. It is published variety of monographies and generalising works, the set of articles is published. Opening of archives has caused the edition of large collections of documentary sources. It is possible to draw a conclusion that occurrence of the Lithuanian Republic has been caused by results of the First World War and revolution in Russia. Non-recognition of an accessory of Vilne by Lithuania to the power of Poland has caused its transfer in 1939. Circumstances force majeure, instead of external or internal policy of the Lithuanian state have led to its inclusion in structure of the USSR.

О.А. Мельничук

Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД НЕПУ

У статті висвітлюється розвиток селянської кооперації на Поділлі в умовах нової економічної політики. Основну увагу зосереджено на характеристичі більшовицької політики, спрямованої на контроль за розвитком селянської ініціативи у цій сфері, що реалізовувалася через діяльність класових політичних організацій сільської бідноти.

Найголовнішим завданням більшовиків у сфері аграрних відносин був перехід від одноосібного ведення господарства до колективного. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування вважалися найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві. В такий спосіб пролетарська держава розраховувала позбутися економічної залежності від дрібного власника, який вважався найнебезпечнішим ворогом соціалізму, а створення на селі великого виробництва мало гарантувати радянській владі контроль над сільськогосподарським виробництвом.

Однак, відчайдушний опір селян політиці комунізації в 1919 році на Україні змусив більшовиків в своїй подальшій роботі по об'єднанню селянських господарств діяти обережніше та обачливіше. В резолюції ЦК РКП(б) "Про радянську владу на Україні", яка стала програмою дій більшовиків, вказувалось на побудову радянських господарств лише в необхідних розмірах, а в справі об'єднання селян у комуни та артіль не допускати ніякого примусу [1, с. 121].

Не відкидаючи лозунгу колективізації і навіть підтримуючи незаможницькі колгоспи, більшовики разом з тим шукали іншого шляху, який би держався не на примусі, а слугував би економічним стимулом для селян до об'єднання. На думку правлячої партії цей шлях мав пройти через кооперацію, яка не була пов'язана з відчуженням селянської власності, а отже була більш прийнятною для селянства. Крім того, досвід колективної праці, набутий селянами, сприяв би безболісному переходу до колективізації. Тобто кооперація мала стати підготовкою та передумовою колективізації, яка поки що відкладалася на невизначений термін [2, с. 301].

Однак, нова економічна політика, незважаючи на її далекосяжну тактику і стратегію, вплинула на подальшу долю селянської кооперації. З утвердженням НЕП зростає роль кооперації в економічному житті села. На відміну від штучного утворення колгоспів, кооперація розширюється з ініціативи самих селян. Так, якщо на Поділлі на початок 1921 року діяло 248 кооперативів, то вже через рік їх чисельність зростає до 1020 [3, с. 55].

Масове відродження кооперації не могло не хвилювати більшовиків. Адже на перших порах реставраційні тенденції до відродження справжньої селянської кооперації домінували над радянсько-соціалістичними [4, с. 99]. Тому для радянської влади особливо важливим було питання захоплення більшості місць в керівних органах кооперації для здійснення контролю за її розвитком. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський зазначав: "Без завоювання кооперації ми не вrostем в саму гущу господарського життя села" [5, с. 14].

Виконуючи вказівки партійного керівництва, I Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) надала право контролю над діяльністю сільських кооперативів місцевим

організаціям комітетів незаможних селян (КНС), шляхом введення їх в правління на правах представників продорганів [6, с. 43]. Незабаром, в резолюції Політбюро ЦК КП(б)У про КНС від 30 вересня 1921 року перед комнезами було поставлене завдання остаточного захоплення в свої руки кооперативних правлінь [7, арк.1]. Необхідність “завоювання” правлінь місцевих кооперативів червоною ниткою було проведено і через резолюції з’їздів КНС Поділля. Так, окружний з’їзд КНС Гайсинщини, що відбувся у жовтні 1922 року, визначивши кооперацію головним фактором зміцнення незаможницьких господарств, закликав до розпуску правлінь кооперативів, які не виконують вказівок радянської влади [8, арк.8 зв.].

Для сприяння залучення незаможного селянства до правлінь кооперації, як і при виборах до Рад, владою були застосовані класові обмеження щодо участі селянства в системі виборів. Зокрема, 27 грудня 1922 р. Головний кооперативний комітет (Головкооперком) ухвалив рішення, за яким право обирати керівні органи кооперативів і бути обраними до них надавалось лише тим, що мали виборчі права за чинною конституцією [4, с. 118]. А восени 1923 р. Головкооперком визнав за доцільне, аби при обранні до складу правління кооперативу, контролюючі органи вимагали довідку про соціально-майновий стан претендентів [9, арк.3]. Складання списків та утвердження кандидатів у правління кооперативів найчастіше здійснювалась на загальних зборах КНС. Така процедура не лише забезпечувала контроль за соціальним складом правлінь, але й сприяла завоюванню переважної кількості місць у них членами КНС. Так, у 1923–1925 роках члени КНС Поділля в керівних органах кооперації становили від 66 до 85 % [10, с. 33].

Перевага комнезамівців у правліннях кооперативів не відображала процесу загального охоплення комнезамів Поділля селянською кооперацією. Так, на початок 1925 року на Поділлі було кооперовано 42214 членів КНС, що склали лише 29 % від загальної кількості членів. Це був найнижчий показник серед усіх губерній України [11, арк.1–4]. Така різка невідповідність між низьким показниками охоплення комнезамівців Поділля селянською кооперацією та переважним відсотком членів КНС в її керівних органах підтверджує той факт, що формуючи правління кооперативів, більшовики здебільшого керувались не господарськими мотивами, а політичними. Про це наголошувалось у виступах на I з’їзді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації (березень 1922 р.), де вказувалось на спроби владних структур протиснути до керівних органів кооперації “цілком чужих” для неї елементів [4, с. 101]. Тому не дивно, що із позбавленням комнезамів владних функцій і перетворенням їх у добровільні організації, відсоток членів КНС Поділля в керівних органах кооперації поступово зменшується. Так, протягом 1925–28 років кількість членів КНС у правліннях сільськогосподарської кооперації зменшилась від 66% до 41%, а споживчої – від 75 % до 53 % [12, арк.17].

Однією з перешкод вступу членів КНС до кооперації була неспроможність заплатити вступні паї. Тому для забезпечення “надійної” соціальної бази соціалістичної кооперації членам КНС дозволялось вступати до кооперативів на пільгових умовах. Зокрема, передбачалось надання змоги виплачувати вступні паї протягом 6–9 місяців, або ж оплата їх за рахунок держави. Так, на пільгове придбання паїв членам подільських КНС у 1925 році Сельбанком було асигновано 6238 крб. [13, арк.6]. Для забезпечення сільськогосподарської і споживчої кооперації кредитом декретом РНК УРСР від 24 січня 1922 року була створена кредитна кооперація. Наданням довготермінових та короткотермінових кредитів держава прагнула якомога ширше залучати до кооперації господарства незаможних селян, а серед них і членів КНС. При цьому кошти, використані організаціями КНС, становили основну частку від загальної суми кредитів, виділених для незаможного селянства взагалі. Наприклад, за листопад–січень 1922–1923 рр. із 6 млн. кредиту для селянської бідноти Поділля, по лінії комнезамів було розподілено 4 755 625 крб. [14, арк.25].

У жовтні 1923 року на Поділлі розпочало діяльність губернське товариство сільськогосподарського кредиту [15, с. 29]. Кредити для сільськогосподарських кредитових товариств розподілялись через губернську комісію незаможних селян. Вона зверталась з проханням до Подгубсельбанку, в якому аргументувала доцільність надання кредитів тому чи іншому товариству [13, арк.80].

Опора на організовану бідноту та підтримка її кредитами повністю відповідала політичним настановам більшовиків. Але з економічних розрахунків вона породжувала лише марнотратство фінансових і матеріально-технічних засобів. Адже більшість бідняцьких господарств мали натуральний спосіб виробництва, тому кредити не досягали своєї мети – забезпечення розширеного відтворення в сільському господарстві. Здебільшого їх просто проїдали, а тому сподіватись на їх повернення було марно. Це змушувало кредитові товариства дедалі частіше орієнтуватись на заможні господарства. З приводу цього, у зверненні Вінницької окрКНС (травень 1928 р.) вказувалось, що товариства кредитової кооперації, відпускаючи кредити, виходять цілком з комерційних міркувань, забуваючи про "потрібний соціальний підхід до справи" [16, с. 1]. В результаті на початок 1929 року кредитові товариства Поділля охоплювали лише 6,7 % господарств членів КНС [17, арк. 12].

Швидшому залученню незаможного селянства до кооперативів мав сприяти і спеціальний фонд бідноти, утворений у 1926 році. Його початковий рахунок в Укрсельбанку визначався сумою в 1 400 000 крб. Кошти для фонду виділяли самі кооперативи шляхом 10%-го відрахування від своїх прибутків [18, арк. 279]. Таке рішення органів радянської влади не лише підривало економічний ґрунт селянської кооперації, але й викликало незадоволення її членів. Так, в інформаційному донесенні Тульчинського окрвідділу ДПУ (травень 1927 р.) повідомлялось про відмову заможних селян здійснювати подібні відрахування, що стало причиною виходу їх з кооперативів [19, арк. 26].

Створенням фонду кооперування бідноти влада прагнула підтримати свою соціальну опору на селі. В листі Вінницького ОПК в жовтні 1926 року всім райпарткомам і партосередкам пропонувалось розгорнути масову агітаційну роботу навколо фонду для закріплення впливу серед бідноти та організацій КНС, втягуючи в їх лави нові верстви незаможних [20, арк. 236]. Метою створеного фонду було забезпечення політичної ролі незаможного селянства в організаційній та господарській діяльності кооперативів. Тому розподіл фонду здійснювався з обов'язковою участю членів КНС [21, с. 14]. Наслідком цього стало використання фонду кредитування бідноти Поділля виключно в інтересах комнезамів [22, арк. 80].

Для недопущення кооперування за рахунок фонду бідноти середняків, місцеві партійні комітети зобов'язували комфракції комнезамів розглядати списки з кооперування на зборах КНС [23, арк. 1]. А президія ВУЦВК своєю постановою 4 квітня 1928 року вказала на необхідність письмового дозволу організацій КНС при отриманні кредитів [24, арк. 115]. Цим рішенням розподіл кредитів серед бідноти повністю зосереджувався в руках КНС.

Для збільшення надходжень до фонду бідноти на початку 1928 р. Головкооперком запропонував провести компанію по збільшенню вступного паю із заможних селян в споживчій кооперації до 10 крб і оголосив про збирання пайової заборгованості [25, арк. 17]. Директивою ВЦКНС від 8 січня 1928 року проведення цієї акції покладалось на організації КНС. Вони були зобов'язані не лише одностайно проголосувати за збільшення паю, але й взяти участь разом з активістами-середняками в подвірному обході для збирання пайової заборгованості. За цю послугу організації КНС отримували право вступу до кооперації із платою вступного внеску в розмірі 50 коп. і наданням позики терміном на 2–3 роки [18, арк.15].

Однак, надання різноманітних пільг та привілеїв не сприяли залученню членів КНС Поділля до кооперації. Підтвердженням цього є не використання фондів, призначених для

кооперування бідноти. Так, у 1927 році із 13 тис. крб, виділених споживчими товариствами Вінниччини, було використано лише 3 390 крб. [26, арк.17]. А Могилів-Подільський окргосподарсоюз за 1928 рік зумів кооперувати лише 3 тис. господарств, що становило 28 % планового завдання [27, арк.18].

В результаті перевірки, проведеної народним комісаріатом РСІ на початку 1928 року, було виявлено, що господарства членів КНС Поділля охоплені селянською кооперацією лише на 13,6 % [16, с. 2]. Проте, незважаючи на це, питома вага членів КНС у кооперації залишалась високою. Так, на липень 1929 року, комнезамівці Поділля становили 61,3 % усіх членів, а в правліннях кооперативів майже 75 % [28, арк. 29]. По Україні відсоток кооперованих членів КНС теж зріс, але показники були дещо нижчими. Так, на 1929 рік представники організованої бідноти в кооперації на Україні склали 50–55 % [29, с. 23]. В її керівних органах (ревізійних комісіях, правліннях) також більшу половину місць (54 %) займали члени КНС [30, с. 401]. Така перевага членів КНС в кооперативних органах цілком відповідала завданням соціальної політики державної партії в період "загострення класової боротьби".

Починаючи з середини 1929 року вся система селянської кооперації підлягала реорганізації у відповідності з курсом на суцільну колективізацію. Структура і методи роботи кооперативної системи підпорядковувалась одній справі – масовій колективізації. Характерним є лист Могилів-Подільського Буряксоюзу до окружної КНС від 15 грудня 1929 року. В ньому зазначалось, що "система сільськогосподарської кооперації повинна перетворитись у виробничу кооперацію з перспективами на переродження її в масову колективізацію". Перед організаціями КНС ставилось завдання допомагати бідноті вступати до колгоспів [31, арк.1].

Отже, розглядаючи селянську кооперацію як підґрунтя до проведення в майбутньому суцільної колективізації, більшовики ставили перед собою завдання пристосувати її до більшовицької доктрини суспільного розвитку. Контроль за розвитком селянської ініціативи у цій сфері мали забезпечувати класові організації сільської бідноти через захоплення у свої руки керівних органів кооперативних установ та забезпечення кооперування більшої частини незаможників. Такі кроки, на думку владних структур, мали стати запорукою відродження самодіяльної селянської кооперації.

Джерела та література

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.2. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 987 с.
2. Кульчицький, С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
3. Іванова, О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921–1925 рр.) / О. Іванова // В кн. З історії радянської Вінниччини. – Вінниця: Обл.книжк.вид-во, 1960. – С. 49–61.
4. Марочко, В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861–1929) / В.І. Марочко. – К.: М.Р.К ots Publishing, 1995. – 224 с.
5. Мануильский, Д. З. О новой политике в деревне и работе на селе / Д. З. Мануильский. – Харьков: Всеукр. изд-во, 1922. – 28 с.
6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. – Т.1. 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 985.
8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр. 674.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 271. – Оп.1. – Спр. 48.

10. Материалы по обследованию комитетов незаможных селян. (По данным обследования в июне 1925 г.). – Харьков: ЦСУ УССР, 1925. – 213 с.
11. ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.333.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-1791. – Оп.1. – Спр.167.
13. ДАВО. – Ф.Р-1901. – Оп.1. – Спр.66.
14. ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.136.
15. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. – Винница: 1 Гостипография, 1924. – 84 с.
16. Червоний край. – 1928. – 24 травня.
17. ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.864.
18. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.409.
19. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.268.
20. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.259.
21. V Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенографічний звіт і постанови. – Харків: Вид-во ВУЦВК, 1927. – 264 с.
22. ДАВО. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.654.
23. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.372.
24. ДАХО. – Ф.Р-1791. – Оп.1. – Спр.70.
25. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.324.
26. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.290.
27. ДАВО. – Ф.Р-401. – Оп.1. – Спр.2.
28. ДАВО. – Ф.Р-951. – Оп.1. – Спр.172.
29. Петровський, Г.І. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм / Г.І. Петровський. – Харків: Держвидав України, 1927. – 51 с.
30. X з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: стенографічний звіт. – Харків: Держвидав України, 1928. – 616 с.
31. ДАВО. – Ф.Р-401. – Оп.1. – Спр.8.

The development of peasant cooperatives on the tail during the NEP. The article deals with the development of peasant cooperatives in the tail under the New Economic Policy. The main focus is on the characteristics of the Bolshevik policies to control the development of peasant initiatives in this area, which was implemented through the activity class political organizations of the rural poor.

ПРИНЦИП ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ЗДРАВООХРАНЕНИЕ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

В статье дается анализ становления советского здравоохранения в СССР. Отражено формирование основных составляющих принципа государственности новой системы здравоохранения. Рассмотрены причины огосударствления советской медицины, в т.ч. в Беларуси. Обозначены проблемы реформирования здравоохранения на современном этапе.

Проблемы заболеваемости и здравоохранения неизбежно порождают определенные отношения между врачом и пациентом, государством и гражданином. Ныне, когда в существующей системе политических идеологий популярны либеральные идеи, большой интерес представляют дискуссии о роли государства в регулировании соотношения экономической свободы и социальной справедливости.

Не углубляясь во времена христианизации Руси и раннефеодальной эпохи отметим, что вплоть до XVI медицинское дело не входило в юрисдикцию центральной государственной власти. Деятельность медиков осуществлялась на локальном или региональном уровне светскими и церковными феодалами.

По мере совершенствования государственного устройства России медицинское дело стало претерпевать реорганизацию. Была создана государственная администрация: медицинская канцелярия во главе с главным врачом – архиатром, создана служба военных госпиталей и госпитальных школ для подготовки врачей. С 1836г. все управление медициной было сосредоточено в руках медицинского департамента Министерства внутренних дел.

В XIX в. рост промышленного производства в Европе обусловил увеличение числа городов и городского населения, что вызвало огромные социальные последствия. В ряде стран выдающиеся деятели общественной медицины пришли к пониманию необходимости более активного вмешательства государства в дело санитарно-промышленного надзора.

Первая реформа, касающаяся всего государства и всех его медицинских учреждений было осуществлено во Франции в 1822г. Эта реформа и предложенная ею структура стала прообразом для других стран Европы, хотя они конечно, не относились ко всему населению и не обеспечивали бесплатной или даже льготной медицинской помощи. На уровне правительств создавались главные ведомства, санитарные советы, санитарные кодексы. Это послужило основой для первых шагов социального страхования. В Германии в конце 80-90гг. XIX ст. были приняты законы Бисмарка по социальному страхованию, включающие и обеспечения медицинской помощью за счет средств предпринимателей, взносов самих трудящихся и средств государственного бюджета.

В западно-европейских странах, в которых медицина развивалась в условиях относительно зрелых капиталистических отношений, где уже было развито предпринимательство, велись взаимные расчеты пациента с врачом или медицинской организацией. В русской земской медицине, возникшей позднее, расчет за медицинскую помощь велся не путем прямой выплаты пациентами, а путем налогового обложения. Эту практику поддерживала часть земских врачей, другая, говоря об обеспечении медицины, оценивая возможности населения в оплате лечения, выступала за бесплатную медицинскую помощь. В Беларуси земские врачи придерживались подобных взглядов.

Выступая на первом съезде врачей Минской губернии С.Д. Каминский (будущий Нарком здравоохранения БССР) отмечал «быть или не быть медицинской помощи платной или бесплатной, является вопросом двух миров, а за кем из них останется победа, нетрудно предвидеть... народу должна быть представлена бесплатная медицинская помощь»[1].

Несколько позже опять определенная часть врачей Беларуси реагируя на введение закона об организации медицинской помощи фабрично-заводскому населению от 23 июня 1912г. утверждала, что «фабричная медицинская помощь должна строиться на принципах бесплатности»[2]. Эта позиция отражала левые, социалистические воззрения медицинской интеллигенции.

В ходе затяжного общероссийского кризиса начала XX в. проблемы охраны здоровья и улучшения социально-экономического положения стали отражаться в программных документах создаваемых политических партий. С наиболее радикальными предложениями по охране труда и улучшению санитарно-гигиенического состояния выступили партии социалистической направленности: эсеры и социал-демократы. Организацию бесплатной медицинской помощи населению предлагалось возложить на предпринимателей. Национально ориентированная Белорусская социалистическая громада также включила в свою программу требование «даровой» врачебной помощи[3].

Общественное демократическое движение способствовало организации больничных, страховых касс и принятие специального правительственного постановления по социальному страхованию 1912г., включающему медицинское страхование. Однако, единая общегосударственная система здравоохранения в России до 1917г. не сложилась.

Первые декреты советской власти создали предпосылки для решения задач по сохранению жизни и здоровья населения, провозглашенных правительством в числе первоочередных. Борьба с эпидемиями и болезнями в масштабе страны после многолетней войны требовала организационного единства здравоохранения, ликвидации ведомственной раздробленности, создание государственной сети больниц и аптек. Это возможно было решить только при наличии государственной системы здравоохранения.

Наряду с созданием самостоятельного и полноправного комиссариата здравоохранения – Наркомздрава, формированием местных органов здравоохранения, проведением национализации лечебных и профилактических учреждений правительством Советской России были сделаны и другие важные шаги, которые придали принимаемым мерам комплексность и последовательность. Однако не все представители медицинской общественности их одобрили. Не безынтересна реакция «пироговцев», не приветствующих начинания новой власти в организации лечебно-санитарного дела. «Разница между позицией земских медицинских работников и позицией советских медицинских лидеров, – отмечали они, – только та, что, земские врачи с совершенно открытыми глазами смотрели на то, что в условиях русской действительности из этих принципов можно реализовать и чего нельзя; у советских же деятелей этих открытых глаз, этой меры того, что возможно и невозможно, очевидно, нет»[4].

Идеи государственной медицины были подтверждены VIII съездом РКП(б) и изложены в специальном разделе новой программы партии. В нем отмечалось, что медицинская помощь должна быть доступна населению, чтобы больной был в состоянии пользоваться ею (вопросы приближения медицинской помощи к больному), во-вторых, чтобы она была бесплатной, и в третьих, чтобы она была квалифицированной[5]. И хотя в стране не имелось реальных экономических оснований, благодаря всеобъемлющему осуществлению принципа государственности, медицина была объявлена бесплатной, что и позволило реализовать на деле для большинства населения страны доступность к лечению.

Следует отметить, что вопрос платности и бесплатности медицины широко обсуждался в среде медицинской общественности. Известный врач-гигиенист, профессор П.Н. Диатроптов в 1921г. вполне определенно выразил свое недоумение по тезису НКЗ, что бесплатная помощь является гордостью советской медицины. Более того он отметил, что

«такой подход не нашел применения на Западе, и что среди европейцев укрепился взгляд, что население бережет и ценит то, что ему дается не даром»[6].

Широко декларируемый принцип бесплатности играл длительное время пропагандистскую роль, с экономической точки зрения никаких бесплатных услуг не существовало. Все бесплатные фонды и социальное обеспечение, в том числе и медицинское, образовывались за счет прямых недоплат за труд и вычетов из заработной платы, в виде налогов.

По сути дела в условиях общинного (коллективистского) сознания, здоровье человека в СССР ему не принадлежало, оно во многом было «общенародным достоянием» и государство обязано было его хранить. Это и стало основой концепции советского здравоохранения. Декларируемая бесплатная помощь оказывалась не для всех категорий населения. В число привилегированных вошли застрахованные рабочие. От платы освобождались члены профсоюза, иждивенцы и беднейшее население по справкам органов социального обеспечения. Бесплатность для застрахованных сочеталась с платными услугами для всех остальных.

Процесс укрепления государственной медицины был весьма динамичен. Объединение многочисленных медицинских организаций: страховых, земских, фабрично-заводских, краснокрестных, благотворительных и даже военных в Беларуси прошло организованно и быстро, излишне быстро. Ведь Наркомздраву еще во время его создания вменялся не диктат в деле собирания медицины, а «объединение и согласование медико-санитарной деятельности местных Советов депутатов, содействие решению медико-санитарных задач»[7]. Тем более, что идее объединения и привлечения широкой общественности отвечали реально созданные многочисленные общественные советы, комиссии, организации, которые выдвигали варианты своего понимания устройства прочной инфраструктуры здравоохранения на твердой экономической основе. Вполне обоснованные предложения вырабатывались при передаче аптек на хозрасчет, объединении организаций, производящих медтехнику и изготавливающих лекарственные средства, создании первых санитарно-противоэпидемических станций. На совершенствование новых экономических отношений требовалось время, но перед руководителями государства в тот момент стояла первостепенная задача удержать политическую власть, отсюда и преобладание в практике хозяйствования политических интересов и решений. Это относилось и к здравоохранению, где экономические задачи стали перемещаться на будущее. Вполне показательна в этом плане судьба развития социального медицинского страхования, которое являлось важной составной частью советского здравоохранения. После революции в стране существовали две медицины: подчиненная Наркомздраву, объединявшая городскую и земскую медицину, и страховая рабочая медицина, имевшая свою материальную базу. После решения СНК РСФСР в феврале 1919г. о передаче всей лечебной части бывших больничных касс Наркомздраву, рабочая страховая медицина практически перестала существовать. В период новой экономической политики, многоукладности хозяйства, введения социального страхования всех занятых по найму, определили необходимость возвращения к элементам страховой медицины. 15 ноября 1921г. декретом СНК РСФСР вновь было введено социальное страхование всех лиц наемного труда вместо социального обеспечения всех трудящихся, установленного в годы военного коммунизма. 19 декабря 1921г. был издан декрет о социальном страховании в случае болезни. По этому декрету часть средств, поступающих в фонд социального страхования, передавалась органам здравоохранения на покрытие расходов по медицинскому обслуживанию застрахованных [8].

В губерниях создавались губернские отделения медпомощи застрахованным и страховые советы при них. Советы согласовывали деятельность отделений медпомощи с профессиональными и страховыми организациями и заинтересованными ведомствами. В совет входили представители отделения медпомощи, ГСПС, управления соцстраха, ГСНХ, губохрантруда, союза «Медикосантруд». В ведении этого совета находилась организация

медицинской помощи застрахованным, установление норм этой помощи, распределение основного лечебного фонда. С самого начала между органами здравоохранения и социального страхования возникли противоречия в том, кто должен распоряжаться страховочным фондом или фондом «Г». Медработники считали, что вывод средств фонда «Г» из-под их контроля приведет к расходованию средств страховыми кассами не по назначению. Кроме того, вывод фонда, по мнению Наркомздрава, грозил нарушением принципа единства медицины, ибо органы страхования, если бы им было представлено право выделять средства на медпомощь по своему усмотрению, стремились бы к восстановлению рабочей страховой медицины. В конце 1923г. Наркомтруд РСФСР принял декрет о фонде «Г» в пользу органов здравоохранения, но в жизнь он претворялся очень медленно. В Беларуси на 1 октября 1925г. количество застрахованных составило 80248 чел. За последующий год число застрахованных возросло до 102696 чел.. Вместе с иждивенцами они насчитывали 272 645 чел. или 6,6% к общему количеству рабочего населения [9]. Как видно, имела место тенденция роста и возможного укрепления страховой медицины. Однако, в силу существующих тогда представлений, руководство Наркомата здравоохранения республики последовало за примером решения проблемы в РСФСР. Так, в здравоохранении Белоруссии, институт рабочей медицины был окончательно изжит в 1927 г.. СНК БССР своим решением ликвидировал все ее отделы, выполняемый ими объем работ был передан органам здравоохранения. «Ответственность за организацию медицинской помощи застрахованным на местах, – отмечалось в документе, – и за расходование фонда медицинской помощи застрахованным в соответствии с утверждаемой сметой возлагается на НКЗ» [10].

Так были осуществлены планы 1-го съезда медико-санитарных отделов РСФСР, в которых предусматривалось, что при распространении страхования на всех работающих произойдет организационное слияние государственной и страховой медицины. Руководители Наркомздрава пришли к выводу о недопустимости параллельного существования двух медийн – «страховой» и «советской», лишив права на существование одного из источников финансирования отрасли.

Таким образом, существовавшие альтернативные источники финансирования здравоохранения, кроме государственного не получили своего развития. Учитывая опыт прошлого, стратегия развития экономики здравоохранения республики должна предусматривать преимущественно государственную систему на основе многопрофильного финансирования с развитой системой медицинского страхования. Это может быть осуществлено при достаточно стабильной экономике в целом по стране, развитой системе хозрасчетных отношений в отрасли, доверии населения к государственным и частным медицинским учреждениям.

Конституционное право граждан на бесплатную медицинскую помощь долгое время было обусловлено идеологическими представлениями. В нынешнее время нет оснований полагать, что они быстро изменятся. Поэтому очень важна сегодня болезненная для населения и сложная для властных структур практика поиска оптимальных решений по реформированию отрасли, сохранению при этом, того положительного, что накоплено здравоохранением прошлого, не допускать имевших место ошибок в настоящем.

Источники и литература

1. Каминский, С.Д. Выступление на первом съезде врачей Минской губернии / С.Д. Каминский // Труды первого съезда врачей Минской губернии. – 1908г. – Мн.: Губерн. управа. – 1908. – С.126.
2. Труды третьего съезда врачей Минской губернии 9 – 12 янв. 1914г. – Мн. : Общество минских врачей, 1914. – С.467-470.

3. Октябрь 1917г. и судьбы политической оппозиции. Программа Белорусской Социалистической Громады / Учеб. пособие под ред. Э.М. Энтина. – Гомель. – ч.2. – 1991. – С.116.
4. Заблудовский, П.Е. О становлении советского здравоохранения / П.Е. Заблудовский // Советское здравоохранение, 1988. – №6. – С.11.
5. VIII съезд РКП(б), 18 – 23 марта 1919г. Программа РКП(б) / КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. – Т.2. – М.: Политиздат, 1983. – С.71–117.
6. Диатроптов, П.Н. Гигиена и общественное мнение / П.Н. Диатроптов // Мед. журн. РСФСР, 1921. – №10–12. – С.804–805.
7. Соловьев, З.П. Избранные произведения. Вопросы социальной гигиены и здравоохранения / З.П. Соловьев. – М.: Медицина, 1970. – С.326.
8. Ленинские декреты о здравоохранении. Под ред. Ю.А. Ахапкина. – М.: Медицина, 1970. – С.60–61.
9. Хазанов, М.А. Заболеваемость застрахованных по Белоруссии / М.А. Хазанов // Бел. мед. думка. – 1926. – №10–11. – С.47–48.
10. Барсуков, М.И. Охрана застрахованных в БССР за последние три года (1924 – 1927гг.). Доклад на 2-м Всебелорусском съезде профсоюзов / М.И. Барсуков // Бел. мед. думка. – 1928. – №1. – С.3 – 20.

Principle of statehood and public health services: traditions and innovation. In article the analysis of formation of the Soviet public health services in the USSR is given. Formation of the basic components of a principle of statehood of new system of public health services is reflected. The reasons of nationalisation of the Soviet medicine, including in Belarus are considered. Problems of reforming of public health services at the present stage are designated.

М.И. Старовойтов
Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

СЕЛЬСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ БЕЛОРУССКО-РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ В 1920–1930 гг.: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

Впервые в отечественной историографии рассмотрена динамика гендерной стратификации сельского населения белорусско-российско-украинского пограничья в 1920–1930 годы. Установлено, что к концу межвоенного периода в составе сельского населения под воздействием советской модернизации деревни начался процесс коренного изменения его социальной структуры. Доказано, что абсолютное большинство титульного этноса, особенно женщин, было занято сельскохозяйственным трудом. При общей тенденции гендерного процесса в пограничном регионе, выявлены некоторые особенности, характерных для белорусского сельского населения.

В отечественная историография имеется значительное количество работ по истории белорусского крестьянства сложного межвоенного периода – периода советской мобилизационной модернизации аграрного сектора экономики. Большой вклад в изучение проблем аграрной истории указанного периода внесли М.А. Беспалая, М.П. Костюк, В.Н. Михнюк, А.Н. Сорокин, С.Н. Ходин и др. Имеются разделы в соответствующих томах пятитомной и шеститомной истории Беларуси, в которых представлены советские и постсоветские оценки развития белорусской деревни и ее населения. Несмотря на имеющиеся значительные наработки, следует отметить, что еще не вышел третий том Истории крестьянства Беларуси с древнейших времен до наших дней, посвященный советскому периоду. В историко-сравнительном плане обозначенная проблема не только не изучалась белорусскими историками, но в таком контексте и не ставилась. Нами не выявлены такого рода исследования в российской и украинской историографии. Например, во втором томе двухтомной академического издания Истории украинского крестьянства гендерные проблемы не рассматриваются.

В 2005 г. защищена кандидатская диссертация историком А.Н. Дуловым из Витебска, в которой имеется глава о женщинах в органах власти и производственной сфере [8]. Есть основание считать, что гендерная история еще не получила должной разработки в белорусской историографии. При изучении данной проблемы, мы придерживаемся точки зрения И.Р. Чикаловой, что «гендер – система отношений, лежащих в основе стратификации общества по признаку пола» [29, с. 51]. Интегративный потенциал гендерных исследований позволяет не только включить в историю оба пола, но и восстановить целостность социальной истории. Используя компаративный метод, в статье предпринята попытка, восполнить имеющийся в белорусской историографии пробел (таблицы составлены и подсчеты сделаны автором).

Изменения в половозрастном составе населения после военных и революционных лет привели к необходимости привлечения женщин в производственную деятельность. Советскую власть и вынужденно, и целенаправленно меняла коммунальные и семейно-бытовые отношения. Такие изменения в первую очередь касались городских женщин. К числу первых документов относится постановление VIII Всероссийского съезда советов от 29 декабря 1920 г. «О привлечении женщин к хозяйственному строительству». В нем отмечается, что женщин большинство в составе населения, поэтому их надо вовлечь для восстановления промышленности, транспорта и сельского хозяйства, осуществляя реформу быта на коммунальных началах для сокращения непроизводительного их труда в доме и семье [26, с. 150].

Из таблицы 1 видно [1, л.1; 6, л.1; 9, л.1; 11, л.1; 12, л.1; 13, л.1; 14, л.1; 19, л.1; 21, л.1; 23, л.1; 27, л.1], что доля женщин в составе сельского населения межпереписной период увеличилась во всех областях пограничного региона. Увеличение же абсолютной численности женщин села наблюдалось только в четырех белорусских областях. В этих областях был меньшим их отток в города. В Витебской, российских и украинских областях пограничья произошло значительное сокращение численности женщин среди сельских жителей. Нами установлено, что во внутриреспубликанской и общесоюзной миграции на работу и учебу в города из этих областей участвовали девушки и женщины в возрасте 15 – 39 лет. Это была главная причина уменьшения их численности. К аналогичной причине уменьшения численности мужчин в указанных областях следует добавить их службу в армии за пределами мест проживания и последствия репрессий, которые больше коснулись мужского населения.

Таблица – 1 Сельское население БРУП по официальной разработке переписи 1939 г.

Области	1926 г.				1939 г.				1939 г. % к * 1926 г.
	Муж.	Жен.	Всего	% Жен	Муж.	Жен.	Всего	% Жен	
Витебская	506781	532977	1039758	51,3	453958	483469	937427	51,6	90,7
Гомельская	302832	321780	624612	51,5	315768	339316	655084	51,8	105,4
Минская	426757	448054	874811	51,2	445372	474292	919664	51,6	105,9
Могилевская	511773	550500	1062273	51,8	521790	562803	1084593	51,9	102,2
Полесская	262985	270971	533956	50,7	292320	304789	597109	51,0	112,5
Калининская	1444940	1679423	3124368	53,8	1166212	1342243	2508455	53,5	79,9
Орловская	1518742	1700282	3219024	52,8	1302269	1537768	2840037	54,1	90,4
Смоленская	1273230	1458633	2731863	53,4	1024094	1213891	2237985	54,2	83,2
Житомирская	724335	749667	1474002	50,9	647987	695709	1343696	51,8	92,8
Киевская	1328339	1431675	2760014	51,9	1086904	1232385	2319289	53,1	86,1
Черниговская	783851	831937	1615788	51,5	722417	777688	1500105	51,8	93,5

Примечание: *) – положительная и отрицательная динамика численности женщин

В таблице 2 [3, с.2; 4, с. 2–3; 5, с. 155–156] приведены данные о всем населении, занятом в различных отраслях многоукладной экономики 1920-х годов, сравнив БССР с соседними пограничными административно-экономическими районами. Выделены все занятые в сельском хозяйстве жители села и городское население. В середине 1920-х годов все сельское население было занято непосредственно сельскохозяйственной деятельностью. На мужчин приходилось около 94%, на женщин – 98 %. Как видим, практически 100% женщин занимались тяжелым физическим трудом, учитывая уровень технической оснащенности крестьянских хозяйств. Это касалось титульного населения и женщин, в первую очередь. Наши расчеты показали, что в БССР в аграрном секторе из числа титульного этноса было занято 90,4 % мужчин и 96,1 % женщин, в Западном районе РСФСР соответственно – 85,4 и 93,8, а в Полесском подрайоне УССР – 97,9 и 96,4 % [3, с. 4,5, 7; 4, с. 3; 5, с. 154].

Как видим, в качестве членов семьи, помогающих в таком труде, женщин было в 2 раза больше, чем мужчин. Низкий уровень грамотности и образования заметно сдерживал участие женщин в профессиональной деятельности, связанной с умственным трудом. Так, среди занятых в сельском хозяйстве служащих женщин было в 8–13 раз меньше, чем мужчин. Еще разительнее различия среди лиц свободных профессий, но здесь преобладали мужчины-священнослужители.

Среди самостоятельного городского населения непосредственно физическим сельскохозяйственным трудом было занято примерно одинаковое количество мужчин и женщин. Доля последних от общей численности работающих женщин, в два раза больше, чем мужчин, занятых сельхозтрудом. Промышленное производство концентрировалось в

более крупных городах, а в мелких и средних городских поселениях примерно треть жителей еще была занята сельским хозяйством. Мобилизационные методы модернизации промышленности и сельского хозяйства, выделение регионов СССР для первоочередного развития с учетом сырьевых месторождений и необходимости укрепления обороноспособности страны, привели к отраслевой структуризации экономики союзных республик и их областей. БРУП относилось к аграрному региону. Сдерживающим фактором (по «стратегическим соображениям»), развития промышленных предприятий и в 1930-е годы, было то, что БРУП входило в широкую пограничную полосу западной границы СССР.

Таблица 2 – Основные занятия самодеятельного сельского населения в 1926 г. (абс. и %)

Занятие и отрасль	БССР		Западный район РСФСР		Полесский подрайон УССР	
	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.
Рабочие	35 146	19 099	30 614	11 050	23 921	11 285
Сельское хозяйство	18 843	11 942	14 595	8 139	10 972	7 828
Служащие	11 608	7 616	14 068	8 811	10 140	4 638
Сельское хозяйство	2 142	161	1 867	228	1 480	130
Хозяева с наемн. рабочими	19 293	4 646	9 378	5 757	10 610	2 815
Сельское хозяйство	17 715	4 490	8 462	5 690	9 859	2 754
Хозяева с семьями, артели	643 036	73 691	562 656	77 508	400 888	48 970
Сельское хозяйство	640 243	75 257	559 930	77 104	397 072	48 600
Одиночки	16 555	10 740	18 079	20 166	14 332	8 878
Сельское хозяйство	6 403	8 297	8 794	18 276	5 476	6 946
Члены семьи в занятии	611 881	1282376	462 416	1074474	358 106	764 797
Сельское хозяйство	609798	1280949	460 566	1073304	336 338	763480
Лица свободных профессий	1 313	63	1 856	72	1 494	46
Не имеющие занятий	5 540	4 205	6 905	6 708	3 236	2 450
Безработные	1 840	656	2 278	1 049	953	366
Военнослужащие	7 329	2	695	1	1 078	–
Всего населения	1356541	1403096	1108945	1205596	824 756	844 245
В сельском хозяйстве	1275287	1376445	1043885	1176823	749 858	826854
Проценты к итогу	94,0	98,1	94,1	97,6	90,9	97,9
ГОРОДСКОЕ	270 540	111 721	161 430	73 760	127 757	60 893
В сельском хозяйстве	35 923	30 203	16 743	14 201	27 944	25 007
Проценты к итогу	13,3	27,0	10,4	19,5	21,9	41,1

Сравнение данных 3 и 4 таблиц [2, л. 3, 23–25; 7, л.3, 23-25; 10, л. 3, 23–25; 15, л. 3, 23–25; 20, л. 3, 24–26; 22, л. 3, 23–25; 24, л. 3, 23–25; 28, л. 3, 23–25] позволяет установить общую тенденцию. Численность женщин среди рабочих и служащих в разы была меньшей. Женщины значительно преобладали среди колхозников и крестьян-единоличников. Из общего числа имеющих занятие сельских женщин меньше их было среди кооперированных и некооперированных кустарей (кроме Орловской области, таблица 4). Часть мужчин-кустарей жила в деревнях, но трудилась в промышленности, строительстве и на транспорте в городских поселениях и сельской местности.

Необходимость роста и укрепления сельскохозяйственной сырьевой базы промышленности, увеличение товарности и порайонной специализации сельского хозяйства, развитие экспортных его отраслей привели к принятию соответствующих решений. В апреле 1927 г. IV съезд советов СССР поручил правительству обратить особое внимание на развитие «трудоемких культур для борьбы с аграрным перенаселением и в целях использования на месте избыточного крестьянского труда» [26, с. 365]. Эти установки по использованию трудовых ресурсов села при крайне низкой технической оснащенности аграрного сектора экономики оставались и в последующий период. Аграрное перенаселение было особенно характерно для титульных эносов пограничных территорий (таблица 5), которые и в конце 1930-х годов были заняты сельским тяжелым физическим трудом.

Таблица 3 – Состав занятого в сельском хозяйстве сельского населения БССР

Общественные группы	Сельское население/жители			Сельское население/жители		
	Муж.	Жен.	Всего	Муж.	Жен.	Всего
Витебская область				Гомельская область		
Рабочие	7 610	2 161	9 771	4 295	1 334	5 629
Служащие	1 580	290	1 870	1 001	141	1 142
Колхозники	146 199	181 613	327 812	86 694	118 121	204 815
Кустари	1	6	7	1	5	6
Единоличники	8 111	12 372	20 483	15 287	21 960	37 247
Итого	163 501	196 442	359 943	107 278	141 561	248 839
Могилевская область				Полесская область		
Рабочие	7 042	1 669	8 711	3 237	1 193	4 430
Служащие	1 478	195	1 673	785	130	915
Колхозники	159 495	217 627	377 122	88 171	121 542	209 713
Кустари	1	2	3	18	19	37
Единоличники	17 366	25 697	43 083	13 248	18 235	31 483
Итого	185 382	245 190	430 572	105 459	141 119	246 578
Орловская область				Смоленская область		
Рабочие	27 115	6 820	33 935	17 832	8 234	26 066
Служащие	4 871	788	5 659	3 511	827	4 338
Колхозники	409 689	565 317	975 006	323 494	484 927	808 431
Кустари	10	11	21	5	1	6
Единоличники	15 866	29 191	45 057	11 385	21 428	32 813
Итого	457 551	602 127	1 059 678	356 227	515 427	871 654
Житомирская область				Черниговская область		
Рабочие	12 644	4 426	17 070	12 508	4 170	16 678
Служащие	2 501	478	2 979	2 462	431	2 893
Колхозники	195 830	287 180	488 010	259 675	336 815	596 490
Кустари	5	5	10	51	147	198
Единоличники	1 770	4 258	6 028	8 267	14 758	23 025
Итого	212 750	296 347	509 097	282 963	356 321	639 284

Практически все кустари были организованы в кооперативы. Некооперированных кустарей, занятых сельскохозяйственной деятельностью остались единицы. Наибольшее количество кустарей среди селян БРУП перепись зафиксировала в украинских областях. В украинском пограничье и в досоветский период кустарно-ремесленное производство на селе было более развито, чем в белорусских губерниях [25].

Расчеты показали, что в конце 1930-х годов в белорусских областях 2,1–2,8 % приходилось на городское население от общего числа занятых в сельском хозяйстве, в российских – 1,5–1,7 %, в украинских – 3,5–3,7 % [2, л. 22; 7, л. 22; 10, л. 22; 15, л. 22; 20, л. 22; 22, л. 22; 24, л. 22; 28, л. 22]. Включение сельских поселений в городскую черту, местечковая урбанизация сдерживали процесс их участия в занятии сельским хозяйством по сравнению с 1920-ми годами, но очевидно резкое сокращение их доли. Мужчин оказалось больше за счет рабочих и служащих МТС, располагавшихся в основном в районных центрах.

Так, абсолютная численность крестьян-единоличников в белорусских областях, более чем в два раза превышала численность этой категории населения в соседних украинских областях. А, например, в Могилевской области, где работающих сельских жителей более чем в 2 раза было меньше в сравнении с Орловской областью, единоличников насчитывалось примерно одинаковое количество (таблица 4).

К концу 1930-х годов палитра сельского населения становилась многообразней. Это уже были не просто крестьяне. Зародился процесс профессиональной стратификации жители села, которые были заняты уже не только в аграрном секторе. Это хорошо представлено в таблице 5 [16, л. 23, 34; 17, л. 11, 16; 18, л. 146, 158].

Таблица 4 – Распределение всех жителей села БРУП по общественным группам

Общественные группы	Витебская область			Гомельская область		
	Муж.	Жен.	Всего	Муж.	Жен.	Всего
Рабочие	52 188	16 221	68 409	37 314	9 743	47 057
Служащие	26 991	8 111	35 102	17 871	4 324	22 195
Колхозники	159 004	181 806	340 810	96 020	118 235	214 255
Коопкустари	2 232	701	2 933	1 362	498	1 860
Некоопкустари	1 980	570	2 550	1 257	390	1 647
Единоличники	8 721	12 483	21 204	15 664	21 984	37 648
Всего занято	251 116	219 892	471 008	169 488	155 174	324 662
	Могилевская область			Полесская область		
Рабочие	48 498	11 841	60 339	28 752	6 017	34 769
Служащие	27 728	6 369	34 097	17 182	3 608	20 790
Колхозники	174 917	217 781	392 698	97 720	121 608	219 328
Коопкустари	1 924	503	2 427	1 574	472	2 016
Некоопкустари	2 535	431	2 966	1 201	290	1 491
Единоличники	18 075	25 781	43 856	13 707	18 269	31 976
Всего занято	273 677	262 706	536 383	160 136	150 264	310 400
	Орловская область			Смоленская область		
Рабочие	116 027	41 266	157 293	99 436	44 208	143 644
Служащие	58 464	20 041	78 505	54 518	18 990	73 508
Колхозники	426 392	567 323	998 715	339 954	486 669	820 623
Коопкустари	3 471	5 857	9 328	3 669	1 718	5 387
Некоопкустари	5 364	1 520	6 884	5 446	1 188	6 634
Единоличники	16 391	29 288	45 679	12 374	21 604	33 978
Всего занято	626 109	665 295	1 291 404	515 397	574 377	1 089 774
	Житомирская область			Черниговская область		
Рабочие	78 112	23 442	101 554	57 536	25 900	83 436
Служащие	38 017	9 989	48 006	32 281	10 073	42 354
Колхозники	213 075	287 509	500 584	268 735	337 160	605 895
Коопкустари	3 059	703	3 762	4 598	2 201	6 799
Некоопкустари	1 554	679	2 233	4 013	1 192	5 205
Единоличники	2 124	4 315	6 439	9 023	15 015	24 038
Всего занято	335 941	326 637	662 578	376 186	391 541	767 727

Как видно из таблицы 5, несколько отличаются показатели по доле занятых сельских жителей в промышленности и строительстве. Эти отрасли были более развиты в Гомельской области. Многие сельские жители путем маятниковой суточной миграции работали на предприятиях и стройках в городах, работали в непроизводственной сфере. Однако БРУП оставалось аграрным регионом и практически все титульное население, особенно женщины, трудились в сельском хозяйстве. Аграрный характер экономики Черниговской области повлиял на степень занятости в сельском хозяйстве мужчин.

Таким образом, процессуальный подход к анализу социальных групп и форм их социальной жизни через призму динамичной интерпретации раскрывает изменения в практической деятельности индивидов, остроту социально-гендерной иерархии. Историко-сравнительный анализ нового архивного материала впервые позволил установить адекватную гендерную стратификацию сельского населения БРУП в сложный межвоенный период, выявить общие тенденции в пограничном регионе и некоторую белорусскую специфику. Абсолютное большинство титульного населения белорусско-российско-украинских пограничных территорий проживало в сельской местности и было занято в аграрном секторе экономики. Главным трудовым ресурсом оставались женщины, что сдерживало их социокультурное развитие, общественно-политическую активность.

Таблица 5 – Титульный этнос в составе занятого сельского населения в 1939 г. (абс. и %)

Пол	Лесное хозяйство	Сельское хозяйство	Промышленность	Строительство	Транспорт и связь	Торговля и общепит	Жилкоммунхоз	Госустройство	Здравоохранение	Просвещение, наука, искусство, печать	Не распределено по отраслям народного хозяйства	ИТОГО:
Гомельская область												
м	2720	103211	11152	6746	6122	2255	310	1876	480	3185	2603	140660
м	1,9	73,4	7,9	4,8	4,4	1,6	0,2	1,3	0,3	2,3	1,9	100
ж	212	136980	4555	432	1112	769	146	275	971	2489	444	148385
ж	0,1	92,3	3,1	0,3	0,7	0,5	0,1	0,2	0,7	1,7	0,3	100
Орловская область												
м	14125	454145	43311	12046	18961	13646	1062	11237	1929	12495	25831	608788
м	2,3	74,6	7,1	2,0	3,1	2,2	0,2	1,9	0,3	2,1	4,2	100
ж	1401	599577	26274	1873	4142	4974	633	2230	4000	13910	2821	660835
ж	0,2	90,7	4,0	0,3	0,6	0,7	0,1	0,3	0,6	2,1	0,4	100
Черниговская область												
м	4862	280402	18937	6920	12189	8423	849	6504	1267	7644	8228	356225
м	1,4	78,7	5,3	1,9	3,4	2,4	0,2	1,8	0,4	2,2	2,3	100
ж	1205	353518	8307	367	2074	2595	451	1151	2589	7643	7678	387578
ж	0,3	91,2	2,1	0,1	0,5	0,7	0,1	0,3	0,7	2,0	2,0	100

Источники и литература

1. Витебская область. Российский государственный архив экономики (РГЭА). – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 375.
2. Витебская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 547.
3. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XIX. – М: ЦСУ СССР, 1929. – 657 с.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XXVII. – М: ЦСУ СССР, 1928. – 156 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XXVIII. – М: Планхозгиз, 1928. – 304 с.
6. Гомельская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 376.
7. Гомельская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 548.
8. Дулов, А.Н. Женщины Советской Беларуси в общественно-политической жизни и материальном производстве (20-е годы XX века): дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / А.Н. Дулов; Витебский гос. ун-т им. П.М. Машерова. – Витебск, 2005. – 22 с.
9. Житомирская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 358.
10. Житомирская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 530.
11. Калининская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 299.
12. Киевская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 361.
13. Минская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 377.
14. Могилевская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 379.
15. Могилевская область / РГЭА. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 551.
16. Общественные группы и отрасли народного хозяйства БССР./ РГЭА. – Фонд. 1562. . – Оп. 336. – Д. 912.

17. Общественные группы и отрасли народного хозяйства Орловской области / РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 336 – Д. 908.
18. Общественные группы и отрасли народного хозяйства Черниговской области / РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 336 – Д. 916.
19. Орловская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 317.
20. Орловская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 489.
21. Полесская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 380.
22. Полесская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 552.
23. Смоленская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 325.
24. Смоленская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 497.
25. Старовойтов, М. И. Крестьянские кустарные промыслы Могилёвской и Черниговской губерний (конец XIX в. – 1917 г.) / М.И. Старовойтов // Актуальные проблемы социальной истории Беларуси (конец XVIII – начаток XX ст.): да 90-годдзя Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.: матэрыялы Рэсп. навук.-тэарэт. канф., г. Мінск, 23 лют. 2007 г. / Бел. дзярж. пед. ун-т імя М.Танка; А.І.Андарала [і інш.]; навук. рэд. А.П.Жытко. – Мінск: БДПУ, 2007. – С. 252–259.
26. Съезды советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях. – М. : Изд-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. – 486 с.
27. Черниговская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 373.
28. Черниговская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 545.
29. Чикалова, И.Р. Гендерная система постсоветской Беларуси: Воспроизводство и трансформация социальных ролей в публичной и приватной сфере / И.Р. Чикалова // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 4 / редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редактор) [и др.]. – Минск: БГУ, 2009. – С. 51–66.

Rural population of Belarusian–Russian – ukrainian borderland in the 1920–1930s: gender aspect.

For the first time in the national historiography the dynamics of gender stratification of the rural population of the Russian- Belarusian- Ukrainian border in 1920–1930 years is considered. By the end of the interwar period in the constitution of the rural population under the influence of Soviet modernization of the village began the process of radical change of its social structure. The absolute majority of the titular ethnic group, especially women, were employed in agricultural work. Together with general trend of gender process in the border region, some features characteristic for the rural population of Belarus are revealed.

В. П. Пичуков

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

АССИРИЙСКАЯ ДИАСПОРА ГОМЕЛЯ В 1920–1930-е гг.

Представлены некоторые основные социометрические параметры гомельской общины ассирийцев (атураев) в межвоенный период: индикаторы этнокультуры, тип хозяйствования, ассирийская школа, политические репрессии 1938 г. Делается вывод о наличии ярко выраженных диаспоральных составляющих.

В межвоенное время Гомель был многонациональным городом. Так, по данным Всесоюзной переписи населения 1926 г., в городе, насчитывавшем 86222 человека населения, проживали 18833 белоруса, 24926 русских, 37745 евреев, 1804 украинца, 1683 поляка, 370 литовцев, 271 немец, 203 латыша, 77 татар, 50 армян и люди других национальностей – граждане СССР. Отмечен также 171 иностранец [1, с. 28–29].

Волей истории свою судьбу с Гомелем в 20–30-е гг. связал восточный народ – ассирийцы (атураи). Во время массовой резни православных армян и ассирийцев турками и курдами в 1915 г. ассирийцы в большом количестве (несколько десятков тысяч человек) переселились из Ирана и Турции в Россию. Царское правительство взяло их под опеку, расселив ассирийцев в основном в южнорусских районах. Много их поселилось в крупных городах России, где они брались за любую работу, чтобы выжить [2, с. 24–25].

К середине 20-х гг. образовалась небольшая община ассирийцев в Гомеле. По данным переписи 1926 г., в городе проживало 56 чел. мужского и 67 – женского пола – граждан СССР и иностранцев - подданных Персии (Ирана) с новосирийским (ассирийским) языком в качестве родного. Несколько ассирийцев проживало в Минске и Витебске [1, с. 60, 64–65]. Всего же в СССР в 1920-е гг. насчитывалось 8935 ассирийцев (Закавказье, Северный Кавказ, Украина – основные регионы их проживания) [3, с. 36]. Община гомельских ассирийцев расширялась за счет приезжавших из других мест и к середине 30-х гг. составляла около 80 семей. Жили ассирийцы, как правило, компактно, в одном месте. Так, в Гомеле местом их проживания в основном были 2 больших дома (бараки) на 3-й Революционной улице (в настоящее время – район ул. Университетской). Сами ассирийцы называли это место «Падяйе» – по названию той местности в Иране, откуда они, в конце концов, прибыли в Гомель [4]. По переписи 1939 г. в Гомеле было учтено 108 ассирийцев [5, с. 134–135]. В это число не попали атураи, не принявшие советского гражданства.

В 20-е гг. формировался паспортный режим в отношении ассирийцев, проживавших в СССР. В 1924 г. НКВД РСФСР издал ряд циркуляров, регламентирующих паспортную ситуацию. Так, по циркуляру от 20 июня, предписывалось, что «национальные паспорта, выдаваемые в Персии, а также Чрезвычайным Посольством в Москве, являются документами, удостоверяющими подданство». Циркуляр от 24 октября определял льготные условия для получения персидскими айсорами национальных паспортов: «необходимо представление в Персидское посольство или консульство справок о бедности» [6, Ф. 9. – Оп. 1. – Д. 20. – Л. 11, 37].

Согласно данным переписи 1926 г., гражданство СССР имели только 3 айсора, проживавших в Гомеле [1, с. 29]. До конца 30-х гг. гомельские ассирийцы в абсолютном большинстве являлись подданными Персии (Ирана), периодически продлевая вид на жительство в СССР и паспорт иностранного подданного в своем посольстве в Москве.

В конце 30-х гг. власть принуждала ассирийцев принять советское гражданство.

Постепенно ассирийцы нашли свое место в хозяйственной жизни Гомеля. Основа их хозяйственной жизни претерпела эволюцию от занятия преимущественно чисткой обуви до ремонта обуви, изготовления чунь (резиновых галош), пользовавшихся спросом на рынке. В период стабилизации хозяйственного положения семьи часто были разбросаны. В частности, семья Захара Вардаева проживала в Украине (г. Сосница), а он сам работал чистильщиком обуви в Гомеле, находясь в семье в зимнее время [7, Д. 15351-с].

В качестве основного сырья айсоры-ремесленники использовали старые камеры от автомобильных колес, которые гомельские айсоры скупали в основном в Москве. Изготовление чунь на продажу осуществлялось как при наличии соответствующего патента, так и нелегально. Значительная часть вырученных денег шла на приобретение валюты – американских долларов и золотых монет царской чеканки. Безусловно, что в этом гомельские ассирийцы не были оригинальными по отношению к остальному многонациональному населению города. Скупка валюты и золота во многом была связана с реализацией надежды возвратиться на родину – в Персию (Иран). Власть пресекала данную незаконную деятельность. Производились аресты. Так, в 1933 г. были арестованы 13 гомельских ассирийцев – «валютно-контрабандная организация ассирийцев» с последующим вынесением карательных приговоров [8].

Являясь первоначально кустарями-ремесленниками, во второй половине 30-х гг. они, в основном, работали в артелях: «3-я пятилетка», «Соцтруд», «Кооперативный ремонт» по изготовлению и починке обуви. В 1933 г. была создана артель «Труд ассирийцев», с 1936 г. официально именовавшаяся «Заря Востока». По данным на 1936 г., из 47 членов артели, исключая 10 служащих, 32 были ассирийцы [6, Ф. 625. – Оп. 2. – Д. 385. – Л. 14об.].

Ассирийская диаспора имела свое ярко выраженное лицо в общем национально-культурном ландшафте города.

Приведем некоторые фамилии и имена ассирийцев, проживавших в Гомеле в 1920–1930-е гг.:

Абрамов Давид, Алхазова Анна Агасеевна (Агеевна), Бадаловы (Шавил (Шавл) Сармастович, Санас (Сарнас), Бениаминовы Юля, Люба Вардаевна, Семен (Шмуил, Шмувель), Исаак Лазарович, Бетхаму Шабас, Бити(е)евы (Семен, Давид, Иосиф Павлович, Захар Яковлевич, Варда Исаевич, Илья, Изарий, Фаня, Шура, Катя), Битпоповы, Варда (Израиль Мамович, Сара), Вардаевы (Авийша, Ахаджан Абрамович, Немруд, Иван, Базы-Лида, Эстер, Меда Абрамовна), Геваргиз (Гивергизов) (Яков Ниса(о)нович, Давид, Шмувель), Георгиевы Давид, Илешва, Гильяновы (Василий Яковлевич, Хошу), Давы(и)довы (Семен, Илья, Анна), Джик Асибар, Зая Даниель, Никита Одышевич, Ивановы Исай Иосифович, Ася Семеновна, Израиле(о)в Варда, Инвияев Машу, Исаков Николай, Иван Давидович, Исаев Яков Израилевич, Ишу Ну(е)мруд Гаврилович, Каламанов Ялда Алдышевич, Николай Вардаевич, Мамовичи (Варда, Дарвиш (Дарьюш), Николай Сливович, Юля, Шура), Марк(г)ус (Тума Юнанович, Ханаме, Лида), Михайлов Иван, Мишо (Мешу) (Немруд, Григорий Павлович), Никадимус Исаак, Никола (Петру(о)с Заевич, Павнисимус, Мария Тальмовна, Натан, Рахиль), Руяя (Давид, Елька, Маша), Сандаловы, Серг(к)изовы (Михаил Хамович, Сергей Давидович), Тамразовы (Савелий Томович, Толя), Хамо(у)ян Айвас (Альвас) Шахбазович (Шабусович), Хнанышевы (Меху, Качу Борикович, Иван Катынович, Шмай, Йошу, Михаил), Шамули Айвас Шабасович, Якубовы.

Проживая в инонациональной среде, ассирийцы претерпевали ассимиляцию своей этнокультуры. Это коснулось и традиционного именника. Так, Хнанишо трансформировались в Хнанышевых, Варда – в Вардаевых, Тамраз – в Тамразовых. Мехо (Мехато) становился Михаилом, Шмуил – Семеном, Альвас – Андреем. Ассирийцам также пришлось привыкать к такому явлению, как отчество. «У ассирийцев не принято называть по отчеству. Отца моего имя – Михаил, но меня все гомельские ассирийцы называют по отчеству – Иванович» – пояснил Иван Михайлов в 1938 г. [7, Д. 4557-с].

Семьи были большими – 7–8 человек, самая малая семья – 4–5 чел. Сохранялись и поддерживались основные элементы традиционной этнокультуры. В первую очередь, язык. В комплексе национально-религиозных праздников выделялся праздник Мар-Геваргис (Святой Георгий) – первый понедельник ноября по старому стилю. Этот праздник отмечался ассирийцами наряду с праздником Георгия Победоносца (апрель месяц), общим для всех христиан. Так, Георгий Семенович Битиев родился 24 апреля 1926 г. в Гомеле. «В честь Георгия меня назвали Мардивардис [Мар-Геваргис] (по-русски – Георгий)».

В традиционном быту выделяется устойчивость традиционной выпечки хлеба-лепешек (лаваш, ляваши) и приготовления блюд праздничной пищи: г(х)ариса, бюшалет-давве, мерцуха, м(а)яста, бурани [2, с. 27–28]. В рассматриваемый период национальная одежда практически не сохранилась. По информации Г.С. Битиева, «в Гомеле своей церкви не было, ходили в обычную церковь». По следственным материалам гомельских ассирийцев, арестованных в 1938 г., у общины имелся «свой ассирийский поп Никола Петрус» [7, Д. 4554–с].

По восточной традиции практиковался калым, как важный институт сватовства во всем свадебном комплексе.

Отметим участие или причастность местных ассирийцев к общественной жизни вообще и города в частности. Так, в 1926–1927 гг. была предпринята несостоявшаяся попытка создания Ассирийского союза в БССР. «Уполномоченный» И. Давыдов в заявлении, адресованном 3 января 1927 г. в НКВД БССР, просил утвердить устав союза «для ведения культпросветработы среди нашей темной массы» [9, Ф. 34. – Оп. 1. – Д. 727. – Л. 1].

Документами подтверждается участие гомельских ассирийцев в работе ассирийских национально-культурных обществ: Всероссийского союза «Хаядт–Атур» (1924–28 гг.), Всероссийского общества земледельческого и ремесленного труда среди ассирийцев «Хаядта» (1928–34 гг.), Всесоюзного общества содействия трудящимся ассирийцам «Хаядта» (1934–1937 гг.). В 1934–1936 гг. общество «Хаядта» имелось и в Гомеле, в нем состояло 36 членов – гомельских айсоров. По информации Гомельского горисполкома, «общество занималось воспитательной работой среди ассирийцев и трудоустройством» [6, Ф. 296. – Оп. 1. – Д. 18. – Л. 168]. При арестах в 1938 г. у Мишо Григория был изъят членский билет «Хаядта», у Хнанышева Качу – «членский билет общества ассирийцев за № 56», у Битиева Давида – 23 бланка членских билетов Всесоюзного общества содействия трудящимся ассирийцам [7, Д. 2660–с, 2662–с, 17742–с].

В Гомеле работал так называемый «национальный клуб иранцев» с драматическим и музыкальным кружками. Информанты отмечают, что на городских демонстрациях в связи с различными советскими праздниками (1 мая и др.) ассирийцы шли отдельной колонной с танцами и песнями. Гомельчане приходили посмотреть. Весьма показателен в плане интереса к чужой, незнакомой этнокультуре следующий факт. Когда кочующие цыгане останавливались на Мельниковом лугу, ассирийцы вместе с другими горожанами «ходили смотреть».

Артель «Заря Востока» имела свою футбольную команду.

Поддерживались тесные контакты гомельской общины с ассирийскими общинами Украины (в частности, с ассирийцами Нежина), Северного Кавказа, Москвы, Ленинграда. Гомельские ассирийцы в 30-е гг. фактически сформировали или усилили ассирийские общины в Жлобине, Брянске, Злынке.

Также характерными для айсоров-гомельчан были миграции в Иран – добровольные или принудительные, краткосрочные и долговременные. Так, в 1930 г. ходатайствовала о выдаче визы на выезд в Персию Юлия Темразовна Абрамова [9, Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 2132а. – Л. 50]. Мать Григория Мишо и его родной брат Кайу выехали в 1935 г., «так как им стало жить плохо», а двоюродный брат Камбер «был выслан в Иран, по постановлению суда, за кражу и воровство в 1935 г.» [7, Д. 2660–с].

Ассирийцы были весьма мобильны в плане нелегального пересечения границы. Немруд Ишу, прибывший в Персию (г. Урмия) с матерью и братом в 1929 г., «вскорости решили уйти обратно в СССР, так как в Иране не было подходящей работы». В 1933 г. они нелегально перешли границу в районе г. Ашхабада [7, Д. 3451–с]. Весьма показательна ситуация с Ахаджаном Абрамовичем Вардаевым. Арестованный органами ГПУ в Гомеле в августе 1933 г. за «валютно-ценностную контрабанду», после отбытия годового срока заключения он был «выслан в административном порядке в Иран, на постоянное место жительства». В 1936 г. Вардаев был вторично арестован органами НКВД в г. Ашхабаде за нелегальный переход границы с иранской стороны и был осужден на 2 года заключения [7, Д. 14199–с].

Наряду с традиционной национально-религиозной элитой, активом ассирийской общины (тот же священник Никола Петрус) формировалась прослойка советской официальной элиты из этнических ассирийцев.

Так, еще в 1920 г. ЦК РКП(б) запрашивал о наличии в Гомельской губернии «коммунистов-персов и владеющих персидским языком». Таковых не было [10, Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 615. – Л. 4–5, 7, 17].

До войны в Гомеле было несколько ассирийцев-коммунистов. В партийной группе артели «Труд ассирийцев» в 1935 г. насчитывалось 3 коммуниста: 2 еврея и ассириец Уршанов Михаил Баби́чев – председатель артели. В биографии этого человека прослеживаются некоторые «характерные точки» в общем контексте жизни ассирийской диаспоры СССР. Батрак по социальному происхождению, он с января 1930 г. по август 1931 г. был председателем правления сельскохозяйственной артели «Национальный труд» на хут. Урмия Курганского района Северо-Кавказского края. С августа 1931 г. по 1 мая 1933 г. – заместителем председателя Пираевского национального ассирийского сельсовета в том же Курганском районе. В 1933 г. окончил 10-ти месячные курсы при Ленинградском институте национальных меньшинств Советского Востока. Потом работал в Киеве на мебельной фабрике, одновременно был вожатым ассирийского класса 59-й школы г. Киева. В июле 1935 г. получил направление в Коммунистический Университет народов Востока, но поступление туда не состоялось и он оказался в Гомеле [10, Ф. 265. – Оп. 3а. – Д. 655. – Л. 2, 4–7, 9].

В апреле 1941 г. в партию был принят Битиев Илья Иванович, «из крестьян–батраков, уроженец села Шабано Урмейского уезда, Иран», мастер–вулканизатор. На вопрос о причине переезда из Ирана в СССР, заданный на бюро Гомельского РК КП(б)Б, он ответил: «Во время войны турки делали погромы над ассирийцами и мы приехали, как беженцы в СССР в 1917 г.» [10, Ф. 144. – Оп. 1а. – Д. 46. – Л. 90–91].

В целом позитивная до середины 30–х гг. государственная национальная политика не могла не затронуть и ассирийское население. В этом плане весьма характерным видится постановление Гомельского горсовета «Па рабоце з нацменшасцю – асырыйцамі» от 3/VIII-34 г. [10, Ф. 265. – Оп. 2а. – Д. 212. – Л. 18].

Одним из результатов выполнения данного постановления было создание в Гомеле национальной ассирийской школы. Так, осенью 1934 г. на собрании школьных работников города присутствовала заведующая московской ассирийской национальной школой, член Моссовета Янгарова. В своем выступлении, наряду с констатацией того факта, что «только Октябрьская революция дала возможность нам, национальному меньшинству, развивать культуру национальную по форме и социалистическую по содержанию», она представила и конкретную информацию. Было отмечено, что в СССР есть национальные ассирийские колхозы и совхозы, в Москве – школы от 1 до 5 класса, институт, рабфак. И что для нас особенно важно в контексте рассматриваемой темы, в Гомеле – 2 дневных класса для детей и 2 вечерних класса [11].

Имеющаяся информация относительно гомельской ассирийской школы несколько противоречива. По данным Ю.И. Битиева, в 1937 г. открылся первый ассирийский класс.

В 1936 г. из Агдама (Азербайджан) приехала учительница Раби Ширин. Г.С. Битиев вспоминает, что ученики пользовались азбукой-латиницей, книги (учебники), возможно, получали из Тбилиси. Ассирийский класс (классы) был (были) при железнодорожной школе [4].

Документально подтверждается учительство в гомельской ассирийской школе Алхазовой Анны Агасеевны. Ассирийка по национальности, окончила Институт трудящихся Востока в Москве в 1929 г. До 1934 г. работала в Москве учительницей ассирийской школы и преподавала татарский язык в татарских школах. В Гомеле – с 1934 г., приехала на работу по командировке Наркомпроса СССР. По данным на февраль 1938 г., она «вела ассирийский класс железнодорожной школы г. Гомеля» [7, Д. 4558–с].

Выявленный нами комплекс архивных документов дает основание представить следующую однозначную картину. Ассирийская школа была организована при 9-й железнодорожной школе Гомеля (бывшая ул. Сортировочная, № 8, ныне – ул. Телегина) в 1934/35 уч. году, как одна из 27 школ города. В 1935 г. в ней было 2 класса с 20-ю учениками [6, Ф. 625. – Оп. 2. – Д. 326. – Л.11об.; Ф. 636. – Оп. 1. – Д. 91. – Л. 73, 112]. Судьба этой школы типична для всех национальных школ БССР. С конца 1937 г. они закрываются или реорганизуются в «обычные» школы – русские и белорусские. Ассирийская школа в СССР национально направленно подпадала под реализацию специального постановления от 24 января 1938 г. «О ликвидации национальных школ и национальных отделений в школах» [12, с. 20].

Вторая половина 30-х гг. отмечается пиком репрессивной политики тоталитарного режима в СССР: 1937 г. – год Большого Террора, «национальные операции» – «польская», «немецкая», «латышская», проводимые органами НКВД в отношении многонационального населения, как «врагов народа», «контрреволюционных, шпионских элементов».

В циркуляре НКВД СССР от 22 августа 1937 г. «Об иностранцах» подданные Ирана указывались в числе иностранцев, проживавших на территории СССР, в отношении которых было предписано «при наличии компрометирующих данных также отказывать в продлении видов на жительство после истечения срока и выдавать выездные визы». В начале февраля 1938 г. начала реализовываться «иранская операция» НКВД. Официальный документ 1939 г. содержит следующую информацию: «В начале 1938 года была спущена директива на периферийные органы (НКВД. – Авт.) об аресте всех ассирийцев, *вне зависимости от наличия на них компрометирующих материалов* [выделено нами. – Авт.] <...> 5/II-1938 года с санкции 3-го Отдела Гомельским УНКВД было арестовано 32 ассирийца (из Гомеля и Жлобина. – Авт.), из коих 23 человека освобождено из-под стражи за недоказанностью виновности. 5 человек умерло в тюрьме и только на 4 человека дела направлены на Особое Собрание НКВД СССР» [13, с. 46, 52; 9, Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 1703. – Л.1, 10]. Один из осужденных – Шмуил Данилович Бениаминов, как «социально-опасный», был сослан в Северный Казахстан с семьей [7, Д. 9359–с].

За сухими строками документов – людская трагедия.

Ассирийская диаспора Гомеля была подорвана арестами 30-х гг. и, фактически, ликвидирована эвакуацией в связи с началом Великой Отечественной войны. Много гомельских ассирийцев попало в Пензу. Оставшиеся пережили все ужасы оккупации вместе со всеми гомельчанами. Им грозило физическое уничтожение, когда немцы принимали их за евреев. Отец, два брата и сестра Якова Савельевича Тамразова «погибли в пинских болотах» [7, Д. 2674–с].

Воевали айсоры-гомельчане с «коричневой чумой», приближая общую Победу. Так, Бетхамов Иосиф Шайбасович, 1922 г.р., по рассказам матери, в 1941 г. поступил в Саратовское танковое училище. Сражался на 1 Прибалтийском фронте, полевая почта 22101«Я». В письме маме – Имишве Бетхамовой, по адресу: Гомель, 1-й Революционный пер., 3 он писал 14 января 1945 г.: «Недалек тот день, когда будет немцу конец и я возвращусь к вам с победой». После ранения в марте 1945 г. находился на излечении в госпитале, полевая почта 35795 «А». Погиб в апреле 1945 г. [14].

Из эвакуации в Гомель вернулось только несколько семей ассирийцев.

В целом, община гомельских ассирийцев межвоенного времени имела все основные диаспоральные критерии: ярко выраженная этническая самоидентификация, комплекс знаковых проявлений этнокультуры, оригинальный тип хозяйствования, основанный на предприимчивости и динамизме, устойчивая связь с сородичами других регионов, предметная официальная идентификация ассирийского этнического сообщества с реализацией соответствующих социально-экономических и политических мероприятий.

Источники и литература

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Том X. – Белорусская Советская Социалистическая Республика. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1928. – 289 с.
2. Малые диаспоры Гомельщины в 20–30-е годы XX века: аналитические материалы и документы Государственного архива Гомельской области / сост.: В.П. Пичуков и др. – Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2008. – 250 с.
3. Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930.
4. Информанты: Битиев Георгий Семенович, 1926 г.р. и Битиев Юрий Иосифович, 1929 г.р., ассирийцы по национальности. 2000 г., г. Гомель.
5. Старовойтов М.И. Национальный состав и социокультурный облик населения Гомеля в конце 1930-х гг. (по материалам Всесоюзной переписи 1939 г.) // Гомель: старонкі гісторыі (да 870-годдзя першай згадкі ў летапісе): зб. навук. арт. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2012. – С. 130–138.
6. Государственный архив Гомельской области.
7. Архив Управления КГБ Республики Беларусь по Гомельской области.
8. Крапивин С. Дело 13 ассирийцев // Советская Белоруссия. – 2000. – 5 февраля; Он же. Золотые галоши, или Дело тринадцати ассирийцев // Народная воля. – 2010. – 6–8 липня.
9. Национальный архив Республики Беларусь.
10. Государственный архив общественных объединений Гомельской области. 11. Палеская праўда. – 1934. – 26 лістапада.
12. Торопов В.Г. История изучения цыганского языка в России // Цыгане. Сб. статей. – М.: РАН. Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1999. – С. 16–26.
13. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. Репрессии против немцев. Материалы конференции «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики». – М., 1999.
14. Семейный архив Ишу Юрия Георгиевича.

Here presented some of the basic sociometric parameters of the Gomel. Assyrian community in the interwar period: ethnoculture indicators, type of housekeeping, assyrian school, political repressions in 1938. Presence of a distinct components of Diaspora is concluded.

К.С. Разуванава
Інстытут гісторыі НАН Беларусі

АСАБЛІВАСЦІ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАГА РАЗВІЦЦЯ ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У СКЛАДЗЕ ПОЛЬШЧЫ Ё 1921–1939 гг.

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці сацыяльна-эканамічнага становішча беларускіх зямель, якія ўвайшлі ў склад польскай дзяржавы па выніках Рыжскага міру 1921 г. Разгледжаны полаўзроставы, нацыянальны і прафесійны склад насельніцтва рэгіёну, гушчыня засялення заходнебеларускіх ваяводстваў. Ахарактарызаваны стан эканомікі краю, найбольш значныя эканамічныя рэформы і іх вынікі, а таксама асноўныя паказчыкі эканамічнага развіцця Заходняй Беларусі ў перыяд яе ўваходжання ў склад Польшчы.

Па стане на чэрвень 1921 г. беларускія землі ў межах польскай дзяржавы ўваходзілі ў склад Беластоцкага (часткова), Навагрудскага і Палескага ваяводстваў, а таксама Сярэдняй Літвы, якая ў красавіку 1922 г. была таксама ўключана ў склад польскай дзяржавы (Віленскі край да 1926 г. меў афіцыйную назву Віленская адміністрацыйная акруга, затым – Віленскае ваяводства). На пазначаных тэрыторыях пражывала каля 3 млн. 403 тыс. чалавек [1, с. 309–310, 317; 2, с. 7]. Паводле дадзеных афіцыйнай польскай статыстыкі па стане на 1 красавіка 1939 г. заходнебеларускія ваяводства (Віленскае, Навагрудскае і Палескае) займалі плошчу 88,7 тыс. км², якая падзялялася на 26 паветаў, 262 сельскія гміны, 4382 сельскія абшчыны і налічвала 37 населеных пунктаў гарадскога тыпу [3, с. 259].

Па дадзеных перапісу насельніцтва 1921 г. колькасць насельніцтва ў Віленскім адміністрацыйнай акрузе складала 973 тыс. чалавек, у Навагрудскім ваяводстве – 824 тыс. чалавек, у Палескім – 881 тыс. чалавек; гушчыня насельніцтва – 36,5 чалавек на км², 35,7 чалавек на км² і 20,8 чалавек на км² адпаведна [4, с. 67]. Аднак ужо па дадзеных перапісу насельніцтва 1931 г. у Віленскім ваяводстве пражывала 1276 тыс. чалавек (44 чалавекі на 1 км²), у Навагрудскім – 1057 тыс. чалавек (46 чалавекі на 1 км²), у Палескім – 1 132 тыс. чалавек (31 чалавек на 1 км²). Пры гэтым дзеці і падлеткі ва ўзросце да 16 гадоў складалі ў сярэднім 37,8 %, насельніцтва ў працаздольным узросце (з 17 да 59 гадоў) налічвала ў сярэднім 54,6 %, з якіх мужчыны складалі 53,5 % [3, с. 358; 5, с. 5, 12].

Параўнанне дадзеных перапісаў насельніцтва 1921 і 1931 гг. дазваляе прасачыць наступную дынаміку ў прафесійнай прыналежнасці насельніцтва:

– па Віленскім ваяводстве: у сельскай гаспадарцы 88,7 % у 1921 г. і 73 % у 1931 г., у прамысловасці і здабычы карысных выкапняў 4,8 % і 10,2 %, у гандлі і сферы абслугоўвання 2,8 % і 4,2 %, на транспарце і сувязі 1,0 % і 2,8 %, у іншых сферах 2,7 % і 9,8 % адпаведна;

– па Навагрудскім ваяводстве: у сельскай гаспадарцы 83,5 % у 1921 г. і 83,1 % у 1931 г., у прамысловасці і здабычы карысных выкапняў 6,3 % і 7,1 %, у гандлі і сферы абслугоўвання 3,1 % і 2,7 %, на транспарце і сувязі 1,2 % і 1,5 %, у іншых сферах 5,9 % і 5,6 % адпаведна;

– па Палескім ваяводстве: у сельскай гаспадарцы 81,9 % у 1921 г. і 81,3 % у 1931 г., у прамысловасці і здабычы карысных выкапняў 7,5 % і 7,9 %, у гандлі і сферы абслугоўвання 3,9 % і 3,0 %, на транспарце і сувязі 2,4 % і 2,0 %, у іншых сферах 4,3 % і 5,8 % адпаведна [6, с. 9].

Яркай ілюстрацыяй стану сацыяльна-эканамічнага жыцця рэгіёну можа служыць наступны прыклад. Паводле дадзеных, прыведзеных ў 1934 г. В. Бараньскім у працы «Гаспадарчая дзейнасць у паўночна-ўсходніх землях», калі кожны з эканамічных паказчыкаў для Польшчы ў цэлым прыняць за 100 %, то тры беларускія ваяводства (Віленскае, Навагрудскае і Палескае) у першай палове 1930-х гг. займалі 23 % тэрыторыі Польшчы, на іх кампактна пражывалі 11 % агульнапольскага колькасці насельніцтва. Пры гэтым названыя

ваяводства забяспечвалі 9,2 % агульнапольскага збору збожжавых культур, 10,2 % збораў бульбы і 41,3 % вытворчасці ільну, 21,4 % прадукцыі лясной гаспадаркі. На тэрыторыі названых ваяводстваў знаходзілася 13,7 % працягласці ўсіх чыгунак Польшчы і 5,2 % шашэйных дарог, пры гэтым выкарыстоўвалася толькі 3 % агульнай колькасці механічнага транспарту ў краіне, а доля занятых ў прамысловасці складала 2,1 % ад агульнапольскай колькасці прамысловых рабочых. Згодна выплачаных падаткаў даходы насельніцтва рэгіёну склалі 4 % ад усіх атрыманых насельніцтвам Польшчы. Пры гэтым калі для Польшчы ў цэлым суадносіны колькасці сельскага і гарадскога насельніцтва вагалася ў межах 73:27, то для паўночна-ўсходняга рэгіёну яно ўяўляла сабой 85:15 [7, с. 3–4].

Істотнай праблемай краю з'яўлялася ніжэйшая аплата працы работнікаў у параўнанні з агульнапольскай. Так, калі ў сельскай гаспадарцы за дзень працы ў вясновы сезон падзёншчык-мужчына, які сілкаваўся за кошт працадаўцы, у заходнебеларускіх і Валынскім ваяводствах ў перадакрызісным 1928 г. атрымліваў 2,6 злотых, жанчына – 1,6 злотых, падлетак – 1,5 злотых, то аналагічныя дадзеныя для тых жа «цэнтральных» ваяводстваў (Беластоцкае, Варшаўскае, Келіцкае, Лодзьскае і Люблінскае) у 1928 г. складалі 2,8, 2,0 і 1,7 злотых адпаведна. Па дадзеных на жнівень 1938 г. працоўныя сярэдніх і буйных прамысловых прадпрыемстваў «ўсходніх» ваяводстваў зараблялі пераважна 20 і менш злотых у тыдзень, у той час як у «цэнтральных» ваяводствах шэтыя лічбы скалалі 10–30 злотых і вышэй [3, с. 420].

Акрамя таго, на вельмі нізкім узроўні знаходзілася медыцынскае забеспячэнне. Так, нават па стане на 1 студзеня 1938 г. у Віленскім ваяводстве налічвалася 512 вядучых непасрэдную практыку лекараў (г.зн. 4,6 чалавека на 10 тыс. насельніцтва), у Навагрудскім – 133 лекары (1,8 на 10 тыс. насельніцтва), у Палескім – 171 лекар (1,7 на 10 тыс. насельніцтва). Пры гэтым у Віленскім ваяводстве налічвалася 37 бальніц (2,5 бальнічных койкі на 10 тыс. насельніцтва), у Навагрудскім – 18 (0,6 бальнічных ложкаў на 10 тыс. насельніцтва), у Палескім – 16 (0,9 бальнічных ложкаў на 10 тыс. насельніцтва) [3, с. 475–476].

Не меншай праблемай з'яўлялася матэрыяльная падтрымка ў выпадку хваробы. Так, у Заходняй Беларусі адна т.зв. Бальнічная каса абслугоўвала тэрыторыю ў 3 242 км². Колькасць асоб, якім была прадастаўлена дапамога ў выпадку хваробы для «ўсходніх» ваяводстваў у 1925 г. склала 33 тыс., у 1938 г. – 161 тыс.; у сувязі са стратай працы – 9 тыс. (1925 г.) і 76 тыс. (1938 г.); пенсійныя выплаты атрымлівалі 99 тыс. чалавек у 1934 г. і 128 тыс. – у 1938 г. [3, с. 433; 8, с. 75].

Існуючыя перажыткі эканамічнага развіцця папярэдняй эпохі былі пагоршаны наступствамі Першай сусветнай вайны. Так, на тэрыторыі толькі Навагрудскага і Віленскага ваяводстваў былі знішчаны больш за 250 тыс. пабудов, на аднаўленне якіх у названых ваяводствах да 1930 г. было выдзелена ўсяго 11.260 злотых крэдытаў і 359111 м³ будаўнічых матэрыялаў на суму каля 5237 злотых (для параўнання, сярэднія выдаткі на пабудову аднаго гаспадарчага будынка і аднаго жыллага будынка складалі 2 тыс. і 5–6 тыс. злотых адпаведна) [8, с. 6–8].

Па дадзеных перапісу насельніцтва 1921 г. колькасць зямельных уладанняў у трох заходнебеларускіх ваяводствах складала 357 028, якія займалі плошчу ў 6 239 448 га (пераважна плошчай ад 2 да 5 га – 34,4 % і ад 5 да 10 га – 32 %) . Пры гэтым колькасць некарыстанай зямлі склала 1 014 300 га (17,7 % у Віленскім ваяводстве, 10,3 % – у Навагрудскім, 19,0 % – у Палескім) [9, с. 104–105].

Каб знізіць сацыяльную напружанасць і адкрыць шлях да больш хуткага развіцця рынкавых адносін у сельскай гаспадарцы, польскі ўрад пайшоў на аграрныя пераўтварэнні.

Першы закон «Аб зямельнай рэформе» быў прыняты сеймам яшчэ 15 ліпеня 1920 г. і фактычна застаўся на паперы. 28 снежня 1925 г. сейм прыняў новы закон аб ажыццяўленні зямельнай рэформы, які дазваляў продаж уласных зямель толькі па ўсталяваных дзяржавай цэнах (т.зв. парцэляцыя – продаж праз зямельны банк часткі памешчыцкай і дзяржаўнай зямлі) [10, с. 173]. 31 ліпеня 1923 г. быў выдадзены закон аб камасацыі сялянскіх гаспадарак (звядзенне ў адзін ўчастак дробных сялянскіх зямельных надзелаў з адначасовым высяленнем на хутары) [11, с. 100]. У адпаведнасці з законам 10 студзеня 1922 г., а таксама распараджэннем прэзідэнта Польскай Рэспублікі ад 1 лютага 1927 г. аб паскарэнні гэтага працэсу, сяляне на

заходнебеларускіх землях былі пазбаўленыя сэрвітутаў (сумеснае карыстанне сялянамі і памешчыкамі выганами, сенажацямі і пашамі, у 1921 г. імі карысталася больш 30 % сялянскіх гаспадарак) [12, с. 78].

У выніку праведзеных сельскагаспадарчых пераўтварэнняў да 1935 г. беззямельнымі і малазямельнымі сялянамі на тэрыторыі заходнебеларускіх і Валынскага ваяводстваў было набыта 977,8 тыс. га зямлі, уласнікамі дадатковых парцелл сталі 169,4 тыс. беззямельных і малазямельных сялян; да 1936 г. было ліквідавана 3 387 сэрвітутаў, якімі валодалі 134 160 сялянскіх гаспадарак (38,5 %); да 1936 г. у Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах на хутары было пераселена 188 789 сялянскіх гаспадарак (або 3 488 вёсак). У выніку правядзення меліярацыйных работ за перыяд з 1927 па 1936 гг. у трох заходнебеларускіх ваяводствах ва ўжыванне было ўведзена 139,8 тыс. га зямлі. Паводле перапісу насельніцтва 1931 г. колькасць сельскіх гаспадарак у трох беларускіх ваяводствах дасягнула 501 695, сярод якіх паранейшаму пераважалі надзелы памерам у 2 – 5 га (у сярэднім 34,7 %) і 5 – 10 га (у сярэднім 29,2 %). [2, с. 135; 5, с. 16, 18; 11, с. 93, 100–101; 12, с. 78; 13, с. 38, 40].

Важным пытаннем, якое выклікае значную колькасць спрэчак паміж польскімі і беларускімі даследчыкамі, з’яўляецца развіццё на тэрыторыі Заходняй Беларусі грамадзянскай і ваеннага асадніцтва (перасяленне з цэнтральных рэгіёнаў Польшчы на тэрыторыю Заходняй Беларусі грамадзянскіх і ваенных каланістаў (асаднікаў) шляхам перадачы ім у валоданне зямлі безкаштоўна ўмовах або за невялікую плату). Афіцыйна асадніцтва на тэрыторыі Заходняй Беларусі пачало праводзіцца ўжо ў 1921 г. у рамках рэалізацыі закона ад 17 снежня 1920 г. «Аб надзяленні зямлёй салдат польскай арміі, якія вызначыліся ў ваенных дзеяннях супраць Расіі» [15, с. 3, 6]. Па дадзеных на 1925 г. зямлю атрымалі 788 былых вайскоўцаў, у 1926 г. – яшчэ 733. Асадніцтва грамадзянскае на тэрыторыі Заходняй Беларусі атрымала распаўсюджванне пераважна ў Палескім ваяводстве, дзе толькі за перыяд з 1920 па 1927 гг. грамадзянскімі каланістамі было атрымана 2 854 надзелы [4, с. 71–73].

Асаблівае становішча ў эканамічным жыцці рэгіёну ў міжваенны перыяд займалі кааператыўныя арганізацыі. Імкненне да стварэння шчыльнай сеткі кааператыўных арганізацый была адной з прыярытэтных задач польскай дзяржаўнай палітыкі ў сферы эканомікі. Нарматыўна-прававая аснова кааператыўнай дзейнасці была закладзена ў 1919–1920 гг. У працэнтных суадносінах кааператывы на тэрыторыі Заходняй Беларусі складалі менш за 5 % ад агульнай колькасці кааператываў Польшчы. Па стане на 1 студзеня 1936 г. нават у Віленскім ваяводстве на 1000 км² прыпадала 11 кааператываў, а колькасць іх членаў на 1000 жыхароў ваяводства складала 65 (для параўнання аналагічныя паказчыкі для Польшчы ў цэлым складалі 30 кааператываў на 1000 км² і 85 членаў кааператываў на 1000 жыхароў краіны) [5, с. 114–119, 121–122, 124].

Па дадзеных на 1933 г. у Віленскім ваяводстве налічвалася 313 кааператываў (аб’ядноўвалі 79 42 чалавекі, з якіх 71,8 % складалі сяляне), з іх 80 былі спажывецкімі, 167 – крэдытнымі (у тым ліку 95 з іх выдавалі крэдытавалі непасрэдна сельская гаспадарка), 66 – сельскагаспадарчымі (у тым ліку 43 з іх – малочныя), 3 – рамеснымі. У Навагрудскім ваяводстве налічвалася 279 кааператываў (аб’ядноўвалі 68 350 чалавекі, з якіх 75,2 % складалі сяляне), з іх да крэдытных належалі 160 (у тым ліку 113 сельскагаспадарчых), 81 – да спажывецкіх, 34 – да сельскагаспадарчых (у тым ліку 27 з іх – малочныя). У Палескім ваяводстве налічвалася 243 кааператываў (аб’ядноўвалі 48 485 чалавек, з якіх 75 % складалі сяляне), з іх да крэдытных належалі 137 (у тым ліку 93 сельскагаспадарчых), 61 – да спажывецкіх, 42 – да сельскагаспадарчых (у тым ліку 23 з іх – малочныя). Да 1937 г. у Віленскім ваяводстве было зарэгістравана 355 кааператываў, у Навагрудскім – 320, у Палескім – 303 [5, с. 129–131; 16, с. 71].

Асаблівай рысай эканамічнага жыцця Заходняй Беларусі было таксама слабое развіццё самой банкаўскай сеткі. Так, па стане на 31.12.1927 на тэрыторыі трох заходнебеларускіх ваяводстваў налічвалася 6 дзяржаўных і 7 прыватных акцыянерных банкаўскіх устаноў, 3 банкірскіх дамы, 7 валютна-абменных пунктаў [17, с. 271–272]. Больш за тое, нават па дадзеных на 1937 г. у заходнебеларускіх ваяводствах з найбуйнейшых агульнапольскіх банкаў дзейнічалі толькі аддзелы Банка польскага (у Баранавічах, Брэсце, Вільні і Пінску), Банка

нацыянальнай гаспадаркі (у Вільні і Пінску) і Дзяржаўнага зямельнага банка (у Вільні і Пінску), а таксама адзінае аддзяленне (у Вільні) Паштовага ашчаднага банка [6, с. 256–257].

Адным з найбольш праблемных бакоў эканамічнага развіцця Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд з'яўлялася транспартнае палучэнне. Па дадзеных на 01.04.1924 працягласць шашэйных дарог складала 883 км у Віленскім ваяводстве, 902 км – у Навагрудскім, 883 км – у Палескім. Сітуацыя не атрымала істотных зменаў нават у перадваенныя гады: усяго за перыяд з 1924 па 1938 гг. у названых ваяводствах было пабудавана 3 394 км шашэйных дарог (1 632 км у Віленскім ваяводстве, 1 531 – у Навагрудскім і толькі 231 км – у Палескім) [5, с. 11; 14, с. 483]. Аналагічная сітуацыя назіралася і ў сферы чыгуначнага транспарту. У прыватнасці, па дадзеных на 01.04.1935 працягласць чыгуначнага палатна ў трох асноўных ваяводствах Заходняй Беларусі складала 2 732 км (1 064 км – у Віленскім, 1 009 км – у Палескім і ўсяго 659 км у Навагрудскім), з якіх толькі 2 202 км былі шырокакалейнымі (902 км, 759 км і 541 км адпаведна). Наступнае транспартнае будаўніцтва не ўнесла істотных зменаў: па дадзеных на 31 снежня 1937 г. працягласць чыгуначнага палатна ў трох заходнебеларускіх ваяводствах дасягнула 2 873 км, (3,27 км на 100 км²) [5, с. 13; 14, с. 480; 18; 19, с. 361]. У гэтай сувязі істотнае значэнне ў эканамічным развіцці рэгіёну адыгрываў водны транспарт, аснову якога складала натуральная водная сетка Палескага ваяводства: фрагмент агульнапольскай воднай магістралі Заход – Усход, які злучаў Брэст з Пінскам і Модліным з дапамогай адпаведных гідразбудаванняў і натуральных шляхам па р. Буг, р. Мухавец, праз Каралеўскі канал далей па р. Піне і р. Прыпяць ад в. Любязь. З поўначы да яе падступала яшчэ адно адгалінаванне, якое злучала Пінск з Гродна (праходзіла праз р. Нёман, р. Шчару і далей па каналу Агінскага да р. Ясельды) [6, с. 93; 18].

Заходняя Беларусь займала апошнія месца ў Польшчы па колькасці электрастанцый. Так, у 1929 г. іх налічвалася 38 (12 у Віленскім ваяводстве, 16 – у Палескім, 10 – у Навагрудскім), з якіх толькі 15 служылі для патрэб насельніцтва, астатнія выкарыстоўваліся для забеспячэння работы чыгуначнага транспарту. Агульная колькасць вырабленай імі энергіі складала толькі 0,48 % ад агульнапольскага [4, с. 46–47].

Па дадзеных на 1926 г. (эканамічна спрыяльны перыяд) агульная колькасць прамысловых прадпрыемстваў у Заходняй Беларусі складала 6,8 % ад агульнапольскай колькасці (538 – у Віленскім ваяводстве, 511 – у Навагрудскім, 354 – у Палескім). Пры гэтым асноўную масу з іх складалі дробныя прадпрыемствы: у Віленскім ваяводстве налічвалася ўсяго 59 прадпрыемстваў з лікам працоўных вышэй 20, у Навагрудскім і Палескім – па 34; не было ні воднага прадпрыемства колькасцю рабочых звыш 500 чалавек і толькі 7 (1 – у Віленскім ваяводстве, па 3 – у Навагрудскім і Палескім ваяводствах) з колькасцю працоўных ад 200 да 500 чалавек (для параўнання толькі ў Беластоцкім ваяводстве падобных прадпрыемстваў было 11, у Польшчы ў цэлым – 311) [4, с. 44–45, 48, 52].

Эканамічны крызіс і меры па выхадзе з яго практычна не паўплывалі на аблічча рэгіёну, які нават у сярэдзіне – другой палове 1930-х гг. працягваў заставацца пераважна аграрным. За перыяд з 1927 г. па 1930 г. у адных толькі Віленскім і Навагрудскім ваяводствах колькасць прамысловых прадпрыемстваў розных памераў скарацілася на 27 % (4 900 у абсалютным вылічэнні) [8, с. 10–11]. Па дадзеных на 1934 г. у прамысловай вытворчасці ў трох беларускіх ваяводствах было задзейнічана 13 087 працоўных (5248 чалавек у Віленскім ваяводстве, 3 835 – у Навагрудскім, 4 004 – у Палескім). Пры гэтым выразна прасочваецца спецыялізацыя па ваяводствах: у Віленскім ваяводстве найбольшая колькасць работнікаў была задзейнічана ў харчовай (23%), дрэваапрацоўчай (15,3 %) прамысловасці і вытворчасці папяровай прадукцыі (12,7 %), у Навагрудскім – у дрэваапрацоўчай (35,6 %), харчовай прамысловасці (22,9 %) і здабычы карысных выкапняў (20,9 %), у Палескім – у дрэваапрацоўчай (66,1 %) і харчовай прамысловасці (17,6 %) [5, с. 19, 34].

У сувязі з пазначаным нізкім узроўнем развіцця прамысловай вытворчасці, істотную ролю ў эканамічным абліччы краю працягвалі выконваць народныя промыслы і прадукцыя самаробнай вытворчасці сельскім насельніцтвам. Для ўпарадкавання закупаў у

1925–1928 гг. у заходнебеларускіх ваяводствах былі створаны Таварыства па развіцці народных промыслаў, продаж прадукцыі ажыццяўляўся пераважна на т.зв. Кірмашах народных промыслаў. Асаблівая ўвага надавалася вырашчванню льну і вытворчасці ільняной прадукцыі (па дадзеных на 1933 г. польская армія штогод затрачвала да 10 млн. злотых на яе набыццё). Пытанні арганізацыі і рэгулявання закупак ільняной прадукцыі ў насельніцтва займалася Віленскае таварыства льну [7, с. 16].

Ваенныя разбурэнні, а таксама пераарыентацыя з традыцыйнага расійскага на заходнееўрапейскі рынак, на якім тавары мясцовай вытворчасці не вытрымлівалі канкурэнцыі, прывялі да заняпаду буйнога гандлю. Толькі ў Вільні замест 80 гандлёвых арганізацый 1 катэгорыі, якія існавалі па стане на 1913 г., у 1929 г. налічвалася толькі 30, а ў 1930 г. – ужо 26 [8, с. 10]. Па стане на 1938 г. пасведчанні на вядзенне гандлю мелі 15 596 арганізацый і фізічных асоб Віленскага ваяводства, 11 297 арганізацый і фізічных асоб Навагрудскага ваяводства, 11 839 арганізацый і фізічных асоб Палескага ваяводства. Згодна з тэрытарыяльным размяшчэннем гандлёвых арганізацый рознай формы ўласнасці размяшчаліся ў адносна роўнай ступені ў гарадской і сельскай мясцовасці [14, с. 524–525].

Падзенне прамысловай вытворчасці правакавалі рост беспрацоўя, якое ў адносных паказчыках істотна перавышала агульнапольскае. Так, калі ў Польшчы для прадпрыемстваў з колькасцю рабочых больш за 20 чалавек па дадзеных на студзень 1931 г. суадносіны колькасці беспрацоўных да тых, якія маюць працу, складала 54 %, то для Заходняй Беларусі такая лічба павялічвалася да 100% (значыць, на кожнага задзейнічанага прамысловага працоўнага даводзілася па адным беспрацоўнаму) [8, с. 12].

Складаная эканамічная сітуацыя правакавала адток з Заходняй Беларусі працаздольнага насельніцтва. Нават у эканамічна спрыяльны 1927 г. межы польскай дзяржавы пакінулі 7 622 жыхароў запанобелорусскіх ваяводстваў (5,2 % ад агульнай колькасці тых, хто выехаў за межы польскай дзяржавы), з якіх толькі 466 накіраваліся ў краіны Еўропы. Асноўную масу тых, хто выехаў у краіны Еўропы складалі сяляне, пры гэтым жанчыны нязначна пераважалі па колькасці. Разам з тым, асноўную масу эмігрантаў у нееўрапейскія краіны (пераважна ЗША, Канада, Аргенціна, а таксама яшчэ і Бразілія для выхадцаў з Палескага ваяводства) склалі мужчыны (70 %). Па прафесійнай прыналежнасці асноўная маса тых, хто выехаў былі сялянамі (57 %), часткова – працоўнымі (11 %) [20, с. 267–271]. Паводле афіцыйных дадзеных, 1925 па 1938 гг. з заходнебеларускіх ваяводстваў на пастаяннае месца жыхарства выехала 78,1 тыс. чалавек. Па розных падліках, за 1921–1938 гг. Заходнюю Беларусь у цэлым пакінулі ад 120 да 150 тыс. чалавек [21, с. 258; 22, с. 408].

Такім чынам, неабходна канстатаваць, што нягледзячы на шэраг істотных мерапрыемстваў, якія прымаліся польскімі ўладамі для аднаўлення разбуранай ў перыяд ваенных дзеянняў другой паловы 1910-х – пачатку 1920-х гг. гаспадаркі краю, істотных станоўчых зрухаў у сацыяльна-эканамічным жыцці Заходняй Беларусі так і не адбылося. Дадзены факт быў шмат у чым абумоўлены неспрыяльнымі наступствамі сусветнага эканамічнага крызісу, выхад з якога для польскай эканомікі зацягнуўся ажно да 1935 г., калі па большасці вытворчых паказчыкаў быў дасягнуты ўзровень дакрызіснага 1928 г.

Крыніцы і літаратура

1. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej = Annuaire statistique de la République Polonaise. – Warszawa. – 1921. – R. 1. – Cz. 1. – 320 s.
2. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej = Annuaire statistique de la République Polonaise. – Warszawa. – 1927. – R. 4. – 552 s.
3. Historia Polski w liczbach: w 2 tt. / Pod. red. A. Jesierskiego, A. Wyczańskiego. – Warszawa, 2003 – 2006. – T. 1. Państwo. Społeczeństwo / Pod. red. A. Jesierskiego, A. Wyczańskiego. – Warszawa, 2003. – 576 s.

4. Studnicki, W. Ziemie wschodnie. Stan gospodarczy i widoki rozwoju / W. Studnicki. – Warszawa, 1929. – 79 s.
5. Rocznik ziem wschodnich i kalendarz na rok 1937. – Rok 3. – Warszawa, 1936. – 332 s.
6. Rocznik ziem wschodnich. – Rok 4. – Warszawa, 1938. – 266 s.
7. Barański, W. Akcja gospodarcza na ziemiach północno-wschodnich / W. Barański. – 2-e wyd. – Wilno, 1934. – 30 s.
8. Memorjał w sprawie stanu gospodarczego i najważniejszych potrzeb ziem północno-wschodnich / Izba Przemysłowo-Hadłowa w Wilnie. – Wilno, 1931. – 145 s.
9. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej = Annuaire statistique de la République Polonaise / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – Rok 5. – 620 s.
10. Зялінскі, П. Аграрная рэформа ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / П. Зялінскі // XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў: матэрыялы беларуска-польскай навуковай канферэнцыі, 20–21 лістапада 2000 г., г. Мінск / БДУ; адк. рэд. У. Міхнюк, П. Ганцарэч. – Мінск, 2001. – С. 170–176.
11. Сорокин, А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.) / А.А. Сорокин. – Минск, 1968. – 204 с.
12. Нечухрын, А.М., Васюк, Г.У., Ганчароў, М.М., Караў, Д.У., Коўкель, І.І., Кручкоўскі, Т.Г., Фёдараў, І.А. Этнасацыяльныя і палітычныя працэсы ў Заходнім рэгіёне Беларусі ў 1921–1939 гг. / А.М. Нечухрын, Г.У. Васюк, М.М. Ганчароў, Д.У. Караў, І.І. Коўкель, Т.Г. Кручкоўскі, І.А. Фёдараў // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў Заходнім рэгіёне Беларусі: Матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, 5–6 снежня 1997 г., Гродна / ГрДУ; пад рэд. І.П. Крэня. – Гродна, 1998. – С. 74–88.
13. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej = Annuaire statistique de la République Polonaise / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1930. – Rok 8. – 638 s.
14. Historia Polski w liczbach: w 2 tt. / Pod. red. A. Jesierskiego, A. Wyczańskiego. – Warszawa, 2003 – 2006. – Т. 2. Gospodarka / Pod. red. A. Jesierskiego, A. Wyczańskiego. – Warszawa, 2006. – 696 s.
15. Studnicki, W. W sprawie osadnictwa żołnierskiego na ziemiach wschodnich / W. Studnicki. – Warszawa, 1921. – 12 s.
16. Statystyka Spółdzielni w Polsce. 1937–1938. – Warszawa: Ministerstwo skarbu – Rada spółdzielcza, 1939. – 71 s.
17. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej = Annuaire statistique de la République Polonaise / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1928. – Rok 6. – 610 s.
18. Mapa administracyjno-komunikacyjna Ziem Wschodnich // Rocznik ziem wschodnich. – Rok 4. – Warszawa, 1938. – 226 s.
19. Ilustrowany atlas historii Polski: w 6 tt. / Pod red W. Sienkiewicza, E. Olczak. – Warszawa, 2006 – 2007. – Т.4. II Rzeczpospolita / Pod red W. Sienkiewicza, E. Olczak. – Warszawa, 2007. – 104 s.
20. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny / Red. G. Załęcki. – Warszawa, 1928. – Rok 3. – 276 s.
21. Экономическая история Беларуси: учеб. пособие. 3-е изд. доп. / под ред. В.И. Голубовича. – Минск, 2004. – 400 с.
22. Беларусь: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А.А. Коваленя [и др.]. – Минск, 2009. – 879 с.

Features of socio-economic development of westernbelorussian lands being the part of Poland in 1921–1939. The article describes the features of the socio-economic situation of the Belarusian lands included in the Polish state on the basis of the decisions of the Riga Peace in 1921. It considers the age and sex, national and professional composition of the population of the region, the density of settlement of westernbelorussian provinces. The article also characterizes the economy edges, the most significant economic reforms and their results, as well as basic indicators of economic development of Western Belarus during its entry into Poland.

**РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ КАТОЛИКОВ ГОМЕЛЬЩИНЫ 1920–1930-х гг.
(ПО ВОСПОМИНАНИЯМ СОВРЕМЕННИКОВ)**

В статье вводятся в научный оборот материалы воспоминаний и устных опросов верующих католического вероисповедания, что позволяет расширить представление о повседневной жизни прихожан Римско-католической церкви на Гомельщине в 1920–1930-х гг.

Религиозная жизнь католиков Гомельщины советского периода в последнее время активно освещается в научных статьях, монографиях, подборках документов и др. [1]. Однако источниковой базой для написания этих работ в большинстве случаев послужили материалы делопроизводства партийно-советских органов и периодической печати того времени. Многие материалы носят на себе отпечаток коммунистической идеологии и советской атеистической пропаганды. В связи с этим введение в научный оборот воспоминаний самих верующих Римско-католической церкви (РКЦ), позволяет взглянуть на исследуемую проблему не глазами работников Польского Бюро ЦК КП(б)Б, ГПУ-НКВД, а глазами простого прихожанина костела.

Эти воспоминания включают в себя материалы устного анкетирования, зафиксированного с сохранением аутентичной речи и особенностей местных диалектов, материалы устных опросов, зафиксированных без сохранения аутентичной речи и адаптированные к нормам современного белорусского либо русского языков, а так же воспоминания, записанные собственноручно, непосредственно свидетелями и участниками событий.

Как правило, респонденты – это жители Гомельской области, родившиеся в 1920–1930-х гг. в населенных пунктах: Гомель, Дуброва, Замен-Рыня (Жлобинский р-н), Грушевка (Наровлянский р-н), Подосовье, Дудичи, Рудня Нисимковичская (Чечерский р-н), Ходосовичи, Сеножатки (Рогачевский р-н), Забродье (Лельчицкий р-н), Любавин, Буда-Люшево (Буда-Кошелевский р-н), Маритон (Брагинский р-н), Рудня-Столбунская (Ветковский р-н), Беседы (Петриковский р-н) и др.

В своих воспоминаниях респонденты излагают информацию о событиях, свидетелями которых они были лично, а так же передают данные услышанные у родственников и соседей. Так же необходимо учитывать и, то обстоятельство, что в большинстве случаев описанные события являются детскими воспоминаниями респондентов.

По вероисповеданию абсолютное большинство опрошенных – это католики, и лишь несколько человек являются православными и атеистами.

Национальный состав опрошенных выглядит следующим образом. Часть респондентов отнесли себя к полякам, часть к белорусам-католикам. Единично представлены представители литовского этноса. В случае с поляками устойчиво прослеживается линия прекращения использования польского языка в повседневной жизни: «Первые поляки – переселенцы, знали польский язык. Последующие уже не знали» [2]. В результате процесса ассимиляции польское население постепенно перенимало белорусский язык, а польский сохранялся благодаря религиозной жизни. В д. Дудичи Чечерского р-на «на польском языке мало кто разговаривал (в основном только молились на польском)» [3]. Аналогичная картина наблюдалась и в д. Забродье Лельчицкого района, здесь население разговаривало «Па-простаму. Маліліся толькі па-польску» [4].

Не смотря на ассимиляционные процессы в этнокультурной сфере, между католиками и православными сохранялись отличия в соблюдении некоторых ритуалов и обрядов. Например, в д. Буда-Люшево «на иконы набожники (рушники) не вешали – считалось, что так Богу закрывают глаза. Саму икону никогда не вешали в угол, это точно» [5].

Ключевую роль в религиозной жизни католиков играли посещение костелов и каплиц. Как вспоминает Ковалькова Анастасия Францевна из д. Рудня Нисимковичская «Родители мои были верующими и не пропускали ни одного свята, чтобы не пойти в каплицу. В двадцати километрах от нашей деревни в районном центре Чечерске был костел «Святого Антония» и ксендз по святам приезжал к нам в каплицу. Как мы ждали свята, чтобы к нам приехал ксендз, услышать науку, что говорил нам ксендз» [6].

В некоторых состоятельных семьях для поездок в костел имелся и отдельный транспорт: «По праздникам выезжали в костел, в Антуши, километров 10–12 от Чертежа. Повозка для поездки в костел было нерабочая, выездная. Конь, на котором выезжали в костел, на работах не работал, кормили его отборным овсом. В костел ездили всей семьей, вместе с детьми. Устраивали гоны – кто первое доедет до костела, это считалось в почете» [7].

При посещении костела соблюдался и своего рода «дресс-код». Как вспоминает Завадская Мария Ивановна в д. Дуброва Жлобинского района для повседневной работы была «простая одежда», «а уже как идти в костел, то – «под шляпу», хорошо одевались и шли. До костела могли идти босыми, в костел шли в туфельках. Закрывали лица, так были загоревшими» [8]. Некоторые респонденты в деталях описывают красочные богослужения: «Был праздник летом, обходжение. Идет процессия, маленькие дети перевязаны ленточками, на боку кошик, в нем лежат лепестки цветов. Дети шли и бросали лепестки цветов под ноги, по сторонам. Ксендзы несли процессии с черными лентами. Все кругом разукрашено лентами, цветами» [7].

Особое внимание католики уделяли религиозным праздникам. К ним тщательно готовились: «Должен был убран весь дом, делались все украшения к иконам, любая иконка, любое распятие, даже изображения из журналов ценились и сразу же воздвигались на маленький престол возле икон» [9]. Естественно, что в эти дни было категорически запрещено работать [10].

В Антушах по воспоминаниям Романенко Франтишки Францевны «15 августа <...> был престольный праздник «Фэст»; приезжали отовсюду родственники, всех угощали, играл духовой оркестр, приезжала «лавка», где продавали разные сладости. В костеле было обходзэнне» [11].

Если посещение костелов и религиозные праздники это были не рядовые события, то в повседневной жизни большую роль играли молитвы. Молились «дома каждый день на коленях на ночь и утром, до еды и после еды молились обязательно всей семьей и на польской мове. Мать старалась прививать эту веру всем: в семье, в деревне и среди родственников, настолько была верующая сама, что не могла спокойно относиться к остальным. В доме было очень много икон, молитвенников на польской мове. Потом, при раскулачивании, все иконы и молитвенники были изъяты» [9]. Среди конкретных молитв респондент из Дудич вспоминает: «Ойче наш», «Вітай Марыя», «Веру у адзінага Бога» [3].

Так же в повседневной жизни уделялось внимание религиозному воспитанию детей: «С дзетства нас учылі уважаць Езуса, старших, слухацца, што людзі добрыя кажуць, любіць хлеб і ўсё тое, што дае нам зямля. Так і раслі» [12].

Естественно, что советская власть, которая пропагандировала атеистическое мировоззрение, не могла примириться с таким ревностным культивированием религиозных обрядов среди польского населения. В рамках советизации поляков развернулась широкая антирелигиозная кампания.

В первую очередь дни религиозных праздников были превращены в рабочие: «к религии и к тем, кто верил, власти относились с усердной жестокостью, старались, чтобы верующие работали в праздничные дни и в воскресенье. Верующие старались уйти из дома и

спрятаться где-нибудь, чтобы не идти на работу». Кроме того во время поста власти устраивали «развлекательные мероприятия: танцы, кино и т.д., включали на всю громкость репродукторы (громкоговорители), из которых звучала музыка с песнями» [13].

Особое внимание уделялось атеистическому воспитанию детей и молодежи, как результат «в школе, когда узнавали, кто «хрестил» пасху или красил яйца, то вызывали к директору. Поэтому яйца крашеные ели тайком в школьном туалете» [9]. По воспоминаниям Жуковской Юзефы Антоновны «учителя учили усякаму, говорили нам подходить пад икону и говорят: «Сорвем мы черту роги, а Богу бараду» [14].

Колоритный случай вспоминает Гулевич Анелия Ивановна: «Был урок пения. Я хорошо пела и всегда запевала. Когда начинался пост, я боялась греха и не пела. Говорила – пост, нельзя! Учительница ставила мне единицу за пение. Так было всегда. Когда заканчивался пост, я по-прежнему пела и мне ставили оценки «5» [15].

Не ограничиваясь атеистическим воспитанием в школе и воздействием репродукторов на взрослое население власти начали вмешиваться в личную жизнь верующих, проводили обыски и конфискации: «приходили в дом и если находили иконы или религиозную литературу, то все это забирали и сжигали» [16]. Аналогичная ситуация была и в Петриковском р-не: «Хадзілі, іконы палілі, кнігі забіралі. У нас дома была адна кніжачка, але нават я не знала, дзе яна ляжыць, каб не прагаварыцца случайна <...> А ўласць не глядзела ні на голад, ні на холад. Усё шнырыла, каб ніхто не збіраўся, каб не маліліся. Часта прыходзілі ў дом і шукалі іконы. Ужо ўсё павыносілі, а ўсё роўна шукалі» [12].

Следующее важное направление борьбы с религией – это закрытия культовых сооружений РКЦ. Так, в Рудне-Нисимковичской «разрушали каплицу по решению сельсовета. Говорили, что это темнота, одурманивание народа, что советская власть несет свет людям, освобождает от пут религии. Каплицу переделали под аптеку (отвезли бревна в Нисимковичи). Из часовни в деревне сделали магазинчик, в 70-х пустили на растопку нового магазина <...> Была фисгармонь («орган»), тоже выбросили в канаву. Колокол тоже пропал» [17].

Ценные сведения дают респонденты о сносе костела в Гомеле. Дело в том, что до настоящего момента исследователями так не выявлены архивные материалы, позволяющие предметно говорить об обстоятельствах ликвидации Гомельского костела. Николаенко Ревека Ханоновна, 1925 г.р. вспоминает, что «После 36-го – 38-го года его уже не было. Его еще до войны снесли. На его месте потом была площадка, пустырь, вроде бы цирк приезжал» [18]. По данным Маевской Антонины Павловны костел был взорван еще до войны, при чем «взрыв был настолько сильным, что в доме тряслись стены и казалось, что крыша вот-вот рухнет» [19].

Репрессии в отношении верующих-католиков носили преимущественно национальную окраску. Достаточно упомянуть т. н. дело «ПОВ» (Польская организация войсковая) 1933 г., а также польскую операцию НКВД 1938 г., когда по обвинению в шпионаже в пользу Польши были арестованы тысячи поляков в БССР [20, с. 302, 303, 336]. Вместе с тем, мотивы для лишения свободы носили нередко и религиозную подоплеку. Поводом для ареста могли быть самые разные обстоятельства: контакты с ксендзом, наличие в доме религиозной литературы и т. д. Например в д. Грушевка «у 1938 годзе забралі па лініі НКВД Віткоўскага Івана Адамавіча за тое, што вазіў ксяндза ў Хабное. На трэці дзень яго расстралялі ў Мазыры» [21]. В д. Рудня Нисимковичская по воспоминаниям Ковальковой Анастасии Францевны «когда забрали отца, то так обыскивали, все швыряли, каждую тряпку трусили. Нашли молитвенник на польском языке и это для них было достаточно, чтобы судить» [6].

В результате такой политики деятельность официальных структур РКЦ была прекращена и религиозная жизнь ушла в подполье. Привычными стали меры конспирации. Как вспоминает Марковский Николай Карлович в д. Дубницкое Лельчицкого р-на «Люди тайно собирались на молитвы по пятницам, по праздникам на дому небольшими группами, в

основном на хуторах, потому что их выслеживали комсомольцы. Библию, молитвенники, иконы и другую литературу прятали в тайных местах» [22].

Лишившись молитвенных сооружений, духовенства и, невзирая на атмосферу тотального преследования, верующие католики по-прежнему упорно придерживались своих традиций и продолжали тайно совершать самые необходимые обряды. Чаще всего это крещение и отпевание. Житель д. Антуши Мицкевич Мария Ивановна вспоминает: «Калі ксяндза ня было, я малілася, па ксённях, у мяне ксённяжкі ёсць. Прыгласалі ў хату, я прыходзіла і начавала там, і малілася ўсё врэмя. Абразік у рукі пакойнаму даю. Калі чалавек маліўся з ружанцам, ружанец на руку закручваю» [23]. По данным Жолтак Владимира Марьяновича в д. Чертеж наблюдалась похожая картина: «Все обряды в деревне проводили бабки: и лечили, и роды принимали, и крестили, и отпевали <...> Моя теща Сабина сама крестила всех моих детей и внуков - это называлось «крещение на воде» [24]. При этом следует отметить, что ни об одном факте венчания без ксэндза респонденты не упоминают.

Оказавшись в крайне неблагоприятных условиях для существования, представители разных конфессий нередко шли на сотрудничество ради общего блага: «Молились каждый вечер и каждое воскресенье, все вместе – и православные, и католики. Детей крестили в церквях, так как костелов уже не было» [25; 26]. Аналогичные случаи зафиксированы в материалах делопроизводства партийно-советских органов и по другим регионам БССР в 1930-х гг. [20, с. 303].

Особенно точно воспоминания передают эмоциональную составляющую жизни тех лет. Они позволяют почувствовать атмосферу сталинской эпохи, понять в каком состоянии находились люди. В первую очередь нельзя не обратить внимание на атмосферу страха и недоверия: «Каждый молился у себя дома, как знал и как умел, никто свою веру не афишировал и особо не делился со всеми» [27].

Очень колоритный сюжет на эту тему вспоминает уроженец д. Сеножатки Граховский Михаил Адамович: «Былі кнігі, я помню на чардаку, калі мае цёткі вучыліся, там столькі кніг было. Была Біблія і Евангелія, тоўстыя такія, кажацца, яны былі па-руску. У 1937 годзе, калі бралі мужыкоў, выяўлялі прэдацельства, врагоў народа, то бацька пабаяўся, што калі іх найдучь, то пасадзяць, сняў усе кнігі і спаліў» [28].

Таким образом, использование воспоминаний верующих позволяет дополнить картину антирелигиозной советской политики, которая сформировалась благодаря введению в научный оборот материалов делопроизводства партийно-советских органов.

Источники и литература

1. Васькоў, Ул. Каталіцтва ва ўсходняй Гомельшчыне / Ул. Васькоў // ARCHE «Пачатак». – 2007. – № 12. – С. 127–147; Васькоў, У.І. Каталікі на абшарах Панізюя і Севершчыны : Гісторыя Гомельскага дэканата / У. Васькоў ; навук. рэд.: А.В. Белы, В.С. Пазьнякоў. – Мінск : Про Хрысто, 2011. – 360 с.; Лебедев, А.Д., Пичуков В.П., Лясковски С. кс. Костел и власть на Гомельщине (20–30-е годы XX в.) – Варшава ; Люблин ; Гомель : IPN-IESW, 2009. – 470 с.; Сідоранка, В.М. Вобраз касцёла на старонках газеты “ORKA” ў 1920-я гг. // Актуальныя праблемы крыніцазнаўства айчынай гісторыі: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю віцебскага гарадскога права і 100-годдзю выдання першай кнігі зборніка “Полоцко-Витебская старина”, Віцебск, 6–7 кастрычніка 2011 г./Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: А.М. Дулаў (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2011. – с.169–172; Конфессии на Гомельщине (20–30-е годы XX в.) : документы и материалы / сост. М.А. Алейникова, З.А. Александрович, А.Д. Лебедев, В.П. Пичуков [и др.] ; под ред. В.П. Пичукова – Минск : НАРБ, 2013. – 388 с.
2. Ясинский Антон Францевич, 1939 г.р., д. Любавин.
3. Сердюкова Янина Иосифовна, 1926 г., г.р., д. Дудичи (Чечерский р-н). Опрос 2009 г.

4. Ренчинская Анастасия Александровна, 1921 г.р., д. Забродье Лельчицкого района. Опросила А.Хомутовская. 2012 г.
5. Козловская Нина Кирилловна, 1930 г.р., д. Б-Люшево. Опросила Е.Трубчик. 2003 г.
6. Ковалькова Анастасия Францевна, 1923 г.р. Рудня Нисимковичская.
7. Жолтак Александра Иосифовна, 15.09. 1926 г. д. Чертеж. Опросил Жолтк С.Н. 2010 г.
8. Завадская Мария Ивановна, 1933 г.р., д. Дуброва Жлобинского района. Опросили И.Чекан, 2007 г., В.Сеноженская, 2012 г.
9. Гулевич Анна Ивановна, д. Рудня-Столбунская, 1924 г.р. Опрос 2009 г.
10. Малиновская Анна Яновна. 1937 г.р., д. Грушевка Наровлянского района. 2009 г.
11. Романенко Франтишка Францевна (Залеская), 1915 г. р., д. Антуши Жлобинского района. Опрос 2009 г.
12. Русовіч Юзэфа Францаўна. 1924 г.р. д. Лучицы Петрыковского района. Опросила А.Беляева, 2012 г.
13. Гулевич Александр Адамович, 1939 г.р., п. Гацкое Нисимковичского сельского совета.
14. Жуковская Юзефа Антоновна, 1923 г.р. Гомельская область р-н Копаткевичи Лучицкий сельский совет, д. Беседы. Опросила Масло Е., 2011 г.
15. Гулевич Анелия Ивановна, 1933 г.р., д. Рудня Нисимковичская Чечерского р-на.
16. Сапранкова Ирина Викентьевна, 20 сентября 1950 г.р., д. Антуши. Опросила Ю. Жолтак, 2012 г.
17. Гулевич Кузьма Николаевич, 1928 г.р. Рудня Нисимковичская.
18. Николаенко Ревека Ханоновна, 1925 г.р., г. Гомель. Опросил С. Веремеев. 2010 г.
19. Маевская Антонина Павловна, 1931 г.р., белоруска, православная. г. Гомель.
20. Протько, Т.С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.) / Т.С. Протько. – Минск : Тесей, 2002. – 688 с.
21. Лісоўскі Леанід Іванавіч. д. Грушевка, Наровлянского р-на. 2009 г.
22. Марковский Николай Карлович, д. Дубницкое Лельчицкого р-на. 2010 г.
23. Мицкевич Мария Ивановна, 1924 г.р., Антуши. 2009 г.
24. Жолтак Владимир Марьянович, 1930 г. д. Чертеж. 2012 г.
25. Горская Альбина Антоновна, 1932 г.р., д. Подосовье Чечерского р-на.
26. Хамутовская Анастасия Ильинична, 1927 г.р., д. Забродье Лельчицкого р-на. Опросила М.Шур, 2012 г.
27. Пархомович Людмила Николаевна, 1950 г.р., д. Чертеж. Опросила Ю.Жолтак, 2012 г.
28. Граховский Михаил Адамович (Адолюфович), 1928 г.р. д. Сеножатки Рогачевского района. Опросил И.Чекан. 2007 г.

Religious life of Roman Catholics in the Gomel region between 1920–1930 (witnessed by contemporaries). The registered facts of reminiscences and questionnaires received from the local Catholics are introduced into a scientific terminology for the first time. It gives the possibility to widen the knowledge of routine life led by people belonging to Roman Catholic parishes of Gomel Region within the period between 1920–1930.

С.А. Сильванович
Гродненский государственный
медицинский университет

ЕВРЕИ В АНТИСОВЕТСКОМ ДВИЖЕНИИ В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941 гг.)

В работе рассматривается проблема отношения евреев к советской власти в Западной Беларуси в сентябре 1939 г. – июне 1941 г., анализируются причины и формы еврейского антисоветского движения, факты сотрудничества между еврейскими и польскими подпольными организациями.

Проблема отношения евреев к советской власти на территориях, вошедших в состав СССР в 1939 г., является достаточно изученной и обладает обширной историографией. Правда, единства среди историков по поводу характера этих отношений нет: часть учёных полагает, что еврейское население где-то менее, где-то более демонстративно выражало радость по поводу прихода Красной Армии и активно поддерживало советскую власть, другая часть настаивает на том, что это не более чем стереотипы. Основными аргументами сторонников второй точки зрения является то, что приветствовала советскую власть в основном еврейская молодёжь левых взглядов, а поскольку антисоветски настроенная часть еврейского общества в это время предпочитала свои убеждения скрывать, то у наблюдателя складывалось впечатление о всеобщем благосклонном отношении евреев к новым порядкам. С такого рода аргументацией нельзя не согласиться, хотя при этом необходимо сделать несколько существенных оговорок. Во-первых, сами понятия «приветствовать» и «поддерживать» имеют разные оттенки. Можно выбежать посмотреть на движущиеся войска из любопытства, принять этот факт как неизбежность, отнестись к нему скорее положительно, чем негативно, а можно построить триумфальную арку, бурно выражать свою радость и удовлетворение, подносить хлеб и соль, создавать вооружённые группы для оказания помощи Красной Армии, участвовать в создании структур новой власти. Кажется, что последние формы были в большей степени характерны для местностей, ранее охваченных деятельностью КПЗБ, и для еврейской молодёжи левых взглядов. Во-вторых, следует определиться, насколько левые взгляды были распространены в еврейской среде и только ли они определяли отношение евреев к советской власти. То есть необходимо ответить на вопрос, существовала ли почва для благосклонного отношения основной массы евреев к советской власти. В-третьих, следует принять во внимание, что еврейское население в Западной Беларуси в 1939–1941 гг. помимо деления на социальные слои и политические группировки, принадлежность к которым зачастую определяло отношение к новой власти, было разделено ещё на две категории – коренных жителей и беженцев из центральных регионов Польши, условия жизни которых оказывали влияние на их просоветские или антисоветские настроения. В-четвёртых, следует признать, что антисоветские настроения в еврейской среде имели меньшее распространение в начальный период советского правления в Западной Беларуси, и начали нарастать по мере знакомства с советскими реалиями. Исходя из вышесказанного, автор данной статьи полагает, что отношение большинства еврейского населения к советской власти было благосклонным, а наиболее демонстративно свою поддержку выражали сторонники коммунистических взглядов. В качестве подтверждения можно привести свидетельства представителей разных национальных групп, составляющих общество Западной Беларуси того времени. «Еврейская часть населения Пинска активно участвовала в формировании местных советских органов и милиции. Когда начались

массовые аресты и депортации, сначала польского населения, а потом и белорусского, они, как представители советской власти и милиции, должны были в этом участвовать...», — пишет в своих воспоминаниях белорус Иван Данилов [1, с.158–159]. Летом 1941 г. в докладе польскому правительству в эмиграции Ян Карский отмечал: «В конечном счёте, евреи в массе своей создали такую ситуацию, что в Польше их рассматривают как помощников большевиков. И поляки — это можно сказать наверняка — только ждут момента, чтобы отплатить евреям» [2, с. 209]. Один из прибывших сюда с востока представителей советской власти для подготовки Народного собрания писал в письме своему другу: «...Разница та, что поляки, выступавшие раньше в качестве угнетателей, чувствуют сейчас себя в известной степени пришибленными, евреи же, воспряв духом и выпрямив грудь, заявляют: «Хватит, кончилась ваша власть» и не прочь сейчас свести счёты с поляками...». [3, л. 257]. Так же характеризовала ситуацию в Гродно двадцатилетняя еврейка 21 октября 1941 г.: «Ненависть стала ещё сильнее, чем была до войны. Но тогда поляки не могли свободно выявлять своей ненависти, они вынашивали её втихую и держали при себе. При этом следует подчеркнуть, что евреи сами были причиной ненависти, потому что со времени прихода российской армии они вели себя по отношению к полякам пренебрежительно и часто их унижали. Евреи приветствовали приход большевиков с большой радостью — теперь они чувствовали себя гордо и уверенно, вели себя так, как будто они были хозяевами положения, а с поляками поступали пренебрежительно, часто демонстрируя им их бессилие» [2, с. 210]. Е. Розенблат в своём исследовании приводит следующие примеры: евреи м. Ружан восприняли день вступления советских войск в местечко как религиозный праздник и приветствовали друг друга словами: „Мазл тов!"; в Бытене всё население местечка вышло встречать русские танки и присутствовало на митинге. Вряд ли эти люди, описывая поведение евреев, имели в виду исключительно коммунистическую молодёжь [4].

Вместе с тем, признавая широкую поддержку советской власти в еврейской среде, нельзя не заметить и того, что значительная часть евреев к советской власти отнеслась настороженно и враждебно. В первую очередь речь идёт о евреях, составлявших элиту общества, принадлежавших к некоммунистическим партиям, сочувствовавших сионистскому движению, религиозных евреях. С установлением советской власти еврейские школы были закрыты, изучение торы и преподавание на иврите запрещалось, изучать идиш разрешалось лишь на протяжении нескольких часов. Сионистские организации были под запретом. Магазины и мастерские национализировались, поэтому товар приходилось укрывать. В результате уравнивания злотаго с рублём довоенный запас товаров был раскуплен солдатами и командирами Красной Армии, прибывающими с востока функционерами различного рода советских учреждений и институтов. Начали ощущаться дефицит товаров и дороговизна. Недовольство в большей степени было характерно для беженцев из центральной Польши, которые рассматривали своё пребывание на территории СССР как временное. Они вовсе не спешили получить советское гражданство, которое не настолько предоставляло права, насколько ограничивало прежние возможности - свободного выезда за границу, свободы слова и совести, имущественных прав, права сохранить привычный образ жизни. Оторванные от привычной среды, лишённые необходимой государственной поддержки, а ещё более разочарованные тем решением проблемы, которое предлагало советское руководство — переселением в восточные регионы Беларуси и вглубь СССР, многие из беженцев стремились вернуться обратно, т. е. на территорию, оккупированную нацистами. Можно себе представить их отношение к советской власти, коль скоро они решились возвращаться туда, где существовала реальная угроза смерти. 29 июня 1940 г. всех, кто был зарегистрирован в немецких комитетах репатриации для возвращения в немецкую зону оккупации, и всех, не пожелавших получить советское гражданство, независимо от профессиональной и сословной принадлежности, отправили в ссылку в Архангельскую, Свердловскую и Кировскую области СССР. По разным данным из западных областей БССР было депортировано от 22 879 чел. до 23 764 чел. После этого на

территории Западной Беларуси продолжало оставаться более 40 тыс. беженцев [5]. Помимо депортаций, представители еврейской элиты подвергались арестам, отправлялись в тюрьмы и лагеря. За 1939 г. в западных областях Беларуси по политическим мотивам было арестовано 5256 поляков, 2422 белоруса, 661 еврей, 254 украинца. За 1940 г. в Западной Беларуси по политическим мотивам было арестовано 13414 поляков, 9482 еврея, 4461 белорус, 575 украинцев, за январь – февраль 1941 г. – 940 поляков, 488 белорусов, 190 евреев и 53 украинца [6, с.88]. Всего же с сентября 1939 г. по февраль 1941 г. было арестовано 10333 еврея. Несмотря на то, что евреи в Западной Беларуси по численности занимали третье место после белорусов и поляков, по количеству арестованных они выходят на второе место после поляков. Объяснить это можно тем, что представители еврейского населения занимали в экономике региона гораздо более высокие позиции, чем белорусы, и тем, что в еврейской политической среде были сильны некоммунистические течения. Трудно определить какое количество евреев подверглось арестам за антисоветскую деятельность, а сколько за довоенный статус и довоенную политическую активность. С большей долей уверенности можно говорить лишь о периоде с сентября 1939 г. по июль 1940 г. На основании информации, содержащейся в «Справке о ликвидированных контрреволюционных организациях на территории западных областей БССР по состоянию на 27.07.1940 г.» получается, что среди 3231 арестованных участников евреев было всего 7 или 8 человек [7, л. 137–152]. Все они принадлежали к польским подпольным организациям. Таким образом может сложиться впечатление, что организованные формы антисоветского движения в этот период среди евреев большого распространения не получили. Вместе с тем данные цифры вызывают некоторые сомнения. Дело в том, что как минимум одна подпольная сионистская организация к этому времени попала в поле зрения НКВД. В декабре 1939 г. в среде еврейских беженцев из Лодзи в Белостоке возникла тайная сионистская организация. В начале 1940 г. представители этой организации вступили в контакт с польским подпольем. Еврейская организация была представлена Гиршем Финкелем, Абрамом Клечевским, Капелей, Михалом Познаньским и Хаммером. Последние два приехали из Львова. Во время встречи, в которой с еврейской стороны принимали участие Хаммер, Финкель и Познаньский, а с польской – Кнаст и какой-то Янек, сионисты взяли на себя обязательство морально поддерживать польское подполье и вести пропольскую и антисоветскую пропаганду среди еврейских беженцев. Основанием для сотрудничества стало утверждение представителей польского подполья о том, что возрожденное польское государство будет демократическим и евреи будут жить в совершенно иных условиях, чем это было в довоенной Польше. В первой половине мая 1940 г. к Финкелю через ячейку ПОВ в Лиде (речь идет о СВБ) прибыл представитель польского подполья из Вильно, чтобы обеспечить возможность встречи членов еврейской организации с кем-нибудь из виленских руководителей. Однако через несколько дней Финкель и Клечевский, а также два сиониста из Столина – Шая Сендаковский и Лейб Стриковский были арестованы. После этого, по всей видимости, контакты между подпольными группами прекратились [8, с. 211–212]. По делу этой организации до мая 1940 г. было арестовано 12 человек, которые в документах НКВД фигурировали как члены «контрреволюционно-повстанческой организации ПОВ» или как члены «контрреволюционной сионистской организации ПОВ». Почему эта организация не попала в «Справку о ликвидированных контрреволюционных организациях на территории западных областей БССР по состоянию на 27.07.1940 г.» сказать сложно.

В Пинске контакты с польским подпольем поддерживала еврейская подпольная организация, именуемая в документах НКВД «Еврейским купеческим клубом». Организация возникла в январе 1940 г. и, согласно этим документам, насчитывала свыше тридцати членов, была филиалом более обширной конспиративной сети, которая стремилась к возрождению польского государства. Во главе организации стоял хирург Абрахам Хэнхов, который до войны был директором пинской клиники. К организации принадлежали Хохим Бронштейн (до войны

владелец ресторана «Швейцария»), Абрахам Хаим Хильсберг (до войны начальник полиции, сотрудник «двойки»), Завель Каган, Лейзер Луцкий (до войны владелец склада древесины в Пинске), Юзеф Пинчук (до войны владелец предприятия по приготовлению фруктовых соков), Шмидт (до войны владелец ресторана «Английский»). По всей видимости организация имела контакты с СВБ в Вильно. По крайней мере высказывания одного из членов этой организации Абрахама Хаима Хильсберга позволяют выдвигать такого рода предположения. Организации занималась, главным образом, антисоветской агитацией и предполагала в момент антисоветского восстания выступить совместно с польским подпольем. По доносу информатора НКВД «Берча» весной 1941 г. был арестован руководитель организации и несколько её членов. Дальнейшая судьба этой организации неизвестна [8, с. 286–287].

Член польской организации «Комиссариат правительства восточных земель Речи Посполитой», которую создал К.Пясецкий с центром в Лиде, Гдаля Заблоцкий установил связь с еврейской организацией «Бейтар», членом которой он являлся, однако, больше сведений по этому поводу в документах установить не удалось. На основе этих фактов, можно говорить о том, что, невзирая на взаимные предубеждения евреев и поляков, порой между подпольными антисоветскими организациями доходило до взаимодействия. Основания для сотрудничества могли находиться не только в идеологической, но и в практической плоскости, и могли быть обусловлены не только негативным отношением к советской власти, но и довоенными контактами. Польские военные власти в 30-е гг. сотрудничали с сионистскими организациями, стремящимися к созданию государства Израиль. В частности, проводилась военная подготовка еврейских боевиков для защиты от арабов переселенцев, прибывающих из Польши в Палестину [9, с. 13]. В Вильно в сентябре 1940 г. сотрудники секции легализации в польском подпольном штабе Виленского округа СПП-СВБ на основании настоящего оттиска смогли создать фальшивую визовую печать государства Маньчжоу-го и задним числом ставить выездные визы из СССР. Благодаря этому около 500 евреев смогли через Японию выехать на Запад. Это даже породило легенду, что японский консул в Ковно Сугихара, выдавший польским евреям свыше 3500 виз, перед отъездом из Литвы после закрытия консульства по требованию советских властей, передал печать Виленскому СВБ [8, с. 332–333].

Помимо создания подпольных организаций формой антисоветского движения становилось развёртывание сети нелегальных религиозных учебных заведений. Органы НКВД установили существование нелегального обучения еврейских детей в Пинске, Клецке, Барановичах. К латентным формам деятельности, которая квалифицировалась как антисоветская, относились также сохранение религиозных обрядов и традиций в частной жизни [10].

Значительным ударом по религиозным чувствам верующих евреев был Указ Президиума ВС СССР от 26 июня 1940 года «О переходе на 8-часовой рабочий день, на 7-дневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений». В западных областях БССР прокатилась волна массового невыхода евреев на работу. 150 рабочих пинского «Лесдревхимсоюза» и Западного пароходства в одну из суббот не вышли на работу, мотивируя свой отказ религиозными убеждениями. За вторичный субботний прогул по Пинской области к ответственности было привлечен 371 человек [10]. Есть основания говорить также о том, что в учреждениях и на предприятиях мог осуществляться саботаж. По крайней мере об этом упоминал в разговоре с агентом НКВД служащий Пинского межрайторга Гейвёр [11].

По данным НКВД, еврейское духовенство устанавливало и поддерживало постоянные связи с еврейскими религиозными центрами. Особенно тесные контакты были замечены между пинскими и столинскими раввинами и Виленской еврейской организацией «Хевро-Кадиша». Через Виленский центр было налажено взаимодействие с американской еврейской благотворительной организацией «Джойнт» и японским комитетом «Йокагама». Проводились совместные подпольные встречи, где решались вопросы получения денежной помощи, координации деятельности и др. В июле 1940 года в Барановичах состоялось 3 нелегальных совещания руководителей религиозных общин Западной Белоруссии, где

обсуждались проблемы возвращения из ссылки наиболее видных религиозных деятелей-беженцев. Было принято решение о ходатайстве перед советским правительством, а также об обращении за помощью в иностранные консульства. Кроме этого, по агентурным данным НКВД, создавались подпольные комитеты, ставящие своей задачей оказание материальной помощи тем, кто подвергался всевозможным ограничениям и репрессиям со стороны советской власти. В Столине, согласно этим данным, был создан комитет, который собирал деньги для посылки евреям, выселенным в отдаленные местности Советского Союза [10].

В завершение следует признать, что формы пассивного сопротивления советской власти среди евреев были более распространены, чем демонстративное неповиновение. Это вполне объясняется незамедлительностью репрессий со стороны советской власти в ответ на активное сопротивление. Подпольные организации не стремились проводить каких-либо боевых акций, а были нацелены на противодействие коммунистической агитации, способной увлечь еврейскую молодёжь. Контакты с польскими антисоветскими организациями носили эпизодический характер, поскольку действовавшие в подполье сионисты были заинтересованы в создании собственного государства в Палестине и, ради возрождения Польши, рисковать не желали.

Источники и литература

1. Данилов, И.П. Записки западного белоруса / И.П. Данилов. – Минск: Издатель В.Хурсик, 2007. – 358 с.
2. Акерман, Ф. Нямецкая акупацыя Горадні ў чэрвені 1941 – ліпені 1944 гг. / Ф.Акерман // ARCHE. – 2010. – № 7–8. – С. 204–269.
3. Государственный архив общественных организаций Гродненской области (ГАООГО). – Ф. 6195. – Оп. 1. – Д. 230.
4. Розенблат, Е. Евреи в системе межнациональных отношений в западных областях Беларуси. 1939–1941 гг. [Электронный ресурс] /Е. Розенблат. – Режим доступа: http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/13/13art_rozenblat.htm. – Дата доступа: 12.02.2014.
5. Розенблат, Е. «Чуждый элемент»: еврейские беженцы в Западной Белоруссии глазами советской власти. 1939–1941 гг. [Электронный ресурс] /Е. Розенблат. – Режим доступа: <http://jewishfreedom.jimdo.com/чуждый-элемент/>. – Дата доступа: 12.02.2014.
6. Горланов, О.А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 / О.А.Горланов, А.Б. Рогинский // Репрессии против поляков и польских граждан. Выпуск 1. – Москва: Звенья, 1997. – С.71–113.
7. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 2078.
8. Wnuk, R. Za pierwszego Sowietu. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941) / R.Wnuk. – Warszawa: IPN, 2007. – 436 s.
9. Winnicki, J.Z. Obóz odosobnienia / J.Z. Winnicki // Głos znad Niemna. – 01.04.2005.
10. Розенблат, Е. Еврейские клерикалы» и советская власть в западных областях Белоруссии (1939–1941 гг.) [Электронный ресурс] /Е. Розенблат. – Режим доступа: <http://vostslavia.narod.ru/conference1939/Rosenblat1939.htm>. – Дата доступа: 12.02.2014.
11. Розенблат, Е. «Мы, религиозные евреи, каждый день должны ожидать ареста...» Политика советской власти в отношении иудаизма в Западной Белоруссии сквозь призму одного документа. [Электронный ресурс] /Е. Розенблат. – Режим доступа: <http://www.portalcredo.ru/site/?act=lib&id=2119>. – Дата доступа: 12.02.2014.

The Jews in anti-soviet motion in West Belarus (september 1939–june 1941). In this article problem relations Jews is considered to soviet authorities in Western Belarus in September 1939–June 1941 are illustrated, reasons and the forms of the jewish anti-soviet motion, facts cooperation between jewish and polish underground organization are analysed.

В.Е. Гурский, И.И. Янушевич
Белорусский государственный университет

**АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ БССР
В 1939 – 1941 гг. (НА ПРИМЕРЕ СЛОНИМСКОГО РАЙОНА)**

В статье проводится исследование основных направлений антирелигиозной деятельности партийно-государственных структур. Анализируются причины слабого распространения атеизма и роли в этом Православной церкви. Дается характеристика конфессиональной ситуации в Слонимском районе в 1939-1941 гг.

Провозглашая в своих программных документах борьбу с религией и церковью до полного их уничтожения партия большевиков к 1939 г. не выработала какой то целостной системы антирелигиозной деятельности. В 1920-е гг. вопрос был излишне политизирован и не раз использовался в борьбе за власть и влияние на сторонников противоборствующими группировкам. В 1930-е гг. формирование государственной политической системы в целом завершилось, но, не смотря на это, в церковном вопросе наблюдалось разностороннее движение и отсутствие консенсуса. Резкие репрессивные и атеистические кампании быстро сменялись практически полным сворачиванием данного направления деятельности за исключением внимания НКВД. Естественно, что определял степень внимания к тем или иным вопросам И. Сталин посредством пропагандистских или иных мер. На февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б) 1937 г. он выступил с «кроважатым» докладом, призвав ликвидировать «политическую беспечность» среди руководящего состава. Это не могло не пробудить классовой бдительности и одним из заброшенных участков борьбы с врагами социалистического отечества по прежнему была антирелигиозная работа, которая следует отметить к 1937 г. находилась в полном развале. Общая характеристика ситуации в республике была дана сотрудником Центрального Совета Союза воинствующих безбожников СССР А. Березкиным: «В Белоруссии, где в состав ЦС СВБ было введено ряд ныне разоблаченных лиц, как шпионов, диверсантов и авантюристов, организация СВБ находится в состоянии полного развала. В составе пленума находились враги народа: Шукевич, Щуцкий, Капаевич, Успенский и др. Во главе президиума ЦС СВБ Беларуси был Левков, так же ныне разоблаченный, как враг народа» [1, л. 6].

Безусловно, подобное состояние дел не могло не волновать партийные и силовые структуры, поэтому принимается ряд постановлений ЦК КП(б)Б направленных на усиление антирелигиозной работы. Доминировало мнение, что окрепший церковный фронт нес явную угрозу социально-экономическому развитию страны. Рационализатор безбожия Ем. Ярославский в статье «XVIII съезд ВКП(б)Б и борьба с пережитками капитализма в сознании трудящихся» указывал: «Сохранение религиозных пережитков в быту наносит ущерб общественной собственности, мешает воспитывать доброе, коммунистическое отношение к труду, разлагает людей» [2, л. 5]. И на самом деле страна переживала очень сложный период. Необходим был резкий скачек в экономическом развитии. Шел процесс поиска идей, которые смогли бы мобилизовать как можно больше граждан на трудовые подвиги, преодоление социально-экономической отсталости, да и объединить общество перед внешней угрозой. Одной из идей было то, что трудности временные, партия видит пути выхода из сложившейся ситуации и необходимо только следовать ее указаниям. «XVIII съезд указал, что теперь, когда наша страна вступила в полосу постепенного перехода от социализма к коммунизму, решительное значение приобретает дело коммунистического воспитания трудящихся, преодоление пережитков капитализма в сознании людей» [2, л. 1]. Противоречивая деятельность партийно-

государственных организаций в антирелигиозной сфере не позволяет сделать вывод о ее эффективности даже с точки зрения самих этих структур. Основная проблема заключается в том, что поставленная задача была в принципе не выполнима. Уничтожения религии и церкви большевики рассматривали как единый процесс. Звучавшие мнения о том, что в общем то процессы эти параллельные всячески игнорировались так как были не выгодны с пропагандистской точки зрения. С религиозными организациями якобы никто не боролся. Официально указывалось, что в стране провозглашен для того времени абсолютно демократичный закон о свободе совести, отделявший церковь от государства и школу от церкви. Имущество отымалось как незаконно приобретенное при царизме и объявлялось народным достоянием. Репрессии духовенства обозначались как борьба с контрреволюционерами. Безусловно, все это делалось для уменьшения влияния религиозных организаций, но это влияние практически отождествлялось официальными властями с уровнем религиозности. Церковь была отделена от государства, школа была отделена от церкви. Имущество отобрано. Храмы или закрыты были, или разрушены. Духовенство в основном либо расстреляно, либо находилось в местах лишения свободы, а вот религиозность в различных формах проявления была высокой.

Из выступления И. Сталина на XVIII съезде партии становится понятно, что вождем понимал с кем имеет дело, на что способны его подчиненные, которые не всегда имели желание и возможности заниматься подобной работой. Руководство на местах зачастую не могло наладить ту же атеистическую пропаганду и по причине отсутствия подготовленных кадров, и по причине нежелания кадров упорно заниматься данным вопросом. Кадровый потенциал был невысок. Закрытие всех храмов и разгон религиозных организаций власти трактовали как победу в антирелигиозной битве, несмотря на наличие значительного числа верующих, в том числе активно проявляющих свою жизненную позицию. Что делать с их религиозностью было не понятно. Применяемые меры были неэффективны, новые не просматривались. Духовно-нравственное начало населения оказалось сильнее атеистических экспериментов. К началу 1940-х гг. И. Сталин в умах граждан уже олицетворял некоторые черты мессии, а атеистические идеи стремился заменить народно-патриотическими.

С такой ситуацией в антирелигиозной сфере в СССР необходимо было нести атеизм в массы в Западной Беларуси и Западной Украине после сентября 1939 г. Воссоединение белорусского и украинского народов стало одним из знаковых событий в нашей истории. Польское правительство не смогло сформировать условия для нормального развития восточных территорий. Натерпевшееся от режима унижений и жестокой эксплуатации население с радостью встретило Красную Армию как освободителей. Однако трудно было предположить, что присоединение новых территорий к основной части государства пройдет без неизбежного в таких случаях этапа притирки сторон друг к другу. Население было наслышано об отношении большевиков к религии в СССР. Высшее политическое руководство, ответственные антирелигиозники стояли перед выбором модели антирелигиозной работы в западных регионах. Опыт подобной деятельности как положительный, так и отрицательный уже имелся, однако новые территории обладали своей значительной спецификой еще и до 1917 г. Параллельно с силовыми действиями по изъятию не приемлющих новый политический строй граждан шел процесс изучения ситуации на местах и в первую очередь в знаковых пунктах концентрации предположительно антисоветских сил. В Западной Беларуси к ним относился Слонимский район Барановичской области. В первой половине 1940 г. в районе имелось 57 культовых сооружений: православных – 17, католических – 4, униатских – 2, иудейских 33 (32 заняты беженцами), мусульманских – 1 [3, л. 1]. Следует отметить, что в г. Слониме было больше православных храмов чем во всей Восточной Беларуси, а в целом по республике уже и после всех принятых мер по борьбе с религиозными организациями как видно из доклада секретаря ЦК КП(б)Б по пропаганде Малина в ЦК ВКП(б) по состоянию на 27 февраля 1941 г. насчитывалось 446 костелов, 540 церквей, 387 синагог [4, л. 1].

Главной проблемой для властей стал Жировичский Свято-Успенский монастырь располагавшийся в то время в десяти километрах от г. Слонима. При наступлении Красной Армии гродненский епископ Сава (Советов) переехал в Литву. Фактическим руководителем епархии стал архиепископ Пантелеймон (Ражновский), который за несогласие с проводимой польскими властями политикой по отношению к Православной церкви в 1930 г. был сослан в Жировичский монастырь. 17 октября 1939 г. указом Местоблюстителя патриаршего престола митрополита Сергия (Старогородский) владыка Пантелеймон был назначен Экзархом Московской патриархии над всеми присоединенными территориями. Он также был утвержден архиепископом Пинским и Новогрудским. Владыка перенес в обитель епархиальное управление и консисторию. Летом 1940 г. он был назначен архиереем новообразованной Гродненско-Вилейской епархии которая вместе с Пинско-Полесской вошла в состав Экзархата Западной Украины и Западной Беларуси. В епархии насчитывалось 307 приходов [3, с. 270]. Таким образом, монастырь становился крупным административным центром, а, особенно после визита «в апреле 1940 г. по командировке митрополита Сергия из Москвы архимандрита Воскресенского» (Сергий Воскресенский) еще и местом паломничества значительного количества верующих стремящихся принять участие в традиционных для Церкви, но социально чуждых для новых властей праздниках [4, л. 28].

Не способствовали умиротворению властей и политические настроения некоторой части духовенства и насельников монастыря: «27 июня 1940г. послушник Жировичского монастыря Кондратенко Григорий (бывший белогвардеец) при установлении очереди к священнику на причастие занялся индивидуальной обработкой верующих, он говорил: Я сам из России и видел, как народ страдает от голода, хлеба совсем мало, они только строят машины, оружие, а на кого это все? на людей. Безбожники, эти советские люди, они не признают бога, когда я приехал сюда в монастырь, только тогда увидел свет, а сейчас здесь тоже самое получается. Видите, отняли у нас землю, выгнали нас из наших помещений (поместили воинскую часть), отняли наш хлеб и живи, как хочешь» [2, л.2].

По всем каналам в Минск и Москву поступала информация о «безобразиях» творимых в монастыре «архиереем Ражновским (быв.морской адмирал царской армии) и секретарем священником Котовским, который прибыл из Пинска в конце 1939 г.» [2, л.2]. В обители проживало еще 20 монахов и 4 монашки. В отчете в ЦК КП(б)Б представитель центрального совета СВБ БССР тов. Лагутенко докладывал: «В этой деревне в 1940 году состоялось 4 крестных хода на которые съезжались верующие из г. г. Гродно, Пинска и соседних районов во главе с попами» [5, л. 35]. Власти уже успели отнять имевшуюся гостиницу и столовую для паломников и поэтому верующие размещались на ночлег у местного населения. Секретарь ЦК КП(б)Б по пропработе Малинин в отчете докладывал: «27 сентября 1940 года в праздник «воздвижение» состоялся крестный ход который возглавил поп из деревни Глощица (вероятней всего д. Гловсевичи – Я.И.И.). В крестном ходе участвовало более 1000 человек. Верующие с хоругвями и иконами пришли из отдаленных деревень и разместились у местных жителей. В самом монастыре для верующих был организован буфет» [4, л. 28]. Всенощное бдение продолжалось до 12 часов ночи, на завтра целый день, а за тем верующие так же организованно ушли домой. «14.10.1940 г. в монастыре было особенно многолюдно. Был праздник покров. Более 2-х тысяч человек собрались в монастыре и вокруг него. Архиерей Рожновский выступил с проповедью: «вот мы переживаем очень тяжелые времена, но нам не следует падать духом, унывать. Нужно только усилить наши молитвы к царице небесной, подобно тому, как некогда она спасла от гибели жителей города Константинополя в память чего и установлен настоящий праздник «покров». Так равным образом и нас она не оставит своим заступничеством и помощью» [2. л. 2.].

Как видно из краткого обзора жизни религиозной Слонимского района организация здесь атеистического воспитания или перевоспитания была задача весьма сложной даже при всевозможном силовом воздействии партийно-государственных структур. В целом в процесс материалистического воспитания должны были активно включаться все структуры начиная от партийных и комсомольских и заканчивая общественными организациями и учебными

заведениями. Однако даже самый ярый антирелигиозник – председатель центрального совета СВБ СССР, рационализатор безбожия Ем. Ярославский не предпринимал на территории воссоединенных областей сколь-нибудь активных действий и всячески откладывал создание там ячеек СВБ: «И, тем не менее, мы против того, чтобы организовать в Западной Украине и Западной Белоруссии ячейки Союза Воинствующих безбожников. Это вовсе не значит, что мы отказываемся от борьбы против реакционного влияния религии, против религиозных предрассудков, против реакционной деятельности духовенства. Ни в коей мере мы от этой борьбы не отказываемся. Но мы считаем, что основной формой борьбы против реакционного влияния религии и религиозных организаций должна быть систематическая, планомерная, всесторонняя политико-просветительная работа, для которой нет необходимости сейчас организовать ячейки Союза Воинствующих безбожников областях Западной Украины и Западной Белоруссии» [6, л.20]. Ярославский доказывал это, как будто не знал, что фактически именно его организация в СССР являлась основным застрельщиком распространения безбожия.

10 февраля 1941 г. Бюро ЦК КП(б) при рассмотрении вопроса о состоянии антирелигиозной работы в западных областях БССР поддержит подобную просветительскую линию. В принятом решении ЦК КП(б) Белоруссии обязал обкомы, горкомы и райкомы партии западных областей, организовать среди населения повседневную систематическую антирелигиозную пропаганду и агитацию. ЦК КП(б)Б отметил, что «основной формой антирелигиозной пропаганды и агитации в западных областях должно быть систематическое чтение лекций и докладов на антирелигиозные темы, построенные на естественнонаучном материале, на разъяснении советского законодательства о религии и церкви и партийной программы по вопросу об отношении к религии. К чтению лекций в западных областях привлекаются высококвалифицированные научные работники Академии Наук БССР, Белорусского Государственного Университета и институтов. ЦК КП(б)Б обязал установить постоянный контроль за качеством лекций» [4 л. 4].

Следует отметить, что организация подобной агитпробработы была сопряжена с большими трудностями и проводилась с значительными недочетами. Руководство района не смогло организовать работу создаваемых для подобной деятельности агитколлективов. Даже райком партии из руководящего состава выдвинул туда только одного сотрудника. Допущена была тактическая ошибка при передаче агитколлективов из сельских советов в колхозы, которые охватывали лишь около половины населения, а в некоторых из 14 сельских советов и вовсе колхозов не было. Создание подобных групп зачастую подходило формально: «Из данных по 12 агитколлективам села, в них числится 227 агитаторов, большинство с низшим образованием и даже 2 агитатора не грамотных» [7, л.282]. Зачастую агитаторы искажали суть политики партии, а то и просто компрометировали как «руководитель агитколлектива колхоза «Большевик» заведующий отдела кадров райисполкома комсомолец товарищ Эпштейн, который в пьяном виде приехал в деревню Селявичи, населенную польским населением, где очень сильно влияние костела. Там шло собрание крестьян по вопросу организации колхоза. Явившись на собрание Эпштейн начал кричать, – что за собрание! Еще рано организовывать колхозы, разойдись» [7, л. 280]. Еще одним пунктом пропработы должны были стать избы-читальни, которых в районе сельской местности было 6, одна из них находилась в деревне Жировичи, напротив монастыря. Благодаря безответственному отношению местных властей и отсутствию должного внимания со стороны РК КП(б)Б успешно функционирующее помещение на 150-200 посадочных мест после перемещения на новое место жительства заведующей с мужем военным оказалось в полном запустении. «После отъезда помещение оставили на попечение сторожихи, но так как ей жалованье не платили, она перестала сторожить и имущество растащили до ниточки» [2, л.6]. У сельсовета не было денег на ремонт и, не смотря, на наличие у председателя около 1000 книг, потенциальный агит-проппункт продолжал разрушаться. В городе ощущался дефицит необходимой молодежи литературы. Помещения библиотеки и читальни были переполнены. Между тем, имеющийся партийный кабинет представителям руководства посещался слабо. Подбор книг в библиотеку парткабинета проводился без учета всякой потребности. «Краткий

курс истории партии на белорусском языке имеются более 500 экземпляров лежат в шкафу без движения. Стенографический отчет XVIII съезда – 90 экз. Женщина страны социализма – 36 экз. и многие другие книги в огромных количествах экземпляров. В тоже время нет самых необходимых книг» – указывал инструктор ЦС СВБ БССР Бурштейн [2, л. 12]. В целом в отчете о проверке Слонимского РК инструктор отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)Б тов. Козлов указывал в июне 1941 г., что «вопросами антирелигиозной пропаганды райком начал заниматься недавно, хотя ни одного вопроса на бюро РК КП(б)Б не обсуждал» [7, л. 284]. Проверяющий пришел к выводу что по своему количественному потенциалу (180 коммунистов и служащие воинской части) райком способен решать поставленные партией задачи при условии тщательного подбора кадров для политпросветработы и активного участия в том самого руководства района. К объективным причинам низкого уровня организации антирелигиозной работы необходимо отнести недостаточное количество желающих порвать со своими традициями, религиозным и политическим мировоззрением, особенно это касалось такого важного направления атеистического фронта как работа с учащейся молодежью. Учителя школ в большинстве своем были религиозны, многие из них не скрывали это как и учитель дер. Хадевичи Томильчик заявивший: «Никто меня не убедил, что Бога нет и вы меня не убедите, в этом духе я буду воспитывать детей» [2, л. 7]. Учителя посещавшие церкви, костелы, синагоги не могли нести атеистическое мировоззрение.

Таким образом, в Слонимском районе как и во всех других в Западной Беларуси за период с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. было положено только начало в процесс формирования государственной антирелигиозной системы. Ослабление деятельности антирелигиозных организаций по духовному служению белорусскому народу было связано главным образом с уменьшением количества активных прихожан и верных пастырей репрессивным путем и экономическим давлением. Эффективность атеистических усилий была не велика да и не могла быть значительной. Подобный эксперимент и в СССР не принес ожидаемого результата не смотря на невероятные затраты сил и средств. Не способствовало распространению атеизма и отсутствие действенной системы управления как на уровне районных структур, так и низовых. Власти не справлялись с решением на самом деле важных для страны и населения задач, четко сформулированных в решениях партии и правительства. Жесткое антирелигиозное наступление в Западной Украине и Западной Беларуси не было выгодно с пропагандистской точки зрения, поэтому практически применялась тактика периодического материалистического просвещения.

Источники и литература

1. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5405. – Оп. 1. – Д. 107.
2. Российский государственный архив социально политической истории. Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 80.
3. Национальный архив Республики Беларусь (НА РБ). Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 13219.
4. НА РБ. Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 18365.
5. Мартос А. Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни / А. Мартос. – Буэнос-Айрес, Аргентина. 1966. – Репринт: Минск: БЭ РПЦ, 1990. – 295 с.
6. НАРБ. Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 18365
7. НАРБ. Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 15512
8. НАРБ. Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 17497
9. НАРБ. Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 16737

Antireligious activity in Western regions of BSSR in the period 1939 – 1941 (on the example of Slonim region) Summary: In the article has been done the research of the principal directions of antireligious activities of political-governmental structures towards the main religious organizations. The reasons for the weak expansion of atheism and the role of the Orthodox Church in that process have been analyzed. The confessional situation in Slonim region in the period 1939 – 1941 is revealed.

Л.В. Гавриловец
Мозырский государственный педагогический
университет имени И.П. Шамякина

ПОЛИТИКА НЕМЕЦКИХ ОККУПАЦИОННЫХ ВЛАСТЕЙ НА ТЕРРИТОРИЯХ ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ (1941–1944 гг.)

В статье освещается нацистский геноцид в отношении еврейского населения «восточных кресов» Второй Речи Посполитой. Летом 1941 г. в Польше произошли массовые убийства мирных граждан. Особенно жестоко немцы обращались с евреями, которых не только депортировали из Польши, но и убивали. С первых дней оккупации немцами рассматривался вопрос о геттоизации евреев. Большинство гетто были созданы уже в 1941–1942 гг. Против евреев применялись разнообразные санкции. Мужчин, а часто и женщин возрастом от 14 до 65 лет систематически использовали для подневольных работ.

В середине июля 1941 г. восточные польские земли в результате летнего наступления германских войск были оккупированы. Во время встречи представителей германского руководства 16 июля 1941 г. был рассмотрен вопрос о германской политике на восточных землях. На следующий день Адольф Гитлер издал декрет об организации Министерства по вопросам оккупированных польских восточных земель и комиссариатов, а также была создана особая оккупационная администрация. Целью данной статьи является осветить нацистский геноцид в отношении местного населения «восточных кресов», главным образом еврейского населения.

В первые годы войны репрессии были направлены против всех национальных групп, проживающих на территории Польши. С польских земель, присоединенных к Германии, немцы выселяли всю польскую интеллигенцию, причем часть ее уничтожалась на месте либо отправлялась в концлагеря. На территории Польши, которая оказалась под властью гитлеровской Германии проводились широкомасштабные репрессии. Трагические последствия они приобрели в отношении еврейского населения, которое сначала сгоняли в гетто, где они тысячами умирали от голода и болезней. В 1942 г. немцы создали в Польше лагеря смерти с газовыми камерами, в частности в Трешлинке, Майданеке, Белжеце, куда привозили евреев со всех областей Польши и даже из других стран Европы. Точное число погибших польских евреев неизвестно, но из 3,5 млн человек выжило не более 10% [1, с. 436]. Среди погибших было много поляков еврейского происхождения, которые занимали видное место в общественной, политической, культурной, научной и экономической жизни польского общества.

Репрессии осуществлялись по отношению ко всему населению Польши, несмотря на возраст, пол, национальность. В первые годы оккупации были созданы специальные органы репрессивного аппарата – айнзатцгруппы, зондеркоманды, полиция безопасности, служба безопасности (СД), которым оказывали неоднократную помощь в их карательных рейдах вооруженные формирования из представителей местного населения. Особенно репрессии коснулись польской молодежи, и постепенно приобретали здесь массовый характер. Их целью было парализовать волю к сопротивлению и уничтожить поляков как нацию. Принимались меры по ликвидации духовной жизни, культуры и науки в Польше. Запрещена была преподавательская деятельность в средней и высшей школе. В начальной школе вводился запрет на преподавание польской истории, географии и литературы.

В течение первых же месяцев оккупации немецкие власти провели значительное число антиеврейских мероприятий, опубликовав приказы о принудительных работах, об отличительных знаках на одежде и на магазинах евреев, о конфискации еврейского

имущества и т. п. Против евреев начали применяться разнообразные санкции. Мужчин, а часто и женщин возрастом от 14 до 65 лет начали систематически использовать для подневольных работ, причем зачастую речь шла не о полезном труде, а об издевательствах над евреями при помощи труда. Сбережения евреев были заморожены в банках, а наличными нельзя было иметь более 2000 злотых на семью. Далее было приказано всем евреям отметить их магазины, а также было переписано все еврейское имущество. От еврейских общин потребовали выплат тяжелейших налогов и контрибуций, причем для того, чтобы налоги были выплачены, немцы брали заложников, которых убивали в случае неуплаты или саботажа.

На следующем этапе евреям запретили держать радиоприемники, и был объявлен комендантский час для евреев с вечера до утра. Все социальные права и льготы евреев были отменены. Еврейские магазины и предприятия отбирались у владельцев. Были закрыты еврейские учебные заведения, а евреям детям и студентам запретили посещать не еврейские школы и ВУЗы. Затем евреям было запрещено посещать многие общественные места, такие как рестораны, парки и пр. Во многих городах евреям запретили ходить по тротуару. В конце концов, в Польше были введены все положения Нюрнбергских законов, принятых в Германии еще в 1935 г. Эти законы лишали евреев гражданства и отнимали у них любые гражданские права.

На Виленщине летом 1941 г. карательные акции проводила айнзатцгруппа В, айнзатцкоманда 9, а также зондеркоманда 7А. В Вильно уже 2 июля 1941 г. литовская полиция обязана была предоставить германским властям списки еврейского населения города. Через два дня начались аресты еврейского населения, главным образом мужчин. Всех арестованных отправили в тюрьму, размещенную в Лукишках, а затем их переправили на место казни, где и расстреляли 4 июля 1941 г. На протяжении первых пяти дней, т.е. до 8 июля 1941 г. был убит 321 человек. До того как в Вильно создали два обособленных еврейских района было убито еще около 7 тыс. евреев. В отличие от Ковно в Вильно в карательных акциях немецких оккупантов не принимали участие местные вооруженные формирования. Таким образом, в сентябре 1941 г. в организованных немцами на Виленщине гетто было уничтожено свыше 8200 евреев [2, s. 38]. В октябре-ноябре месяце 1941 г. было закрыто гетто В, так как все его узники были уничтожены. Это было немногочисленное гетто, в котором основном держали стариков, женщин и детей.

Одновременно немцы продолжали уничтожать еврейское население Вильно в гетто А, где в октябре 1941 г. было убито 11 тыс. евреев, а в ноябре 1500 человек. В целом до конца декабря 1941 г. было убито 33,5 тыс. евреев, в гетто осталось 15–20 тыс. человек. Осенью 1941 г. огромное количество еврейского населения было уничтожено и в других районах Виленщины. Так, Новая Вилейка (1159 человек было убито 22 сентября 1941 г.), Айшишки (3446 чел. – 27 сентября 1941 г.), Троки (1446 – 30 сентября 1941 г.), Семелишки (962 – 6 октября 1941 г.), Свенцяны (3726 – 9 октября 1941 г.) и другие [2, s. 42]. Небольшие гетто, насчитывавшие около 5 тыс. евреев остались еще в Свенцянах, Михалишках, Ошмянах, и были ликвидированы только в марте 1943 г.

Судьба Виленского гетто летом 1943 г. была решена в связи с указом Генриха Гиммлера от 21 июня 1943 г. о ликвидации всех гетто в Рейхскомиссариате Остланд. Согласно принятого указа 4 и 24 августа, а также 2 и 4 сентября 1943 г. около 7 тыс. способных работать мужчин были вывезены в концлагерь Эстони, 4 тыс. женщин и детей в Собибор (лагерь смерти, организованный немцами в Польше, и действовавший с 15 мая 1942 г. по 15 октября 1943 г.). Следовательно, Виленское гетто перестало существовать 23 сентября 1943 г. Однако в городе еще осталось около 2,5 тыс. евреев, которые работали в военном госпитале, гаражах вермахта, мастерских, принадлежащих службе безопасности. Решением германского руководства они также были расстреляны 2–3 июля 1944 г. за несколько дней до начала освобождения Вильно [3, s. 122].

Таким образом, общее количество погибших, в результате проводимых германскими властями репрессий на Виленщине в 1941–1944 гг. составило около 90–95 тыс. человек. Из них около 70–75 тыс. составило еврейское население. Наименьшие потери понесли польское население данных земель (около 15 тыс. человек), белорусское (5–10 тыс.), литовское (10–20 тыс. человек).

На территории Белостокского, северо-восточной части Виленского, Новогрудского и Полесского воеводств также действовали германские репрессивные органы, деятельность которых летом 1941 г. в первую очередь была направлена против еврейского населения этих земель. В первые месяцы оккупации белорусское и польское население в наименьшей степени подвергалось преследованиям со стороны германских властей, так как первоначально занимало по отношению к новой власти нейтральную позицию. Однако с ростом экономической эксплуатации местного населения, появлением советских партизанских отрядов и активизацией деятельности польских организаций за независимость растет и количество репрессий, подобно тому, как нарастал массовый протест против политики оккупационных властей.

Необходимо отметить, что в сравнении с другими комиссариатами Остланда в Генеральном комиссариате Беларуси репрессиям в первую очередь подверглась еврейская интеллигенция. Количество уничтоженного немцами еврейского населения здесь также было значительно ниже, чем в других комиссариатах. Так, в сентябре 1941 г. в Воложине было убито 45 человек, 1 декабря 1941 г. создан еврейский район, и число погибших составило 300 человек. В Ракове в августе и в начале сентября 1941 г. погибло около 150 евреев. В Вилейке в результате двух проведенных карательных акций в июле 1941 г. погибло более 400 человек. В других городах, например Мяделе и Будславе, в августе-сентябре месяце были расстреляны группы евреев в количестве 10–20 человек [4, с. 36–38].

Наибольшее количество еврейского населения было уничтожено в восточной части Новогрудского воеводства. В Несвиже 27 июля 1941 г. полиция и жандармы окружили гетто и подпалили его. Количество погибших составило 700 человек. 23 октября 1941 г. была проведена вторая карательная акция, в результате которой в местном парке было убито 1500 евреев, а за один километр от города еще около тысячи человек. В июле и октябре 1941 г. в Столбцах немцы провели две «акции», в результате которых погибло свыше 1000 человек. В Новогрудке еще 6 июля 1941 г. были расстреляны 150 представителей еврейской интеллигенции, а в августе убито 300 человек, в основном женщины [4, с. 49–50].

Очередная акция, большая по масштабам, чем предыдущие произошла в Новогрудке 8 декабря 1941 г., когда на ул. Минской было уничтожено одно из двух созданных здесь гетто, а под Скиделем убито около 4 тыс. человек, в том числе представители юденрата (административный орган еврейского самоуправления, который по инициативе германских оккупационных властей в принудительном порядке учреждался в каждом гетто для обеспечения исполнения нацистских приказов, касавшихся евреев). В остальных городах Новогрудского воеводства немцами было уничтожено не меньшее количество еврейского населения. Так, в Слониме – 9–9,5 тыс. человек, Лиде – несколько десятков жителей города, Ошмянах – 573 человека, Козловщине – 300–400 человек, Сморгони – около 3280 евреев [4, с. 247].

Большие потери среди еврейского населения в первые месяцы германской оккупации были и на Полесье. В Бресте 6–7 июля 1941 г. в районе форта № 2 немцы расстреляли около 5,5 тыс. евреев. В результате масштабной «антипартизанской акции», проводимой Первой Бригадой Кавалерии СС погибло более 12 954 человека, прежде всего мужчин в возрасте 18–60 лет в Хомске, Телеханах, Святой Воле, Ганцевичах, Лунинце и других городах. Следует отметить, что на Полесье были случаи убийства также ни в чем невинных женщин и детей. В Пинске в августе 1941 г. немцами в результате двух карательных акций уничтожено около 1 тыс. мужчин и женщин [4, с. 96].

На Полесье создание гетто продолжалось вплоть до мая 1942 г. В некоторых местностях, например в Волковыске гетто официально и вовсе не существовало. «Геттоизация» означала концентрацию еврейского населения первоначально в районных центрах, затем и в региональных городах. Главная фаза ликвидации еврейского населения в Генеральном комиссариате Беларусь пришлось на летние месяцы 1942 г., но уже в начале марта произошли первые акции в Вилейском округе. В Вилейке 3 марта 1942 г. погибло 302 человека, Ракове – 100–200 чел., Радошковичах – около тысячи, в Лиде 1 марта 1942 г. погибло 760 евреев бежавших из Вильно, в Барановичах 3–4 марта 1942 г. расстреляли 2007 человек, в основном это были старые и больные евреи. Таким образом, в Вилейском округе в марте–сентябре месяце 1942 г. погибло более 11 тыс. евреев (Вилейке, Воложине, Долгиново, Вишнево, Куренце и др.) [5, s. 87].

В восточных комиссариатах Белостокского округа (Гродно, Волковыск) в 1941–1942 гг. германские оккупационные власти первоначально не проводили акции по уничтожению еврейского населения. Массовые убийства здесь начались 2 ноября 1942 г. В Гродно в этот период находилось 20 557 евреев в гетто № 1 и № 2, в Волковыске – около 18 тыс., Пружанах – около 10 тыс. Гродненское гетто № 2 опустело в период с 17 по 22 ноября 1942 г., так как его заключенные были переправлены в Аушвиц или Трешлинку. Гетто № 1 было частично ликвидировано 20–24 января 1943 г., когда около 10 тыс. находившихся в нем евреев вывезли в Аушвиц. Такая же участь постигла и заключенных Волковысского, Пружанского гетто. Таким образом, 12 марта 1943 г. в Гродно перестало существовать гетто, но в городе еще оставалось человек 200 евреев, которые продолжали некоторое время там работать [5, s. 89].

Репрессиям в 1942–1943 гг. подверглось и цыганское население данных территорий. Несколько тысяч цыган (в том числе только около тысячи в Глубоком) были расстреляны вместе с еврейским населением, часть цыган, например, в Белостокском округе в 1943 г. вывезли в Аушвиц.

В 1941–1944 гг. в нескольких крупномасштабных антипартизанских, «усмирительных» акциях в Новогрудском воеводстве, на северо-востоке Виленщины, Полесье, Гродненщине погибло 45 тыс. человек, в том числе 13 тыс. евреев, а в результате августовской акции 1941 г. свыше 58 тыс. человек, из них 26 тыс. евреев. Военные потери мирного населения в Западной Беларуси составили 157 спаленных деревень с населением в количестве 24 714 человек, а в нескольких частично уничтоженных деревнях погибло свыше 15 500 человек. Наибольшие потери были среди сельского населения в Полесском воеводстве, а именно в Дрогиченском повете, Лунинецком, Брестском, Косовском, а также в Воложинском повете, Новогрудском, Дисненском Новогрудского воеводства, Молодеченском и Браславском Виленского воеводства. Так, только в Гродненском повете количество жертв составило свыше 2 тыс. сельских жителей [6, s. 42–45].

Еще одним объектом германских репрессий на Новогрудчине, Виленщине, Полесье и восточной части Белосточчины была польская интеллигенция. Массовые аресты польской интеллигенции начались в 1942 г. в Лидском округе (здесь в тюрьму было заключено более тысячи поляков), Барановичском, а также в Новогрудском. 13 июля 1942 г. в православной церкви Барановичей было расстреляно 400 человек, в том числе 8 священников, 31 июля в Новогрудке застрелено, по крайней мере, 27 поляков. Недалеко от Несвижа 5 августа 1942 г. немцы убили 72 человека, в том числе несколько священников и монахинь. 19 декабря 1942 г. около Слонима немцы убили еще 90 представителей польской интеллигенции. Среди 14 замученных польских граждан в Лиде 10 марта 1943 г. оказалось 9 духовных лиц [6, s. 40–41].

В августе 1943 г. в Сопоткинском районе немцы расстреляли 85 поляков, в основном врачей и учителей. Общее количество погибших представителей польской интеллигенции составило 2–3 тыс. человек, часть из них погибла в лагере Колдычев под Барановичами.

В лагере узников морили голодом, непосильным трудом на торфоразработках, что вызывало эпидемии заразных болезней. Медицинской помощи не оказывали, а наоборот создавали условия для большего распространения болезней и увеличения смертности. Заключение работали по 10–12 часов ежедневно в очень трудных условиях: извлечение торфа в ледяной воде (норма для мужчин – 1550 плит и 1150 для женщин), а также производство кирпичей, мыла, столярных, кожевенных изделий, ботинок, одежды и бочек. Спали заключенные на двухэтажных койках без постели на тонком слое соломы. Помещения в зиму не обогревали. Кормили их три раза ежедневно «баландой» – заваренной в воде ржаной мукой. То, что называли «хлебом» выдавали по 150 г. на человека. Все носили марки на одежде: красный кружок с черной точкой обозначал партизан, желтая звезда Давида – еврей, буква «П» – поляк.

Таким образом, население «восточных кресов» Второй Речи Посполитой в период германской оккупации в 1941–1944 гг. понесло значительные потери, составившие 1,6–1,7 млн. человек, а это не так уж и мало – 15%. Наибольшие потери составили среди еврейского населения данных территорий – 1,1–1,15 млн. человек. Так, на Виленщине погибло 95 тыс. человек, в том числе 75 тыс. евреев, на территориях, вошедших в состав БССР – 500 тыс. человек, из них 300–350 тыс. евреев, на Волыни – около 300 тыс. чел. (224 тыс. евреев), в Восточной Галиции – 700–800 тыс. человек (495 тыс. евреев).

Источники и литература

1. Тымовский, М. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. – М.: Весь мир, 2004. – 544 с.
2. Wardzynska, M. Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarzacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944 / M. Wardzynska. – Warszawa: Mako, 1993. – 291 s.
3. Zajewski, W. W kręgu dziejów i zagłady Żydów wileńskich / W. Zajewski // Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich. – 1995. – №. 60 (4). – S. 111–123.
4. Ботвинник, М.Б. Памятники геноцида евреев Беларуси / М.Б. Ботвинник. – Минск: Беларуская навука, 2000. – 328 с.
5. Hryciuk, G. Represje niemieckie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944 / G. Hryciuk // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – №. 1 (12). – S. 79–112.
6. Krajewski, K. Na ziemi Nowogródzkiej. „Nów – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej / K. Krajewski. – Warszawa: PAX, 1997. – 814 s.

Policy of the German occupation authorities «eastern crecy» Second Polish Republic (1941–1944). In article the nazi genocide concerning the Jewish population «eastern crecy» is shined with Second Polish Republic. Massacre of peace citizens has occurred in the summer of 1941 in Poland. Especially cruelly Germans addressed with Jews who not only deported from Poland, but also killed. From first days of occupation Germans considered a question on a ghettoization of Jews. The majority of a ghetto have been created already in 1941–1942 Against Jews various sanctions were applied. Men, and it is frequent also women age from 14 till 65 years regularly used for dependent works.

Я. Мірановіч
Гомельскі гасударственный
университет им. Ф. Скорины

БЕЛАРУСЬ У НЯМЕЦКАЙ І САВЕЦКАЙ ПАЛІТЫЦЫ 1941–1944 гг.

У прадстаўленым артыкуле даследуецца пытанне барацьбы паміж нямецкімі акупацыйнымі ўладамі і савецкім кіраўніцтвам за “сімпатый” з боку беларускага насельніцтва. Прасочваюцца спробы рэалізацыі канкрэтных праектаў і захадаў па стварэнні пэўных беларускіх нацыянальных структур. Робіцца выснова, што ў планах фашысцкіх акупантаў Беларусь ніколі не разглядалася як паўнаўладная саюзная дзяржава. Разам з тым і саюзнае савецкае кіраўніцтва таксама не жадала на пашырэнне кампетэнцыі беларускіх савецкіх органаў улады.

Дакладна невядома, якія былі канчатковыя мэты нямецкай палітыкі адносна Беларусі. Адзіны даступны дакумент – План генеральны “Усход” – апрацаваны вясной 1942 г. начальнікам Дэпартаменту каланізацыі Галоўнага палітычнага праўлення Міністэрства акупаваных тэрыторыяў ўсходніх Эргарда Вэтзела (Erharda Wetzela) прадбачваў высяленне пасля вайны на Сібір 75 % насельніцтва Беларусі. Апошніх, якія вылучаліся нацыянальнымі антрапалагічнымі прыкметамі, планавалася выкарыстаць у гаспадарцы Рэйха і асіміляваць у нямецкай культуры [1, с. 347–360]. Працэс дэмаграфічных пераўтварэнняў – паводле плана – меў закончыцца 30 гадоў пасля пераможнай вайны, але пакуль вайна трывала дзеля ўзмацнення патэнцыялу Германіі патрэбная была праца ўсіх жыхараў Беларусі.

Беларусь 3 гады знаходзілася пад нямецкім панаваннем, дзе службы бяспекі і ўраднікі маглі ўпоўнасці рэалізаваць палітыку дзяржаўнага кіраўніцтва Германіі. Беларусь – як пісаў нямецкі гісторык Бернард К’яры – з гаспадарчага пункту гледжання не мела для немцаў вялікага значэння, але адначасова стала лабараторыяй для рэалізацыі найгоршай формы акупацыйнай палітыкі. У адрозненні ад Прыбалтыкі, на Беларусі ад самага пачатку прымяняліся тэрарыстычныя метады кіравання, а дамінуючай мэтай было паслабленне і вынішчэнне месцовага насельніцтва. Тут нават не разважалася ніякіх тактычных кампрамісаў. На Беларусь немцы пасылалі паліцыянтаў і ўраднікаў, якія ўжо раней недзе акамаметаваліся, кар’ерыстаў, людзей, якія шукалі лёгкага прыбытку, неабмежаванай улады і безадказнасці. Па волі цэнтральнага кіраўніцтва III Рэйху на Беларусі ўлада апынуўся ў руках найгоршай рэпутацыі чыноўнікаў і паліцыянтаў [2, с. 14; 74–88].

Прысутнасць савецкага падполля дала нямецкай арміі і службам бясекі магчымасць успрымаць мірнае насельніцтва як заложнікаў. За жыццё аднаго нямецкага салдата, ці паліцыянта закон акупанта прадбачваў смяротнае пакаранне ад 50 да 100 камуністаў, што на практыцы абазначала – выпадковых месцовых жыхараў [3, с. 95].

Мэтай планаваных СС і СД пацыфікацыі раёнаў часцей быў рабунак маёмасці, асабліва харчовых прадуктаў і жывёлы для патрэб нямецкай арміі. Падчас такіх аперацыяў найчасцей бралі ў палон маладых людзей, якіх у рамках запланаваных у Берліне кантынгентаў адсылалі на працу ў Рэйх, апошніх растрэльвалі [4]. Падполле на пераломе 1942 і 1943 г. не прадстаўляла вялікай небяспекі акупантам, але стварала палітычныя ўмовы дзеля ажыццяўлення найбольш зверскіх метадаў эксплуатацыі акупаванай правінцыі [5].

Вялікую роль немцы адводзілі прапагандзе. Яна стала адным з фундаментаў акупацыйнай палітыкі. Перш за ўсё была срокам мабілізацыі да выконвання накінутых абавязкаў і працы ў карысць “непераможнай Нямеччыны”. Яе змест нешта гаворыць тасаму пра мэты нямецкай палітыкі. Насельніцтва Беларусі пераконвалі, што новы палітычны і цывілізацыйны парадак у Еўропе створаны немцамі мае трывалы і канчатковы характар. Беларусам – падуазвалі – не аставалася нічога як змірыцца з дамінуючай роляй Нямеччыны,

якая ўсім народам кантынента стварае светлыя перспектывы. Патрабавалася падтрымаць цывілізацыйную місію фюрера і яго рыцараў сумленнай працы і выконваннем законаў. У звароце да беларусаў генеральнага камісара Вільгельма Кубэ, які распаўсюджваўся ў канцы ліпеня і ў жніўні 1943 года, калі на Беларусі праводзілася хваля жорсткіх рэпрэсій, начальнік акупацыйнай адміністрацыі прапаведваў: "Беларусы і беларусінкі! Ужо два гады ваша краіна ў агні вайны. (...) Гэта вайна габрэйскага інтэрнацыянала для сусветнай рэвалюцыі, каб народы ўчыніць рабамі, як гэта было зроблена з вамі. Але вы былі вызваленыя ад савецкага палону нямецкім вермахтам. (...) Перад вамі самыя магутныя, непераможныя вермахты! Перад вамі стаяць вашы браты, добраахвотнікі ў вызваленчай барацьбе супраць бальшавізму. Яны абараняюць вас сваім целам. Вы жывеце на сваёй вызваленай зямлі, за вамі сіла Еўропы"[6]. Немцы, у адпаведнасці з прапагандай, прыйшлі з місіяй у Беларусь, мэтай якой была пабудова прасторы бяспекі, свабоды і росквіту беларускага народа, каб вырваць яго з юдэа-бальшавіцкага палону, які прыносіў толькі смерць, голад і беднасць. Атрымальнік прапаганды ставіўся перад простым выбарам – смерць або жыццё. Першы сімвалізавала сталінская Расія, другі – гітлераўская Германія.

Прапагандай займаліся СС і СД, а вялася яна пры дапамозе беларусаў, якія прайшлі адпаведныя курсы ў Берліне. Выкарыстоўваліся такія сродкі прапаганды як радыё, прэса, плакаты, школа, усялякія формы культурнай актыўнасці і масавыя святкаванні, як напрыклад 1 траўня [7].

Вартым увагі ёсць факт, што сярод часткі нямецкага кіраўніцтва разважаліся прапагандысцкія метады падпарадкавання краіны як больш надзейныя чым брутальныя паліцэйскія пацыфікацыі. Прыхільнікам такой канцэпцыі акупацыйнай палітыкі быў міністр па справах акупаваных тэрыторыяў усходніх Альфрэд Розенберг і камісар Генеральны Акругі Беларусь Вільгельм Кубэ. У красавіку 1943 г. падчас сустрэчы Кубэ з падначаленымі яму акруговымі камісарамі прынялі рашэнне аб пашырэнні супрацоўніцтва з прадстаўнічымі оранамі беларускага насельніцтва. "У іх павінна ўзнікнуць адчуванне, што мы іх успрымаем як роўных сябе – пісалася ў пастанове з нарады. Мы павінны узбуджаць нацыяналізм, там дзе яго не было ніколі, пры ўмовах што ён нам будзе патрэбны. У бліжэйшым часе ён не стварае нам ніякай пагрозы, а пасля перамогі будзем настолькі моцнымі, каб з імі справіцца"[8].

Беларускія нацыянальныя дзеячы, якія яшчэ да вайны шукалі супрацоўніцтва з Нямеччынай чакалі, што пасля перамогі саюзніка над Польшчай і Савецім Саюзам пры яго дапамозе ўзнікне беларуская дзяржаўнасць. Прынята было памылковае меркаванне, што пры падтрымцы нацысцкай Германіі, магчымай стане пабудова нацыянальнай дзяржавы ў этнічных межах, якая дазволіць на ператрыванне нацыі. Тымчасам немцы ўжо ў 1941 г. падзялілі Беларусь так, як ім было выгадна і нішто не паказвае, што ў іх планах была нейкая беларуская дзяржаўнасць.

З першых дзён вайны беларускія дзеячы імкнуліся пераймаць, за згоды немцаў, кожны адрэзак улады ў акупаванай Беларусі. Неўзабаве ўзнікла Беларуска народная самапомач, якая выступіла за дазвол на арганізацыю школ, бібліотекаў, культурна-асветных устаноў, выдавецтваў – усяго, што магло б паспрыяць нацыянальнаму адраджэнню. У звароце міністру Розенбергу беларускія актывісты пераконвалі, што з'яўляюцца саюзнікамі немцаў, якіх мэтай свая дзяржава. Ставіліся высновы, што немцы ніколі не будуць валодаць на тэрыторыі Беларусі, пакуль не ўлічаць у сваёй палітыцы беларускіх нацыянальных інтарэсаў. БНС дамагалася ад немцаў арганізацыі беларускай арміі і паліцыі, універсітэта і акадэміі навук [9]. Немцы ўпэўненыя перамогі не патрэбавалі саюзнікаў, а толькі паслухмянага натоўпу. Галоўнага ідэолага і архітэктара нацыянальнага руху – Вінцука Гадлеўскага – забілі ў Тросьцянку, а БНС прывялі да маргіналізацыі.

Марыянэтную беларускую дзяржаву і яе кіраўнічую ўстанову ў выглядзе Беларускай цэнтральнай рады, пачалі ствараць пры канцы акупацыі, восенню 1943 г. Нібыта ажыццяўляўся праект беларускай нацыянальнай дзяржавы, але была яна цалкам залежнай ад нямецкіх уладаў, а

пры тым вынікам ваеннай кан'юнктуры. Асноўнай мэтай немцаў было стварэнне не столькі беларускай дзяржавы, што нацыянальнай арміі, якая пасля вяртання савецкай ўлады на Беларусь вымушана была б зысці ў падполле, вясці барацьбу з Саветамі і такім чынам паслабляць ваенны патэнцыл галоўнага ворага. Акупанты ў гэтым плане дасягнулі нават пэўнай паспяховасці ствараючы амаль 20-ці тысячную Беларускаю краёвую абарону.

Беларусь ніколі ў нямецкіх планах не разважалася ў сур'ёз як саюзная дзяржава. На практыцы праводзілі яны палітыку крайняй эксплуатацыі падпарадкаванай тэрыторыі, якой насельніцтва планавалася радыкальна паменшыць на працягу двух дзесяцігоддзі. Згодна з планам “Усход”, у выніку перамогі немцаў, шанц перажыць атрымаў толькі кожны чацвёрты беларус, пры умовах асіміляцыі ў нямецкай культуры.

Палітыка савецкага кіраўніцтва адносна Беларусі, якая апынулася пад нямецкай акупацыяй, накіраваная была на выкарыстанне дэмаграфічнага патэнцыялу дзеля паслаблення сілы ворага. Шукаліся перш за ўсё метады ажыццяўлення прасавецкіх настройў сярод беларусаў. Прапановы змены палітыкі выйшлі ад кіраўніцтва Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі на чале Панцеляймонам Панамаренка. У першыя тыдні вайны выдаваліся савецкім кіраўніцтвам шматлікія дырэктываў, у якіх кіраўніцтва партыі звярталася да жыхароў рэспублікі, пражываючых у акупаваных немцамі раёнах, заклікаючы іх да ахвярнага змагання з захопнікамі. Шукалася адначасова спосабаў, каб заахвоціць іх выконваць загады савецкага ўрада [10]. Ва умовах хаатычнага адступлення Чырвонай арміі, савецкае кіраўніцтва было гатовае прыняць нават тыя ідэі, якія далёка разыходзіліся з практыкай бальшавіцкай палітыкі [11]. Самы творчы падыход у пошуку новых спосабаў мабілізацыі на барацьбу з захопнікамі прадстаўляў Панцеляймон Панамаренка. У канцы 1941 года ён стаў заўзятым прыхільнікам выкарыстання беларускіх нацыянальных пачуццяў і патрыятызму ў якасці матывуючых фактараў для барацьбы з захопнікамі. Можна быць, ён зразумеў, што савецкія каштоўнасці былі скампраметаваныя калектывізацыяй і генацыдам ў гады, якія папярэднічалі другой сусветнай вайне. Масавы канфлікт з немцамі хацеў уздымаць адклікаючыя да нацыянальнай ідэі і супольнасці беларускіх лёсаў.

Кіраўніцтва Савецкай Беларусі было за тым, каб уся прапаганда ў адрас беларускага насельніцтва – па радыё, у друкаваным слове, ці іншай форме адклікалася да творчасці паэтаў Янкі Купалы, Якуба Коласа і спявачкі Ларысы Александроўскай. У Маскве хутка стварылі рэдакцыю беларускага радыё і беларускай газеты [12, л. 1]. Прапаганда стварала ўражанне, што апрача цэнтральнага савецкага кіраўніцтва існуюць яшчэ беларускія ўлады, якія клапаціліся асабліва за лёс зняволеных беларусаў. Партызанскім групам, якія пасылаліся на тэрыторыю акупаванай Беларусі, дзеля арганізацыі масавага супраціўлення, загадалі падкрэсліваць у прапагандзе нацыянальны характар вайны супраць Германіі [12, л. 3]. Адначасова рэкамендавалася будаваць кіраўнічыя кадры ў акупаванай Беларусі на аснове камуністаў з усходніх вобласцей. Кіраўніцтва партыі не даверала таварышам з заходніх вобласцей, далучаных да Беларусі ў верасні 1939 года [12, л. 5].

У першыя месяцы 1942 года, цэнтральныя савецкія ўлады адабралі ўсе праекты кіраўніцтва беларускай рэспублікі, накіраваныя на узбуджэнне беларускага патрыятызму. У лютым пачала працу рэдакцыя “Савецкай Беларусі”. Газета з’явілася тыражом 40 тысячы экзemplараў, выключна на беларускай мове. Было таксама вырашана выпусціць дзве новыя газеты – для салдатаў – “За Савецкую Беларусь” і партызан – “За свабодную Беларусь” [12, л. 9–10].

Найбольш радыкальны праект прадстаўляла ідэя беларускай нацыянальнай арміі, якая ўзнікла ў акружэнні Панамаренкі летам 1942 г. Яна мела перш за ўсё адыйграць прапагандовую і палітычную ролю. Беларуская армія мела быць сімвалам барацьбы за “нацыянальнае выжыванне” і адначасова сродкам “большай мабілізацыі беларускага народа і павялічэння яго ахвярнасці” [12, л. 48].

Пастановай Дзяржаўнага камітэта абароны СССР, падпісанай Сталінам, “беларуская нацыянальная армія” павінна быць на фронце 10 лістапада 1942 г., налічваць 129 тыс. салдат, мець у сваім складзе 2 танкавыя брыгады і артылерыйскі полк [12, л. 53]. Пры канцы лета падрыхтаваныя былі нават *Правілы палітычнага выхавання і дысцыпліны Беларускай спецыяльнай арміі*, але ўжо ў кастрычніку стрымалі працэс яе пабудовы [12, л. 98–99].

Тэрмін “нацыянальная армія” атрымаўся аднак непрыймальным для савецкага кіраўніцтва. Заступілі яго словам “спецыяльная”. Справа арміі ў сапраўднасці не выйшла за межы праектаў. Пасля Сталінградскай бітвы савецкія ўлады перасталі адклікацца да нацыянальных пачуццяў як фактару мабілізуючага да барацьбы з нямецкай пагрозай. Праўдападобна баяліся, што занадта выкліканыя нацыянальныя эмоцыі не будуць спрыяць адзінству савецкай дзяржавы.

Пры выкарыстанні падполя савецкае кіраўніцтва імкнулася перш за ўсё захаваць лаяльнасць беларускага грамадства камуністычнай уладзе і дзяржаве. Спава была даволі важнай з увагі на факт, што дзесяткі тысяч беларусаў, па ўсялякіх прычынах, было заангажаваных у падтрымцы акупацыйнай палітычнай сістэмы. Савецкае падполле мела за задачу знішчаць не толькі паліцыянтаў, але таксама ўраднікаў, настаўнікаў, культурных дзеячаў [13]. Людзі заангажаваныя ў адукацыйнай сістэме з пункту гледжання савецкага кіраўніцтва стваралі яшчэ большую небяспеку чым хлопцы з карабінамі падначаленыя нямецкіх жандармаў.

Крыніцы і літаратура

1. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich. T. V, Warszawa, 1949. – S. 209–242; Przegląd Zachodni. – 1958. – № 2.
2. К’яры, Б. Штодзённасць за лініям фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 г.). – Мінск, 2005.
3. Козел, Д. Мероприятия германского военного командования против белорусских партизан в июне – декабре 1941 г., [в:] Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць, выпуск 7, кніга 2. Мінск, 2009.
4. НАРБ. – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 1395. – Арк. 1–3.
5. Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии, ред. П. П. Липпило, В. Ф. Романовский, Минск 1965, документы № 17, 21, 22, 27.
6. Квінкерт, Б. Нямецкая прапаганда ў Беларусі 1941–1944, Берлін 1996. – С. 33.
7. НАРБ. – Ф. 3500. – Воп. 3. – Спр. 114. – Арк. 86; Ф. 4683. – Воп. 3. – Спр. 978. – Арк. 197.
8. НАРБ. – Ф. 4386. – Воп. 1. – Спр. 25. – Арк. 88.
9. НАРБ. – Ф. 4 р. – Воп. 33а. – Спр. 203. – К. 8–10.
10. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–июль 1944). Документы и материалы. Минск, 1967. – т. I, С. 48.
11. Slepian, K. Partyzanci Stalina. Radziecki ruch oporu w czasie II wojny światowej, Poznań 2008, s. 53–55.
12. НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 33а. – Спр. 3.
13. Turonek, J. Białoruś pod okupacją niemiecką, Warszawa 1993, s. 116–117; Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944). Документы и материалы. Минск, 1967. – с. 477–478.

Belarus in the German and Soviet policy per 1941-1944. At this article the rivalry question between fascist the occupational authorities and the Soviet management for "sympathies" is investigated from the Belarus population. Attempts of realisation of concrete projects and measures on creation of the Belarus national structures are traced. The conclusion becomes that in plans of fascist invaders Belarus was never considered as high-grade Union State. At the same time and the allied Soviet management was not ready to go on expansion of the competence of the Belarus Soviet authorities.

Г.М. Стародубець
Житомирський державний
університет імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ 1943–1946 рр.

В статті йдеться про специфіку розгортання та поширення українського самостійницького руху на теренах південного Полісся. Визначаються спільні та відмінні особливості його проявів, що мали місце на території північних областей України та південних – Білорусії. Звертається увага на засоби, використовувані сторонами військово-політичного протистояння з метою знищення один одного.

Друга світова війна є складовою національної історичної пам'яті білоруського і українського народів. Її події знайшли своє відображення на рівні матриці суспільної свідомості, формованої під впливом різних чинників упродовж усього повоєнного часу. Зовнішнім виявом цього є наявність різного бачення та оцінок тогочасного минулого не тільки населенням Білорусі та України, але й усередині кожного із соціумів. І це цілком закономірно детермінує потребу глибокого наукового дослідження та осмислення суті подій та явищ, які лежать в площині, так би мовити, політико-ідеологічного розлому, час від часу збурюючи громадську думку. Однією з таких проблем виступає тема українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни як у контексті вітчизняної, так і загальноєвропейської історії. В останні десятиліття науковий інтерес до неї виявляють не тільки українські вчені, але й зарубіжні, в тому числі й білоруські.

Тема присутності українського чинника в подіях, що мали місце на теренах західних і, особливо, південних областей БРСР в період Другої світової війни та перших повоєнних років, стала предметом наукових пошуків багатьох дослідників. Частково вона висвітлюється в роботі А. Русначенка, окремих розділ якої присвячений особливостям руху Опору в Білорусії в 1941–1945 рр. [1]. Опосередковано питання діяльності ОУН та УПА на білоруських теренах торкаються такі українські науковці, як В. Жилук [2], С.Стельникович [3], Г. Стародубець [4]. Окремо слід виділити роботу А. Кукурудзи, в якій досить детально та на значній документальній основі характеризується діяльність УПА на території Білорусії впродовж більш ніж десятилітнього періоду своєї боротьби – 1942–1953 рр. [5]. Серед білоруських дослідників проблеми варто виокремити наукові праці І. Валахановича, присвячені аналізу оунівського підпілля в БРСР [6]. Окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення в монографіях інших білоруських науковців, зокрема, І Пушкіна [7], В.Белозоровича [8] та інших. Мета нашого дослідження – визначити масштаби поширення та впливу ідей українського національно-визвольного руху на теренах українсько-білоруського прикордоння впродовж 1943–1946 рр.

20 серпня 1941 р. за декретом А.Гітлера було створено рейхскомісаріат «Україна», до складу якого включалася південна частина Білорусії. Історично склалося, що ця територія виступала етнічно межовим регіоном білорусів та українців. Така її особливість виступила одним із чинників поширення тут ідей українського націоналістичного руху, які позитивно сприймалися частиною місцевого населення. Серйозною причиною активного проникнення оунівського підпілля на терени південних областей БРСР слід вважати той факт, що українські націоналісти в особі бандерівців «тракували значну частину білоруського Полісся «українською етнографічною територією»» [9] і, очевидно, виношували сподівання включити її в кордони незалежної української держави.

Генераторами продукування та поширення ідей українського національно-визвольного руху в північно-поліському регіоні виступали Поліська Січ – УПА от. Т. Бульби-Боровця та ОУН(б). Відомо, що «безпосередньо на території Білорусі організаційними структурами оунівського підпілля керував окружний провід («Кричеський») на чолі із Зиновієм Савчуком («Шварц», «Олександр»). Берестейський окружний провід об'єднував три надрайонні: Берестейський, Кобринський і Пінський [6]. Основне завдання підпільників полягало в залученні до своїх лав якомога ширшого кола представників місцевого населення, пропаганді основних ідей Організації, зборі інформації про настрої та політичні симпатії мешканців краю.

З другої половини 1943 року український самостійницький рух у волинсько-поліському регіоні реструктурується на дві складові – УПА та повстанське запілля. Білоруські землі потрапили в зону контролю військових округ УПА «Заграва», зокрема південні райони Поліської області та «Турів» – південь Берестейщини. До складу першої округи, крім інших, входили Столинський («Гало») та Пінський («Болото») військові надрайони. Другої – Берестейський надрайон [10, с. 16–17]. Основу запілля повстанського руху складала мережа ОУН(б), а головне завдання полягало в забезпеченні матеріально-технічними та людськими ресурсами повстанської армії, основним джерелом постачання яких виступало місцеве населення.

Ставлення білорусів до українських повстанців було неоднозначним і далеко не завжди позитивним, що виступало серйозним стримуючим чинником процесу розбудови тут 205онівськог організаційної мережі. Так, у серпні 1943 р. тільки два райони (Давидгородецький та Столинський) були більш-менш охоплені «бандерівським впливом. Читалася відповідна література. Населення ставилося прихильно до оунівців, а червоних ненавиділо» [10, с. 247–248]. Такого роду інформацію підтверджують і білоруські дослідники, які наголошують, що «найбільший вплив у Білорусії українські націоналісти мали на території Столинщини. В південних районах Гомельської і Брестської областей діяли загони Української повстанської армії» [7, с. 130]

Судячи з документів, у грудні ситуація принципово не змінилася. В одному зі звітів місцевого лідера націоналістів вказується, що населення Пінського району «ставиться до нас пасивно. Зв'язки діють принагідні (по знайомству). Неохоплене нами і покривджене більшовиками населення ставиться до нас прихильно, однак від наших людей старається держатись осторонь, ждучи на прибуття реальної сили». В Морочанському районі оунівською мережею «охоплено до 2/3 території. Членів нараховується 34. Охоплений терен не поділено адміністративно, а лише пов'язано зв'язками. Організаційна робота ведеться розвідкою і пропагандою» [10, с.261].

З метою залучення до підпільної боротьби місцевих мешканців українські активісти практикували «проведення по селах сходів, де в першу чергу вдарялось по пропаганді протибільшовицькій. Перепроводжувано гутірки на актуальні теми, читалось і пояснювалось літературу». Однак такого роду заходи не давали очікуваного результату, оскільки, «щоби опанувати той терен, потрібна збройна сила, яка б захистила цивільне населення від ворожих нападів, а тим самим піднесла б населення на душі, та повела б до боротьби за УССД» [10, с. 268]. Організувати таку силу в умовах тогочасної дійсності було надзвичайно важко насамперед тому, що у цьому регіоні активно діяли радянські партизани, які в силу різних причин користувалися підтримкою місцевих мешканців, потужним був також тиск німецьких окупантів. Очевидно, що відсутність масової підтримки білорусами ідей українського самостійницького руху пояснювалася й національною політикою оунівців, в основі якої лежала ідея розбудови української держави в її етнічних кордонах, а значить – за рахунок частини території Білорусії.

Тим не менше, за білоруськими свідченнями «на початку 1944 р. на території Брестської, Пінської та Поліської областей діяла густа сітка оунівських округових, надрайонних і районних проводів, які займалися формуванням мобільних бойових загонів.

Наприклад, у Брестській області функціонувало 120 загонів приблизно по 7 – 100 осіб кожен, в Пінській – 114 чисельністю від 25 до 500 осіб [11, с. 67]. В окремих районах Білорусі бандерівський рух домінував повністю. Скажімо, в Дивинському районі, де до 1944 р. УПА нараховувалося біля трьох тисяч осіб. Досить сильними були повстанські сили ОУН в Іванівському, Дорогочинському, Давидгородському, Логичинському та ін. районах [11, с. 68].

Варто зауважити, що таку думку поділяють і білоруські науковці, котрі стверджують, що «на завершальному етапі Другої світової війни і в перші післявоєнні роки в Брестській та Пінській областях значний вплив мали загони «бульбівців» чи Поліської Січі Української повстанської армії (УПА). Її організатором був Тарас Боровець... З липня 1943 р. вони стали вести боротьбу як радянським і польським партизанським рухом, так і з німецькими частинами. Однак уже в 1944 р. були очевидні тісні контакти УПА з фашистами. Активно діяли «бульбівці» і після вигнання окупантів з території СРСР. За даними НКВС до кінця 1944 р. в Брестській та Пінській областях діяло близько 250 груп і загонів. Окремі райони повністю ними контролювалися, особливо в сільській місцевості» [8, с. 83].

Погоджуючись загалом з висновками білоруських науковців, дозволимо собі висловити деякі сумніви з приводу правильності їх твердження про те, що на початку 1944 р. на теренах Полісся діяли саме загони Поліської Січі – УПА от. Т. Бульби-Боровця, або ж, як вона називалася від липня 1943 р. – УНРА, так зв. «бульбівці». На той час ця формація, як збройна та політична сила, фактично перестала існувати, оскільки її лідери наприкінці 1943 року перебували в німецькому ув'язненні, а бійці частково легалізувалися, частково продовжували боротьбу в загонах УПА. Тому з початку 1943 р. найбільшу військово-політичну активність на теренах волинсько-поліського регіону виявляли загони Української повстанської армії та боївки її запілля.

Повстанське підпілля та УПА, які діяли в районах південного Полісся, координували свої дії з відповідними підрозділами, дислокованими на теренах північної Волині. Від другої половини 1944 року вони входили до складу північно-західної Генеральної округи під керівництвом І.Литвинчука – «Дубового» (охоплювала території Волинської області, північно-західної частини Рівненської області, Берестейщини, Пінщини) [12, с. 27]. Від початку 1944 р. в умовах переходу фронту український самостійницький рух змушений був вирішувати кілька завдань: окрім захисту місцевого населення від грабунку та фізичного винищення з боку німецьких окупантів, загострилося збройне протистояння з радянськими партизанами. Останні, залишившись в тилу Червоної армії, спрямували свої зусилля на боротьбу з УПА. Це протистояння проходило з попереми́нним успіхом. Українські повстанці добре знали місцевість і користувалися підтримкою місцевого населення, натомість другі були краще озброєні та забезпечені військовими фахівцями. Запеклість боротьби мала наслідком значні обопільні жертви.

Процес визволення західноукраїнської та західнобілоруської території від німецьких окупантів супроводжувався відновленням там радянської влади, насамперед, у формі відповідних комітетів комуністичної партії та виконкомів Рад депутатів трудящих. Перед представниками органів місцевої влади одним із основних було поставлене завдання підняти з руїн село та, головним чином, в білоруському регіоні – продовжити процес колективізації, згорнутий у період війни. «Вже в 1944–1945 роках партійно-радянські працівники провели бесіди з селянами колишніх колгоспів про можливе відновлення сільгоспартілей, обіцяючи їм посіви німецьких маєтків і допомогу зі сторони держави. Однак сільські жителі у більшості своїй заявляли «Нам колгоспи не потрібні!» [8, с. 94] Така позиція селян збігалася з офіційною політикою оунівців щодо колгоспної системи як такої. Повстанське підпілля в Західній Україні та в рамках регіонального впливу на теренах Білорусії розгорнуло активну антиколгоспну кампанію, яка супроводжувалася збройним протистоянням.

Намагаючись якщо не зупинити, то, принаймні, загальмувати процес радянзації, упівці та бійці самооборонних кущових відділів практикували напади на партійно-радянські

установи рівня сіл, селищ, містечок та районів. Нападники знищували списки мобілізованих до лав Радянської армії, офіційну фінансову документацію тощо. Не поодинокими були приклади залякування, а то й фізичного знищення місцевих активістів. Так, «у 1944 році в Жабчицькому районі Пінської області було розгромлено будівлю Невельської сільради. Бандити задушили дротом голову Власовця, секретаря Жушму і місцевого лісника. Тіло голови сільради було приколоте штиковим ударом до стіни. Написавши українські націоналістичні гасла, «бульбівці» зникли в лісі» [8, с. 84]. Показово, що схожою була ситуація не тільки у західноукраїнському регіоні, але й на Житомирщині – області, котра безпосередньо межує з Білорусією й у роки Другої світової війни не вважалася територією, контрольованою УПА. Радянські джерела зафіксували там значну кількість випадків активізації антирадянського збройного руху Опору впродовж 1944–1946 рр.. Зокрема, «4 жовтня 1945 р. банда УПА кількістю від 70 осіб прорвалася з Рокитнівського району Ровенської області, зайшла в с. Селизівку Словечанського району Житомирської області, де забрала 2-х колгоспних биків і зникла в лісовому масиві у напрямку хутора Вороб'ї. 7 жовтня вона напала на с. Мажари в 7 км від райцентру Словечанськ, де пограбувала сільпо, знищила документи сільради і пішла в Мажарські ліси. 10 жовтня банда в кількості 35–40 осіб напала на с. Черевин в 2-х км від райцентру Словечанськ, пограбувала сільпо, знищила документи сільради і пішла у напрямку с. Ракитно-Мощаниця Лугинського р-ну» [13, арк. 13]. Очевидно, що такого роду акціями українські повстанці, з одного боку, намагалися вирішити проблему свого матеріально-продовольчого забезпечення, а з іншого – продемонструвати місцевому населенню та, насамперед, владі свою присутність та можливість контролювати ситуацію.

З метою придушення українського національного руху Опору радянська влада намагалася обмежити масштаби його поширення, локалізуювши на певній території. З цією метою війська НКВС у 1944 р. спрямували зусилля на обмеження «контактів Берестейщини та Пінщини з рештою України. Для цього вздовж Дніпро-Бузького каналу дислокувалися спеціальні частини внутрішніх військ. Так, для прикладу, в Столинському районі (південь БРСР) знаходилося 800 радянських військових, тоді як у Дубровицькому – 240, а у Висоцькому взагалі – 80 [5, с. 407]. За підрахунками білоруського дослідника І.Валаховича, на початку 1945 року тільки «з білоруського боку кордону було оточено 839 господарств, обшукано 48479 дворів, перевірено 165137 осіб, прочесано 12 кв. км лісів і боліт» [6, с. 60]. На території сусідньої Рівненщини «за період з 4 по 20 лютого 1945 року в результаті проведення 2109 військових операцій було знищено 15036 вояків УПА, взято в полон 18066 осіб, з'явилося з повинною 6913 осіб» [14, арк. 25]. Масовий наступ на повстанський рух значно підірвав його мілітарні сили на Волині та Поліссі, однак, попри всі зусилля радянської влади, не знищив його.

Одним із найважчих періодів для українського націоналістичного підпілля та УПА стали місяці так званої «великої блокади», яка мала місце в західних областях України від початку виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.) і аж до квітня цього року. Реально в західноукраїнському регіоні було запроваджено надзвичайний стан, в умовах якого мешканцям заборонялося вільно пересуватися по території, ночувати не в себе вдома, приймати гостей тощо. Для його забезпечення впродовж чотирьох місяців тут «було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, що нараховували півмільйона бійців» [15, арк. 514].

Незважаючи на встановлення тотального контролю, оунівці намагалися різними способами організувати зрив більшовицької виборчої кампанії. З цією метою вони проводили активну агітаційно-пропагандистську кампанію, здійснювали локальні напади на виборчі дільниці, установи місцевих органів влади, зривали та знищували передвиборчі плакати, листівки тощо. Загалом створювали в західноукраїнському регіоні атмосферу нетерпимого ставлення до офіційної влади.

Антирадянська діяльність українського підпілля знаходила свій вияв і на теренах сусідньої республіки. Так, згідно з офіційною інформацією «за першу декаду січня 1946 р. на території західних областей Білоруської РСР зареєстровано 5 бандитських проявів, в результаті яких було вбито 7 осіб. 3 січня в с. Мініво Антопольського району Брестської області учасники банди УПА чисельністю до 15 чоловік пограбували і забрали з собою агітатора виборчої дільниці Мінчука Дем'яна. Останньому вдалося втекти. Ці ж бандити здійснили вбивство і пограбування демобілізованого з Червоної армії Девута Василя і Дружа Олександра, за національністю українців. В ніч на 7 січня банда чисельністю до 60 учасників, озброєна кулеметами, автоматами і гвинтівками, котра прибула з території Рокитнівського району Ровенської області УРСР, здійснила напад на с. Глушковичі Лельчицького району Поліської області. Бандити розкидали антирадянські листівки, пограбували магазин і двох громадян, демобілізованих з Червоної армії, забрали з колгоспу коня і зникли у напрямку Житомирської області». Масштабність антирадянського опору засвідчує той факт, що тільки «за першу декаду січня органами НКДБ БРСР було проведено 7 чекістсько-військових операцій, в результаті яких: затримано учасників антирадянського підпілля – 8, ліквідовано бандитів і бандпособників – 22. З них: вбито – 5, затримано – 17, з'явилося з повинною дезертирів з Червоної армії – 2. В бандитів вилучено: кулемет, міномет, пістолетів – 2, гранат – 3, мін – 3, патронів – 1000» [16, с.325-326]. Загалом же, за підрахунками дослідників, «в 1946 році було ліквідовано 36 банд кількістю 1081 чоловік: 413 вбито, 599 взято в полон, 59 з'явилися з повинною» [8, с.84]. Українському самостійницькому підпіллю не вдалося зірвати вибори до Верховної Ради СРСР, однак їх діяльність виступала постійним дестабілізуючим чинником процесу відновлення радянської влади у волинсько-поліському регіоні.

Отже, український самостійницький рух, матеріалізований у структурах УПА та оунівського підпілля, виявляв активність на теренах південної Білорусії, суміжних з північними областями України. Його соціальну основу складало місцеве населення, яке не обов'язково ідентифікувало себе як українці. Об'єднуючою платформою учасників цього руху, окрім ідеї боротьби за незалежну українську державу, виступало гасло економічного характеру – опір насильницькій колективізації.

Джерела та література

1. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / А. Русначенко. – Київ, 2002. – 518 с.
2. Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Монографія / В. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
3. Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. Стельникович – Житомир: Полісся, 2010. – 392 с.
4. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Монографія / Г. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
5. Кукурудза А. Діяльність УПА на території БРСР (1942–1953) / А. Кукурудза // Наук. записки: зб. праць молодих вчених і аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – Т.20. – С. 397–407.
6. Валахович І. Підпілля ОУН на території Білорусі / І.Валахович // Військово- історичний альманах. – 2002. – № 1. – С. 58–61.
7. Пушкін І.А. Уздел нацыянальных меншасцей у грамадска-палытычным жыццёсавецкай Беларусі (1919–1990 гг.). Манаграфія / І. Пушкін. – Мінск: «Выдавецкі центр БДУ», 2010. – 319 с.
8. Белозорович В.А. Западнорусская деревня в 1939–1953 годах: Монография / В.А. Белозорович. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 148 с.

9. Клявець Р. Білоруси в УПА. За нашу і вашу свободу / Раман Клявець // Гістарычная правда. – 11 грудня. – 2013 / Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/12/11/140386/>
10. Літопис УПА. Т.2 Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943-1944. Документи і матеріали / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського: Видавництво: «Літопис УПА» та ін. – Київ-Торонто. – 1999. – 675 с.
11. Сергійчук В. Український здвиг. Кн. 2: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
12. Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т.8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА і Запілля 1944–1946. Документи і матеріали / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського: Видавництво: «Літопис УПА» та ін. – Київ-Торонто, 2006. – 1448 с.
13. Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76, оп.2, спр.225.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.23, ч.1, спр. 925.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.23, спр.2966.
16. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів / Упорядник Ярослав Дашкевич, Василь Кук. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.

G. Starodubets. Ukrainian national-rebellious movement on the border between Ukraine and Byelorussia in 1943–1946 years. The specificity of deployment and spreading of Ukrainian independent movement on the territory of southern Polissya is described in the article. Common and different peculiarities of its manifestations on the territories of northern regions of Ukraine and southern regions of Byelorussia are determined. The attention is paid to the instrumentality used by both parties of military and political opposition in order to destroy each other.

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІХ АДНОСІН У 1944 – 1991 гг.

Дзецца першая ў гістарыяграфіі спроба перыядызацыі беларуска-польскіх адносін і сувязей у 1944–1991 гг. з кароткай характарыстыкай этапаў. Выдзяляюцца пяць этапаў у гісторыі адносін паміж БССР і ПНР/Польскай Рэспублікай: 1) 1944–1953 гг., 2) 1953–1972 гг., 3) 1972–1981 гг., 4) 1981–1989 гг., 5) 1989–1991 гг. Разгледжаны 47-гадовы перыяд прадстаўляе сабой цэльны і завершаны адрэзак часу, што ўключае ў сябе 45-гадовы этап існавання ПНР (1944–1989 гг.) і двухгадовы этап – пачатак існавання Трэцяй Рэчы Паспалітай (1989–1991 гг.). Для СССР гэты перыяд пачаўся ў лютым 1944 г. з прадстаўлення саюзным рэспублікам знешнепалітычных паўнамоцтваў, а закончыўся ў снежні 1991 г. распадам СССР і абвяшчэннем незалежнасці саюзных рэспублік.

На працягу амаль усяго азначанага перыяда за выключэннем яго апошняга этапа (1989–1991 гг.) беларуска–польскія адносіны з’яўляліся часткай так званых “сацыялістычных міжнародных адносін”, найбольш істотнай рысай якіх была іх неадпаведнасць міжнароднаму праву, паколькі яны развіваліся паміж нераўнапраўнымі і несамастойнымі ўдзельнікамі міжнародных адносін. “Сацыялістычныя міжнародныя адносіны” канцэнтраваліся вакол адной звышдзяржавы, якой быў СССР і якая дыктавала нормы і правілы паводзін у сацыялістычным лагерах. Сваеасаблівы характар адносін паміж сацыялістычнымі дзяржавамі праяўляўся ў адносінах паміж саюзнымі рэспублікамі савецкай федэратыўнай дзяржавы і іншымі сацыялістычнымі дзяржавамі. Гэта былі сувязі ці кантакты паміж так званымі квазідзяржавамі (саюзнымі рэспублікамі) і сатэліцкімі дзяржавамі, залежнымі ад СССР. Аб іх спецыфічным характары будзе сказана пазней.

Для Беларускай ССР Польская Народная Рэспубліка была адзінай суседняй замежнай дзяржавай, няхай сабе сацыялістычнай і сатэліцкай. І гэты геапалітычны фактар прыдаваў асаблівую значнасць беларуска–польскім адносінам. Для ПНР Беларускай ССР разам з Літоўскай і Украінскай ССР была адной з трох савецкіх рэспублік, з якімі яна мела супольную мяжу (да гэтага трэба дадаць і Калініградскую вобласць РСФСР). Акрамя геаграфічнай блізкасці немалаважнае значэнне для сацыялістычнай Польшчы меў таксама гістарычны фактар супольнага пражывання народаў Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны ў складзе федэратыўнай дзяржавы Рэчы Паспалітай, хаця ў тыя часы афіцыйная Варшава пра гэта імкнулася не ўспамінаць.

У беларускай, як і ў замежнай, у тым ліку і ў польскай гістарыяграфіі пакуль не створана перыядызацыі беларуска–польскіх адносін 1944–1991 гг. Гэты 47-гадовы перыяд прадстаўляе сабой цэльны і завершаны адрэзак часу, што ўключае ў сябе 45-гадовы этап існавання ПНР (1944–1989 гг.) і двухгадовы этап – пачатак існавання Трэцяй Рэчы Паспалітай (1989–1991 гг.), падчас якога Варшава праводзіла так званую двухкаляёвую палітыку адносна СССР. Такого падзелу на два розныя палітычныя рэжымы не было ў гісторыі Савецкага Саюза і яго саюзных рэспублік. Для іх гэты перыяд пачаўся ў лютым 1944 г. з прадстаўлення саюзным рэспублікам знешнепалітычных паўнамоцтваў, а закончыўся ў снежні 1991 г. распадам СССР і абвяшчэннем незалежнасці саюзных рэспублік. З абагульняючых і манаграфічных прац беларускіх даследчыкаў па тэматыцы беларуска–польскіх адносін і сувязей азначанага перыяду хацеў бы выдзеліць кнігі Ю.Вашкевіча, А.Вялікага, В.Талстога [1–3; 10; 20].

Гаворачы аб папярэдніх навуковых напрацоўках у галіне перыядызацыі беларуска–польскіх адносін азначанага перыяду дазволю сябе спаслацца на ўласны вопыт стварэння

падобнай перыядызацыі, рэалізаваны ў кнізе пра беларуска-польскія адносіны ў 1918–1989 гг. [6, гл. раздзел аб развіцці беларуска-польскіх адносін у 1944–1989 гг.]. У дадзеным артыкуле аўтар пашырае сваю перыядызацыю да 1991 г., папраўляючы і ўдакладняючы яе этапы. Характарыстыцы асобных этапаў развіцця гэтых адносін прысвечаны нашы папярэднія публікацыі [5; 8; 9].

У гісторыі адносін паміж БССР і ПНР/Польскай Рэспублікай у 1944–1991 гг. можна выдзеліць пяць этапаў: 1) 1944–1953 гг., 2) 1953–1972 гг., 3) 1972–1981 гг., 4) 1981–1989 гг., 5) 1989–1991 гг. Ніжэй даецца кароткая характарыстыка найбольш істотных асаблівасцей кожнага з гэтых этапаў.

Першы этап (1944–1953 гг.) ахоплівае апошнія сталінскае дзесяцігоддзе. Ён пачаўся ў лютым 1944 г. з прадстаўлення БССР як і іншым саюзным рэспублікам, знешнепалітычных паўнамоцтваў, стварэння 22 ліпеня 1944 г. Польскага камітэта нацыянальнага вызвалення і падпісання 9 верасня 1944 г. пагаднення паміж ПКНВ і ўрадам БССР пагаднення аб рэпатрыяцыі беларускага і польскага насельніцтва, а закончыўся зыходам 5 сакавіка 1953 г. з гістарычнай арэны “правадыра ўсіх народаў”. Яго змест аказаўся даволі насычаным для беларуска-польскіх сувязей. Гэта рэпатрыяцыя беларускага і польскага насельніцтва, харчовая дапамога БССР насельніцтву Варшавы, першыя сустрэчы беларускіх і польскіх кіраўнікоў, пачатак культурнага супрацоўніцтва. Шэраг важных падзей савецка-польскіх адносін, якія мелі непасрэднае дачыненне да Беларусі, адбываліся па ініцыятыве Крамля без яе ўдзелу (падрыхтоўка, падпісанне і ратыфікацыя Дагавора аб савецка-польскай мяжы ад 16 жніўня 1945 г., дэмаркацыя савецка-польскай мяжы, польская ініцыятыва аб устанаўленні дыпламатычных ці кансульскіх адносін з БССР). Увогуле беларуска-польскія кантакты як на палітычным, так і на мясцовым узроўні мелі эпізодычны характар.

Другі этап ахоплівае 1953–1972 гг. Ён пачаўся пасля смерці І.Сталіна і закончыўся стварэннем Генеральнага консульства ПНР у Мінску. Для яго характэрны такія новыя формы беларуска-польскага супрацоўніцтва, як 1) інстытуцыяналізацыя ў сярэдзіне 50-х гг. культурнага супрацоўніцтва (месячнікі, дэкады і дні культуры, яго планы характар), 2) прыгранічнае супрацоўніцтва беларускіх абласцей і польскіх ваяводстваў (Брэсцкай і Гродзенскай вобласці з Беластоцкім і Люблінскім ваяводствамі), якое пачалося ў 1956 г., да якога потым далучыліся іншыя абласці і ваяводства, 3) стварэнне новых грамадскіх арганізацый на саюзным і рэспубліканскім узроўнях (Саюз савецкіх таварыстваў дружбы ССТД, Таварыства савецка-польскай дружбы ТСПД і яго беларускае аддзяленне, Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежжам БТДКС). Да пачатку 60-х гадоў у СССР і ПНР была створана сістэма партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва так званымі “мясцовымі дружалюбнымі сувязямі”, якая ахоплівала ў СССР рэспубліканскі (у дадзеным выпадку БССР), краявы, абласны, гарадскі, раённы і найніжэйшы ўзровень (арганізацый, прадпрыемстваў і ўстаноў), а ў Польшчы – ваяводскі, гарадскі, павятовы і таксама найніжэйшы ўзровень. Вядучую і кіруючую ролю ў “мясцовых дружалюбных сувязях” адыгрывалі парыйныя камітэты КПСС і ПАРП. Дэмакратызацыя савецка-польскіх адносін і іх перавод на больш раўнапраўны характар, што адбылося падчас хрушчоўскай адлігі, ніяк не паўплывалі аднак на пазітыўнае вырашэнне пытання аб адкрыцці польскага консульства ў Мінску і на падключэнне БССР, як і УССР і Літоўскай ССР, да падпісання пагаднення аб рэпатрыяцыі паміж урадамі СССР і ПНР у 1957 г.

Трэці этап ахоплівае 1972–1981 гг. Ён пачаўся стварэннем Генеральнага консульства ПНР у Мінску і закончыўся польскім грамадска-палітычным крызісам 1980–1981 гг. У гэтае дзесяцігоддзе створаная раней сістэма беларуска-польскага супрацоўніцтва, якая трактавалася савецкім кіраўніцтвам выключна з пункту погляду “мясцовых дружалюбных сувязей”, дасягнула свайго апагея. Дзвюма новымі формамі беларуска-польскіх сувязей сталі: 1) Планы дружалюбных сувязей абкамаў КП Беларусі з партыйнымі камітэтамі Балгарскай кампартыі, Сацыялістычнай адзінай партыі Германіі, ПАРП і Кампартыі

Чэхаславакіі, якія ўключалі ў сябе ўсе астатнія формы і праявы супрацоўніцтва абласцей БССР з адпаведнымі адміністрацыйнымі адзінкамі ўказаных сацыялістычных краін, у тым ліку і пахаванае прыгранічнае супрацоўніцтва Брэсцкай і Гродзенскай абласцей з Люблінскім і Беластоцкім ваяводствамі, і 2) Генеральнае консульства ПНР у Мінску. Адкрыццё апошняга ў 1972 г. было вынікам працяглых намаганняў Варшавы за стварэнне консульскай установы ў Беларусі. Генконсульства ПНР было першай консульскай установай замежнай дзяржавы ў Беларусі. Яго ініцыятывы па развіцці польска-беларускіх адносін аднак стрымліваліся пасіўнасцю Мінска і жорсткім кантролем Масквы. У 70-я гады разам з дасягненнем высокіх колькасных паказчыкаў ва ўсю моц праявіліся і сістэмныя недахопы беларуска-польскага супрацоўніцтва: перш за ўсё залежнасць Беларусі ад саюзнага цэнтра, ідэалагізаванасць, палітызаванасць, адсутнасць шчырасці паміж партыйным кіраўніцтвам, як і іншыя ўласцівыя “сацыялістычным міжнародным адносінам” рысы (параднасць, фармалізм, бюракратызм, паказуха).

Чацвёрты этап ахоплівае 1981–1989 гг. Ён пачаўся ўвядзеннем у Польшчы ваеннага становішча 13 снежня 1981 г. і закончыўся прыходам да ўлады некамуністычнага ўрада Т.Мазавецкага. Гэты этап падзяляецца на два адрэзкі: 1) паслякрызісная стабілізацыя ў Польшчы і 2) гарбачоўская перабудова ў СССР і яе ўплыў на савецка-польскія і беларуска-польскія адносіны. У планах савецкага кіраўніцтва ў сувязі з польскім крызісам Беларусь разглядалася і як плацдарм для ўваходжання войскаў у Польшчу, і як “санітарны кардон” для забеспячэння тэрыторыі СССР ад “польскай заразы”, і як школа для перакоўкі польскіх партыйных кадраў. З наступленнем перабудовы, уключэннем у парадак дня савецка-польскіх адносін новых тэм (Катынь і іншыя гістарычныя праблемы, праблемы польскай нацыянальнай меншасці ў СССР і беларускай нацыянальнай меншасці ў Польшчы), роля Беларусі, якая мела да гэтых тэм непасрэднае дачыненне, у комплексе адносін Масквы з Варшавай узрасла. ЦК КПСС і ЦК ПАРП пачалі перабудову сістэмы міжпартыйных сувязей у бок большай самастойнасці мясцовых партыйных арганізацый і павышэння яе эфектыўнасці. Актывізаваліся кантакты паміж партыйным кіраўніцтвам Беларусі і Польшчы, у красавіку 1989 г. была падпісана праграма прамога супрацоўніцтва паміж ЦК КПБ і ЦК ПАРП, значна пашырыліся прыгранічныя сувязі і гандаль. Беларускае кіраўніцтва звярнула ўвагу на беларускую меншасць у Польшчы. Аднак рэвалюцыйная хваля перамен у Польшчы і іншых краінах Цэнтральнай Еўропы знесла ўсю пабудаваную раней сістэму сувязей і адносін з Савецкім Саюзам, які таксама дажываў апошнія гады.

Пяты этап ахоплівае 1989–1991 гг. Ён пачаўся дэмантажам сістэмы “рэальнага сацыялізму” у Польшчы і пераходам да сістэмнай трансфармацыі польскага грамадства і дзяржавы і заканчыўся ў снежні 1991 г. распадам СССР і выхадам на міжнародную арэну новых незалежных дзяржаў. У гэты кароткі двухгадовы перыяд польскі ўрад ініцыяваў адносна цэнтральнага ўрада СССР і ўрадаў прыгранічных саюзных рэспублік (Літвы, Беларусі і Украіны) двухкаляёвую паклітыку, якая адлюстроўвала імкненне развіваць адносіны як з саюзным цэнтрам, так і з рэспублікамі ў перыяд дэзінтэграцыі СССР. Пасля правалу жніўнянскага путчу і фактычнага абвешчэння Беларуссю незалежнасці (25 жніўня 1991 г.) Польша аказалася першай замежнай дзяржавай, якая де-факта прызнала незалежнасць Беларусі. Найбольш значнай падзеяй гэтага этапу з беларускага боку была адмова Мінска ад падпісання сумеснай дэкларацыі з прызнаннем існуючых паміж Беларуссю і Польшчай меж у кастрычніку 1990 г. падчас візіту ў Мінск міністра замежных спраў К. Скубішэўскага. Праз год у кастрычніку 1991 г. у Варшаве была падпісана беларуска-польская Дэкларацыя аб добрасуседстве, узаемаразуменні і супрацоўніцтве, у якой прызнавалася непарушнасць граніц, усталяваных дагаворам ад 16 жніўня 1945 г. Усходняя палітыка Польшчы гэтага часу, у тым ліку адносна Беларусі, прааналізавана С. Беленем, К. Малакам, М. Менкішам, Я. Мірановічам, М. Піатровёскім, М.Сянкевічам і іншымі польскімі аўтарамі [12–17], беларускімі даследчыкамі Л. Козік, У. Снапкоўскім,

М. Часноўскім і іншымі [4; 11; 19], адлюстравана ў зборніку прамой і выступленняў польскага міністра замежных спраў К. Скубішэўскага [18].

Адносіны паміж БССР і ПНР мелі асіметрычны характар. Гэты былі адносіны паміж часткай унутранай і часткай знешняй савецкай імперыі. Яны ажыццяўляліся пад кантролем аднаго і таго ж імперскага цэнтра (Масквы, Крамля): для БССР гэта быў саюзны цэнтр, для ПНР – цэнтр сацыялістычнага свету, сацыялістычнага лагера. Іх асіметрычны характар праяўляўся ў тым, што гэты былі адносіны (па праўдзе, гэткімі іх можна было называць з вялікай нацяжкай) паміж саюзнай рэспублікай, якая фактычна мела статус прыгранічнай нярускай правінцыі, і дзяржавай-сатэлітам СССР, якая фармальна захоўвала свой суверэнітэт.

Я. Мірановіч, падсумоўваючы беларуска-польскія адносіны сацыялістычных часоў, слухна сцвярджае: “Адносіны паміж БССР і ПНР існавалі на такім узроўні, які дазваляла Масква, і абмяжоўваліся моцна цэнзураваным культурным абменам. Кантакты кожнай з груп нацыянальнай меншасці з культурай суседняй рэспублікі былі строга рэгламентаваныя. Аб польска-беларускіх адносінах можна па сутнасці гаварыць толькі ў суадносінах нацыянальных меншасці – дзяржаўная ўлада ці дамінуючы народ” [16, с. 29].

Савецкае кіраўніцтва пільна сачыла за тым, каб беларуска-польскія сувязі не выходзілі за дакладна акрэсленыя межы – межы “мясцовых дружалюбных сувязей”. Яно не давярала ні беларусам, ні палякам. Першым таму, што яны могуць заразіцца спрадвечнай польскай хваробай – свабодалюбствам і нацыянальным патрыятызмам. Другім таму, што рэаніміруючы традыцыі даўняй Рэчы Паспалітай і яшчэ не забытыя свежыя ўспаміны аб усходніх крэсах, яны маглі б навязаць беларусам, як і ўкраінцам і літоўцам, небяспечныя для СССР мадэлі ўсходнееўрапейскіх федэрацый. Масква выкарыстоўвала Беларусь у адносінах з Польшчай як стратэгічны плацдарм, санітарны кардон і інструмент камуністычнай індэктрынацыі. Як ужо было сказана, асабліва выразна гэта палітыка Крамля праявілася падчас і пасля польскага крызісу пачатку 80-х гадоў. Паварот да большай самастойнасці ў дзеяннях Мінска і Варшавы адносна Масквы наступіў у часы перабудовы. А з прыходам да ўлады ў Польшчы ўрада “Салідарнасці” пачалася палітыка “двухкаляёвасці”, якая адкрывала перад Беларуссю значна больш шырокія магчымасці самастойных паводзін з некамуністычным суседам.

Крыніцы і літаратура

1. Вашкевіч, Ю. Беларуская-польскія культурныя сувязі ў 1945–1991 гадах / Ю. Вашкевіч – Мінск: Тэсей, 2004. – 181 с.
2. Вялікі, А.Ф. Беларусь–Польшча ў XX стагоддзі. Невядомая рэпатрыяцыя, 1955–1959 гг. / А.Ф. Вялікі. – Мінск: МДПУ ім. М. Танка, 2007. – 272 с.
3. Вялікі, А.Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 гг.) / А.Ф. Вялікі. – Мінск: МДПУ ім. М. Танка, 2005. – 319 с.
4. Козик, Л.А. Внутрыполітыка Польшы в канцы 80–90-х гг. / Л.А. Козик // Веснік БДУ. – Сер. 3. – 2000. – № 2. – С. 15–19.
5. Снапкоўскі, У.Е. Беларуская-польскія адносіны і сувязі (1944–1953 гг.) / У.Е. Снапкоўскі // Актуальныя пытанні беларуска-польскіх адносін: Да 20-годдзя Дагавора паміж Рэспублікай Беларусь і Рэспублікай Польшча аб добрасуседстве, сяброўстве і супрацоўніцтве ад 23 чэрвеня 1992 г.: матэрыялы беларуска-польскага круглага стала / рэдкал.: В.Г. Шадурскі (наук. рэд.) [і інш.] — Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2012. – С. 22–29.
6. Снапкоўскі, У.Е. Беларуская-польскія адносіны (1918–1989 гг.): Даследаванні, дакументы, ілюстрацыі і карты / У.Е. Снапкоўскі – Мінск: Энцыклапедыкс, 2013. – 234 с.
7. Снапкоўскі, У. Дзейнасць савецка-польскай дэмаркацыйнай камісіі па пытанні дэмаркацыі беларускага адрэзка савецка-польскай мяжы (1946–1947 гг.) / У. Снапкоўскі // Stosunki polsko-białoruskie. T.1. Historia i polityka. Red. naukowa Stanisław Jaczyński, Rafał Pęksa. –

Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2009. – S. 19–30.

8. Снапкоўскі, У.Е. Пачатак прыгранічнага супрацоўніцтва паміж БССР і ПНР (сярэдня 1950-х гг.) / У. Е. Снапкоўскі // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (вторая половина XX – начало XXI в.): Материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 25–26 апреля 2013 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: А.П. Косов (отв. ред.) [и др.] – Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2013. – С. 70–73.
9. Снапкоўскі, У.Е. Роля партыйнага фактару ў беларуска-польскіх адносінах (1944–1989 гг.) / У.Е. Снапкоўскі // Труды факультета международных отношений. Научный сборник. Вып. III. – Минск: БГУ, 2012. – С. 56–60.
10. Толстой, В.С. Братское сотрудничество белорусского и польского народов. 1944–1964 / В. С. Толстой – Минск: Наука и техника, 1966. – 138 с.
11. Часноўскі, М.Э. Сістэмныя пераўтварэнні ў Рэспубліцы Польшча (1989–1999) / М. Э. Часноўскі – Мінск: БДУ, 2000. – 288 с.
12. Bieleń, S. Patrząc na wschód. Z problematyki polityki wschodniej III RP / S. Bieleń – Warszawa: Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego, 1997. – 210 s.
13. Malak, K. Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi / K. Malak – Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2003. – 216 s.
14. Menkiszak, M., Piotrowski, M. Polska polityka wschodnia // Polityka zagraniczna RP 1989–2002. Red. naukowa R. Kuźniar, K. Szczepanik / M. Menkiszak – Warszawa: Wydawnictwo Askon, 2002. – S. 223–224.
15. Mironowicz, E. Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010 / E. Mironowicz – Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”, 2011. – 262 s.
16. Mironowicz, E. Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku / E. Mironowicz // Polska-Białoruś: Problemy sąsiedztwa. Red. naukowa H. Chałupczak, E. Michalik – Lublin: UMCS, 2005. – S. 23–31.
17. Sienkiewicz, M. Współczesne polskie nurty polityczne wobec Ukrainy, Białorusi i Litwy w latach 1989–1999. / M. Sienkiewicz – Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Arboretum”, 2005. – 226 s.
18. Skubiszewski, K. Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości / K. Skubiszewski – Warszawa: Interpress, 1997. – 434 s.
19. Snapkowski, W. Stosunki polsko-białoruskie (1990–2003) / W. Snapkowski // Беларусь і Польшча. Polska i Białoruś. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2003. – S. 17–26; Снапкоўскі, У. Беларуска-польскія адносіны / У. Снапкоўскі // Там жа. С. 119–128.
20. Waszkiewicz, J. Białorusko-polskie kontakty kulturalne w latach 1945–1989 / J. Waszkiewicz // Polska-Białoruś: Problemy sąsiedztwa. Red. naukowa H. Chałupczak, E. Michalik – Lublin: UMCS, 2005. – 284 s.

Periodization of Belarusian-Polish relations in the years of 1944–1991. It is given the first attempt in historiography of the periodization of Belarusian-Polish relations and ties in the years of 1944–1991 with a short characteristic of the stages. The author picks out five stages in history of the relations between the BSSR and the Polish People Republic/Polish Republic: 1) 1944–1953, 2) 1953–1972, 3) 1972–1981, 4) 1981–1989, 5) 1989–1991. It is noted that the whole 47 years period of relations has been a completed period of time which includes 45 years of the existence of the PPR (1944–1989) and two first years of the existence of the Polish Republic (1989–1991). This period has begun for the USSR in February 1944 with giving up the union republics the foreign policy authority and ended in December 1991 with the dissolution of the USSR and the proclamation of independence of the union republics.

О.В. Зінько

Вінницький національний технічний університет,

Ю.А. Зінько

Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського

ШЕВЧЕНКІАНА УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНИКА ФЕДОРА ЗОТИКОВИЧА КОНОВАЛЮКА

В статті проаналізована мистецька діяльність українського художника ХХ ст. з Вінниччини Федора Коновалюка. Увага акцентується на роботи, присвячені увічненню творчості видатного українського поета Т.Г.Шевченка.

Національна культура в усьому її багатстві та багатогранності завжди була незмінним засобом виховання, фундаментом духовного розвитку особистості, тому сьогодні потрібно не тільки зберігати, але й передати нащадкам усі ті кращі надбання національної культури, що були виплекані протягом століть українським народом. Для того, щоб й завтра лунала народна пісня, не висихало життєдайне джерело народної мудрості й творчості, молоді необхідно бути обізнаними щодо свого родоводу, історичних та культурних традицій народу, в тому числі й культури рідного краю.

Серед національних художників України ХХ ст. є постаті, які при житті не отримали визнання. До розуміння їхньої творчості суспільство наблизилось вже після отримання Україною незалежності. До них належить автор численних краєвидів, портретів, книжкових ілюстрацій до української класики великого Кобзаря Т. Г. Шевченка, В. Стефаника, І. Котляревського, М. Черемшини, О. Кобилянської Федір Зотикович Коновалюк. Його пейзажі, тематичні твори, ілюстрації пройняті великою любов'ю до рідного Поділля, до України не були кон'юктурними в добу соціалістичного реалізму, який панував у мистецтві в ХХ ст. Тому художник не був визнаний за життя.

За тонкістю і делікатністю письма, за поетичністю сприйняття світу, за глибоким проникненням в саму "душу" українського пейзажу, за майстерністю живопису Коновалюка можна ставити в один ряд з видатними українськими художниками ХІХ ст., доби національно-культурного відродження України, особливо з Похитоновим, з яким художник познайомився під час своєї першої виставки в Київському університеті в 1911 році. Сам Ф. Коновалюк стверджував про вплив на його творчість в галузі композиції і почасти, можливо, й техніки, І. Їжакевича, який був вчителем художника до Київської художньої школи. Проте, на думку мистецтвознавців, Ф. Коновалюк виробив власний, неповторний, дивовижно тонкий стиль та відстоював традиції реалістично-демократичного мистецтва. Тональний живопис митця позначений справжньою гармонією колориту, м'якістю письма, класичним умінням komponувати. Він розвинув і збагатив живописні здобутки свого вчителя багатством колірної палітри, ретельністю розробки найтонших традицій світло-тіньового тону. Протягом усього життя художник добивався максимальної лаконічності і простоти вислову [1, с.5].

З художніх полотен Ф. Коновалюка сяє велика любов до України, до її народу, до природи, до людей, любов до Києва, де він жив багато років, невичерпана та життєдайна любов до самого життя. Його талант, долаючи межу між "буттям" та "небуттям", вводить великого майстра у простір безсмертя. Він міг би стати професором, навіть академіком, але ніяких нагород він не мав, тому що його мистецтво було "занадто національним", занадто

відвертим щодо його світоглядних переконань, і ніяк не відповідало ідеологічним вимогам радянських часів.

В літературі мало згадок про людину, яка своє 94-річне життя (80 років творчої праці) присвятила увічненню краси рідної неньки України (близько 4000 творів). В енциклопедії з мистецтва прізвище Коновалюка згадується з приводу сумісної картини з народним художником УРСР І. Іжакевичем. Через некон'юктурність робіт Ф. З. Коновалюк став членом спілки художників України за 2 роки до пенсії, яку заробив 26 - річною викладацькою працею, а перша персональна виставка художника відбулася в 65-річному віці.

Кожного разу потрапляючи в світ живої природи, яку увічнив Федір Коновалюк, нас зупиняють юні дерева, духмяні пахощі літніх розкішних отав, яскраві й печальні осінні краєвиди і, звичайно ж, білі, рипучі сніги зимових доріг і стежинок. Варто лиш озирнутися – й ми вже на березі лісового озерця, в тихі води якого задивилось високе і чисте небо. Зачекайте хвилинку, й вам причується шепіт листя, прохолодний подих води, і душа стрепенеться на мить, щоб завмерти в щасливому щемі.

Ті ж, хто не прагне спокою й тиші, можуть вирушити з художником у мандрівку по річці. Це, звичайно ж, Дніпро. З одного пагорба вам помахав крилами невмирущий вітряк, якого вже нема на світі, з іншого берега посміхнуться соняхи й мальви чи покличе перепочити копичка свіжого сіна, а над нею - Чернеча гора.

Народний світогляд, традиційність, високий професіоналізм творчості Ф. З. Коновалюка, ліризм, поетичність, гуманізм картин художника, висота духовності, поєднується з чистотою, ясністю, прозорістю барв. Все це можливо коли твір виникає на одному диханні. Бо як відомо, Коновалюк виконував свої роботи за один сеанс, бо вважав, що в інший день вже буде інше освітлення, інший настрій.

Вражає глибоке усвідомлення та розуміння того завдання, яке стояло перед майстром. Сам художник любив казати: “Я пишу з дитинства історію, історію природи і культури України, її колиски Києва і навколишнього середовища. Треба відбити точно усю велич, красу, неповторну красу нашої України, ну от і намагаюсь залишити казкові місячні ночі української хатки, вітряки і безмежні лани, Дніпрові кручі в первозданному вигляді. Неважливо який метраж картини. Важливо передати настрій, настрої і епоху.

Вже нема тих хат під стріхою, рідко де знайдеш, але ж треба, щоб нащадки знали, яким було село, як затишно і любо в кожному куточку України, в моєму серці. Хай же хоч цю маленьку краплину моєї праці, може, донесу до майбутніх людей, аби знати, що моя Батьківщина завжди була і є найкращою в світі. Ну а що до того, що я, так би мовити, не модний, то я, одверто кажучи, про моду не думав, до слави не прагнув. Мета – справжнє мистецтво і гімн природі моєї Батьківщини, гімн народу, тому й портрети з народу, а не з верхівок”[2, с.121].

Захоплення мистецтвом Ф. З. Коновалюка вилилось у вінницького поета, Члена Національної спілки письменників України М. П. Стрельбицького в художню трансформацію одного мистецького виду в інший, в перевіршовуваного Коновалюка. Цикли ліричних поезій до картин Ф. З. Коновалюка зібрані в збірках поезій М. П. Стрельбицького “Під небом Коновалюка”. Поет звертає увагу на енергетику антивідчуження, визнання та пізнання феномену Коновалюка, його музу увічнення та музу рятівничу, акцентує увагу на те, що професійні мистецтвознавці, аналізуючи мистецьку самотність Ф. Коновалюка, вдаються до висловів: “витончена гармонізація кольорів”, “точна ритмічна градація форм”, “тонка і вибаглива деталізація”, “великий майстер подробиці, яка надає творові особливої теплоти”, “м'якість відтінків”, “тонкі світлотіньові переходи”, “точність кольорових акцентів, що оживляють загальну гаму барв”, “максимальна лаконічність і простота вислову”, “ліричний живопис”, “епічне звучання пейзажів, у яких художник вдається до зображення відкритого простору і неба”.

Покликаний правовірними соцреалістами відповісти за неухвагу до індустриальних звершень та поетизацію всього “віджилого”, “застарілого”, “незначного”, Коновалюк

пояснював це тим, що він гордий тим, що доля дала можливість відобразити те, чого скоро не буде. Це як муза увічнення.

М. П. Стрельбицький нагадує спогади дружини художника Т. І. Мороз-Коновалюк, що в часи невизнання український поет В. Сосюра гостро відчув у Коновалюкові брата по тій гіркій та невдячній любові до України, батьком увічнення українських старих сіл, справжнього старого Києва. Це відбувалося саме тоді, коли завбачливі-непередбачливі редактори переписали рядок поезій Сосюри “любіть Україну – в кривеньких тинах...” на “любіть... в електричних вогнях”. А у Коновалюка “шевченківські” хатки й садочки, вітряки, пагорби й узлісся немовби вихоплені з-перед нещадного бульдозерного ножа. У Коновалюка краєвид як стан натури, діалог неба й землі, спокійна причетність до вічності.

М. П. Стрельбицький запитує, чи мав рацію сонячнокларнетний Тичина, коли стверджував, що “людство промовляє трьома розтрубами фанфар”(ім'я ж ім Шевченко, Уїтмен, Верхарн), відзначає дивовижну внутрішню спорідненість трьох подільських феноменів українського камерного поліфонізму ХХ ст. – музиканта, поета, маляра (Леонтовича, Свідзинського, Коновалюка). Це три Художники Мовчазного Крику, три енгармонійних гармонії, три відлуння сковородинівської сопілки, три мимовільних, нескінченних парафрази Шевченкового “Великого Льоху”, духовний тріумфірат митців, що зустрілися у вічності [3, с.123].

Народився Федір Зотикович Коновалюк 22 березня 1890 року в селі Калівці Подільської губернії (тепер село Ягідне Муровано-Куриловецького району Вінницької області) в бідній родині селянина-наймита. В десятирічному віці художник втратив батька та наймитував у поміщика В. Добролюбова.

Відмінно закінчивши сільську школу, тринадцятилітній хлопець їде до дядька в Київ. Через здібності до малярства стає учнем лаврської іконописної майстерні. Вчителями були І. Їжакевич та В. Сонін. Як здібний учень бере участь в розписах Всіхсвятської церкви Києво-Печерської лаври, прикрашає стіни Борисоглібського храму на Подолі, а також Покровського на Куренівці в Києві та Спасопреображенського в Катеринославі (тепер – Дніпропетровськ).

До Київського художнього училища поступає одразу у 4-й клас. Перший раз у своєму житті в 1911 році бере участь в художній виставці в Київському університеті з картиною “Вид на Вишгород з Києва” та Першій українській артистичній виставці в Києві з картиною “Княгиня Ольга на могилі Ігоря”, через яку хлопця відразу помітили фахівці та пророчили велике майбутнє. Картина зберігається в Державному історичному музеї в Києві.

У Київському художньому училищі Федір Зотикович отримував стипендію імені академіка Х. Платонова, яка надавалась найбільш здібному учневі з бідних селян. Вчителями були В. Менк та О. Мурашко. В 1915 році поступає до петербурзької Академії мистецтв, вчиться в майстерні В. Маковського. Одночасно навчається та викладає на педагогічних курсах при Академії.

У 1925 році стає студентом живописно-педагогічного факультету Київського художнього інституту, щоб навчатися в майстерні знаменитого Ф. Кричевського. Після закінчення викладає креслення і малювання у трудових школах, технікумах та інститутах Києва 26 років.

Однією з найважливіших сторінок у творчості художника стала Шевченкіана. Поклоніння генію України властиве кожному патріоту нашої землі. Лише за 1918-1929 роки в олійному живописі Ф. Коновалюка проілюстровано 35 творів поета та написано 97 картин. В образотворчій Шевченкіані Коновалюка близько 300 замальовок та ілюстрацій. Серед творів: “Шевченко несе воду школярам”, “Т. Г.Шевченко в казематі”, “Шевченко в науці у д'яка”, “Зустріч Т. Г. Шевченка з М. Г. Чернишевським у 1858 р.”, “Садина батьків Т. Шевченка”, “Шевченківська хата”. Для Шевченківського заповідника в Каневі Ф. З. Коновалюк написав 12 картин. Художник постійно працював над образами поезії Кобзаря,

пейзажами його рідного села, подіями життя поета. Коновалюк увічнив зображення пам'ятників Шевченку в Києві, Каневі, Харкові.

Одним з найулюбленіших образів стала для Ф. Коновалюка Катерина з одноіменної поеми Т. Шевченка. Їй художник присвятив понад 200 робіт. Не було жодного року в його творчому житті, коли б він не звертався до образу Катерини. Шевченкова Катерина асоціювалася в нього з Україною – погарбаною, сплюндрованою і непокірною. Він нагадував своїми картинами, що Україна – невільниця, згорблена, нещасна, але несе іскру надії, а Катерина, як Україна, йде і буде йти наперекір стихії.

Різні образи української мадонни були доказом тихої, але сильної боротьби митця за українську душу, за її визволення і свободу. Серед картин: “Катерина”, “Катерина взимку”, “Ой, одна я одна”, “Постать Катерини”, “Катерина влітку”. В 1921 році в картині “Перший ескіз до поеми Т. Шевченка “Катерина” Коновалюк намалював себе в образі малюка Катерини, а в 1930, коли національні, культурницькі, соціальні ілюзії було розвіяно – “Автопортрет в образі Катерини”.

Багато робіт, присвячених Катерині Т. Шевченка написані разом із вчителем І. Їжакевичем, який писав в листі до Коновалюка: “Стоїть мені перед очима ця грішна великомучениця, Українська мадонна з немовлям, і душа тремтить за неї, сльозами вмитой, наляканої, невтішної. Дорогий мій Федоре Зотиковичу, давайте удвох... Воздамо Катерині достойно, вона ж бо велика...” [4, с.1].

Ілюструючи “Катерину” Т. Шевченка, художники обирають найдраматичніші моменти: прощання Катерини з батьками, зустріч її з Іваном по дорозі до Московщини. Образ героїні, перейнятої горем і розпачем, у центрі композицій – вона чітко виділена на тлі то білої скатертини столу, то темної постаті москаля. Рвучкими жестами й позами переконливо передано глибокий психологізм моменту. Фарби посилюють звучання композиції, ще більше драматизуючи її.

Волковська Валентина, студентка інституту інформаційних технологій та комп'ютерної інженерії Вінницького Національного технічного університету в творчій роботі з дисципліни “Історія української культури” писала: “Окреме місце у творчості Коновалюка займає поезія Т. Г. Шевченка, а саме, поема “Катерина”. Художник реалістично відтворює події того часу. Малюючи автопортрети Катерини, він малює свою душу, душу, яка вболіває разом з невмирущим Кобзарем за Україну, за її болючі рани і разом з тим вірить у світле майбуття.

Найбільше враження справила картина “Ой, одна я, одна” за Т. Г. Шевченком. На картині героїня Шевченківської поеми – Катерина. Навіть не знаючи змісту поеми, ми одразу розуміємо, що на долю однієї зовсім ще молодій жінки випало чимало випробувань. На її вицвілому, але гарному обличчі відбилися всі втрати і страждання, які довелося зустріти на такому короткому життєвому шляху.

Але найбільше враження справляють очі Катерини. Широко розкриті, зведені до неба, вони лякають своєю відчутністю і вражають неймовірною глибиною. У них застигли жах та відчай. Очі – дзеркало душі, так само і очі Катерини на картині – вся її сутність. У них і бідність, і зрада, і тяжка материнська доля.

На другому плані картини видно заметені снігом хати. Художник малює їх сірими неясковими барвами. У жодній з них не горить світло. Хатини – це символ зачерствілих людських душ, у яких Катерина не знайде притулку, символи байдужості і відчуження.

Певне, Коновалюк не випадково обрав саме Шевченківську Катерину. Цей образ – один з найтрагічніших в творчості українських письменників. За його допомогою художник показав трагічну драму стосунків особистості з оточуючим світом. Вже багато минуло років з часів Шевченківського сьогодення, та проблема яку висвітлив Коновалюк, завжди лишатиметься актуальною і не тільки в Україні. Особливо зараз, у роки НТР, коли ми, людство, занадто великого значення надаємо матеріальному та своїй особистості, дбаючи про власні інтереси, заповнюємо серця байдужістю і часом забуваємо про такі банальні речі,

як добро і чуйність. А життя, відокремлене від зовнішнього світу, поступово втрачає сенс. Адже у пізнанні внутрішнього світу оточуючих, в теплих, по-справжньому людських взаєминах – істинне щастя”. Валентина Волковська завершила роботу власними поезіями, в яких зазначала, що це сьогодні дивиться з картини, минають у самотності роки, і тихо помирають “Катерини” без добрих слів і дружньої руки [5, с. 219-220].

Багато у житті Коновалюка важила його дружина Тамара Іванівна. Це вона закутувала його у ковдру і підносила гарячого чаю з термоса, коли він годинами сидів у зимовому парку, щоб відтворити мерехтливую гру сніжинок, білі мереживо кущів, абрикосовий відтінок снігу від косих променів сонця, красу першого снігу. Це вона створювала умови для праці, ставала першим критиком і консультантом, щоб підбадьорити, підтримати дух, а скільки годин позувала йому для незліченних варіантів “Катерини”.

Тамара Іванівна була художньою музою Ф. Коновалюка. Це подружжя було зразком відданості, взаємоповаги, душевної щедрості. Дружина художника доклала великих зусиль для збереження творів Федора Зотиковича, доки була жива їздила по містах України, влаштовувала виставки картин художника, популяризувала його творчість.

Федір Зотикович ніколи не продавав свої картини. Він говорив, що вони його діти, а дітей не продають. Дарував не дуже щедро – тільки добрим людям. Мріяв, аби землякам більше лишилось. І нічого за кордон.

Помер Ф. З. Коновалюк в 1984 році. Згідно його заповіту, 50 полотен було передано Українському фондові миру, що відкрило ще одну яскраву грань цієї людини – благородство і душевну щедрість, безмежну турботу про мир. В 1987 році ці роботи були розпродані фондом на аукціоні.

Картини Федора Зотиковича Коновалюка зберігаються в музеях та приватних колекціях України, у Вінницькому краєзнавчому музеї, Державному історичному музеї, в фондах Міністерства культури України, музеї історії Києва, Державному музеї українського образотворчого мистецтва, у Вінницькому медичному університеті, в художньому музеї культурологічного центру Вінницького Національного технічного університету (240 робіт), Мурованокуриловецькій картинній галереї (понад 40 картин), інших музеях та колекціях.

Джерела та література

1. Підгора В. Коновалюк Ф.З. // Федір Коновалюк (1890-1984). Живопис. К., 1987. – С. 3-5.
2. Олена Зінько. “Як затишно у моєму серці” // Вінницький край. – 2008. – №4. – С.119-124.
3. Михайло Стрельбицький. Під небом Коновалюка. – Вінниця, 2000. – 138 с.
4. Федір Коновалюк (1890-1984). Живопис. – К., 1987. – 52 с.
5. Зінько О.В., Зінько Ю.А. Нариси історії української культури. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця, 2012. – 246 с.

Ukrainian painter Fedir Zotykovych Konovaliuk. Shevchenkiana. A famous Ukrainian painter Fedir Konovaliuk was born in Podolian province of Vinnytsya region. One of the most important themes in his works was Shevchenkiana, and the favourite character was Katerina from T. Shevchenko’s poem “Katerina” (the artist devoted 200 works to her). He was famous as an author of many landscapes, portraits and book illustrations.

**MIEDZY TEORIA I RZECZYWISTOCIĄ. PROCESY NARODOWOTWÓRCZE
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W UJĘCIU
WSPÓŁCZESNYCH KONCEPCJI NACJONALIZMU**

We współczesnym świecie nacjonalizm nadal funkcjonuje jako aksjomatyczny model postrzegania obcego żywiołu spoza własnej grupy czy terytorium. W niektórych regionach świata nadal trwają procesy tworzenia jednolitych grup społecznych budujących własną tożsamość według kryteriów narodowościowych. Wśród krajów europejskich można wyodrębnić kilka takich, w których nacjonalizm jest aktualną formą budowy państwowości. Region Europy Środkowo-Wschodniej oraz Bałkany są głównym źródłem nacjonalizmu na współczesnej mapie politycznej kontynentu europejskiego. Głównym celem tego artykułu jest przedstawienie przejaw nacjonalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej na tle głównych teorii poświęconych temu zagadnieniu. Podany model interpretacyjny w pewnym stopniu może pomóc zrozumieć przyczyny obecnych kontrowersji tworzących się na gruncie implikacji narodowościowych, a także zasadność tego dyskursu we współczesnych kategoriach politycznych i dyplomatycznych.

Podając badania w kwestii nacjonalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (dalej EŚW) warto na sam początek postawić pytanie o zasięgu terytorialnym badanego terytorium. Tematowi temu poświęcona jest olbrzymia literatura polska, niemiecka, czeska, węgierska etc. W niniejszym artykule postaram się krótko określić podstawowe zarysy teoretyczne, które wspomogą usytuować badany region na współczesnej mapie uznając ów wątek za ważną przesłankę w badaniach nad charakterystycznych tylko dla tego dla regionu procesów na płaszczyźnie nacjonalizmu.

Region EŚW obecnie jest pojęciem dość obszernym i sprzecznym geograficznie obejmującym tereny od Estonii do państw północno-zachodniej części półwyspu bałkańskiego. Region ów jest w historiografii europejskiej ujmowany w różny sposób: polityczny, kulturowy, historyczny. Od momentu powstania koncepcji *Mitteleurop*y w kręgach intelektualistów niemieckich w połowie drugiej dekady XX wieku, jako peryferii kulturowej Niemiec, pojęcie owo w ciągu całego zeszłego stulecia doświadczyło transformacji w odrębny podmiot dyskursu historyczno-politycznego w Europie. Na ewolucję tę wskazuje Klaus Ziemer, który pisze o stopniowej zmianie nie tylko statusu regionu w ciągu XX wieku, zaczynając od teorii Friedricha Naumanna, lecz i przesunięcie granic w sensie geograficznym po roku 1989 bardziej na Wschód i dookreślenia regionu terminem EŚW [13, s. 94–100].

W dzisiejszym dyskursie politycznym i historycznym otwartym pozostaje pytanie przynależności Niemiec do Europy Środkowej. Tak na przykład Izabela Goworowska-Puchala zauważa, że jeśli porównać mapy współczesnego zasięgu Europy Środkowej to będzie on całkowicie zbieżny z zasięgiem *Mitteleurop*y Naumanna, w której Niemcy przez długi okres czasu zostawali hegemonem regionu [4]. Twierdzenie to zaprzecza tezom już cytowanego Klausa Ziemera, który postrzega Niemcy w kontekście regionu środkowo-wschodnioeuropejskiego jako dominującego, lecz patrzącego z zewnątrz partnera i podkreślając samoistny charakter Europy Środkowo-Wschodnia, uznając za jej jądro tzw. „państwa wyszehradzkie” [13, s. 96–100].

Lonnie R. Johnson odróżnia Europę Środkową od jej wschodniej, zachodniej i południowo-wschodniej części, i włącza do niej Polskę, Czechy, Słowację, Węgry i Słowenię, uznając Niemcy za żywioł obecnie nie wchodzący w skład tzw. nowej Europy Środkowej (*new Central Europe*) [6, s. 3-12]. Johnson podkreśla też fakt, że granice tzw. starej Europy Środkowej (*old Central Europe*) przebiegały przez większą część Białorusi i od 1667 r. przez zachodnią od Dniepru część Ukrainy oraz

Litwy, tłumacząc to faktem, że terytoria te wchodziły w skład I Rzeczypospolitej¹, która zdaniem autora była jednym z rdzeni obszaru środkowoeuropejskiego.

W latach osiemdziesiątych XX wieku Jenő Szűcs przedstawił w swojej pracy *Vázlat Európa három történeti régiójáról* koncepcję podziału Europy na trzy historyczne części: Zachodnią, Środkowo-Wschodnią i Wschodnią. Książka ta nie była pierwszym dziełem podejmującym podobne badania, lecz wywarła ogromny wpływ na wyobrażenie o własnym miejscu na starym kontynencie wśród intelektualistów Europy Środkowej. Według węgierskiego historyka serce EŚW leży na obszarze trzech istniejących w chwili powstawania owego studium państw: Węgier, Czechosłowacji i Polski². Dlatego Szűcs pomija Ukrainę, Białoruś i państwa bałtyckie – kluczowe dla pojęcia EŚW z punktu widzenia historycznego, a w dniu dzisiejszym również i politycznego dyskursu – uznając je za część Europy Wschodniej [10, s. 7].

Kwestia środkowoeuropejskości Białorusi, Ukrainy i krajów bałtyckich jest przedmiotem wieloletniej dyskusji. Wątek ten wymaga wielopoziomowej analizy przestrzennej, a właściwie pod względem zbadania czynników historycznych, religijnych, politycznych i kulturowych. W kontekście naszych rozważań, można pozornie odnieść region ów do EŚW. Wynika to przede wszystkim stąd, że tereny obecnej Białorusi, zachodnia i środkowa część Ukrainy i znaczna część krajów bałtyckich znajdowały się w składzie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, której centrum władzy znajdowało się na terytorium Polski. Trzeba ponadto dostrzec fakt bezpośredniego oddziaływania politycznego Niemiec na region nadbałtycki, którego konsekwencją są utrwalone w Europie Środkowej niemieckie wpływy kulturowe, architektoniczne, a także religijne. Wpływy te zaznaczyły się również w przyjęciu niemieckiego modelu nacjonalizmu [Zob. np. 8, s. 597–622] w owych krajach. Choć w sensie politycznym kraje te, szczególnie Białoruś i Ukraina, znajdują się na pograniczu stref interesów politycznych i gospodarczych Rosji i mocarstw europejskich (w znacznym stopniu Niemiec), to w wyniku i trwającego ponad 200 lat panowania Rosji, Białoruś i Ukrainę w ich współczesnych granicach przyjęto zaliczać do Europy Wschodniej. Najbardziej odpowiednim wyjściem z takiej sytuacji będzie zatem stosowanie terminu EŚW, łączącego środkową i wschodnią część kontynentu, tworząc jednolity region zwłaszcza po kątem wspólnych odniesień historyczno-kulturowych, zostawiając poza granicami tego obszaru Rosję, która miała odrębną drogę cywilizacyjną.

Podobny problem istnieje również przy odnajdywaniu południowych granic regionu. Ale w tej kwestii raczej można pójść za koncepcją Johnsona, który za południowy kraniec Europy Środkowej uznał Słowenię i Chorwację, stanowiących do 1918 r. część imperium Habsburgów, a po roku 1867 Austro-Węgier. Dołączyłbym do tego jeszcze Rumunię, ponieważ znaczna część jej obecnego terytorium wchodziła w skład Węgier do roku 1918 (Siedmiogród).

Podsumowując rozważania o granicach badanego regionu EŚW, przyjmujemy najszerzy zasięg terytorialny pozwalający zaobserwować istotne zbieżności w historycznym przebiegu procesów społecznych, kulturowych i politycznych. Za taki uznajemy obszar na północy ograniczony Bałtykiem i rozciągający się równoleżnikowo od niemiecko-słowiańskiego pogranicza językowego po zachodnie granice Rosji, a na południe sięgający do Adriatyku na zachodzie i Rumunię na wschodzie.

Ostatnie dziesięciolecia pozwalają nam stwierdzić, że region EŚW przeżywa przebiegającą stopniowo transformację polityczną i ideową. Jako cywilizacyjne pogranicze Zachodu i, zgodnie z określeniem Samuela Huntingtona, **cywilizacji prawosławnej** [5], region środkowej i wschodniej Europy jest dzisiaj twarzą współczesnego nacjonalizmu europejskiego i źródłem sporów i konfliktów, dyskursy narodowe zaś są ich pierwszorzędą przyczyną. Nacjonalizm środkowo-wschodnioeuropejski ma w praktyce zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne źródła polityczne, bazujące na stereotypie interpretacyjnym „obcego żywiołu” w szeroko rozumianym kontekście historycznym. Źródła zewnętrzne wynikają z podziału na strefy wpływów politycznych i ekonomicznych byłych i obecnych suwerenów owych terytoriów, takich jak Rosja i Niemcy, czy tzw. Zachodu, lobującego w interesie

¹Tekst oryginalny: „For example, Lithuania, a fair share of Belarus, and western Ukraine are in Eastern Europe today, but they were in Central Europe 250 years ago because they then were parts of Poland [6, s.4]”.

²Po raz pierwszy praca Jenő Szűcsa została wydana w 1981 r. w czasopiśmie „Történelmi Szemle”.

własnych interesów gospodarczych w regionie poprzez politykę unijną [2, s. 327–337]. Kryzys ukraiński z 2014 roku jasno to potwierdza, gdyż wykorzystywanie przez władze Rosji dyskursu narodowościowego i manipulacja narracją historyczną posłużyły za pretekst do wprowadzenia wojsk na teren państwa ukraińskiego. Z kolei drugi rodzaj źródeł nacjonalizmu, wewnętrzny, oparty jest przede wszystkim na doświadczeniu historycznym i związanymi z nim traumami, wokół których buduje się współczesny dyskurs i narracja historyczna wobec innych narodów. W oparciu o klasyfikację źródeł nacjonalizmu zaproponowaną przez Sebastiana Wojciechowskiego [11, s. 73–74], uzupełnić model ten można o trzy typy, które są wspólne dla obu rodzajów:

- 1) przyczyny polityczne i geopolityczne,
- 2) uwarunkowania ekonomiczno-społeczne,
- 3) przeciwstawianie doświadczenia kulturowego, religijnego i historycznego grupy.

Ostatni punkt jest podłożem wyobrażeń na poziomie świadomości „swój-obcy” i całkowicie oparty na dyskursie o przeszłości. Są to stereotypy, rozróżnienia religijne, kulturowe, językowe, pamięć o starciach wojennych w przeszłości, ksenofobia, strach, rasizm. Wartościowanie własnego doświadczenia w teraźniejszości jest przykładem Febvre’owskiej społecznej funkcji historii, gdy historia porządkuje i klasyfikuje fakty z przeszłości pod kątem potrzeb bieżących. Najbardziej ostra forma relatywnego postrzegania rzeczywistości na podstawie przeszłości gloryfikowanej grupy występuje podczas konfliktów militarnych, dyplomatycznych lub etnicznych, a czasami jest przyczyną tych konfliktów.

W ostatnim dziesięcioleciu nacjonalizm środkowo-wschodnioeuropejski zaczął samodzielnie wychodzić poza ramy wewnętrznych konstrukcji świadomościowych. Warto jednak zauważyć, że zjawisko to w krajach EŚW należących do Unii Europejskiej funkcjonować ma w strukturze wspólnoty państw, która zakłada pewien paradygmat prawny wobec innych jednostek narodowych i etnicznych w państwach UE. Poprzednie trzy fale transformacji w XX wieku: w latach 1918–1921, 1939–1945 i 1989–1991 formowały się pod wpływem zewnętrznych czynników politycznych: dwie wojny światowe i porażka bloku komunistycznego w tzw. „zimnej wojnie”. Idąc za myślą Tomasza Zaryckiego, można stwierdzić, że fakt ów podkreśla peryferyjne stanowisko regionu EŚW w odniesieniu do głównych biegunów geopolitycznych na kontynencie europejskim, którymi są tzw. Zachód i Rosja, chociaż sam Zarycki pisząc o peryferyjności Polski w stosunku do Zachodu, kładzie nacisk na peryferyjne znaczenie Rosji [12, s. 595–627].

Obserwując aktualne kontrowersje narodowych w omawianej części Europy, można stwierdzić, że zjawiska i procesy charakterystyczne dla nacjonalizmu są często pochodzenia zewnętrznego. Głównym źródłem aktualizacji problematyki narodowościowej we wschodniej części regionu jest Rosja, która wciąga dyskurs nacjonalistyczny w strefę polityki i stosunków międzynarodowych, posługując się retoryką obrony mniejszości rosyjskojęzycznych na przestrzeni byłego ZSRR, w szczególności w państwach nadbałtyckich i na Ukrainie. Przytoczyć tu można chociażby przykład kryzysu krymskiego, gdyż oficjalną przyczyną interwencji wojsk rosyjskich na terytorium Ukrainy była obrona „żywołu rosyjskiego” na półwyspie.

We współczesnym rozumieniu Gellnerowskiego nacjonalizmu jako politycznej zasady głoszącej, że jednostki polityczne powinny pokrywać się z jednostkami narodowościowymi [3, s. 75], można stwierdzić, iż dokonała się zmiana semantyki nacjonalizmu, określającej to zjawisko jako przede wszystkim **konflikt** interesów na płaszczyźnie samoidentyfikacji narodowej lub etnicznej w regionie. Podłoże ingerencji zewnętrznych w sprawy wewnętrzne państw EŚW i lobbying polityczny w owych krajach za pomocą retoryki nacjonalistycznej można spróbować wytłumaczyć przy zastosowaniu idei Gellnera o lokalnym i wyższym charakterze kultury w procesie modernizacji w XIX wieku.

W XIX wieku większość społeczeństw krajów omawianego terenu przeszła do fazy aktywnego nacjonalizmu. Według teorii modernistycznej jest to zespół procesów określający przejście kultury od lokalnego poziomu na poziom kultury wyższej w okresie industrializacji. Zgodnie z tą koncepcją dopiero społeczeństwo industrialne umożliwia funkcjonowanie dwóch ważnych czynników pozwalających na rozwój żywołu narodowego. Są nimi scentralizowana władza i powszechny dostęp

do edukacji³. Te dwa czynniki pozwalają na rozpowszechnienie w społeczeństwie ujednoliconego standardu kultury, która w epoce feudalnej miała charakter lokalny. Większość współczesnych narodów EŚW osiągnęła ten cel i nadal rozwija się w ramach założenia o wyższości własnej kultury nad innymi. Lecz takie kraje jak Białoruś, Słowacja, Ukraina, Mołdawia dotychczas znajdują się na etapie transformacji narodowej. W owych krajach kultura wyższa jest postrzegana w określeniu byłego suwerena: dla Białorusi i Wschodniej Ukrainy, tudzież dla Naddniestrza jest to Rosja, dla Słowacji–Czechy, a częściowo Austria i Węgry. Do tej kategorii krajów można też zaliczyć państwa nadbałtyckie, charakteryzujące się liczną mniejszością rosyjską. Właściwie ta mniejszość daje możliwość do aspiracji geopolitycznych i gospodarczych na gruncie nacjonalistycznym, choć Litwa, Łotwa i Estonia są wyłączone z obszaru kultury rosyjskiej. Głównym zewnętrznym ex-suwerenem na terenach EŚW, który na podstawie dyskursu o przeszłości i wyższości własnej kultury buduje swoje strategie polityczne i gospodarcze, dekonstruuując tym samym ujednolicenie społeczeństwa na poziomie narodu, jest Federacja Rosyjska.

Stosowane przez władze rosyjskie dyskursu „obrony” rosyjskiego żywiołu w krajach tzw. bliskiej zagranicy łączy wszystkie trzy typy źródeł współczesnego nacjonalizmu w EŚW. Przecistawiając własne doświadczenie historyczne i kulturowe państwom, które uwolniły się spod podległości Moskwie, władza i elity rosyjskie budują nie tylko obraz wrogów – „rusofobów” wewnątrz własnego społeczeństwa, lecz jednocześnie posługują się tym dyskursem w swojej polityce zewnętrznej. Przykładami są tu Łotwa, Estonia, Ukraina, w mniejszym stopniu Białoruś, krótko mówiąc tereny byłego Imperium Rosyjskiego, tzw. – w założeniach obecnej polityki rosyjskiej – obecna rosyjska strefa wpływów.

Wśród pozostałych zewnętrznych ex-suwerenów są Polska, Węgry oraz Rumunia. W odróżnieniu od Rosji państwa tę stosując dyskurs „obrony rodaków” i poszerzaniu ich praw na obczyźnie w o wiele mniejszym stopniu, starają się zintegrować go z mechanizmami własnej polityki zagranicznej. Tłumaczy się to tym, że kraje te są częścią zintegrowanego mechanizmu europejskiego, który hamuje narastanie konfliktów o charakterze narodowym. Jednak wykorzystywanie czynników mniejszości narodowych w celach gospodarczych i politycznych ma również miejsce. Wprowadzenie Karty Polaka i Karty Węgra miało dla tych krajów nie tylko znaczenie polityczne, lecz także i gospodarcze – np. jako odpowiedź na ogromną liczbę wyjeżdżających na emigrację zarobkową obywateli Rzeczypospolitej Polskiej [7]. Rumuńskie wpływy zewnętrzne z kolei mają raczej stanowczy oddźwięk w mołdawskim dyskursie narodowościowym.

Czynnik niemiecki jako zewnętrzne źródło nacjonalizmu na terenach EŚW w XXI wieku nie odgrywa istotnego znaczenia. Żywioł niemiecki w dzisiejszych nacjonalizmach państw EŚW interpretuje się tylko w kategoriach przeszłościowych, na których bazuje się model „krzywdziiciela”, który stanowi część traumatycznego doświadczenia historycznego niektórych narodów EŚW, takich jak Polacy, Czesi, Białorusini.

Hrochowski model powstawania „małych narodów” można w pewnym stopniu traktować jako uniwersalny w skali regionalnej. Model ów pozwala dostrzec pomijane przez „klasyczne” teorie nacjonalizmu cechy charakterystyczne idei narodowych, które, skutecznie zastosowane, doprowadziły do ukształtowania się niektórych narodów środkowo- i wschodnioeuropejskich. Miroslav Hroch zauważa, że po upadku komunizmu w regionie EŚW odbył się swoisty renesans nacjonalizmu dziewiętnastowiecznego. Badacz ten prowadzi analogię między imperializmem w XIX wieku a reżimem komunistycznym w drugiej połowie wieku XX, lecz nadaje nacjonalizmowi postkomunistycznemu rysy etniczne, nazywając zjawisko to „etnonacjonalizmem”. Hroch twierdzi, że współczesny kształt etnonacjonalizmu tzw. małych grup etnicznych lub narodów nie jest zagrożeniem dla pokoju w Europie do momentu, w którym któreś z mocarstw nie zechce zjawiska tego wykorzystać do osiągnięcia własnych celów politycznych [14, s. 134–144]. Co ciekawe, Hroch uważa, że

³Gellner pisze: „Scentralizowanym można nazwać taki model edukacji, w którym wykształcenie uzyskiwane niegdyś lokalnie w dużej mierze uzupełnia się (a w niektórych przypadkach zastępuje się całkowicie) edukacją w specjalnej instytucji, niezawisłą od wspólnot lokalnych. To właśnie owe instytucje kształcą młodych ludzi i wprowadzają do społeczeństwa, aby, zakończywszy edukację, wypełnili w nim wyznaczoną im rolę [3, s. 29–30]”.

prawdopodobieństwo takiego obrotu wydarzeń jest niewielkie, ponieważ za wyjątkiem Rosji Europa jest zjednoczona w Unię. Konflikty etniczne ostatniego dziesięciolecia (2004–2014) i wzrost aktywności wojskowej Rosji w regionie (łącznie z Kaukazem) wskazują, że czeski badacz miał w dużym stopniu rację, gdyż prawie cała polityka zewnętrzna Federacji Rosyjskiej w stosunkach z państwami byłego ZSRR oparta jest na dyskursie nacjonalistycznym, konfrontacji interesów wewnątrz innych grup etnicznych z interesami ludności rosyjskojęzycznej, stanowiącej część owej grupy. Analizując owe zjawiska, Hroch uważa też, że paralele historyczne pomiędzy dawnym zjawiskiem *Volksdeutsche* i stanowiskiem – nazwijmy je «*Volksrussen*», są zadziwiające i wzbudzają trwogę [14, 139]. Anthony D. Smith, jeden z głównych twórców teorii etnosymbolizmu, zaznacza, że w epoce nowoczesnej odbywa się stopniowa polityzacja pojęcia **etni**, której nie da się uniknąć. W koncepcji Smitha, w której EŚW ma się wpisywać w ogólną retorykę uniwersalizmu teorii, zwraca uwagę twierdzenie, że etnie, aby przetrwać, muszą przejąć pewne cechy narodu i przyjąć model obywatelski [9, s. 238]. Przyjmując to twierdzenie, możemy zaobserwować w postkomunistycznej EŚW proces powolnej rezygnacji z przenoszenia własnego nacjonalizmu na zewnątrz i skupienia go tylko w ramach grupy, na płaszczyźnie mitu i symboli, które „wyjaśniają” historyczną tożsamość i są jej emblematem wobec członków etni i społeczeństw w zewnętrznych [9, s. 299-308]. Takiego rodzaju konserwacja nacjonalizmu w wąskich ramach grupy etnicznej i wciśnięcie etni w model obywatelski, który w pewnym stopniu powstrzymuje ewentualne konfrontacje z sąsiadami, tłumaczy się przede wszystkim integralnym charakterem Europy, który ogranicza konflikty etniczne wewnątrz wspólnoty do sporów językowych (Polacy na Litwie, Węgrzy w Rumunii i Słowacji etc.). Przykładem państwa, które jest poza Unią, lecz znajduje się w kategoriach opisywanych przez Smitha, jest Białoruś, gdzie po 1991, a szczególnie po 1994 roku odbywa się proces kreacji narodu i nacjonalizmu opartego na modelu obywatelskim. Zjawisko to tłumaczy się dosyć ścisłą więzią wewnątrzpolityczną z Rosją, byłym kulturowym politycznym suwerenem Białorusi. W tym przypadku pozornie działają podobne do unijnych mechanizmy, które uniemożliwiają rozwój nacjonalizmu kulturowego i etnonacjonalizmu. Inna jest sytuacja Ukrainy, ponieważ nie jest ona „obciążona” ścisłymi związkami politycznymi z innymi krajami regionu, jednak na zewnątrz nacjonalizm ukraiński się nie przejawia; wprost przeciwnie: nacjonalizm ukraiński objawia się wewnątrz społeczeństwa ukraińskiego, różniącego się językowo i po części kulturowo, stając się przedmiotem manipulacji ze strony rosyjskiej, tj. od zewnątrz.

Kwestie rozwoju wewnętrznego nacjonalizmu na płaszczyźnie symbolicznej (flagi, godła, święta narodowe, pomniki etc.), konstruowanie własnego wizerunku „sławnej” i „bohaterskiej” przeszłości narodu występują w każdym kraju EŚW. Uczni tacy jak Hobsbawm i Anderson ujęli to w znaczeniu czasowników „wynaleźć” i „wyobrazić”, tzn. podkreślali nienaturalność zjawiska nacjonalizmu, który uznają za konstrukt stworzony przez politykę. Na pewnym etapie powstawania grupy społecznej zwanej **narodem** pamięć **narzucona**⁴ zaczyna się wykształcać w model **własnej prawdy**, równoznacznej z wiedzą owej grupy o niej samej i o swoich sąsiadach. Model ów, służący samoidentyfikacji grupy, jest wyposażony w podstawowe atrybuty grupowej tożsamości: wspólne symbole, doświadczenia, traumy, mity historyczne, wrogowie, język, kultura, tradycja etc. – łączącymi grupę w jednolity organizm. Nawet dziś, mimo oficjalnej rezygnacji z retoryki nacjonalistycznej (patriotycznej), we wszystkich państwach EŚW, łącznie z Białorusią i Ukrainą, w sposób zawołowany wewnątrz grup etnicznych, odżywają stare i powstają nowe dyskursy bazowane na zagadnieniach nacjonalizmu. Michael Billig nazwał to „banalnym nacjonalizmem” [1]. Billig zaznaczał, że ideał narodowości ciągle panuje nad wyobraźnią polityczną [1, s. 316]: dzisiejszy nacjonalizm jest zawołowany – ukryty pod różnymi kształtami: obecny w mediach, w sporcie, w reklamie, stąd wynika jego dzisiejsza banalność, codzienność i powszedniość. Nacjonalizm dzisiaj jest naszą rzeczywistością, naszym sposobem patrzenia na „obcych”, naszą prawdą. Z owego właśnie zawołowanego nacjonalizmu wynikają zarówno dzisiejsze konflikty tak wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Nacjonalizm na

⁴Wyselekcjonowane dzieje historyczne tworzące taki model przeszłości, który odpowiada bieżącym interesom nadawcy (inteligencja, władza polityczna, etc).

terenach EŚW współcześnie przekształcił się w hybrydę dawnych i nowoczesnych form tego zjawiska. Postkolonializm i obfitująca w trudne społecznie doświadczenia transformacja postkomunistyczna, wciąż żywe imperialne ambicje Rosji, ostra forma „banalnego nacjonalizmu”, historyczne krzywdy i sztuczne podtrzymywane dyskursy o historycznych „wrogach” nadal są aktualnymi żywiołami w wewnętrznych strukturach państw EŚW w edukacji, mediach, polityce wewnętrznej i zewnętrznej.

Literatura

1. Billig, M. Banalny nacjonalizm / M. Billig; tł. M. Sekerdej, – Kraków: Znak, 2008. – 365 s.
2. Cziomer, E. Znaczenie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej dla Niemiec po poszerzeniu Unii Europejskiej na Wschód / E. Cziomer // *Naród – Państwo – Europa Środkowa w XIX i XX wieku : Studia ofiarowane Michałowi Puławskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej* / red: A. Patka, W. Rojka. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006. – S. 327-337.
3. Gellnera, E. Narody i nacjonalizm / E. Gellner; tł. T. Hołówka. – Warszawa : Difin, 2008. – 264 s.
4. Goworowska-Puchala, I. Mitteleuropa. Rdzeń Starego Kontynentu / I. Goworowska-Puchala. – Toruń: Adam Marszałek, 1996. – 180 s.
5. Huntington, S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. P. Huntington – New York: Simon & Schuster, 1996. – 368 p.
6. Johnson, L.R. Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends / L.R. Johnson – New York – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 350 p.
7. Polacy znów masowo emigrują. Bez dobrej pensji nie wrócą [zasób elektroniczny] / ed. P. Macierewicz, I. Kadłuczka. – *Gazeta Wyborcza*, 2012. – Kod dostępu : http://wyborcza.pl/1,76842,12554655,Polacy_znow_masowo_emigruja_Bez_dobrej_pensji_nie.html. Data dostępu : 09.03.2014.
8. Schmidt, G. Friedrich Meineckes Kulturnation. Zum historischen Kontext nationaler Ideen in Weimar-Jena um 1800 / G. Schmidt // *Historische Zeitschrift*. – 2007. – t. 284, № 3. – S. 597–622.
9. Smith, A. D. Etniczne źródła narodów / A.D. Smith; tł. M. Głowacka-Grajper. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. – 385 s.
10. Szűcs, J. Trzy Europy / J. Szűcs; tł. J. M. Kłoczowski – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1995. – 135 s.
11. Wojciechowski, S. Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej / S. Wojciechowski. – Wrocław: alta2, 1999. – 250 s.
12. Zarycki, T. Uses of Russia. The Role of Russia in the Modern Polish National Identity / T. Zarycki // *East European Politics and Societies*. – 2004. – Vol. 18, № 4. – P. 595–627.
13. Ziemer, K. Europa Środkowa – niemiecka perspektywa / K. Ziemer // *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?* : praca zbiorowa. / red. R. Zenderowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2004. – S. 93–100.
14. Хрох, М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства нации в Европе / М. Хрох // *Нации и национализм; пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского* : науч. тр. / Серия «Новая наука политики». – Москва, 2002, С.121–145.

Between theory and reality. Nation-building processes in the central-Eastern Europe according to the contemporary theories of the nationalism. In contemporary world the nationalism is still functioning as the axiomatic model of perceiving the alien element from the outside of own group or the territory. In some regions of the world, there are continuous forming processes of homogeneous social groups, building a separate identity according to ethnic criteria. The main purpose of this article is to introduce the main signs of the nationalism in Central-Eastern Europe on the background of the main theories devoted to this issue. The given interpretation model can help partly to understand the causes of the current controversies that appeared on the basis of national implications, as well as how is appropriate this discourse is in the current political and diplomatic categories.

В.А. Тучинський, С.В. Білоус
Вінницький державний педагогічний
університет ім.М.Коцюбинського, Україна

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОГО ТА МОЛДОВСЬКОГО НАРОДІВ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

В даній статті зроблено спробу дослідити та проаналізувати науковий доробок українських та молдовських вчених щодо різноманітних наукових, культурних, релігійних та інших зв'язків українського та молдовського народів з найдавніших часів до сьогодення.

Протягом багатьох віків український та молдовський народи перебували у тісних економічних, політичних та культурних зв'язках, які відігравали важливу роль в історії обох сусідніх народів. Науковий інтерес вибраної теми підсилюється спільністю історичної долі обох народів, які протягом тривалого часу вели боротьбу за власну суверенну державність. Важливим чинником, що сприяв поглибленню історичних зв'язків українського та молдовського народів була християнська православна віра, яка сприяла не лише добросусідським відносинам, але і активізувала процеси взаємного переселення народів. Особливо цікаво та багатогранно такі процеси відбувалися на території Придністров'я.

Характеристика української та молдовської історіографії історичних взаємин українського та молдовського народів і є завданням представленої статті.

Варто відзначити, що в Україні та Молдові ще не підготовлено узагальнюючих праць з історії взаємин обох народів. Окремі аспекти дослідження вказаної проблеми знаходимо у колективній монографії українських і молдовських істориків "Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов"[1]. Спробу історіографічної довідки минулого взаємин обох народів зроблено у дослідженні В.Боєчка, О.Ганжі та В.Захарчука[2], однак воно обмежується лише 1917-1940 роками.

Започаткував вивчення історії україно-молдовських взаємин засновник історичної науки Молдови Д.Кантемир(1673-1723 рр.)[3]. Він був політиком, що орієнтувався на Росію і у своїй діяльності та наукових працях закликав до зближення молдован з росіянами та українцями.

Активно пропагував ідеї дружби Молдови з Росією та Україною класик молдовської літератури Олександр Хиждеу, який тривалий час жив на території України, у 1833-1835 роках він працював викладачем Вінницької гімназії. Помітний слід у вивченні україно-молдовських зв'язків залишив його син Богдан Хиждеу(1836-1907 рр.), окремі історичні праці якого є досить актуальними і сьогодні[4]. Зокрема, Б.Хиждеу дослідив історію походів українських козаків в Молдову значно глибше ніж його попередники.

Після приєднання Бессарабії до Росії у 1812 році помітно зріс інтерес до історії краю з боку російських та українських істориків. В їх роботах можна виділити кілька головних напрямків. Перший представляє роботи з історії російсько-турецьких війн, в яких значна увага приділена участі молдован у них. Із такого виду праць відзначимо дослідження А.Кочубинського[5]. Другий напрям складають праці з історії церкви. Із них дізнаємося про релігійні зв'язки представників обох народів. Яскравим прикладом таких зв'язків може слугувати життя та діяльність сина молдовського господаря Яреми Могили - Петра Могили, Київського митрополита та засновника Києво-могилянської академії - першого вищого навчального закладу у східних слов'ян. Окремі книги з історії церкви відображають різні сторони життя обох народів, а тому є цінними для вивчення україно-молдовських історичних зв'язків [6].

Після захоплення влади в Росії більшовицькою партією дослідження взаємин “братніх народів СРСР” стало одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки. Особливої актуальності це питання набуло у контексті намагання більшовицького керівництва СРСР повернути до свого складу окуповану Румунією Бессарабію. Однак, в Українській РСР та Молдавській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці, що входила до її складу в 1924-1940 роках відчувалася гостра потреба у наукових кадрах, зокрема в історичних, а тому цією проблемою дотично займалися лише окремі дослідники. З метою координації наукових розвідок у цьому напрямку, в 1928 році було створено Українсько-молдавську комісію при АН УРСР. Із матеріалів цієї комісії, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського дізнаємося, що дослідженнями історичного минулого обох народів займалися у той час М.Карачківський, Ф.Петрунь та С.Шевченко. Проте найбільший внесок у справу дослідження взаємин українського та молдовського народів зробив відомий український історик С.Шамрай, керівником наукових пошуків якого був М.Грушевський. В науковому нарисі С.Шамрая[7] подано спробу історичної ретроспективи україно-молдовських взаємин з найдавніших часів та переселення молдован на землі Півдня України. Однак через політичні репресії його дослідження вказаної проблеми невдовзі припинилися, а сам він безслідно зник в одному із таборів ГУЛАГу.

У міжвоєнний період в Бессарабії історію російсько-молдовських та україно-молдовських відносин досліджував професор Кишинівського університету П.Константинеску-Яш[8].

Значним внеском в розробку наукової проблеми стали праці видані до 300-річчя Національної революції в Україні під проводом Б.Хмельницького та україно-російської угоди 1654 року. У них з позиції марксистської методології проводилася ідея про те, що в роки революції зв'язки України та Молдови активізувалися та зміцнилися. До таких праць належать цікаві за змістом та актуальні і сьогодні дослідження О.Єрмоленка та П.Михайлини[9], у яких названі автори на основі доступних їм джерел простежили еволюцію молдовської політики гетьмана Б.Хмельницького.

Інтерес до вивчення україно-молдовських взаємин посилювався в 60-х роках ХХ століття. Початок нового етапу наукових розвідок було покладено виданням багатотомного збірника документів з історії взаємин народів СРСР та Румунії[10]. Саме в цей час почалося вивчення економічних, торгівельних та військових зв'язків попередників молдован – волохів та давніх слов'ян з кінця V до XIV століття, коли активно відбувався процес формування української та молдовської народності. Дослідження українських та молдовських вчених переконливо довели, що населення яке проживало на території теперішньої України та Молдови входило до складу Київської Русі, а тому підтримувало між собою тісні зв'язки. Культура населення дністровсько-прутського межиріччя була складовою частиною культури давньої Русі. Із найвагоміших робіт цього періоду варто відзначити дослідження М.Мохова, В.Королюка та ін.[11]

В радянській історичній літературі досить глибоко і всебічно досліджені україно-молдовські взаємини другої половини XVIII - початку XIX століття. Зокрема, у монографії І.Семенової[12] показано спільну боротьбу росіян, українців та молдован в період трьох російсько-турецьких воєн кінця XVIII століття.

Предметом спеціального дослідження стали питання молдовсько-львівської торгівлі в період середньовіччя та нового часу. Саме цьому аспекту україно-молдовських взаємин присв'ятила своє дослідження К.Подградська[13]. В її роботі, що написана із залученням значної кількості джерел доведено, що торгівля між Молдовою та Львовом у XVI – XVII століттях мала важливе значення та відіграла важливу роль в процесі зміцнення і розвитку зв'язків між Україною та Молдовою.

У цей період вийшли друком роботи предметом яких стали окремі аспекти культурних зв'язків українського та молдовського народів. Так у роботах українських та молдовських авторів досліджувалося питання про значення вивчення життя та творчості

видатного українського філософа Г.Сковороди молдовським вченим та письменником О.Хиждеу[14]. Дослідники підкреслюють, що засновник вивчення молдовського фольклору О.Хиждеу своєю діяльністю по збору, публікації та пропаганді усної народної творчості зробив значний внесок в історію дружби українського та молдовського народів. В окремих дослідженнях розглядаються питання впливу української мови на молдовську, а також про вплив молдовської на українську, перш за все на території Буковини[15].

Значне місце в історичних дослідженнях радянських істориків займали питання спільної боротьби українських та молдовських селян проти соціального гноблення в I половині XIX століття. Спільні виступи українських селян під керівництвом У.Кармелюка та молдовських гайдуків на чолі з Урсулом є цікавими та мало дослідженими сторінками історії взаємин обох народів[16].

Багато уваги українські та молдовські вчені приділили літературним зв'язкам обох сусідніх народів. Тема україно-молдовських зв'язків знайшла своє відображення у творчості багатьох українських письменників. Історики та літературознавці зазначають про те, що у творах Т.Шевченка, П.Куліша, М.Коцюбинського, І.Франка, Ю.Федьковича, І.Котляревського глибоко та реалістично показано важливі історичні події в житті обох народів[17].

Широкими та різноманітними були зв'язки українського та молдовського народів у галузі мистецтва, зокрема театрального. Вивченню таких зв'язків було присвячено Міжнародну науково - практичну конференцію, що відбулася у квітні 1987 року в Кишиневі. У матеріалах конференції[18] показано важливу роль, яку відіграв відомий театральний діяч та драматург М.Кропивницький у розвитку національної театральної культури українського та молдовського народів. Його п'єси, а також твори І.Карпенка-Карого, М.Старицького, Л.Українки зробили значний внесок в розвиток україно-молдовських театральних зв'язків.

Після розпаду СРСР та утворення незалежних держав України та Молдови виникли сприятливі умови для об'єктивного та всебічного вивчення історичних зв'язків обох народів.

Першими таку спробу здійснили Симоненко Р.Г., Боєчко В.Д. та Бузало В.І.[19]. У їх публікації зроблено вдалу спробу в нових геополітичних реаліях показати весь спектр україно-молдовських відносин. На увагу дослідника вказаної проблеми заслуговує змістовна публікація Т.Кияка[20]. Автор подає широкую історичну ретроспективу україно-молдовських взаємин з найдавніших часів до сьогодення, значну увагу у роботі приділено періоду першої половини XX століття, досліджено взаємовпливи та взаємозбагачення обох народів.

Важливе місце в історіографії проблеми займає ґрунтовне дослідження Я.В.Верменич[21]. Вперше у вітчизняній історичній науці автор дає таоретико-методологічну характеристику проблеми україно-молдовських відносин з найдавніших часів до сьогодення.

Загальну характеристику взаємин українського та молдовського народів у період існування Молдавської Автономної Республіки подано у дослідженні відомого українського історика С.В.Кульчицького[22]. Автор розглядає її утворення у контексті національної політики більшовицької партії, вказуючи на те, що молдовани ніколи не складали більшості населення Республіки.

Певний інтерес дослідника вказаної проблеми викликає публікація В.І.Сергійчука[23]. В ній аргументовано доводиться теза про те, що передача частини території Автономної Республіки до складу МРСР у 1940 році була здійснена не законно, а отже Україна втратила при цьому частину своєї території.

Монографія Л. Якубової[24] присвячена дослідженню соціально-економічних процесів у середовищі національних меншостей УРСР в 20-30 рр. XX ст. Окреме місце в роботі посідає характеристика соціальних трансформацій в середовищі молдавської національної меншини України в умовах втілення більшовицької програми соціальної реконструкції.

Окремі проблеми україно-молдовських взаємин досліджують історики Придністровської Молдавської Республіки, що виникла на лівобережжі Дністра у 1990 році. Із значної кількості їх робіт відзначимо багатотомне видання з історії Республіки[25], в якому багато уваги приділено спільним сторінкам історії України, Молдови та Росії.

Історії україно-молдовських взаємин було присвячено кілька Міжнародних наукових конференцій. У виданих збірниках їх матеріалів[26] розглядаються самі різноманітні проблеми взаємовідносин обох народів. Активну участь в роботі наукових конференцій беруть дослідники Румунії та Росії, які викладають своє бачення історичного минулого взаємин українського і молдовського народів.

Отже, огляд історіографії показав, що окремі проблеми україно-молдовських взаємин у минулому були предметом досліджень як в Україні так і Молдові. Проте багато епізодів різноманітних відносин обох народів і сьогодні залишаються не дослідженими. Така робота вимагає також координації спільних зусиль істориків, етнологів та мистецтвознавців обох сусідніх держав. Результатом спільних наукових пошуків має стати підготовка та видання узагальнюючих праць з історії багатовікових взаємин українського та молдовського народів.

Джерела та література

1. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов / И.А. Анцупов и др. - К., 1980.
2. Боєчко, В.Д., Ганжа, О.І., Захарчук, В.І. Формування державних кордонів України (1917-1940 рр.) – К., 1991.
3. Ермуратский, В.Д. В.Д. Кантемир – мыслитель и государственный деятель. – Кишинев, 1976.
4. Хаждеу, Б.П. Иоан-воевода Лютый. – Кишинев, 1959.
5. Кочубинский, А.С. Сношения России при Петре I с южными славянами и румынами. – М., 1872.
6. Голубинский, Е. Краткий очерк истории православной церкви, болгарской, сербской и румынской. – М., 1871.
7. Шамрай, С.В. Молдавська колонізація до степової України. - Інститут рукопису Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського. – Ф.10. – Од.зб.28537;
8. Антонюк, Д.И. Некоторые вопросы истории русско-молдавских исторических связей в работах П. Константинеску-Яш (1918-1940гг.) // Известия АН МССР. – 1960.- №6. – С.43-51.
9. Ермоленко, А.Ф. Украинско-молдавские отношения в годы освободительной войны украинского народа (1648-1654) // Воссоединение Украины с Россией 1954. Сборник статей.- М., 1954; Михайлина, П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України(1569-1654). – К., 1975.
10. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV- начале XVIII в. Сборник документов. В 3-х т. - М., 1965-1970.
11. Мохов, Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев,1964; Королук, В.Д. Волохи и славяне русской летописи. – Кишинев, 1971; Славяно-волошские связи. Сборник статей. – Кишинев, 1978.
12. Семенова, И.В. Россия и освободительная борьба молдавского народа против османского ига в конце XVIII в. – Кишинев,1976.
13. Подградская, Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI – XVII веках. – Кишинев, 1968.
14. Вартичан, И.К. А.Хаждеу и Г.Сковорода. – Кишинев, 1958.
15. Сергиевский, М.В. Молдавско-славянские этюды. - М.,1959.
16. Мунтян, М.П. История совместной борьбы молдавских и украинских крестьян против феодально-крепостнического гнета в I половине XIX века. – Кишинев, 1968.
17. Хоменко, В. Молдавия в украинской литературе. – К.,1964; Вертичан, І., Додул, А. Шевченко в молдавській літературі. – К., 1962.

18. Молдавско-русско-украинские театральные связи // Материалы научно-практической конференции. 10-11 апреля 1987 г. – Кишинев, 1987.
19. Симоненко, Р.Г., Боєчко, В.Д., Бузало, В.І. З історії зв'язків і співробітництва українського та молдавського народів // Український історичний журнал. – 1990. - №10. – С. 21-32.
20. Кияк, Т. Молдово-румунсько-українські взаємини // Україна дипломатична. Вип.2. – К., 2002. – С. 519-557.
21. Верменич, Я.Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. - К., 2009. -Ч.1-2.
22. Кульчицький, С. До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. Збірник наукових праць. – Сату-Маре, 1992. – С. 433-441.
23. Сергійчук, В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000.
24. Якубова, Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) – К., 2004.
25. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т.- Тирасполь, 1996.
26. Українсько-молдовські взаємини: минуле та сьогодення // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 21-23 березня 2003 року. – Одеса, 2003; Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні взаємини в контексті європейських інтеграційних процесів// Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 22-23 вересня 2010 року. – Чернівці, 2010.

Historical ties Ukrainian and Moldavian peoples from ancient times to the present: historiographical aspect. This paper attempts to explore and analyze the scientific contributions Moldovan and Ukrainian scientists on various scientific, cultural, religious and other ties Ukrainian and Moldavian peoples from ancient times to the present.

SUMMARY

Ihor Kondratiev, Ph.D.	The Lyubech and Loyevsk Elderships at War with the Tsardom of Moscow (the end of the 16th – the first half of the 17th century). Since the Lyubech Eldership had formed a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, its strategic meaning strengthened. In order to reinforce the defended locality the Castle of Loyevsk was founded in the 1570s. In 1585 it became a centre of a separate eldership. The local nobility was engaged in the war with the Tsardom of Moscow in the first half of the 17th century, because Lyubech had become a buttress of the Polish-Lithuanian army in the war over the Chernihiv-Siversk land.	7
Natalla Anofranka, Ph.D.	Forms of political activity of citizens of the former Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the XVIII century. The first patriotic organizations of citizens of the former Polish-Lithuanian Commonwealth on the Belarusian-Lithuanian lands weren't the phenomenon independent, local and didn't depend on change of monarchs on the Russian throne at the end of the XVIII century. As well as in territories which departed to Austria and Prussia, they arose under the influence of the emigrant centers in France and Italy. Sending volunteers to Ya.-G. Dombrovsky's military departments in Northern Italy that a military way, in the union with Napoleonic France, to revive Polish-Lithuanian Commonwealth statehood was a main objective of these organizations.	12
Stanislau Czaropka, Ph.D.	Army of the Polish-Lithuanian commonwealth after reform of 1775. This article discusses the situation of the army of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle of 18th century. Examines basic directions of military reform in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1775, which marked an important trying in the process of modernisation a regular army of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania.	17
Dorota Michaluk, D.Phil	Tradition of Rzeczpospolita and new ideas. The «red party» program in Lithuania and Kingdom Poland in an illegal press “Ruch” and “Chorągiew Swobody” (1862-1864). January revolt was the largest Polish national revolt. During the period, previous revolts of 1863 and at its carrying out have been published tens names a press issued secretly. Official publication KCN red, and later the national government, was “Ruch”. On pages in this newspaper published not only in the Polish Kingdom, but also in Lithuania, Belarus and Ukraine the red have presented their programs. The newspaper “Chorągiew Swobody”, published in Vilno since January till June, 1863 was official organ provincial Committee of Lithuania.	23
Alena Firynovich, Ph.D.	Finding a socio-political activity platform of the Belarusian-Lithuanian region (70th – early. 80s. XIX c.). The article presents an overview of the context of the formation of population social and political activity in the Belarusian-Lithuanian provinces in the 1870s – early. 1880s., its ideological platform, which were catalysed by Russification and "fighting Polonism" and involvement of people in the region in the populist and other opposition movements in the Russian style, the centripetal force of which, of course, came from the imperial capitals.	32
Siarhei Yurys, Ph.D. Iryna Hryshchanka	Ideology of zapadnorussism and activity of orthodox brotherhoods in Belarus in the end of XIX - the beginning of XX century. In article dynamics of revival and development of orthodox brotherhoods on the Belarus earths in the end of XIX - the XX-th century beginning is considered. The reasons which have caused revival of the brotherhoods, some aspects of their socially-social activity are analyzed. Attempt to consider a role of brotherhoods in ideology development западноруссизма is made, to fill some moments on this problem.	37

Emanuil Iofe, D.Phil	Jews in Belarus during 1914–1917. One of the little-studied aspects of the history of Jews in Belarus of the twentieth century is their socio-economic and legal situation in the First World War, and more specifically in 1914–1917, as well as their life and experiences in selected towns in Belarus. This article focuses on this issue. Based on the analysis of multiple and diverse sources, including funds of the National Historical Archives of Belarus published domestic and foreign historical literature, including memoirs of Jewish public figures, it reveals the participation of Belarusian Jews in combat operations in the First World War, the evolution of their position in the rear, which led eventually to the abolition of the Pale. In addition, the article reflected the position of the Jews of Brest, Grodno and Minsk.	42
Stanislau Rudovich, Ph.D.	The Lithuanian presence at Belarus in days of the First World War. Report enters into scientific materials on the presence and socio-political activity on the territory of Belarus Lithuanian refugees (about 12–13 thousand people) and Lithuanian soldiers in the armies of the Russian Western Front (up to 6 thousand people) in the World War 1914 – 1918. Displaying geography of settlement of these "alien" groups of Lithuanians in Belarusian provinces, characterized by a charitable, cultural and educational activities including the Lithuanian society to assist the victims of war. Analyzes the political processes in the environment of the Lithuanian diaspora during the revolutionary crisis in 1917 as a component of social and political life of the then Belarus.	49
Mikalay Miazga, Ph.D.	Gaining independence by Poland in 1918 and the issue of restoration of the Eastern borders of 1772. The article describes the concepts of the main political movements of Poland on Polish Eastern border during the revival of the state's independence and their evolution during the Polish-Soviet war of 1919 - 1920. The author made a conclusion about the absence of the aspiration for restoration of Poland's borders of 1772 among the political parties and movements, which had a significant impact in Polish society.	57
Natalla Novik, Ph.D.	Vocational education in Belarus conditions of the World War I (1914 - February 1917). The article analyzes the impact of the events of World War I on the activities of vocational education in Belarus. The changes in the size and composition of the professional schools, the adjustments made by the war, in the organization and content of the educational process, teachers and students participate in charity events, the provision of assistance to the army. Revealed the value of wartime circumstances in the development and implementation of educational policy of the government in relation to vocational schools.	63
Dmitry Mihun, Ph.D.	"RAPALLO AGE " in the German-Belarusian relations interwar period. The paper investigates in detail the circumstances of the signing of the Rapallo Treaty of 1922's became the object of study events that led to his imprisonment, and the consequences of this event for the relations between Germany and Belarus.	67
Luciana Hoptova, M.A.	Russian Action and the Belarusian emigration. The First World War and the fall of the Romanov dynasty in Russia in 1917 triggered a wave of national movement processes. Belarus was not an exception in this matter. During the year of 1917 several organizations of national character were conceived in Belarus but their activities were not successful. An important milestone in the historical development of the Belarusian national movement came about on the 25th March 1918 in Minsk. On this day, the first independent republic - Belarusian National Republic was declared. The invasion of Belarus by the Red Army and the creation of the Belarusian Soviet Socialist Republic brought major changes in the development of Belarus. People who disagreed with the political developments in the country were forced to leave Belarus and to choose their life abroad as immigrants.	76

Russian-Polish war, which ended in 1921, helped the next wave of the migration. After 1918, people of Russian and Ukrainian descent came to Czechoslovakia. Belarusian population represented the third largest ethnic community among the emigrants from former Russian empire. Prague became the centre of the Belarusian immigration in Czechoslovakia. Belarusian national life in Czechoslovakia developed mainly through their own organizations, clubs and newspapers. During the twenties and thirties of the 20th century the Belarusian migrants received the material and financial support and help in the interwar Czechoslovakia according to the project, which was known as Russian Action.

- Ryhor Lazko, D.Phil.** **Policy of the Soviet Russia concerning Belarus and Ukraine during the first period of Bolshevik dictatorship: parallels and differences.** 83
The government of the Soviet Russia began the policy concerning Belarus and Ukraine under the general scenario dissolution of the national organisations in system of councils was which idea. The failure of this scenario in December, 1917 and different character of a social support of Bolsheviks in Ukraine and in Belarus has forced Lenin's government to accept different variants of a policy on the Ukrainian and Belarus directions. Since spring of 1918 to the factors which have specified discrepancies in this policy, the different legal status of Ukraine and Belarus in the conditions of the German occupation However tool character of the Belarus and Ukrainian policy of the Soviet Russia was added has not changed.
- Andrei Charniakievich, Ph.D.** **Paradoxes of power: Belarusian political committee and Polesse's campaign of general S. Balakhovich.** 90
Article is devoted to the activities of the Belarusian political committee, an organization that emerged on the eve of general S.Balakhovich the military operation, and on whose for the second time was proclaimed Belarusian People's Republic on the fall of 1920. The paper describes the main objectives of the Committee, considered its personnel and the main stages of there forming.
- Olga Yamkova, Ph.D.** **To history of activity of the Belarus chamber of commerce in Kiev in 1918-1919.** 95
P.Skoropadsky and the Ukrainian government in relations with Belarus was guided by national state interests with the account of an official position of Germany concerning declaration of independence of the Belarus national republic. Non-realised Ukrainian-beloruskie economic relations became result of a dependent policy of the Hetman state.
- Valantsina Lebedzeva** **Gomel in the First World War ending: Circumstances of evacuation of German armies in January, 1919.** 102
In this article the question of position of a city of Gomel in the end of the First World War is considered. Separate aspects of activity of the German occupational authorities in a city, features of sociopolitical struggle in the conditions of evacuation of divisions of German army from Gomel are investigated.
- Serhei Danilenko, Ph.D.** **Repressed school: First Ukrainian T.G.Shevchenko gymnasium.** 109
Article is devoted to activity of First Ukrainian T.G.Shevchenko gymnasium. It is emphasized on its personal structure, ideas and science-educational trend. Attention is paid to tragic faith of teachers and pupils of this school in the time of Soviet occupation.
- Siarhei Elizarau, D.Phil.** **Gomel fortified district in the local authorities and management of the Gomel gubernia (1919–1920).** 115
This article discusses issues related to the formation, activities and management of the Homel fortified district during the civil war and the polish-soviet war. Showing tasks reinforcement structure its governing bodies. Focus on the analysis of the relationship between leaders fortified district with leaders of the Homel gubkom RKP (b), who from the beginning were conflictive, which from the beginning were conflictive, which in the end along with objective reasons led to the elimination of fortified district in may, 1920.

- Anatol Babkou, Ph.D.** **Activity of Minsk Gubevak on returning home refugees and prisoners of war of the first World War in 1920.** Minsk Gubevak was an executive office of Glavevakzapa on realisation in territory of Belarus of evacuation of refugees, prisoners of war of World War I, the Polish-Soviet, civil wars and other contingents of the population. Located on the western border of the Soviet state, it drew to itself mass streams of various categories of the population aspiring more likely to return home. Gubevak has rendered the essential social help to the compelled migrants that has rescued many of them from hunger and epidemics, and promoted the fastest evacuation home. 120
- Andrei Krotau, Ph.D.** **Belarusians about the Polish national character: assessments on the background of the Belarusian-Polish conflict of 1920s years Abstract.** In article evolution of concepts of Belarusians about the Polish national character, that were a result of the Polish-Soviet war 1919-1920 and inclusion of the Western Belarus in the structure of Poland is considered. The author comes to conclusion, that in a situation of the Belarusian-Polish conflict Belarusians saw only the worst qualities of this character and absolutized them. 125
- Wojciech Materski, D.Phil.** **The Comintern and the Polish-Byelorussian borderlands in the years 1923-1925.** In the Autumn of 1923 the Comintern, the Communist International taking into the consideration the German events decided that Europe at that time was ready for a revolution. The special attention was paid to Bulgaria and the Eastern Poland, the Polish-Byelorussian borderlands. In order to facilitate the commencement of the revolution there the Communist Party of the Western Byelorussia (KPZB) was founded. The Party was the section of the Communist party of Poland. According to the directions of the Comintern social unrest in the West of Byelorussia was provoked, which the response to the restrictive policy of the Polish government made only easier. The skirmishes, acts of violence, and outbursts of terror were yet far from a national uprising. The failure of the revolution in Germany made the Bolsheviks, and under their pressure the Comintern, abandoned the idea of provoking social unrest in the East of Poland. Also the KPZB deprived of the support from Minsk had to resign from stirring an uprising in the so-called Western Byelorussia. Thus for the long time the Comintern left the Polish-Byelorussian borderlands alone. 131
- Iryna Charniakevich, Ph.D.** **In the article discusses the features of Polesie at the interwar scientific and public discourse.** Mainly examines the scientific thought of Poland. Clearly determine two main streams: study Polesie as area with distinctive archaic features and consideration of this region as a kind of "ethno-sociological laboratory for studying the processes of disintegration of social groups that are in a stage of decay". At the socio-political discourse Polesie become the field of various national and social projects, but never, however, as a priority object. 140
- Algis Kasperavičius, D.Phil.** **The Lithuanian Republic 1918-1940: preconditions occurrence and existence (historiography).** The period of history of Lithuania in researches of modern historians takes 1918-1940 an all-important place. It is published variety of monographies and generalising works, the set of articles is published. Opening of archives has caused the edition of large collections of documentary sources. It is possible to draw a conclusion that occurrence of the Lithuanian Republic has been caused by results of the First World War and revolution in Russia. Non-recognition of an accessory of Vilne by Lithuania to the power of Poland has caused its transfer in 1939. Circumstances force majeure, instead of external or internal policy of the Lithuanian state have led to its inclusion in structure of the USSR. 145

Oleh Melnichuk, Ph.D.	The development of peasant cooperatives on the tail during the NEP. The article deals with the development of peasant cooperatives in the tail under the New Economic Policy. The main focus is on the characteristics of the Bolshevik policies to control the development of peasant initiatives in this area, which was implemented through the activity class political organizations of the rural poor.	151
Mikhail Abramenko, Ph.D.	Principle of statehood and public health services: traditions and innovation. In article the analysis of formation of the Soviet public health services in the USSR is given. Formation of the basic components of a principle of statehood of new system of public health services is reflected. The reasons of nationalisation of the Soviet medicine, including in Belarus are considered. Problems of reforming of public health services at the present stage are designated.	156
Mikhail Staravoytou, Ph.D.	Rural population of Belarusian–Russian – ukrainian borderland in the 1920–1930s: gender aspect. For the first time in the national historiography the dynamics of gender stratification of the rural population of the Russian-Belarusian- Ukrainian border in 1920–1930 years is considered. By the end of the interwar period in the constitution of the rural population under the influence of Soviet modernization of the village began the process of radical change of its social structure. The absolute majority of the titular ethnic group, especially women, were employed in agricultural work. Together with general trend of gender process in the border region, some features characteristic for the rural population of Belarus are revealed.	161
Viktar Pichukou, Ph.D.	Here presented some of the basic sociometric parameters of the Gomel. Assyrian community in the interwar period: ethnoculture indicators, type of housekeeping, assyrian school, political repressions in 1938. Presence of a distinct components of Diaspora is concluded.	168
Ksenia Razuvanava, Ph.D.	Features of socio-economic development of westernbelorussian lands being the part of Poland in 1921–1939. The article describes the features of the socio-economic situation of the Belarusian lands included in the Polish state on the basis of the decisions of the Riga Peace in 1921. It considers the age and sex, national and professional composition of the population of the region, the density of settlement of westernbelorussian provinces. The article also characterizes the economy edges, the most significant economic reforms and their results, as well as basic indicators of economic development of Western Belarus during its entry into Poland.	174
Andrei Lebedzeu, Ph.D.	Religious life of Roman Catholics in the Gomel region between 1920–1930 (witnessed by contemporaries). The registered facts of reminiscences and questionnaires received from the local Catholics are introduced into a scientific terminology for the first time. It gives the possibility to widen the knowledge of routine life led by people belonging to Roman Catholic parishes of Gomel Region within the period between 1920–1930.	180
Stanislau Silvanovich, Ph.D.	The Jews in anti-soviet motion in West Belarus (september 1939–june 1941). In this article problem relations Jews is considered to soviet authorities in Western Belarus in September 1939–June 1941 are illustrated, reasons and the forms of the jewish anti-soviet motion, facts cooperation between jewish and polish underground organization are analysed.	185
Vladimir Hurski, Ph.D. Ivan Yanushevich	Antireligious activity in Western regions of BSSR in the period 1939 – 1941 (on the example of Slonim region) Summary: In the article has been done the research of the principal directions of antireligious activities of political-governmental structures towards the main religious organizations. The reasons for the weak expansion of atheism and the role of the Orthodox Church in that process have been analyzed. The confessional situation in Slonim region in the period 1939 – 1941 is revealed.	190

Ludmila Haurilavets, D.Phil.	Policy of the German occupation authorities «eastern crecy» Second Polish Republic (1941–1944). In article the nazi genocide concerning the Jewish population «eastern crecy» is shined with Second Polish Republic. Massacre of peace citizens has occurred in the summer of 1941 in Poland. Especially cruelly Germans addressed with Jews who not only deported from Poland, but also killed. From first days of occupation Germans considered a question on a ghettoization of Jews. The majority of a ghetto have been created already in 1941–1942 Against Jews various sanctions were applied. Men, and it is frequent also women age from 14 till 65 years regularly used for dependent works.	195
Eugeniusz Mironowicz, D.Phil.	Belarus in the German and Soviet policy per 1941-1944. At this article the rivalry question between fascist the occupational authorities and the Soviet management for "sympathies" is investigated from the Belarus population. Attempts of realisation of concrete projects and measures on creation of the Belarus national structures are traced. The conclusion becomes that in plans of fascist invaders Belarus was never considered as high-grade Union State. At the same time and the allied Soviet management was not ready to go on expansion of the competence of the Belarus Soviet authorities.	200
Galina Starodubets, D.Phil.	Ukrainian national-rebellious movement on the border between Ukraine and Byelorussia in 1943–1946 years. The specificity of deployment and spreading of Ukrainian independent movement on the territory of southern Polissya is described in the article. Common and different peculiarities of its manifestations on the territories of northern regions of Ukraine and southern regions of Byelorussia are determined. The attention is paid to the instrumentality used by both parties of military and political opposition in order to destroy each other.	204
Uladzimir Snapkouski, D.Phil.	Ukrainian painter Fedir Zotykovych Konovaliuk. Shevchenkiana. A famous Ukrainian painter Fedir Konovaliuk was born in Podolian province of Vinnytsya region. One of the most important themes in his works was Shevchenkiana, and the favourite character was Katerina from T. Shevchenko's poem "Katerina" (the artist devoted 200 works to her). He was famous as an author of many landscapes, portraits and book illustrations.	210
Olena Zinko, Ph.D. Yury Zinko, Ph.D.	Periodization of Belarusian–Polish relations in the years of 1944–1991. It is given the first attempt in historiography of the periodization of Belarusian-Polish relations and ties in the years of 1944–1991 with a short characteristic of the stages. The author picks out five stages in history of the relations between the BSSR and the Polish People Republic/Polish Republic: 1) 1944–1953, 2) 1953–1972, 3) 1972–1981, 4) 1981–1989, 5) 1989–1991. It is notes that the whole 47 years period of relations has been a completed period of time which includes 45 years of the existence of the PPR (1944–1989) and two first years of the existence of the Polish Republic (1989–1991). This period has began for the USSR in February 1944 with giving up the union republics the foreign policy authority and ended in December 1991 with the dissolution of the USSR and the proclamation of independence of the union republics.	215

- Anton Saifullayeu, M.A.** **Between theory and reality. Nation-building processes in the central-Eastern Europe according to the contemporary theories of the nationalism.** 220
In contemporary world the nationalism is still functioning as the axiomatic model of perceiving the alien element from the outside of own group or the territory. The main purpose of this article is to introduce the main signs of the nationalism in Central-Eastern Europe on the background of the main theories devoted to this issue. The given interpretation model can help partly to understand the causes of the current controversies that appeared on the basis of national implications, as well as how is appropriate this discourse is in the current political and diplomatic categories.
- Vitaly Tuchynski, Ph.D.** **Historical ties Ukrainian and Moldavian peoples from ancient times to the present: historiographical aspect.** 226
Serhiy Bilous This paper attempts to explore and analyze the scientific contributions Moldovan and Ukrainian scientists on various scientific, cultural, religious and other ties Ukrainian and Moldavian peoples from ancient times to the present.

Навуковае выданне

БЕЛАРУСЬ І СУСЕДЗІ:

ШЛЯХІ ФАРМІРАВАННЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ, МІЖНАЦЫЯНАЛЬНЫЯ І МІЖДЗЯРЖАЎНЫЯ АДНОСІНЫ

Зборнік навуковых артыкулаў

Заснаваны ў 2012 годзе

Выпуск 3

Падпісана ў друк 23.12.2014. Фармат 60x84 1/8.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. друк. арк. 27,7.
Ул.-выд. арк. 24,1. Тыраж 100 экз. Заказ 706.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі

«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/87 ад 18.11.2013.

Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.

Вул. Савецкая, 104, 246019, Гомель